ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 4

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

(9ος - 12ος αι.)

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ-ΧΟΡΝ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

THE NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 4

BYZANTIUM AT WAR

(9th - 12th c.)

GOULANDRI-HORN FOUNDATION

ATHENS 1997

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 4

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

(9ος - 12ος αι.)

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ-ΧΟΡΝ

ΑΘΗΝΑ 1997

Σημείωση για τον βιβλιοθηκάριο και τον βιβλιογράφο

Το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών είναι το τέως Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών που ιδρύθηκε το 1959. Η αλλαγή του ονόματος αντικατοπτρίζει την ορολογία που εισήχθη στην Ελλάδα με τον νόμο 1514/85 για την επιστημονική έρευνα.

Επιμέλεια έκδοσης: Κώστας ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ
Διάθεση: Βιβλιοπωλείο ΕΣΤΙΑ, Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα, FAX 30.1.3606759

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Editor: Kostas TSIKNAKIS
Distribution: HESTIA, Solonos 60, 106 72 Athens - GR, FAX 30.1.3606759

© The National Hellenic Research Foundation
Centre for Byzantine Research
Vassileos Constantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-001-6

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 9-10

Πρόγραμμα του Συμποσίου 11-13

Paul MAGDALINO, The Byzantine Army and the Land: From *Stratiotikon Ktema* to Military *Pronoia*.. 15-36

Gilbert DAGRON, Apprivoiser la guerre: Byzantins et Arabes ennemis intimes.. 37-49

Constantin ZUCKERMAN, Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836-889.. 51-74

Alexander KAZHDAN, Terminology of Warfare in the History of Niketas Choniates: Contingents and Battle................................ 75-91

Τηλέμαχος Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ Επιθεώρηση ενόπλων δυνάμεων πριν από εκστρατεία.. 93-110

John HALDON, The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period.. 111-151

Ταξιάρχης Γ. ΚΟΛΙΑΣ, Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη.. 153-164

George T. DENNIS, The Byzantines in Battle................................ 165-178

Denis SULLIVAN, Tenth Century Byzantine Offensive Siege Warfare: Instructional Prescriptions and Historical Practice 179-200

Ευάγγελος ΧΡΥΣΟΣ, Νόμος Πολέμου 201-211

Αθηνά ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και 11ου αι. Μια ιδεολογική προσέγγιση 213-238

Τριανταφυλλίτσα ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Η επίδειξη ανδρείας στον πόλεμο κατά τους ιστορικούς του 11ου και 12ου αι. 239-259

Νίκος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Το όπλο του χρήματος 261-268

Vassilios CHRISTIDES, Military Intelligence in Arabo-Byzantine Naval Warfare 269-281

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Βυζαντινή χιλιετία γνώρισε πολλούς πολέμους. Σχεδόν κάθε χρόνο, η αυτοκρατορία που, τον καιρό της ακμής της, βρισκόταν στο σημείο επαφής δύο ηπείρων, της Ευρώπης και της Ασίας, που ασκούσε απόλυτο έλεγχο στο πέρασμα από την Μαύρη Θάλασσα στο Αιγαίο και που κυριαρχούσε στο Βορειοανατολικό τέταρτο της Μεσογείου, είχε να αντιμετωπίσει κάποια εξωτερική στρατιωτική απειλή ή και να οργανώσει δικές της επεκτατικές εκστρατείες. Πολλά ειπώθηκαν για το Βυζάντιο που, σταματώντας την αραβική επέκταση στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, συνέβαλε στην δημιουργία του πολιτισμού όπως τον γνωρίζουμε. Πολλά γράφτηκαν για τον στρατό και το ναυτικό της αυτοκρατορίας, για την χρηματοδότησή τους, για την οργάνωσή τους. Λίγα όμως είναι γνωστά για την τεχνική του πολέμου, όπως την εφάρμοζαν οι Βυζαντινοί. Με άλλα λόγια, δεν έχουν μελετηθεί οι ένοπλες δυνάμεις του Βυζαντίου όταν επιτελούσαν την αποστολή για την οποία είχαν δημιουργηθεί, «εν δράσει».

Μερικοί ειδικοί από όλο τον κόσμο συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα για να συζητήσουν το πώς η μεσαιωνική αυτοκρατορία αντιμετώπιζε στις λεπτομέρειες το καταλυτικό γεγονός που είναι ο πόλεμος. Σκοπός τους ήταν να θέσουν προβλήματα και να εξετάσουν απόψεις της Βυζαντινής πολεμολογίας. Έτσι, συζητήθηκε η εξέλιξη της οργάνωσης των επαρχιακών στρατευμάτων· οι επαφές των Βυζαντινών με μερικούς από τους αντιπάλους τους· θέματα ορολογίας· η προετοιμασία του εκστρατευτικού σώματος, ο ανεφοδιασμός του, η συμπεριφορά του στην μάχη, η πολιορκητική τέχνη· το νομικό και ιδεολογικό υπόβαθρο, η οικονομική στήριξη και η κατασκοπεία. Οι καρποί των εργασιών αυτών δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο των διεθνών συμποσίων του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών.

Η ιδέα ενός συμποσίου για το *Εμπόλεμο Βυζάντιο* προτάθηκε στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν το 1995 και έγινε δεκτή με ενθουσιασμό. Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στις ωραίες και εύχρηστες εγκαταστάσεις του

Ιδρύματος στην Πλάκα, κάτω από την Ακρόπολη, στις 28-30 Μαρτίου 1996, χάρη σε επιχορήγηση του Ιδρύματος Κωνσταντίνου και Έμμας Δοξιάδη. Οι σύνεδροι έφυγαν με θαυμάσιες αναμνήσεις.

Πρέπει τώρα να κοιτάξουμε προς το μέλλον. Ελπίζω πως προσφέραμε το έναυσμα. Αυτή ήταν η φιλοδοξία των διοργανωτών. Μένει τώρα το πιο δύσκολο, η συνέχιση της έρευνας, δηλαδή πολλή δουλειά.

Νίκος Οικονομίδης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΠΕΜΠΤΗ 28 ΜΑΡΤΙΟΥ 1996
ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

19.00 μ.μ. P. MAGDALINO: Από το *στρατιωτικόν κτῆμα* στη στρατιωτική *πρόνοια* / From *Stratiotikon Ktema* to Military *Pronoia*

20.00 μ.μ. *Δεξίωση*

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 29 ΜΑΡΤΙΟΥ 1996
ΠΡΩΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

9.00 π.μ. G. DAGRON: Απόψεις του πολέμου μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ / Aspects de la guerre entre Byzance et l'Islam

10.00 π.μ. C. ZUCKERMAN: Το Βυζάντιο μπροστά στις νέες δυνάμεις του Βορρά (πρώτο ήμισυ του 10ου αι.) / Byzance face aux nouvelles puissances du Nord (première moitié du Xe s.)

11.00 π.μ. *Διάλειμμα*

11.30 π.μ. A. KAZHDAN: Η στρατιωτική ορολογία του Νικήτα Χωνιάτη / Niketas Choniates: His Military Terminology

12.30 μ.μ. *Διακοπή*

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

17.30 μ.μ. Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ: Επιθεώρησή ενόπλων δυνάμεων πριν από εκστρατεία

18.00 μ.μ. J. HALDON: Οργάνωση και υποστήριξη ενός εκστρατευτικού σώματος: ανθρώπινο δυναμικό και επιμελητεία στὸ Μέσο Βυζαντινό Κράτος / The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine State

19.00 μ.μ. *Διάλειμμα*

19.30 μ.μ. V. V. KUCHMA: Η ασφάλεια του Βυζαντινού στρατού κατά την εκστρατεία (τέλη 10ου αι.) / Maintaining Security of the Byzantine Army in Campaign (end of Xth c.)

20.30 μ.μ. *Διακοπή-γεύμα ομιλητών*

ΣΑΒΒΑΤΟ 30 ΜΑΡΤΙΟΥ 1996
ΠΡΩΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

9.00 π.μ. Β. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ: Κατασκοπεία και αντικατασκοπεία στον Αραβοβυζαντινό ναυτικό πόλεμο / Spying and Counterspying in the Arab-Byzantine Naval Warfare

10.00 π.μ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ: Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη

10.30 π.μ. *Διάλειμμα*

11.00 π.μ. G. DENNIS: Οι Βυζαντινοί στη μάχη / The Byzantines in Battle

12.00 μ. D. SULLIVAN: Πολιορκητικές τακτικές των Βυζαντινών: Παράδοση και ανανέωση / Byzantine Siege Technique: Tradition and Innovation

12.30 μ.μ. *Διακοπή*

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

17.30 μ.μ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ: Το δίκαιο του πολέμου

18.00 μ.μ. Αθηνά ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ: Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και 11ου αιώνα. Μια ιδεολογική προσέγγιση

18.30 μ.μ. *Διάλειμμα*

19.00 μ.μ Τριανταφυλλίτσα ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ: Ο «καλός» και ο «κακός» στρατιώτης. Η επίδειξη ανδρείας στον πόλεμο κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα

19.30 μ.μ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ: Πώς αποφεύγεται ο πόλεμος ή το όπλο του χρήματος

20.00 μ.μ. *ΤΕΛΟΣ των ΕΡΓΑΣΙΩΝ*

Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στον χώρο του Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν
(Μάρκου Αυρηλίου 5, Πλάκα)
με την ευγενή χορηγία
του Ιδρύματος ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΕΜΜΑΣ ΔΟΞΙΑΔΗ

PAUL MAGDALINO

THE BYZANTINE ARMY AND THE LAND: FROM *STRATIOTIKON KTEMA* TO MILITARY *PRONOIA*

Throughout its long history, the Byzantine Empire, with its monetary economy, was normally able to pay its soldiers cash wages when they were on campaign. However, the government did not normally pay for their equipment, or look after them when they were not on active service. It was therefore up to them to support themselves on a regular basis from the rural economy. There were basically two ways open to them. They could either live *on* the land, as integral members of the farming population, or they could live *off* the land, as beneficiaries of the dues and services which the peasant producers owed to the state. The two modes must always have co-existed to some extent, and they may even have coincided in the case of many a cavalry soldier conscripted from a rural community, but there can be no doubt that the period covered by this volume saw a shift from the first, «contributory» mode of support to the second, «tributary» mode, a shift represented by the two institutions which figure in the title of this paper. The beginning of the process is marked by the Novel of Constantine VII Porphyrogenitus which defines the minimum values of military landholdings (*στρατιωτικὰ κτήματα*), that is properties carrying the obligation of military service (*strateia*), and stipulates that the property was not transferable without the obligation[1]. The end of the process is marked, two hundred years later, in the reign of Manuel I, by the widespread allocation of state lands to the «care» (*pronoia*) of soldiers who were thus entitled to collect the dues and services which the tenant-farmers, the *paroikoi*, owed to the fisc[2].

The genesis of the *stratiotikon ktema* and the maturity of the military *pronoia* are subjects which lie outside the chronological bounds of this volume, and both institutions have in any case been well studied in their own right. But the transition from the one to the other is directly relevant to the study of Byzantium at war from

1. I. and P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, I, pp. 222-226; ed. N. Svoronos, rev. P. Gounaridis, *Les novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes: introduction, édition, commentaires*, Athens 1994, pp. 104-126, with references to earlier editions.

2. Niketas Choniates, *Historia*, ed. J. L. van Dieten, I, Berlin-New York 1975, pp. 208-209.

the ninth to the eleventh century, and although the course of development is fairly clear, the links in the chain are still imperfectly understood[3].

In this paper, I shall focus in some detail on two particular links in the chain, from the tenth and eleventh centuries respectively. The first is the Novel, attributed to the emperor Nikephoros II Phokas, tripling the minimum value of the military landholding required to support a mounted warrior. I shall argue, against the recent hypothesis of Taxiarchis Kolias, that the attribution of the Novel is genuine, but I shall also use some of Kolias' far from negligible arguments to suggest a new reading of this text. In second place, I shall consider the integration of one particular company of foreign mercenaries, the Normans, into the imperial army in the mid eleventh century, looking especially at the basis of their settlement in the theme of the Armeniakoi in north-central Asia Minor. This will lead, in conclusion, to a brief reconsideration of the origins of the *pronoia* system.

The Novel of Nikephoros II Phokas

All printed collections of middle Byzantine legislation, from Leunclavius to Svoronos' posthumous edition of the imperial land legislation, include under the name of the emperor Nikephoros II Phokas a short text concerning the sale of lands by landowners subject to military service[4]. The text, which is undated, is in the form of a rescript drafted in response to a problem referred to the emperor by the master of petitions, the *protospatharios* Basil. The problem was that property sold by men in military service was being restored to them without the refund of the purchase price, regardless of the size of their fortune. The ruling is in two parts, the first with retrospective application to transfers that have already taken place, and the second to apply in future. In respect of past transactions, a soldier had the pre-emptive right to reclaim land that he had sold, but had to repay the purchase price if this land was not part of his military holding valued at 4lb of gold. For the future, however, the legislator rules that «since there has been an increase in *klibanophoroi* and *epilorikophoroi*» (*ἐπεὶ τὰ τῶν κλιβανοφόρων καὶ τῶν ἐπιλωρικοφόρων κίνησιν ἔλαβε*), the minimum value of a military holding is henceforth raised to 12lb, and any land alienated from such a property may be recovered without compensation.

3. For a sound and comprehensive survey of recent scholarship, see J. F. Haldon, «Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), pp. 1-67, along with two important articles by J.-C. Cheynet: «La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 29-30 (1991), pp. 61-73; «Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe-XIIe s.», *Cahiers de civilisation médiévale* 38 (1995), pp. 319-35.

4. *Jus Graecoromanum*, I, pp. 255-256; ed. Svoronos-Gounaridis, pp. 173-176.

Most Byzantinists have been inclined to take this text on trust, and to treat it as evidence that Nikephoros raised the financial and social status of the mounted soldier, who now had to be able to afford heavier and more expensive armour –thus was the reference to *klibanophoroi* and *epilorikophoroi* explained. However, Taxiarchis Kolias has very recently challenged this consensus in a monograph on Nikephoros II which is, in effect, a massive assault on the credibility of this one document[5]. As Kolias points out, it is full of oddities. It does not form part of the dossier of tenth-century legislation transmitted in the appendix to the Synopsis Maior of the *Basilica*. Indeed, its manuscript tradition was a secret which Leunclavius took with him to the grave, later editors –Zachariä, Zepos, and Svoronos– being content merely to reproduce his printed text. Kolias located one manuscript of the text in Vienna, Vind. jur. gr. 4, of the sixteenth century[6], and the thirteenth-century manuscript from which this was copied has since been identified in codex Vind. phil. gr. 23[7]. The text in both manuscripts includes the important rubric, missing from earlier editions, attributing the document to «The holy emperor Nikephoros» –clearly an allusion to Nikephoros II. Yet Kolias' discovery did not dispose him to regard the text any less sceptically. He draws attention to serious structural problems. Its declared purpose is ambiguous. Was it to make it easier for soldiers to sell their property, or to ensure fair compensation for those who bought from them? Either way, the second part of the proposed solution appears to defeat the purpose. Kolias adduces weighty arguments to prove (1) that neither military technology nor the economic situation changed in such a way as to warrant a threefold increase in military landholdings, (2) that there was not enough land to allow such an increase, and (3) that other sources contain no echo of the upheaval that such an increase would surely have caused. In conclusion, he invites the reader to choose between three alternative solutions: the Novel is a forgery; the Novel is a collage of excerpts from other legislative texts; the Novel was issued by another emperor Nikephoros, namely Nikephoros III Botaneiates (1078-1081), who ruled at a time of galloping inflation, and who was therefore concerned to bring the assessed value of military holdings in line with the real value of the debased *nomisma*.

5. T. G. Kolias, *Νικηφόρος Β´ Φωκᾶς (963-969). Ὁ στρατηγὸς αὐτοκράτωρ καὶ τὸ μεταρρυθμιστικό του ἔργο*, Athens 1993.

6. See *ibid.*, pp. 98-99, for an edition of the text.

7. See L. Burgmann in *Rechtshistorisches Journal* 13 (1994), pp. 477-478; *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*, I: *Die Handschriften des weltlichen Rechts*, ed. L. Burgmann, M. Th. Fögen, A. Schminck, D. Simon, Frankfurt 1995, no. 322, p. 368.

To take these solutions in turn, the hypothesis of a forgery and the hypothesis of a collage are seriously weakened by the lack of what every prosecutor needs: a motive for the crime. Until one is produced there is not much point in discussing the possibilities. The attribution to Nikephoros Botaneiates is at first sight more attractive because the argument from monetary debasement is quite neat. However, the text does not otherwise fit the context of the 1070s. On the available evidence, late eleventh-century legislators were not interested in military holdings, which by this time represented an insignificant element in the state's military budget. They were much more interested in the procedures of civil litigation and in demonstrating their philanthropy, especially to the church and people of Constantinople[8]. Moreover, they were served by clever and learned lawyers who would surely have come up with something more elegantly and professionally drafted. It is unlikely that an *epi tôn deeseôn* would have been a mere *protospatharios* under Botaneiates, in whose time court titles, like the currency, inflated out of control[9]. Most importantly, if the point of tripling the value of a military property was to keep pace with inflation, why does the legislator not say so, instead of explaining this measure by «an increase in *klibanophoroi* and *epilorikophoroi*»?

On the other hand, the text does demonstrably fit the context of the 960s. The tenth century saw intense military activity coupled with unprecedented movement in the land market. As the empire went on the offensive in Asia Minor, the central cavalry units, the *tagmata*, gained in importance as a mobile expeditionary force. As the eastern provinces became more secure from invasion, and as booty, captives and conquered lands accumulated, new opportunities and incentives opened up for investment in agricultural land. The situation, and the government's response to it, evolved rapidly. The emperor Leo VI, in his military manual, the *Taktika*, inaugurated a more systematic and dogmatic approach to military reform[10]. A generation later, Romanos I initiated a radical and aggressive strategy for the protection and the expansion of the state's fiscal base which continued into the

---

8. See L. Burgmann, «A law for emperors: observations on a chrysobull of Nikephoros III Botaneiates», *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Aldershot 1994, pp. 247-257; Idem, «Lawyers and legislators: aspects of law-making in the time of Alexios I», *Alexios I Komnenos*, I: *Papers*, ed. M. Mullett and D. Smythe, Belfast 1996, pp. 185-198.

9. J.-C. Cheynet, «Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle», *Byzantion* 53 (1983), pp. 453-477.

10. See G. Dagron and H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De Velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, pp. 139-160.

twelfth century[11]. His Novels imposing restrictions on the purchase of peasant landholdings by the «powerful» were interventionist as well as protective measures, which effectively secured for the state a quasi-proprietary right over a vast category of private property[12]. A Novel of Constantine VII extended this right to another category of land, the landholdings of the theme soldiers[13]. The novelty of this policy needs stressing. Although the Novel justifies its provisions as the confirmation of custom, it was a significant innovation in the Roman law of property[14]. By formally defining soldiers' property as *stratiotika ktemata*, the Novel was effectively revoking their private status, and by attaching the burden of military service, the *strateia*, to land rather than to the families who owned it, the Novel opened the way for the fiscalisation of the *strateia*, the commutation of the service obligation to a tax. In other words, the Novel had implications both for private litigation and for government policy, which, whether foreseen or unforeseen, were likely to require further legislation. Accordingly the emperor Romanos II was prompted to issue an edict in March 962 regulating the liability of those who had acquired military property in contravention of his father's Novel, and who had taken indigent soldiers into their service[15]. The text with which we are concerned also begins by addressing the problem of liability and compensation, and it deals with an aspect of the problem which had not been precisely settled by Romanos. Its attribution to Romanos' successor, Nikephoros II, therefore makes complete sense.

Beyond that, Nikephoros was strongly committed to maintaining and enhancing the economic well-being and the privileged fiscal status of soldiers within society. The commitment was something of a Phokas family tradition. Nikephoros' grandfather and namesake had certainly influenced the military thinking of Leo VI[16], whose *Taktika* had raised the question of soldiers' prosperity[17], and his father, Bardas Phokas, had stood high in the favour of Constantine VII[18], who had

---

11. Cf. P. Magdalino, «Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries», *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, ed. Angeliki E. Laiou and D. Simon, Washington, D.C. 1994, pp. 93-115, esp. pp. 102-105; J. D. Howard-Johnston, «Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries», *Byzantinische Forschungen* 21 (1995), pp. 75-100, esp. p. 86ff.

12. *Jus Graecoromanum*, I, pp. 198-204, 205-214; ed. Svoronos-Gounaridis, pp. 47-92.

13. See above, n.1; Haldon, «Military Service», p. 29ff.

14. D. Górecki, «The Strateia of Constantine VII: The Legal Status, Administration, and Historical Background», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), pp. 157-176.

15. *Jus Graecoromanum*, I, pp. 243-244; ed. Svoronos-Gounaridis, pp. 142-150.

16. Leo, *Tactica*, XI.25-6, XV.38, XVII.83; Dagron-Mihăescu, *Traité*, pp. 165-169.

17. Leo, *Tactica*, IV.1, XX.71.

18. See J.-C. Cheynet in Dagron-Mihăescu, *Traité*, pp. 297-299.

legislated to protect military holdings. Nikephoros himself almost certainly wrote or commissioned the treatise *On guerilla warfare*, which contains an impassioned plea for soldiers to receive regular wages and allowances and generous bonuses, and, «most important of all, to enjoy the complete tax-exemption which has been granted to them from the beginning, as enjoined by the holy and blessed emperors of old in their tactical books» –a clear, if distorted, allusion to the *Taktika* of Leo VI[19]. Nikephoros clearly took his militarism much further than his father and grandfather[20]. The emperor notoriously spared no effort or resources to improve the size and the morale of the armed forces, and made himself very unpopular with the civilian population by making them pay the extra cost of his grand expeditions to the east. On this point, all the sources are agreed. Two in particular state that the emperor greatly enlarged the fiscal base for financing the recruitment and maintenance of armed warriors. Zonaras, a twelfth-century author who is generally well informed about earlier periods, has this to say:

> While he reigned there was no relief from the tax-inspectors, surveyors, conscriptors (*στρατευταί*), and the so-called protonotaries, who oppressed the subject populations with all kinds of afflictions and drove them into utter poverty, not even sparing the completely destitute, but they registered these in the postal service. The people who were formerly subjected to this they re-registered in the naval lists, converting the naval conscripts into footsoldiers, while those who had previously been such they enrolled among the cavalry, changing the cavalrymen into armoured knights. They imposed on each a heavier military duty, for it seemed as if Nikephoros was conscripting the whole universe for military service[21].

The other source is the contemporary Arab geographer Ibn Hauqal, who says that Nikephoros financed his campaigns against the Muslims as follows:

> From every moderately well-off household of a man possessing servants, different kinds of livestock, pasture and cultivated land, the emperor took an average levy of 10 dinars. Those of superior wealth and status had to contribute an armed warrior complete with weapons, horses and squires, together with 30

19. *De velitatione*, XIX.5-9, ed. Dagron-Mihăescu, *Traité*, pp. 108-111 (text), p. 264ff (commentary); also ed. with English translation by G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington, D.C. 1985, pp. 214-217.

20. Dagron-Mihăescu, pp. 274-287; see also R. Morris, «The two faces of Nikephoros Phokas», *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988), pp. 83-115.

21. John Zonaras, *Epitomae historiarum*, ed. M. Pinder and M. Büttner-Wobst, III, Bonn 1897, pp. 505-506.

> dinars for his upkeep. This was how Nikephoros organised his expeditions against the Muslims – he did not spend from his treasury or draw on his own fortune[22].

Apart from their general agreement that Nikephoros imposed burdensome contributions in order to finance an increased military budget, these very different accounts both echo each other and the text with which we are concerned in one major particular. All three refer to two levels of contribution at the top of the scale: Zonaras to the provision of a simple cavalryman and a heavily-armed cataphract, Ibn Hauqal to a payment of 10 dinars and the provision of a cataphract plus 30 dinars, and the Novel to military properties valued at 4lb and 12lb of gold respectively. The fact that both Ibn Hauqal and the Novel define these levels in terms of a ratio of three to one is certainly striking and surely significant[23].

These connections, which form a plausible context for the Novel attributed to Nikephoros II, were perfectly well known to scholars before Kolias disputed the attribution. We must now turn to the substance of his objections. His scepticism is based on three problems posed by the text. The first and most crucial is the meaning of the clause in which the legislator explains his reason for tripling the minimum value of a property held in return for military service. All modern scholars who have dealt with the text, including Kolias, have assumed that the *klibanophoroi* and *epilorikophoroi* are the elite cavalry troops –in other words, these terms are taken to be the equivalent of *kataphraktos* or *siderophraktos*. But the assumption is hazardous, given that, as Kolias points out, the words occur nowhere else in Byzantine sources. This is an important observation, and it is unfortunate that Kolias failed to follow it up. For further reflection reveals the absurdity of the idea that *klibanophoroi* and *epilorikophoroi* are cataphracts. A *klibanion* is a suit of lamellated or plated body armour and an *epilorikon* is a surcoat[24]. Are we really to believe that there was one type of cataphract who wore body armour but no surcoat, and another type wore a surcoat without armour[25]? Or are we to suppose

---

22. Ibn Hauqal, *Configuration de la terre (Kitab surat al-ard)*, tr. J. H. Kramers and G. Wiet, I, Paris 1964, p. 194.

23. As noted by P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, p. 266.

24. See T. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Vienna 1988, pp. 44-45, 58-61; J. F. Haldon, *Three Treatises on Imperial Expeditions*, *CFHB* 28, Vienna 1991, pp. 277-279.

25. In the *Praecepta militaria*, III.4, Nikephoros Phokas expressly states that a *kataphraktos* must wear both types of protective covering: ed. and tr. E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, D.C. 1995, pp. 34-35: *ἕκαστον ἄνδρα μαχητὴν φορεῖν κλιβάνιον ... καὶ ἔξωθεν τῶν κλιβανίων φορεῖν ἐπιλώρικα μετὰ κουκουλίου καὶ βαμβακίου ...* .

that the author of our eminently prosaic text was moved to poetic variation in this one line? I suggest we look for another explanation. The suffix *-phoros* can designate not only a wearer but a bearer of something. *Klibanophoroi* and *epilorikophoroi* can therefore plausibly be identified as armour bearers and surcoat bearers. In other words, what the Novel refers to is an increase in the number of squires in the service of the elite cavalry troops, which meant that each warrior would normally have to provide for *two* orderlies accompanying him on campaign. Such an increase might have been due to the introduction of heavier armour. If the soldier was equipped with an *epilorikion*, this implies that he wore a *lorikion* as well as a *klibanion*. But it is more likely to have been occasioned, firstly, by concern on the part of generals like Nikephoros Phokas to ensure that their elite troops were in prime condition for campaigns that were becoming increasingly longer and more ambitious, and, secondly, by the greater availability of manpower following the influx of Saracen prisoners of war[26].

If this interpretation of the mysterious *klibanophoroi* and *epilorikophoroi* is correct, it provides a plausible explanation for the stipulated increase in the minimum value of a military holding. The increased valuation of 12lb, which Kolias regards as wildly excessive, begins to appear less so when we consider that the property was meant to support three men, all probably with families and household slaves, at least one warhorse and at least two pack animals. Excessive or not, however, the increase was very steep, and one must agree with Kolias that it is hard to see how it worked in practice. The other sources are not much help, since both Zonaras and Ibn Hauqal seem to refer to fiscal impositions on civilians, whereas our text appears to be solely concerned with soldiers performing military service for their properties. However, once we accept that our text cannot be explained away as irrelevant to Nikephoros II, but that an explanation must be sought which fits the circumstances of his reign, we have to consider one or more of three possible solutions.

The first, suggested by Paul Lemerle, is that Nikephoros was deliberately fixing a high level of valuation which few soldier's properties were ever likely to attain, and which would therefore have the effect of tying the whole of a soldier's estate to military service, ending the distinction between his military and non-

26. The social and economic impact of this influx is reflected in two contemporary documents: one, appended to the *Book of Ceremonies*, concerning the tax-relief offered to newly integrated Saracen captives, and the other a Novel of John I Tzimiskes granting exemption from *kommerkion* on sales or gifts of captives by the soldiers who had received them as war booty: *De cerimoniis*, ed. J. Reiske, p. 695; *Jus Graecoromanum*, I, pp. 257-258. Cf. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 365-368, for English translation and commentary, and also T. Kolias, «Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten», *Byzantinoslavica* 56 (1995), pp. 129-135.

military holdings[27]. The emperor may also have been seeking to meet the threat to military holdings that was posed by partible inheritance: whether a *stratiotikon ktema* was held conjointly by heirs or divided among them, a 12lb property would suffer less quickly from diminishing shares than a 4lb. property, and in the case of division, each portion could perhaps be considered to be the nucleus of a new 12lb holding. In other words, the 12lb valuation simply gave the state an opportunity to classify more land as military. It may not be necessary to look any further for an explanation.

It is nevertheless tempting to seek a closer connection between the provisions of the Novel and the evidence of the other sources, all of which –Leo the Deacon and Skylitzes as well as Zonaras and Ibn Hauqal– stress the fiscal and monetary character of the emperor's impositions[28]. Is it not possible that Ibn Hauqal, Zonaras and our text are all referring to different aspects of the same policy: the fiscalisation of the *strateia* as a burden imposed on the non-military population[29]? Another solution to the problem posed by the Novel might be, then, to interpret this as a measure aimed not so much at tripling the amount of military land held by the actively-serving soldiers, but at tripling the contributions payable by much wealthier landowners who were worth at least 12lb and who were technically liable for some kind of *strateia*. In other words, the Novel was using the language of recent legislation on military properties to implement a rather different agenda, an agenda for exploiting the civilian property owner. Such an interpretation may seem tortuous, but the sources are agreed that Nikephoros went to unusual lengths. According to Leo the Deacon, «he invented taxes that had never yet been devised, saying that much money was needed for the military»[30]. According to Skylitzes, «he continually maltreated his subjects not only with all kinds of tax increases and other contributions, but also with unspeakable depredations»[31]. Skylitzes goes on to mention various measures which hit the church, concluding with the remark that Nikephoros «issued certain other ordinances (*διατάγματα*) exceeding any notion of necessity, which to relate in detail would require the mind and tongue of a great orator»[32]. Interestingly, Skylitzes makes this remark at the point in his narrative

27. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, pp. 128-131.

28. For Leo the Deacon and Skylitzes, see below, nn. 30-31.

29. Cf. Hélène Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, Paris 1960, p. 16ff.

30. Ed. C. B. Hase, Bonn 1828, p. 64.

31. Ed. J. Thurn, Berlin-New York 1973, p. 274.

32. *Loc. cit.*

where Zonaras, when incorporating this narrative into his own chronicle, inserts his famous accusation that Nikephoros transformed everyone into soldiers.

But if the *strateia* envisaged by the Novel was essentially a fiscal charge, on whom was it meant to fall? Ultimately, any extra burden would be passed on to the peasantry. However, Zonaras and Ibn Hauqal give the impression that a much larger cross-section of society was affected. Zonaras implies, with some but not too much rhetorical exaggeration, that the whole of society was assessed for contributions; Ibn Hauqal states that the contributors at the top of the scale were very well off and were assessed at the rate of one mounted warrior per household unit. It took a very substantial property owner to raise 10 dinars for the support of a lightly armed cavalryman, and a much greater landed fortune was required to provide a heavily armed cataphract with squires, mounts and 30 dinars for expenses. It is tempting to equate these support units with the 4lb and 12lb military properties of our Novel. It is also hard to escape the conclusion that we are not looking at ordinary peasants, but at the lower ranks, at least, of the «powerful» Thus the «fiscal» interpretation of the Novel leads to the hypothesis that the revaluation of the military properties was part of an attempt to regularise a new, extraordinary levy on the hitherto untapped wealth of «powerful» civilians. Certainly, Nikephoros' bad reputation as an inventor of new and oppressive taxes is easier to understand if we suppose that his measures did not just hit the lowly rural taxpayer.

But if the fiscalised and revalued *strateia* bore heavily on wealthy civilians, it was a positive benefit to wealthy military men, not only because it generated more money for their pay, but also because the increased minimum value of a military holding improved the fiscal position of the actively serving, landowning soldier. This point has not been noted by modern scholars, but it seems to follow that the greater the proportion of an individual's land which was tied to military service, the smaller was his liability for the extraordinary levies and corvées from which military property was exempt. Moreover, as we have seen, Nikephoros Phokas was strongly of the opinion, expressed in the *Treatise on Guerilla Warfare*, that all soldiers should be exempt from all taxes. There may thus be some merit in the interpretation of our Novel by Ostrogorsky, who saw it primarily as a measure by an aristocratic, military emperor designed to raise the economic and social status of the elite cavalry troops[33]. Indeed, if I am right in identifying the *klibanophoroi* and *epilorikophoroi* as squires, the Novel explicitly sets out to bring a soldier's official economic status in line with the reality of his social elevation, which allowed him to ride into battle with an entourage. Such an entourage is envisaged by the *Treatise*

---

33. G. Ostrogorsky, tr. J. Hussey, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, pp. 286-287.

on Guerilla Warfare, which recommends that tax exemption for soldiers should extend to *those who serve them*[34]. Both texts clearly envisage not a soldier on the brink of destitution, but a soldier with other soldiers in his service, a soldier who looked much more like the «powerful» titled officer who commanded him rather than the «poor» peasant who worked to maintain him. In short, we are dealing with privileged and upwardly mobile individuals, their mobility accelerated by the spoils and prestige of victorious campaigns, who effectively made nonsense of the distinction drawn by tenth-century legislators (including Nikephoros himself) between soldiers and «powerful» as separate categories of landowners. So we may suspect that Nikephoros' Novel actually worked to the advantage of soldiers who had recently become *dynatoi*, or of military *dynatoi* of long standing.

To recapitulate, the three solutions to the problem posed by the Novel are as follows. Solution 1 is to interpret it as an extension of the earlier legislation concerning *stratiotika ktemata* that followed the essentially protective spirit of that legislation. The other two would both regard it as an attempt to use the institution of military property as an instrument for extending the military sector of the state, either by imposing commuted military service as a fiscal obligation on non-military landowners (solution 2), or by raising the social and economic status of the soldiers themselves (solution 3).

I shall not attempt to choose between these solutions, because they are not mutually exclusive, and all are equally representative of what we know of Nikephoros' thinking. To exclude any one of them would be to ascribe too much care and forethought to a document that looks very much like a hasty and opportunistic reflex. It is more than a straightforward response to the practical problem which was brought to the emperor's attention. However, as a vehicle for turning the issue to the state's advantage it is poorly thought-out and framed. Its terse, unpolished style suggests ad hoc dictation by the emperor rather than careful drafting by bureaucratic policy-advisers. Its absence from the dossier appended to the *Synopsis maior Basilicorum*, and the lack of subsequent reference to it, suggests that later legislators and lawyers did not treat it seriously. Perhaps it was felt to be too closely associated with the most unpopular policies of a controversial emperor. Or perhaps it was too closely associated with a passing moment in a rapidly evolving process. If its intention, or its effect, was to favour the growth of a land-based military aristocracy it would have been anathema to Basil II, and if it was aimed at extending the fiscalisation of military obligations, its emphasis on the

34. *De velitatione*, XIX.5, ed. Dagron-Mihăescu, p. 109: *τὸ τελείαν ἔχειν ἐλευθερίαν τὰς ἑαυτῶν οἰκίας καὶ τῶν ὑπηρετουμένων αὐτοῖς στρατιωτῶν καὶ τοὺς περὶ αὐτοὺς ἅπαντας*; cf. commentary, *ibid.*, pp. 267-269.

military holding as the unit of assessment did not have a future. Basil II was no less concerned than Nikephoros II to protect and augment the army's fiscal base, and tacitly endorsed earlier legislation forbidding the alienation of military holdings, which as an institution survived into the eleventh century[35]. However, Basil's famous Novel of 996 does not specifically refer to any of this legislation, as opposed to the earlier Novel of Romanos I, which is its only point of reference, and Basil correspondingly does not distinguish military land from other categories of land that had been illegally acquired by the *dynatoi*[36]. All that we know about Basil suggests that this reflected a real change in priorities. There is evidence that he took every opportunity to bring large tracts of land under the direct ownership of the fisc[37]. At the same time, Basil had every reason to discourage the close relationship between the army and the land which had produced powerful military magnate families like those of Phokas, Skleros and Kourkouas. For almost thirty years the power of these families threatened to exclude him and his dynasty from the throne, first in the reigns of Nikephoros Phokas and John Tzimiskes, and then in the rebellions of Bardas Phokas and Bardas Skleros. It was in order to combat Bardas Phokas that Basil engaged the services of six thousand Rus soldiers supplied by Prince Vladimir of Kiev[38]. He thus inaugurated the steady recruitment of foreign troops which, by the end of the eleventh century, transformed the Byzantine field army into a largely foreign mercenary force. This brings us to the second moment on which we have chosen to focus.

The Normans in the Armeniakon

Although foreigners had served in the empire's armed forces since the fourth century, they had ceased from the seventh century to constitute large, permanent units of a distinct ethnic character. Whether or not Basil II was conscious of reverting to late antique practice, his formation of a *tagma* of Rus soldiers marked a departure from imperial policy of the past three hundred years. The ethnic balance of the Byzantine army was not immediately affected, and Basil's precedent was not followed until the middle of the century. It is no accident, however, that the emperor who did so, Constantine IX Monomachos, was the first emperor since

---

35. Haldon, «Military Service», pp. 60-61.

36. *Jus Graecoromanum*, I, pp. 262-272; ed. Svoronos-Gounaridis, pp. 190-217. Cf. M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992, p. 437ff.

37. N. Oikonomides, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), pp. 136-137; Magdalino, «Justice and Finance», p. 105.

38. Stephen Asolik of Taron, tr. F. Macler, *Histoire universelle*, Paris 1917, p. 164.

Basil to face a full-scale military rebellion which nearly cost him his throne. We may note, in passing, that the recruitment of foreigners was not initiated by the inadequacy of native troops, or by an external threat to the empire's frontiers, but was directly related to the emperor's inability to trust his leading military commanders.

Constantine Monomachos employed Pecheneg, Turkish and Arab forces, though possibly not on a regular basis. More importantly, however, the regular employment of Frankish – i.e. mainly Norman – mercenaries in the imperial forces dates from his reign. The subject has recently been treated by Jonathan Shepard in an excellent article, which joins the recent studies by Jean-Claude Cheynet in disposing of the notion that the employment of mercenaries caused the collapse of the Byzantine war effort in the eleventh century[39]. Apart from laying out the evidence with admirable thoroughness, Shepard makes several important observations. Firstly, he points out that the first mentions of «Franks» serving in the Balkans and Asia Minor relate to events of the late 1040s and early 1050s, and he connects this service with Constantine IX's recruitment of forces from the west and the north to combat the rebellion of Leo Tornikes in 1047. Secondly, he distinguishes foreigners who served the empire as *symmachoi*, i.e. soldiers supplied under the terms of an alliance with a friendly ruler, from foreign mercenaries, *misthophoroi*, who offered their services for hire, and he plausibly concludes that the Franks were the first body of foreigners in the eleventh century to be recruited in this strictly «mercenary» capacity. Thirdly, he suggests that despite the bad reputation which they have acquired in the secondary literature, the Franks served the empire well as long as they were properly paid.

Shepard also calls attention to the fact that the Normans in imperial service in the mid eleventh century were mainly based in a particular province, the theme of the Armeniakoi (*τῶν Ἀρμενιακῶν*) in north-central Asia Minor. He recognises that this localisation was an important aspect of their service, and he makes, in passing, some pertinent remarks on the subject of their association with the province[40]. However, he does not systematically enquire why they were settled in that particular area and what form of support they derived from it. Neither question can be answered with any certainty, but in seeking the answers we can at least more clearly define the parameters of our ignorance.

The narrative sources describe the Norman presence in terms of «wintering» or «winter quarters» (*παραχειμασία*), exactly the same expression which is used of

---

39. J. Shepard, «The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium», *Anglo-Norman Studies* 15 (1993), pp. 275-305; cf. n. 3 above.

40. *Ibid.*, pp. 287-288.

the Rus and the Varangians in other parts of Asia Minor earlier in the eleventh century[41]. It is logical to assume that the arrangement was exactly the same in all cases, and to equate this arrangement with the billeting (*mitaton*) mentioned in the exemption clauses of imperial privileges issued to monasteries in the mid to late eleventh centuries. As Professor Oikonomides has shown, these clauses are very helpful in documenting the chronology of the recruitment of ethnic *tagmata*[42]. But it is not clear that *mitaton* refers to the regular settlement of such *tagmata*, as opposed to the temporary lodging of troops in transit, or between campaigns away from the area where they were normally stationed. None of the surviving documents apply to eastern and central Asia Minor. In any case, it cannot be assumed that the administrative arrangements remained unchanged during the course of this period of constant evolution in the imperial administration. Nor can it be assumed that all ethnic *tagmata* were treated in the same way: the Normans, being heavily armed knights, would have required much more substantial facilities and resources than the Varangians, who were footsoldiers. What little we know of the stationing of the Normans in the Armeniakon suggests that this went beyond mere billeting. Their presence in the area is mentioned in connection with the rebellions of the three most eminent Norman leaders: Hervé Frangopoulos against Michael VI in 1057[43], Robert Crispin against Romanos IV in 1070[44], and Roussel of Bailleul against Michael VII in 1073-1076[45]. From these mentions three things are clear.

Firstly, the Normans were established in the area for at least twenty years and probably more than thirty years, given that Hervé is said to have passed into imperial service from that of the rebellious general George Maniakes. If Hervé and his followers were part of the army that Maniakes led against Constantinople in 1043, it is highly likely that they enrolled in the imperial forces immediately after Maniakes' death at the battle of Ostrovo[46]. In any case, it is reasonable to suppose that they settled in the Armeniakon under Constantine IX.

Secondly, the three leaders were in effect local magnates; they were «powerful» (*dynatoi*) in both the economic and the political sense. Hervé had a house in the region called Dagabare; since he had the title of *vestes* and aspired to

41. Skylitzes, ed. Thurn, p. 394.

42. Oikonomides, «L'évolution», p. 144; Idem, «Ρώσοι έμποροι και στρατιώτες στην Κωνσταντινούπολη», *Χίλια χρόνια Ελληνισμού-Ρωσίας*, Athens 1994, pp. 41-51, esp. p. 46ff.

43. Skylitzes, ed. Thurn, pp. 484-485.

44. Michael Attaleiates, *Historia*, ed. I. Bekker, Bonn 1853, pp. 122-125.

45. *Ibid.*, pp. 185, 198-199; Nikephoros Bryennios, ed. P. Gautier, Brussels 1975, pp. 182-187.

46. Attaleiates, ed. Bekker, p. 19; Skylitzes, ed. Thurn, p. 428.

the title of *magistros*, it must have been a sizeable estate. Crispin and Roussel were able to defy the imperial forces from fortresses which they seem to have held before they began their respective rebellions; in other words, the fortresses were held by imperial grant.

Thirdly, there is no evidence that the Normans were deeply unpopular with the locals; on the contrary, when Alexios Komnenos was sent in 1075-1076 to bring Roussel of Bailleul to justice, he encountered a degree of non-cooperation from the people of Amaseia which suggests that although Roussel and his Normans were helping themselves to local resources, they did so no more oppressively than the imperial authorities, and provided better value for money in terms of an effective defence against the Turks[47].

The Normans were therefore stationed in the Armeniakon long enough to put down strong economic and social roots. From the outset their leaders had «powerful» status in the area, which from 1070, if not earlier, involved the tenure of fortified strongholds, the key assets of public authority[48]. From this it seems to me that they should be viewed in the same context as two other ethnic groups which were settled on imperial territory in the course of the eleventh century. One consisted of the Armenian princes and their followings who gave up their hereditary lordships in Armenia and were compensated by Basil II and Constantine IX with large estates in Cappadocia and other parts of eastern Anatolia[49]. The other group was comprised of the Uz and the Pechenegs who came over to the emperor Constantine X in 1065, receiving land in Thrace and senatorial titles in return for military service as *symmachoi*[50].

Again, we cannot assume that the same arrangements applied in both cases, or that the case of the Normans was identical with either. However, one basic point of similarity can be inferred: both the Armenians and the Uz were settled on fiscal land. The estates granted to the Armenians were extensive and valuable. They were

---

47. Bryennios, *loc. cit.*

48. By the reign of Michael VII, grants of *kastra* had become sufficiently numerous to require legislation limiting their validity «to one person» that is to the lifetime of the recipient: *Jus Graecoromanum*, I, p. 282. Cf. N. Oikonomides, «The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century (Dölger, *Regesten*, no. 1012)», *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, ed. P. Wirth, Heidelberg 1966, pp. 413-417, and the interesting discussion of this phenomenon in a wider, comparative context, by M. Whittow, «Rural Fortifications in Western Europe and Byzantium, Tenth to Twelfth Century», *Byzantinische Forschungen* 21 (1995), pp. 57-74, esp. p. 68ff.

49. G. Dédéyan, «L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle», *Byzantion* 45 (1975), pp. 41-117.

50. Attaleiates, ed. Bekker, p. 87: *χώραν λαβόντες δημοσίαν ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς*. Here as elsewhere Attaleiates is referring to the Byzantine theme of Macedonia, with its capital at Adrianople.

largely on territory which had been reconquered from the Arabs in the tenth century and organised into *episkepseis* and *kouratoreiai*, that is fiscal domains[51]. Some estates may also have been derived from the domains which Basil II had confiscated from the magnate families of Phokas and Maleinos[52]. In the case of the Uz, we are told explicitly that the land they were given in Thrace was *δημοσία*; Thrace was an area of extensive fiscal domains. What is interesting is that the emperor provided land rather than money. Presumably, since the beneficiaries were warriors of nomadic origin, they did not farm the land themselves, but received the surplus production of the peasants who did. The land grant therefore seems to have been at the very least a supplement to, and in all probability a substitute for, the cash payments that went with senatorial titles and military service. In this connection, it is worth observing that according to a twelfth-century source, the yearly distribution of senatorial *rogai* at court ended with this same emperor Constantine X[53]. At the same time, Constantine X was notorious for his devotion to the interests of the fisc[54]. One may therefore reasonably conclude that his grant of land to the Uz and the Pechenegs was not unconditional. It is also reasonable to conclude that if such a fiscally minded emperor was prepared to grant out prime agricultural land in the hinterland of Constantinople, he and other rulers of the time would not have been averse to making similar grants in the more distant, landlocked area of the Armeniakon which was not vital for the food supply of the capital.

The point cannot be pressed any further, but it can perhaps be substantiated by considering the reasons why Constantine Monomachos chose to station Hervé and his followers in the Armeniakon. One reason was undoubtedly strategic. After the suppression of the Tornikios revolt in 1047, the Normans were mainly employed in combating the new threat from the Seljuk Turks. The Armeniakon lay close to the main road from Constantinople to the northern sector of the eastern front, where the pressure was initially most acute; other Norman units were stationed further east along this road, in the theme of Koloneia[55]. It is also conceivable that the Normans were initially recruited to augment the thematic *tagma* of the Armeniakoi, which saw distinguished service in Sicily in 1037, when it seems to have been undermanned compared with the field armies supplied by other

51. Howard-Johnston, «Crown Lands», pp. 95-98.

52. *Jus Graecoromanum*, I, pp. 264-265 (ed. Svoronos-Gounaridis, p. 203); Skylitzes, ed. Thurn, p. 340. Cf. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, pp. 213-215.

53. Theodore Balsamon, in G. A. Rallis and A. Potlis, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Athens 1852-1859, IV, p. 523.

54. Attaleiates, ed. Bekker, p. 76; Magdalino, «Justice and Finance», p. 94.

55. Skylitzes, ed. Thurn, p. 490.

major themes[56]. Either way, however, the choice of the Armeniakon must have had something to do with the availability of resources, and with the fact that Cappadocia, which would have been equally advantageous from a strategic point of view, had already been used to accommodate the Armenian nobility, on lands of which some, I have suggested, had been confiscated from Byzantine magnate families. We should therefore look at the pattern of magnate landownership in the Armeniakon before the mid eleventh century.

In the tenth century, the Armeniakon had been the landed base of two great families, those of Lekapenos and Kourkouas, which ascended the throne in the persons of Romanos I and John I Tzimiskes[57]. Tzimiskes, who probably inherited the local landed interests of both families, demonstrated his attachment to the province by founding at least one monastery near Neokaisareia[58], by upgrading the church of St Theodore Stratelates at Euchaneia[59], and by remitting all the taxes of the theme[60]. However, he did not pass on his very considerable fortune to his relatives; in penance, no doubt, for his murder of Nikephoros II, he used the wealth which he had received by imperial gift to endow a new extension to the leper hospital in Constantinople, and he gave away his family estates to the neighbouring peasants[61]. This action, combined with his tax remittance, would have had the effect of greatly strengthening the small landowning element in the Armeniakon. We can be sure that the next emperor, Basil II, encouraged the trend. Possibly, therefore, the Norman mercenaries were concentrated in the Armeniakon because this was predominantly an area of humble taxpayers who could be imposed upon without political repercussions for the government. However, the reign of Basil II did bring to the fore one magnate family, that of Dalassenos, which was based in the Armeniakon in the first half of the eleventh century[62]. The foremost representative of this family, Constantine Dalassenos, was regarded as a potential successor to the

---

56. *Ibid.*, p. 406; Cheynet, «Les effectifs», p. 324, and Idem, «La politique militaire», p. 67.

57. Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn 1838, p. 419, 426; Leo the Deacon, ed. Hase, pp. 99-100; Cheynet, *Pouvoir et contestations*, p. 216, 270-271.

58. Skylitzes, ed. Thurn, p. 285; Michael the Syrian, ed. and tr. F. Chabot, *Chronique*, Paris 1905, III, p. 129.

59. Skylitzes, ed. Thurn, p. 309; cf. N. Oikonomides, «Le dédoublement de S. Théodore et les villes d'Euchaïta et d'Euchaneia», *Analecta Bollandiana* 104 (1986), pp. 327-335, esp. p. 330ff.

60. Leo the Deacon, ed. Hase, p. 100.

61. *Ibid.*, pp. 99-100.

62. On the family in general, see J.-C. Cheynet and J.-F. Vannier, *Études prosopographiques*, Paris 1986, pp. 75-115. The family's provincial base in the Armeniakon is mentioned by Skylitzes, ed. Thurn, p. 373.

throne from 1028 to 1042[63]. When the empress Zoe eventually decided to take a third husband, Dalassenos was at the top of her short-list. He must have felt very angry and humiliated when Zoe passed him over for Constantine Monomachos, and Monomachos, as emperor, must have feared the consequences of his resentment[64]. The fact that we hear no more of him or of the Dalassenos connection with the Armeniakon may indicate that his estates were confiscated at the time of Maniakes' rebellion –the event which brought Hervé and his Normans into imperial service.

Some thoughts on the origins of the pronoia

One thing, at least, is not a matter of speculation. The remuneration and maintenance of foreign mercenaries in eleventh-century Byzantium was not limited to cash-payments disbursed by government paymasters and billeting on the civilian population. Their relationship with their sources of support was not uniform or static, and it involved a degree of economic dominion over the land and its cultivators that was sanctioned and mediated by the fisc[65]. In other words, the relationship was evolving in the direction of the conditional tenure of land and usufruct of its revenues that came to be known as the *pronoia.* I shall not attempt to trace the history of this institution –that would take us way beyond the eleventh century, and duplicate work being done by Dr Maniati-Kokkini[66], or to review the state of scholarship on the issue –that has been done by Professor Kazhdan[67]. But the origins of the *pronoia* are of interest to this forum on Byzantium at war, because they remain in need of clarification, despite all that has been written on the subject. Above all, it remains uncertain whether, or to what extent, the *pronoia* existed in the eleventh century. The datable references to that period are all literary and non-technical, whereas no firm date attaches to what has been presumed to be the

63. Cheynet-Vannier, *op. cit.*, pp. 80-81.

64. Michael Psellos, *Chronographia*, ed. and tr. E. Renauld, I, Paris 1926, p. 123.

65. For another, slightly later example of foreign mercenaries who collected their income at source, see the account of the Anglo-Saxon exiles who took service with Alexios I in 1085: ed. K. Ciggaar, «L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople», *Revue des Études Byzantines* 32 (1974), pp. 301-342, at 322: «Imperator... insuper municiones eorum primoribus largitus est agros et vineas. Redditus quarum plurimos universis contradidit».

66. Cf. Triantafyllitsa Maniati-Kokkini, «Μία πρώτη προσέγγιση στη μελέτη του βυζαντινού θεσμού της πρόνοιας: οι προνοιάριοι», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία. Θ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1988). Πρακτικά*, Thessaloniki 1988, pp. 49-60.

67. A. P. Kazhdan, «*Pronoia*: The History of a Scholarly Discussion», *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), pp. 133-163.

earliest technical reference, the mention of *pronoiatika* in the fragment of a fiscal treatise published by Karayannopoulos[68].

It needs to be stressed that, barring a miracle, we cannot hope for more and better evidence; we have to make the best of what we have, and cannot afford to eliminate sources on the grounds that they are problematic and fail the test of our own untested preconceptions. Thus it is unhelpful, on the one hand, to dismiss the evidence of texts which do not use the word *pronoia*, Niketas Choniates being the obvious example. Equally, on the other hand, we cannot throw out occurrences of the word *pronoia* and its cognates, such as *pronoetes*, which predate the technical usage that we consider relevant. The technical history of the word must have had a non-technical prehistory. If we are going to get anywhere, it is by trying to determine the point at which the general meaning of the word becomes specific, technical and official. Until or unless we do this, we cannot exclude any part of the pre-existing semantic field from our consideration[69].

The existence of the *pronoia* in the twelfth century is proved beyond doubt by three documents in the Lavra archive, and by an entry in the property list of the foundation charter for the Pantokrator monastery. The Lavra documents are as follows:

1. An act of 1162, incorporating sections of a fiscal *praxis* of 1118, which both concern the boundaries of an estate (*proasteion*) held in *pronoia*, first by three soldiers, Romanos Rentinos and the brothers Theotimos and Leo Loukites, and then by a gentleman of some social standing but unspecified occupation, Kyr Pankratios Anemas[70].

2. A *praktikon* of 1181 and an imperial *prostaxis* of 1184 mentioning lands in the theme of Moglena held in *pronoia* by Cumans, who are not called soldiers, though it is hard to see what else they could be[71].

All documents refer to the land in question, together with the tenant farmers (*paroikoi*) who worked it, as being held *εἰς πρόνοιαν*, «in» «for» *pronoia*. The later documents also refer to the holdings themselves as *pronoia*. So too does the Pantokrator Typikon of 1136, where the founder, John II, lists among the

68. J. Karayannopoulos, «Fragmente aus dem Vademecum eines byzantinischen Finanzbeamten», *Polychronion*, ed. P. Wirth (as in n. 48 above), p. 322: *Τίνα εἰσὶ τὰ προνοιατικά; Τὰ ἐφ᾽ ὅρῳ τῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς.*

69. In this, the caution of A. Hohlweg («Zur Frage der Pronoia in Byzanz», *Byzantinische Zeitschrift* 60 [1967], pp. 288-308), cited with approval by Kazhdan, *op. cit.*, has perhaps proved over-scrupulous, although at the time it was a salutary reaction to the assumptions of G. Ostrogorsky, tr. H. Grégoire and P. Lemerle, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Brussels 1954.

70. *Actes de Lavra*, ed. P. Lemerle et al., I, Paris 1970, no. 64.

71. *Ibid.*, nos. 65-66.

properties with which he endowed the monastery «the *pronoia* of the late departed Synadenos at Hexamilion in the *emporion* of Brachionios»[72].

Meagre as it is, the documentation is suggestive of a certain evolution. The institution of the *pronoia* as a fiscal resource granted to soldiers and others on the government's payroll certainly existed in 1118. The word *pronoia* was already being applied to this institution in 1136, as shorthand for the more formal adverbial phrase *εἰς πρόνοιαν* which preserved the original non-technical meaning of the term. Both facts suggest that the specific, technical meaning was well established by the end of Alexios I's reign, and that its non-technical origins must be sought no later than 1100.

Pronoia, as we all know, means «care», or «provision» or «solicitude». But «care» or «provision» or «solicitude» for whom or for what in the specific context? Care for the property or provision for the property holder? The question, it seems, is never posed because the answer is taken for granted: it is assumed that *pronoia*, like *beneficium*, means provision for the landholder. But the technical uses of the term give no grounds for such an assumption: *εἰς πρόνοιαν* can equally be understood as referring to care for the property. If we now look at the three literary references to *pronoia* in the eleventh century, we find that at least one and possibly two of the sources use the word in this sense. According to Skylitzes Continuatus, Constantine IX Monomachos gave Constantine Leichoudes the *pronoia* of the Mangana: obviously care of the institution, though no doubt highly profitable for the caretaker[73]. According to Michael Attaleiates, the eunuch Nikephoritzes distributed honours and *pronoiai* to people in return for not inconsiderable douceurs: *pronoiai* here may be provisions or benefices, but again the reference may be to the profitable care of some church or state asset[74]. That leaves Anna Comnena's *pronoiai* on land and sea, which she says Alexios I gave to the Orphanotropheion, as the only apparently unambiguous reference to «provision» for the grantee; but the passage deserves a closer look, and Anna Comnena is, in any case, a twelfth-century author[75].

Moreover, and most crucially, the cognate of *pronoia*, *pronoetes*, which occurs in official usage of the late eleventh and early twelfth century, clearly refers to a person with the «care» of someone else's property. The word is used both of

72. P. Gautier, «Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator», *Revue des Études Byzantines* 32 (1974), p. 117.

73. Ed. E. Tsolakis, *Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, Thessaloniki 1968, p. 106.

74. Attaleiates, ed. Bekker, p. 200.

75. Anna Comnena, *Alexiad*, XV.7, 7: ed. B. Leib, Paris 1937-1945, III, pp. 216-217.

the agents who administered the domains of members of the Komnenian family[76], and, on a higher level, of the administrators of regions like Samos and Bulgaria which can be presumed to have counted as fiscal territory[77]. Indeed, the functions of a *pronoetes* in the late eleventh century seem barely distinguishable from those which were traditionally performed by a *kourator* (Latin *curator*)[78], and it can be postulated that the Greek word was displacing the Latin loan-word as the preferred designation of a domain administrator[79]. That the notion of *pronoia* inherent in both the Latin and the Greek titles was perfectly understood by contemporaries is neatly illustrated by a late tenth-century text, the *Life of St Paul of Latros*, where an imperial domain administrator in the Miletos area is described as «the *protospatharios* Michael ... to whom the *pronoia* of imperial properties was entrusted»[80].

So, far from being an irrelevance, the eleventh-century references to *pronoia* provide the key to the origins and significance of the late Byzantine institution. The key lies in the concept of conditional and limited tenure common to all grants of public property, whether fortresses, monasteries, or land and labour[81]. The *pronoia*

76. *Actes de Lavra*, I, no. 51; *Actes de Xéropotamou*, ed. J. Bompaire, Paris 1964, no. 7; *Actes d'Iviron*, ed. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou, II, Paris 1990, nos. 45, 50, 51.

77. Samos: *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*, II, *Δημοσίων λειτουργῶν*, ed. Maria Nystazopoulou-Pelekidou, Athens 1980, nos. 52-53; Bulgaria: Kekaumenos, ed. B. Wassiliewsky and B. Jernstedt, St Petersburg 1896, p. 24 (ed. G. Litavrin [Moscow 1972], p. 164); G. Zacos, *Byzantine Lead Seals*, II, Berne 1984, no. 988. Cf. Ahrweiler, *Recherches*, p. 50, 85. The fiscal status of Samos is suggested by the analogy of the neighbouring islands of Chios, which was a crown «appanage» in the twelfth century (P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*, [Cambridge 1993], p. 165), and Lesbos, which was administered by a *kourator* : Anna Comnena, *Alexiad*, VII.8, 1, ed. Leib, II, p. 110 (on the title of *kourator*, see the following note). Note that the Armenian chronicler Aristakes of Lastivert uses the term *Hog*, the equivalent of *pronoia*, to describe the provincial governorships bestowed by Michael IV on his brothers: tr. H. Berberian, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, Brussels 1973, pp. 33-34.

78. On *kouratores*, see N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, p. 318. The two terms are used interchangeably of the same person in one eleventh-century *praktikon*: ed. N. Wilson and J. Darrouzès, «Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion», *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), pp. 17-19.

79. The term *kourator* did, however, remain in use: Nicholas Kataskepenos, *La Vie de Saint Cyrille le Philéote, moine byzantin*, ed. E. Sargologos, Brussels 1964, pp. 86-87.

80. Ed. H. Delehaye, *Analecta Bollandiana* 11 (1892), p. 138: *ὁ πρωτοσπαθάριος Μιχαὴλ ἐκεῖνος ᾧ ἡ τῶν βασιλικῶν κτημάτων ἐγκεχείριστο πρόνοια.*

81. As formulated most clearly by Hélène Ahrweiler, «La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles», *Actes du XIIe Congrès International des études byzantines*, II, Belgrade 1964, pp. 103-114.

was technically a fiscal resource entrusted to the nominal administration of any person, either a soldier or some dignitary or functionary, whom the emperor needed to remunerate for services of any kind. The recipient was not called *pronoetes*, because he did not serve the emperor as a domain administrator, and exercised his tenure for his own profit. However, the notion that he received the resource «in *pronoia*» legally denied him ownership and made him legally accountable for the condition in which he left it. The *pronoia* was thus not a legal innovation, but the logical outcome of the land legislation of the tenth century, as applied by imperial judges throughout the eleventh century[82]. This legislation was ultimately the instrument for an imperial policy of bringing land under state ownership. The *pronoia* was a simple but effective formula for preserving state ownership of resources which the government found itself compelled to grant to the very class of people whose appropriation of land the tenth-century legislation had sought to deny. The formula was probably developed between the 1050s and the 1070s, when the government was recruiting more and more foreign soldiers, and distributing more and more pensioned titles, against a background of territorial loss, monetary shortage, and a mounting refugee problem. But though conceived in a crisis, the *pronoia* remained in use after the crisis was over, and really took off at the height of the empire's revival under the Komnenoi.

Whether the *pronoia* marked an increasing feudalisation of Byzantine society is another question; a question that is becoming increasingly redundant now that western medievalists, the historians of the feudal society par excellence, are having serious doubts about the very concept of feudalism[83]. I see no harm in retaining the concept as a rhetorical construct, for purposes of evocation, with no claim to scientific precision. But I think it is unhelpful to see Byzantine feudalism as the antithesis of Byzantine fiscalism, and the transition from *stratiotikon ktema* to military *pronoia* as a passage from fiscal control to feudal devolution of state resources. Both were products of a consistently fiscal approach to the problem of military logistics. «À cet égard, on peut affirmer que l'empire byzantin est dans une large mesure victime de ses trop grandes qualités administratives... »[84].

82. Magdalino, «Justice and Finance», p. 105 and passim.

83. S. Reynolds, *Fiefs and Vassals*, Oxford 1994.

84. Kaplan, *Les hommes et la terre*, p. 237.

GILBERT DAGRON

APPRIVOISER LA GUERRE
BYZANTINS ET ARABES ENNEMIS INTIMES

Au long de son histoire, Byzance a mené toutes sortes de guerres: contre des peuples en migration qui cherchaient à s'implanter sur son sol (les Goths, les Slaves), contre des ethnies nomades faisant des raids en profondeur (les Huns, les Avars, les Turcs), contre des frères ennemis qui lui disputaient l'hégémonie et cherchaient à s'emparer de Constantinople et du titre impérial (les Bulgares), ou contre des Empires concurrents dont la séparait un *limes* (la Perse). A ces cas de figure correspondaient dans les traités autant de descriptions d'ennemis potentiels et autant de modèles tactiques[1]. Lorsque Byzance dut faire face aux Arabes dans un conflit permanent, elle eut à définir ce nouvel adversaire, qui rassemblait en lui toutes les caractéristiques jusqu'alors distinguées: c'était à la fois ou successivement un peuple qui envahissait ses terres, une ethnie nomade vivant du pillage, un pouvoir politique et religieux qui prétendait prendre sa place pour convertir le monde, et un Empire organisé qui lui disputait la primauté de l'autre côté d'une frontière consolidée et défendue. Non seulement le conflit changea constamment de nature (invasion, guerre de conquête et d'appropriation, guerre sainte, guerre de raids, guerre frontalière, jusqu'à ce que la frontière elle-même se craquelle), mais le phénomène de la guerre, en devenant permanent et, sur quelques siècles, relativement équilibré, s'intégra peu à peu aux rapports sociaux normaux. A travers les rapports conflictuels entre Byzance et les Arabes, on comprend –me semble-t-il– comment il est possible d'apprivoiser lentement la guerre en la rendant prévisible, en délimitant son terrain et son calendrier et en faisant communiquer entre eux les combattants.

1. Maurice, *Stratègikon*, XI, éd. G. T. Dennis, trad. E. Gamillscheg, CFHB 17, Vienne 1981, pp. 352-389; Léon VI, *Taktika*, XVIII, *PG* 107, col. 945-989; nous renvoyons au texte de J. Meurs corrigé par J. Lami et repris dans la *PG*, l'édition de cette Constitution par R. Vari, dans Pauler et Szilagyi, *A Magyar honfoglalas Kutfôi*, Budapest 1900, pp. 5-89, étant à peu près introuvable. Voir J. E. Wiita, *The Ethnika in Byzantine Military Treatises*, University of Minnesota Ph. D., éd. photogr. 1978; G. Dagron, «Ceux d'en face. Les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins», *Travaux et Mémoires* 10 (1987), pp. 207-232.

Partons de l'exact contraire: d'un combattant dont on ne connaîtrait ni la définition ni les intentions, et que l'on verrait seulement verser le sang. Dans une très belle page, Ammien Marcellin raconte le coup de main tenté par les Goths et leurs alliés Huns et Alains contre Constantinople en 378[2]. Une troupe de Saracènes –peuple dont Ammien a plusieurs fois, au fil de son *Histoire*, décrit les mœurs en notant qu'il est plus apte aux raids de pillage qu'aux batailles rangées[3]– une troupe de Saracènes, donc, alliés de Byzance, sort de la ville et engage un combat longtemps incertain contre les «barbares». Se produit alors un événement qui glace Goths, Huns et Alains: ils voient un Saracène à peu près nu, revêtu d'un simple pagne et portant les cheveux longs, qui se précipite seul au milieu des Goths en poussant un cri rauque et sinistre, puis égorge un ennemi et applique ses lèvres à son cou pour boire son sang. «Terrifiés par ce spectacle étonnant et monstrueux» (*Quo monstruo miraculo barbari territi*), poursuit Ammien, les barbares perdent leur belle confiance et n'avancent plus qu'en hésitant. Leur audace est brisée par cette révélation d'une totale sauvagerie plus sûrement encore que par les murs de Constantinople.

L'épisode est intéressant. Peu importe que cet Arabe sanguinaire soit un allié de Byzance: il appartient à une petite troupe d'auxiliaires, mais il agit comme un individu, comme un inclassable proche de l'animalité, bien plus éloigné encore des Romains que les Goths ou les Huns, qui font pourtant figure de guerriers d'apocalypse et n'ont pas la réputation d'être tendres, mais dont l'humanité est malgré tout reconnue et qui forment une communauté ethnique. Le premier article d'un droit non écrit de la guerre, que sous-entend plus ou moins le récit d'Ammien, c'est de n'admettre comme combattant que des hommes représentant une communauté organisée, et par conséquent de faire de la guerre, malgré sa violence, une culture.

Pour apprivoiser la guerre, il faut donc d'abord reconnaître l'appartenance du soldat ennemi à la plus élémentaire humanité, lui attribuer une place, à lui et à sa nation, sur l'échelle des *klimata*, de la psychologie humaine, des valeurs de civilisation et des croyances. Les Arabes de la conquête ne sont pas seulement un peuple à contenir, ils sont un peuple à définir ou plutôt à redéfinir en fonction de leur nouvelle et surprenante agressivité. Le premier pas dans l'établissement de «relations de guerre» avec les Arabes consiste à les classer dans une catégorie humaine certes différente des Romains, mais pas trop éloignée d'eux.

---

2. Ammien Marcellin, XXXI, 16, 5-6.
3. Id., XIV, 4, 1-7; XXV, 6, 8-10.

C'est ce que fait Léon VI, après quelques autres mais plus systématiquement, lorsqu'il énonce, vers l'an 900, les règles tactiques et stratégiques à adopter contre les Arabes[4]. Pour qu'il y ait des règles, il faut qu'il y ait entre les adversaires un minimum de ressemblances, ou au moins que les différences soient mesurables. Elles le sont, en l'occurrence, selon les critères de l'ethnologie antique, c'est-à-dire selon la φύσις qui oppose l'homme aux autres espèces vivantes, selon la κρᾶσις qui, en bonne médecine et astrologie, distingue entre des groupes ou des individus humains un dosage différent des éléments constitutifs du corps, selon les ἔθη, les mœurs qui déterminent croyances et cultures, et selon les ἐπιτηδεύματα, habitudes ou pratiques qui dénotent des différences de comportement que l'on pourrait dire «neutres» dans la mesure où elles ne sont fondées, contrairement à la κρᾶσις et aux ἔθη, ni sur la constitution physique et le climat ni sur la religion. En jouant sur ces quatre registres, Léon VI se propose, non sans quelque naïveté, d'identifier les Arabes et de cerner des particularités qui permettront de mettre au point une riposte militaire. En réalité, en ouvrant l'éventail des différences de la φύσις aux ἐπιτηδεύματα[5], il fait passer l'adversaire arabe de la quasi-bestialité que décrivait Ammien Marcellin à une presque romanité.

Voici comment on pourrait classer les éléments significatifs de la description de Léon VI.

— Relèvent d'une différence de φύσις les allusions plus ou moins effrayantes («physiques», en effet, et teintées de «sauvagerie») aux chameaux qui effraient les chevaux, au bruit obsédant des cymbales et des tambours, et aux *Soudans*, ces noirs redoutables et presque nus, qui combattent en première ligne, réalité bien attestée, mais dont la mention, même sans commentaire, fait penser au passage d'Ammien Marcellin[6].

— Relèvent d'une différence de κρᾶσις les remarques sur les Arabes jadis établis à l'entrée de l'Arabie heureuse[7], sur leur constitution chaude qui les conduit

4. Léon VI, *Taktika*, XVIII, 109-153. Ce long développement dont l'auteur lui-même déclare qu'il est la partie la plus neuve et la plus utile de tout l'ouvrage, se divise en deux parties: 109-142 sur la nature et les habitudes des Arabes, 143-153 sur le dispositif à adopter et les effectifs à engager contre eux.

5. *Ibid.*, XVIII, 109.

6. *Ibid.*, XVIII, 112, 114. Sur le rôle des tambours et des cymbales, voir Tabari, trad. dans J. Laurent et M. Canard, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Lisbonne 1980, pp. 619-621, 627 (récit par Tabari de la prise d'Al-Badd en 836-837); Jean Caméniate, *De expugnatione Thessalonicae*, 25, 3, éd. G. Böhlig, CFHB 4, Berlin 1973, p. 24 (récit de la prise de Thessalonique en 904); cf. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II/1, Bruxelles 1968, p. 173. Sur le recrutement massif d'esclaves noirs (40.000, dit-on) dans les armées d'Ahmad ibn Tūlūn, en Égypte et en Syrie, entre 868 et 884, voir J. L. Bacharach, «African Military Slaves in the Medieval Middle East», *International Journal of Middle East Studies* 13 (1981), pp. 471-495.

7. *Ibid.*, XVIII, 110.

à se rassembler l'été et à craindre l'hiver et le froid[8], sur le fait qu'ils sont bons dormeurs et ne valent rien la nuit[9].

— Relèvent de différences de mœurs les critiques sur leur religion: ils semblent avoir de pieuses croyances sur la divinité et gardent leurs propres lois, mais ces lois sont impies, flattent le corps, prônent la guerre, les chrétiens doivent donc s'armer de piété pour combattre ces impies[10]; audacieux quand ils espèrent vaincre, les Arabes sont lâches lorsqu'ils désespèrent, car pour eux tout vient de Dieu, même ce qui est mauvais... Pensant que c'est la décision de Dieu, ils ne résistent pas[11]. Notons que le seul fait de classer la religion parmi les ἔθη revient à admettre une sorte de pluralisme et réduit la portée de la «guerre sainte».

— Relèvent, enfin, de simples différences de pratiques quelques particularités dans l'armement ou l'ordre tactique comme les incrustations d'argent sur les ceinturons, le harnachement des chevaux et les épées, ou la fuite en désordre[12]. C'est relativement peu de choses par rapport au très grand nombre d'observations qui rapprochent le soldat arabe du modèle romain : les armes et la πανοπλία défensive[13], une παράταξις et divers mouvements «à la romaine»[14], et plus généralement la reconnaissance d'un art de la guerre, c'est-à-dire la référence à une tradition écrite largement commune, à des traités tactiques qui ne nous sont pas parvenus, mais dont le *Fihrist* d'Ibn al-Nadîm paraît confirmer l'apparition sous le dernier des Omeyyades, Marwan II (745-750), ou sous les premiers Abbassides, lorsque la guerre de conquête s'est durablement transformée en guerre d'équilibre frontalier. C'est sans doute alors que se fixent les *khamîs* (division en cinq parties de la formation de combat ou παράταξις), qui font de l'armée arabe une sœur presque jumelle de l'armée décrite par Léon VI[15].

En même temps que cette ethnologie militaire donne de l'ennemi arabe une définition humaine et, en marquant quelques différences, suggère déjà l'idée d'une grande proximité avec les combattants byzantins, la guerre change aussi de nature dans sa dimension spatiale avec l'établissement d'une frontière. Il n'est pas

8. *Ibid.*, XVIII, 114, 124-125.

9. *Ibid.*, XVIII, 117. Tabari écrit inversement des Byzantins: «Ces gens-là ne sont pas des hommes de jour mais de nuit; c'est seulement la nuit que nous avons à craindre pour les nôtres», trad. M. Canard, dans J. Laurent et M. Canard, *op. cit.*, p. 613.

10. *Ibid.*, XVIII, 111.

11. *Ibid.*, XVIII, 117.

12. *Ibid.*, XVIII, 115, 116.

13. *Ibid.*, XVIII, 115 : ... *καὶ εἴ τι ἕτερον κατὰ τὸν Ῥωμαϊκὸν τρόπον.*

14. *Ibid.*, XVIII, 118-119 : ... *ὡς ἐπὶ πολὺ δὲ Ῥωμαίους μιμοῦνται.*

15. Voir les analyses de Cl. Cahen dans l'*Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle éd., III (1971), pp. 184-188, s. v. *Harb.*

question de reprendre ici l'histoire de cette frontière, mais de mesurer son importance dans l'établissement de nouveaux rapports sociaux entre les adversaires.

Il faut d'abord souligner que, pendant une longue première époque, il n'y eut aucune délimitation frontalière et que les zones politiquement contrôlées par les adversaires étaient séparées par un vaste *no man's land.* Rappelons, à titre d'exemple, quelques faits assez bien datés: la Cilicie fut sans doute évacuée par Byzance dès avant 640, mais c'est seulement en 703 qu'une modeste garnison arabe s'installa de façon permanente à Mopsueste/al-Massîsa, seulement en 758-759 que la ville et son faubourg de Kaferbayia furent reconstruits, seulement au tournant du VIIIe et du IXe siècle que Tarse se repeupla[16]. Pendant un siècle entier, nous restons donc dans le cadre d'une conquête et dans l'optique de l'appropriation non de tel ou tel territoire, mais, globalement du pouvoir politique, administratif et religieux détenu par le souverain résidant à Constantinople, comme si ce pouvoir impérial était unique, et comme si son universalité n'autorisait pas qu'on le partageât. L'établissement des abbassides à Bagdad en 762, on l'a souvent souligné, est la condition de l'établissement d'une frontière et d'une transformation profonde des relations de guerre entre deux Empires réputés universels, mais obligés désormais de compter l'un avec l'autre. La guerre contre les Arabes se rapproche alors d'un modèle antérieur, celui de la guerre contre les Perses.

Cette frontière a toutefois ceci de particulier, par rapport au *limes* romain, qu'elle a une certaine épaisseur et délimite, en marge des Empires affrontés, des pays de guerre ayant une organisation particulière: gouvernement d'al-Awâsin et des Thûghûrs d'un côté, ἀκριτικὰ θέματα de l'autre[17]. Ce qui reste de l'ancien esprit de *djihâd* ou d'une mobilisation pour la défense de la chrétienté est pour ainsi dire délégué par les deux capitales à une petite population de volontaires ou de résidents avec, à plus long terme, les conséquences suivantes.

1) D'abord une adaptation progressive des structures territoriales et des manières de combattre de part et d'autre de la frontière.

2) Ensuite, une militarisation de la population frontalière, mais une assez nette diminution des effectifs par rapport aux anciennes expéditions militaires de plusieurs centaines de milliers d'hommes, qui deviennent exceptionnelles. Désormais, les engagements sont intentionnellement limités à telle ou telle partie

16. Théophane, éd. de Boor, pp. 363, 372; synthèse des sources arabes et byzantines dans E. Honigmann, *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle éd., VI (1991), pp. 763-769, s. v. *al-Massîsa.*

17. Voir G. Dagron, «Byzance et le modèle islamique au Xe siècle: à propos des Constitutions tactiques de l'empereur Léon VI», *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (avril-juin 1983), pp. 219-243.

du territoire et la riposte dosée en fonction de l'attaque, mobilisant, du côté byzantin, un ou plusieurs thèmes, avec ou sans intervention de l'armée centrale. Entre les grandes campagnes du milieu du IXe siècle et les grandes campagnes de la «reconquête» dans la seconde moitié du Xe siècle, Léon VI table sur une unité type de 4.000 hommes et craint par-dessus tout un engagement général (un δημόσιος πόλεμος) qui aurait pour effet de rompre un relatif équilibre[18].

3) Un peu plus tard, ces zones frontalières prennent, du côté arabe, sinon leur indépendance par rapport à Bagdad, au moins une large autonomie, et l'on aboutit à la situation décrite par Constantin VII Porphyrogénète, où l'Amir al-Mu'minîn de Bagdad dans sa définition religieuse de «Commandeur des croyants» fait pendant au βασιλεὺς chef de la chrétienté, mais à très grande distance, tandis que le jeu diplomatique et militaire se joue par l'intermédiaire d'émirats arabes (ceux, notamment, de Mélitène, Mossoul, Édesse, Tarse, Alep) et de multiples principautés arméno-géorgiennes, réputées «soumises» ou «non soumises» à Constantinople[19]. De cette fragmentation du glacis frontalier, l'empereur est parfaitement conscient au milieu du Xe siècle, comme il est conscient de l'éclatement politique et religieux de l'Islam[20]. C'est la carte maîtresse de sa diplomatie. Du même coup, la guerre est de plus en plus débarrassée de sa justification religieuse et idéologique, sauf dans quelques bravades rhétoriques; elle se gère au niveau régional, c'est-à-dire s'insère dans le tissu social de ce qu'on pourrait appeler un voisinage conflictuel.

Apprivoiser la guerre, c'est lui définir et lui limiter une place non seulement dans l'espace, mais aussi dans le temps. C'est-à-dire la rendre prévisible, ce que ne sont ni les invasions ni les conquêtes de guerre sainte. Cette prévisibilité peut prendre différentes formes. Celle, par exemple, du calendrier des raids arabes tel que le donne Qudâma, avec les dates de départ et de retour des expéditions de printemps, d'été et éventuellement d'hiver[21]. La guerre, régionalisée et intégrée à la vie sociale, suit normalement, à l'époque de Léon VI, le rythme des saisons, et chaque partie prend ses dispositions pour réduire à presque rien l'effet de surprise. Comme il y a des zones de combat, il y a des jours pour combattre. Du côté byzantin, le calendrier des Mardaïtes et celui du stratège de Cibyrrhéotes, qui énumèrent les constellations dont les marins doivent se méfier pour des raisons

18. *Taktika*, XVIII, 127; 143-145; 149-152.

19. *De cerimoniis*, II, 47-48, Bonn, I, pp. 680-692.

20. *De administrando imperio*, XXV, l. 56-85, éd. trad. G. Moravcsik et R. J. H. Jenkins, CFHB 1, Washington 1967, pp. 106-109.

21. Le texte de Qudâma est traduit dans J. Sauvaget, *Historiens arabes*, Paris 1946, pp. 51-55; résumé dans A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, Bruxelles 1935, p. 87; voir aussi Léon VI, *Taktika*, XVIII, 125.

météorologiques et les jours jugés impropres à la guerre pour des raisons religieuses ou de pure superstition, réduit à peu près des deux tiers le temps de la semaine et de l'année où il est possible de combattre sur mer, donnant une sorte de parallèle oriental à la «trêve de Dieu» occidentale[22].

Mais la recherche de prévisibilité va encore beaucoup plus loin lorsqu'on soumet l'issue de la guerre à l'arbitrage des astres. Il existe, en effet, une branche de l'astrologie consacrée à la guerre, fastidieuse et peu originale dans son expression théorique, mais plus intéressante lorsqu'on tente de mesurer son importance pratique et surtout sa diffusion concomitante en milieu byzantin et en milieu arabe. De nombreux textes circulaient entre Constantinople et Bagdad, qui visaient en principe à assurer, par science prospective, la supériorité d'un Empire sur l'autre, mais qui, puisqu'ils étaient devenus un langage commun aux deux adversaires, contribuaient plutôt à maintenir entre eux une sorte d'équilibre et d'attente fataliste, chaque puissance étant tentée de se soumettre au verdict non des armes, mais des conjonctions astrales ou de prophéties sans cesse récrites.

Liutprand, évêque de Crémone et ambassadeur d'Otton à la cour de Nicéphore Phocas en 968, note avec humour: «Grecs et Sarrazins ont des livres qu'ils nomment *Horaseis* ou *Visions de Daniel*, et que moi j'appelle *Livres sibyllins*. On y trouve écrit combien d'années vivra chaque empereur, les circonstances de son règne, s'il sera pacifique ou troublé, s'il connaîtra des succès ou des revers avec les Sarrasins. Or on y lit qu'au temps de l'actuel Nicéphore, les Sarrasins ne pourront résister aux Grecs et que cet empereur ne régnera pas plus de sept ans; qu'après sa mort, il y en aura un pire que lui –mais je crains qu'on ne sache où le trouver !– et moins apte que lui à la guerre, que sous ce nouveau règne les Assyriens reprendront l'avantage au point d'étendre leur domination jusqu'à Chalcédoine, qui n'est pas loin de Constantinople. De part et d'autre, on observe donc la succession des époques: pour la même et unique raison, les Grecs, pleins de courage, attaquent, et les Sarrasins, sans espoir, ne leur opposent aucune résistance, attendant le moment où ce sera leur tour d'attaquer et celui des Grecs de ne pas résister»[23].

Ce texte est amusant. Je ne suis pas sûr qu'il soit exact et que la guerre entre

---

22. Éd. A. Olivieri dans le *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum* (abrégé dans la suite *CCAG*), II, pp. 214-216; éd. Sp. Lambros, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912), pp. 171-177 ; commentaire dans G. Dagron, «Das Firmament soll christlich werden. Zu zwei Seefahrtskalendern des 10. Jahrhunderts», dans *Fest und Alltag in Byzanz*, ouvrage collectif dédié à H.-G. Beck, éd. G. Prinzing et D. Simon, Munich 1990, pp. 145-156, 210-215.

23. *Legatio*, 39, éd. J. Becker, *Liutprandi episcopi Cremonensis Opera*, Leipzig ^{3}1915, pp. 195-196.

Byzantins et Arabes ait ressemblé, au temps de Nicéphore Phocas, à un ballet réglé par une chorégraphie céleste. Mais l'existence de prédictions ou de commentaires astrologiques utilisés par les deux adversaires est un fait incontestable, dont l'influence sur le déroulement des opérations militaires n'était peut-être pas nulle, et qui contribuait en tout cas à donner à la guerre une prévisibilité théorique, reconnue le plus souvent *post eventum*, donc à l'apprivoiser.

Notons d'abord que le livre des *Visions* d'un Pseudo-Daniel, auquel Liutprand fait allusion et qu'on lui avait certainement montré en 968, existe bien, et qu'il s'agissait d'une de ces nombreuses histoires écrites au futur et mises sous des noms prestigieux. Dans un fragment conservé et édité de l'introduction d'une de ses versions, on nous dit que ce *Livre de Daniel* figurait parmi les œuvres traduites de l'hébreu en grec par les soixante-dix traducteurs de l'Ancien Testament sous Ptolémée Philadelphe, et qu'il annonçait l'avenir jusqu'à la fin des temps. A l'époque de Constant II, lorsque Mu'awiya remporta en 665 la bataille des mâts et arriva jusqu'aux environs de Constantinople, il serait tombé sur cet ouvrage étonnant qu'il aurait fait traduire en arabe. Bien plus tard, en 1245, un certain Alexis, prisonnier byzantin, servant au Palais de Bagdad et bilingue, aurait retrouvé cet écrit et en aurait fait une rétroversion en grec[24].

Cette fable illustre une vérité. Grâce à des traductions rapides, la bibliothèque impériale de Constantinople et la bibliothèque califale de Bagdad devaient posséder à peu près les mêmes œuvres. Un texte conservé par deux manuscrits grecs et classé par eux parmi les œuvres et les souvenirs de l'astrologue arabe Abû Ma'shar (787-886), donne une liste, transmise oralement par ce dernier, de dix-neuf livres astrologiques et prophétiques conservés au Palais du calife et interdits de prêt[25]. Cette même liste nous est conservée en arabe, sa langue originale, dans un manuscrit d'Ankara et un autre de Cambridge, avec quelques titres supplémentaires et une plus grande exactitude de détail[26]. Y figurent les œuvres d'auteurs attendus comme Étienne/Istifan d'Alexandrie, un Ps.-Aristote connu aussi bien en grec qu'en arabe, Thomas d'Édesse (Tûfil ibn Tûmâ), syrien chrétien qui fut le conseiller astrologique d'al-Mahdî (775-786) et dont le *Περὶ καταρχῶν πολεμικῶν* fut très

24. *CCAG*, VIII/3, pp. 171-172.

25. *CCAG*, I, pp. 83-84, avec pour titre: *Εἶπεν ὁ αὐτὸς ὅτι τὰ ἀποτελεσματικὰ βιβλία τὰ ἀποκείμενα ἐν τῷ παλατίῳ καὶ μὴ διδόμενά τινι εἰς ἀνάγνωσιν ἀλλὰ κωλυόμενα εἰσὶ ταῦτα.* Le texte est conservé dans l'*Angelicanus gr.* 29 et le *Vaticanus gr.* 1506, tous deux du XIVe siècle. C'est de la version grecque qu'est tirée au Moyen Age une traduction latine publiée par L. Thorndike, *Isis* 45 (1954), p. 29 n. 25.

26. Fr. Rosenthal, «From Arabic Books and Manuscripts», X: «A List of Astrological Works from the "Discussions" of Abû Ma'shar and Shâdhân», *Journal of the American Oriental Society* 83 (1963), pp. 454-456.

tôt connu en grec, puisqu'on le trouve dans le *Syntagma Laurentianum* du XIe siècle, et d'autres titres de traités et noms de spécialistes, identifiables ou non, qui donnent l'impression d'une *koinè* d'astrologie orientale, d'un héritage commun aux Grecs, aux Arabes musulmans ou chrétiens, aux Juifs et aux Perses. Cette bibliothèque de Bagdad, classée «secret défense», pourrait aussi bien être celle de Constantinople vers la même époque, c'est-à-dire vers la fin du IXe ou la première moitié du Xe siècle.

Sur quoi spéculait-on à partir de ces recueils? Sans doute sur la réussite ou l'échec de telle opération militaire et, plus généralement, sur la «décadence» des Empires. Si le traité d'Étienne, cité en tête des livres réservés du palais califal, est bien l' 'Ἀποτελεσματικόν qui nous a été transmis[27], les astrologues de Bagdad y trouvaient, tout comme les empereurs de Constantinople, un «thème astrologique des Arabes» calculé à la date de l'Hégire (en fait le 3 septembre 622) et mis sous le nom d'Étienne d'Alexandrie, mais rédigé au VIIIe siècle, très exactement au moment où les prophéties véridiques, parce que composées *post eventum*, deviennent fausses, parce que portant réellement sur le futur: en 775-776. Cet horoscope prévoyait pour l'Islam, à partir de 622, 152 années d'expansion (donc jusqu'en 774), suivies de 48 années de décadence, c'est-à-dire d'échecs militaires à l'extérieur et de schismes à l'intérieur. Le terme était donc fixé à 822, après le règne de 24 califes; mais trois textes au moins nous montrent des réajustements successifs qui repoussent le début de la décadence et la chute à 931 et 958 dans Léon le Grammairien[28], à 931 et 987 dans Kédrènos[29], à 941 et 997 dans un manuscrit de Bruxelles[30]. C'est bien la preuve que le θεμάτιον resta tout au long des IXe et Xe siècles un outil. Dans le *De administrando imperio*, Constantin VII Porphyrogénète, dont le Continuateur de Théophane précise qu'il était un familier des prophéties d'Étienne[31], fait référence alternativement à Théophane pour l'histoire de Muhammad et de sa doctrine, et au θεμάτιον d'Étienne pour la fixation de la date de l'Hégire, mais surtout, sans le dire puisque l'astrologie est religieusement

27. Ainsi l'entend la version grecque de la liste, mais le texte arabe n'évoque, semble-t-il, qu'un «livre d'Étienne»; l' 'Ἀποτελεσματικόν a été édité par H. Usener, *De Stephano Alexandrino Commentatio*, Bonn 1880, et repris dans Id., *Kleine Schriften*, III, Leipzig 1914, pp. 266-289.

28. Bonn, pp. 152-153: la durée totale de l'Empire des Arabes est désormais de 365 années, dont 309 de stabilité et 27 de décadence; cf. J. B. Bury, «The Treatise *De administrando imperio*», *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906), pp. 517-577, voir notamment 533-537.

29. Bonn, I, p. 717: durée totale de 365 années dont 309 de stabilité et 56 de décadence; J. B. Bury, *loc. cit.*

30. Cf. J. Davreux, «Le Codex *Bruxellensis (Graecus)* II 4836 (*De haeresibus*)», *Byzantion* 10 (1935), pp. 91-106, voir notamment 99 (fol. 90^v) : durée totale de 375 années, dont 319 de stabilité et 56 de décadence. Le manuscrit est daté de 1281.

31. Bonn, p. 338 (l. 10).

suspecte, pour cette partie de l'histoire des Arabes qui est considérée par lui comme une prophétie réalisée et qui laisse entrevoir une fin programmée[32]. Histoire et prospective se combinent dans la vision que Constantin VII se fait d'un Islam déjà éclaté; elles se combinent pour donner corps à cette notion de décadence qui est floue dans un contexte purement historique, mais prend un singulier relief dans le contexte astrologique, où l'on peut dire très concrètement que les astres ou les signes du zodiaque sont en phase ascendante ou descendante.

Il y aurait, du reste, une étude à faire sur la corrélation entre les sources de Théophane et celles du Pseudo-Étienne. Nous sommes probablement dans le même milieu syro-palestinien des années 770-780, étudié par Brooks et par Mango[33], c'est-à-dire dans une population d'entre-deux dont on comprend qu'elle ait cherché à transcrire et à prolonger l'histoire en prophétie ou en apocalypse pour comprendre après coup la soudaineté de la conquête et deviner un aboutissement. Mettre l'histoire au futur permet de croire à sa prévisibilité et donc d'atténuer l'angoisse dont est porteuse l'idée de hasard ou de contingence. Vers cette date et en ces lieux, la culture antique et ses prolongements sont encore un patrimoine commun à Byzance et à l'Islam. Ils le resteront longtemps dans certains domaines, dont l'astrologie, comme le montrent non seulement la liste des «livres interdits de prêt» du palais califal, mais d'autres encore, qui traitent des débuts de l'Islam ou de sa décadence.

L'un de ces textes est conservé dans un manuscrit grec du XIVe siècle, le *Vaticanus gr.* 1056, qui juxtapose des fragments d'auteurs connus «tirés du second et du troisième livre du très savant Juif Σάχλ fils de Πέσϱ (Sahl ibn Bishr), qui semble avoir vécu au IXe siècle. L'extrait qui nous intéresse met en scène l'astrologue Valens, interrogé par le roi de Perse[34]. En bon astrologue, Valens dresse ses «centres» et calcule la position des astres afin de deviner d'abord la question que le souverain a l'intention de lui poser et qui porte sur un homme illustre mais lubrique, enclin à la boisson (!) et de foi déviante, qui provoquera des guerres, sera contesté par les siens, fuira et finira par laisser un immense pouvoir à des méchants. Il s'agit bien sûr du prophète Muhammad, d'une prédiction de l'Hégire et de la domination arabe. Le roi des Perses en colère fait jeter Valens en prison: si ses prédictions sont justes, il sera expulsé; si elles sont fausses, il sera mis à mort. Valens finit par s'enfuir chez les Arabes, où il est à nouveau interrogé par

32. *De administrando imperio*, 16, éd. trad. G. Moravcsik et R. J. H. Jenkins, *op. cit.*, pp. 80-81; voir aussi les chap. 17-22.

33. E. W. Brooks, «The Sources of Theophanes and the Syriac Chroniclers», *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906), pp. 578-587; C. Mango, «Who wrote the Chronicle of Theophanes?», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 18 (1978), pp. 9-17.

34. *CCAG*, V/3, pp. 110-111. Sur Sahl ibn Bishr, *ibid.*, p. 98.

«le gendre du prophète» (Ali plutôt que Uthman?), qui est en train de conquérir la Perse. Cette consultation astrologique à déguisement romanesque est un triple faux, puisqu'elle fait intervenir l'astrologue du IIe siècle Vettius Valens dans une scène qui est censée se dérouler en Perse peu avant l'Hégire (donc sous Khusrau II), puis «chez les Arabes» dans les années 640-660 (au moment de la conquête de la Perse et du califat d'Ali), mais avec un horoscope qui correspond à l'état du ciel le jeudi 7 novembre 939 vers 4 heures de l'après-midi[35].

Intéressent plus directement notre propos quelques lignes, conservées en grec –dans le même contexte que la liste des «livres interdits de prêt»– sous le titre *Περὶ τοῦ ὅτι παρακμάζει ἡ ἐπικράτεια τῶν 'Αράβων*, et qui est présenté avec vraisemblance comme une question d'Abû Sa'id Shâdhân à son maître Abû Ma'shar[36]. Shâdhân demande si la *basiléia* des Arabes a encore de beaux jours à espérer; Abû Ma'shar lui répond que l'ἀκμή de la domination arabe a duré jusqu'au règne de Ῥασίτ (Harun al-Rashid, 786-809), mais que depuis lors la décadence a commencé, parce que al-Rashid a été obligé de composer avec les dissidents ἐν τῇ φακῇ (en Ifriqiya?)[37], et que depuis ce moment les Arabes sont en déclin.

On verra là un indice supplémentaire non seulement de l'extrême importance accordée à la notion de décadence, mais de la circulation des textes et de leur usage commun sous l'égide de l'Internationale astrologique.

Avec l'astrologie, nous avions déjà un pied dans un imaginaire où la guerre, dépassionnée et pour ainsi dire neutralisée, est soumise à un arbitrage extérieur. Mettons un second pied dans l'imaginaire en prospectant rapidement le domaine de la littérature.

Digénis Akritas y occupe une place toute particulière, et l'on ne saurait douter que cette épopée ne reflète, sinon la réalité de la guerre frontalière, au moins la psychologie sublimée et le code moral des «akrites». Or elle se résume à une histoire d'amour entre le fils d'un émir arabe et la fille d'un stratège de Cappadoce. Le couple donne naissance au héros parfait, «issu de deux races», dont les vertus guerrières n'ont bientôt plus à s'exercer que contre des fauves, des amazones et des bandits (les apélates, qui sont tout le contraire de guerriers). Les commentateurs ont

35. D. Pingree, «The Horoscope of Constantinople», dans *Prismata. Naturwissenschaftgeschichtliche Studien, Festschrift für Willy Hartner*, Y. Maeyama et W. G. Saltzer éd., Wiesbaden 1977, p. 314. Cette date probable de la composition du texte exclurait l'intervention de Sahl comme traducteur.

36. *CCAG*, V/1, p. 151.

37. S'il s'agit d'une mauvaise lecture pour *Ifriqiya*, on pourrait penser à la révolte de 798, réprimée par Ibrahîm al-Aghlab, qui est reconnu en 800 par le pouvoir califal comme gouverneur autonome de l'Ifriqiya. C'est, en effet, le début de cette fragmentation de l'Islam à laquelle Constantin VII est, plus tard, si attentif.

souvent remarqué le parti pris de l'auteur du «Chant de l'Émir» de ne pas trop maltraiter les Arabes musulmans et le souci de l'auteur du «Chant de Digénis» d'éviter de faire s'affronter entre eux Byzantins et Arabes. Pourquoi? Par esprit de conciliation? A cause du grand nombre d'Arabes ralliés dans la région de Samosate, comme le pensait Henri Grégoire[38]? Parce que la guerre s'est peu à peu éloignée et que les akrites ne sont plus qu'une fiction, comme l'écrit justement Nicolas Oikonomidès pour le «Chant de Digénis»[39]? Sans doute, mais aussi parce que le genre épique qui exalte les vertus de soldats habituellement affrontés est plus sensible au statut social et au système de valeurs qui les rapprochent qu'à la guerre qui les oppose, parce que la guerre elle-même peut faciliter au lieu de l'interrompre la communication entre les adversaires et qu'idéalement elle peut conduire à cette sorte de fusion dans l'amour que l'on observe aussi bien dans le roman arabe (l'«Histoire du roi Umar»[40]) que dans le roman byzantin. La conversion de l'autre, qu'exigeait la guerre sainte, c'est-à-dire une guerre totale, devient ici une simple formalité, un passeport pour l'amour licite et un moyen de faire se rejoindre les guerriers en mettant de côté la guerre, de réaliser le plus beau fantasme de la littérature guerrière: un pays de guerriers sans guerre.

Pour conclure, j'invoquerai un passage de Mas'ûdî (mort en 956/ 957), qui ne va pas ausi loin, mais qui me semble refléter le même point de vue: l'historien arabe écrit dans ses *Prairies d'or*: «D'après ce que m'a raconté un Grec converti devenu excellent musulman, les Grecs ont placé dans l'une de leurs églises l'image de dix personnages célèbres parmi les chrétiens par leur énergie et leur courage, et aussi celle de quelques musulmans cités pour l'habileté de leurs stratagèmes. On remarque parmi eux cet homme que Mu'âwiya chargea d'enlever à Constantinople un certain patrice à l'aide d'une ruse... Les autres personnages représentés sont Abdallah al-Battal, Amr fils d'Ubaidallah, Ali fils de Yahyâ l'Arménien, Al-Arîl fils

38. «L'épopée byzantine dans ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane», *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique* 17 (1931), p. 467; étude reprise dans Id., *Autour de l'épopée byzantine*, Variorum Reprints, Londres 1975.

39. N. Oikonomidès, «L'épopée de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles», *Travaux et Mémoires* 7 (1979), pp. 383-389, 395.

40. Cf. R. Goossens, «Autour de Digénis Akritas. La Geste d'Omar dans les Mille et une nuits», *Byzantion* 7 (1932), pp. 303-316: «l'Histoire du roi Umar al-Nu'mân et de ses deux fils merveilleux, Sharkân et Dhûl-Makan» va de la 44e à la 145e nuit. *Delhemma*, le grand roman épique des Arabes, décrit la guerre contre Byzance de façon un peu plus belliqueuse (comme la première partie de *Digénis Akritas*), mais cette guerre n'exclut pas les aventures amoureuses; l'épisode sur une noble byzantine qui se convertit et épouse Maslama semble à l'origine de l'"Histoire du roi Umar" des *Mille et une nuits*, cf. M. Canard, «Un personnage de roman arabo-byzantin», *Revue africaine* (Alger 1932), pp. 1-14; Id., «Delhemma, épopée arabe des guerres arabo-byzantines», *Byzantion* 10 (1935), pp. 283-300; études reprises dans Id., *Byzance et les musulmans du Proche-Orient*, Variorum Reprints, Londres 1973.

de Bakkar, Ahmad fils d'Abû Qatifah, Karneas Beilakani. On remarque aussi dans cette église... Kharis sœur du précédent, l'eunuque Yâzmân [célèbre émir de Tarse] à cheval entouré de ses guerriers, et enfin Abû'l-Qasem fils d'Abd al-Baqi». Ne retenons que le message. Ce qui devait être, quelque part en Cappadoce ou ailleurs, une iconographie de guerre sainte, devient sous la plume de Mas'ûdî une fresque des vertus guerrières plaçant côte à côte, dans une relative égalité, dix héros de chaque camp[41].

Nous sommes loin, très loin de l'Arabe buveur de sang.

41. Mas'ûdî, *Les prairies d'or*, éd. et trad. fr. C. Barbier de Meynard, Paris 1874, VIII, pp. 72-75; cf. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II/1, Bruxelles 1968, p. 123. N. Oikonomidès me fait remarquer que, parmi les personnages identifiables, quelques-uns sont des Arabes ralliés à Byzance.

CONSTANTIN ZUCKERMAN

LES HONGROIS AU PAYS DE LEBEDIA: UNE NOUVELLE PUISSANCE AUX CONFINS DE BYZANCE ET DE LA KHAZARIE ca 836-889

Deux sources du milieu du Xe siècle, Théophane Continué et *De administrando imperio*, racontent en termes très proches l'histoire de la fondation de Sarkel, forteresse construite par les Byzantins pour les Khazars sur la rive gauche du Don[1]. Or, si les deux textes s'attardent sur les problèmes matériels rencontrés –et surmontés avec succès– par le spatharocandidat Petronas lors de l'exécution du projet, ils semblent tout ignorer des motifs politiques qui l'ont engendré[2]. Ils nous apprennent seulement que le kaghan et le pekh (*bek*) de Khazarie demandèrent à l'empereur Théophile de leur faire construire une forteresse et que l'empereur accéda à leur demande. Aucune explication, en revanche, sur les raisons pour lesquelles les Khazars ont soudain ressenti le besoin d'ériger une forteresse sur le Don et pourquoi Théophile a cru utile de s'engager dans un projet aussi inhabituel.

Les savants modernes s'accordent à reconnaître que seule une menace militaire commune a pu provoquer cette collaboration entre Byzance et la Khazarie à la construction de Sarkel. Ils sont, cependant, loin d'être unanimes quant à l'identité de l'ennemi qui a fait peser cette menace. Une grande partie des auteurs récents, et notamment la quasi-totalité des historiens russes, y voient des Russes qui auraient commencé, dans les années 830, à contester la prédominance des Khazars dans la steppe du Don. La menace russe, ressentie par les Byzantins à leur tour sur les côtes de la mer Noire, aurait poussé l'empereur Théophile à consentir à la requête du kaghan[3]. D'autres spécialistes, dont plusieurs chercheurs

1. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 42, éd. Gy. Moravcsik-tr. R. J. H. Jenkins (*CFHB* 1), Washington 1967, pp. 182-185; *Theophanes Continuatus*, éd. I. Bekker, Bonn 1838, pp. 122-123.

2. I. Ševčenko, «Re-reading Constantine Porphyrogenitus», dans J. Shepard et S. Franklin éd., *Byzantine Diplomacy*, Aldershot 1992, pp. 167-195, voir p. 190.

3. Ce schéma fut propagé, notamment, par les travaux influents de J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)*, Londres 1912, p. 417, et de A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge Massachusetts 1936, pp. 108-112; cf. plus récemment W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988, p. 313, et le jugement tranché

hongrois, croient que le fort de Sarkel a été érigé contre les Hongrois[4]. Enfin, on évoque aussi les Petchénègues, mais l'absence de savants petchénègues affaiblit sensiblement cette cause qui, il faut bien l'avouer, repose sur peu de chose[5].

M'engageant dans cette communication pour la thèse hongroise, je vais tenter de définir, à partir de l'épisode de Sarkel, la place et l'impact des Hongrois aux confins de Byzance et de la Khazarie dans les deux derniers tiers du IXe siècle. Cette analyse comporte trois parties. D'abord on reprendra la question de la date de l'installation des Hongrois dans leur première patrie pontique, au pays de Lebedia, et de la localisation de ce pays. J'admets que cette question a été résolue, pour l'essentiel, il y a cent ans et plus, mais la confusion qui règne dans les études récentes m'amène à passer de nouveau en revue les données du problème. La seconde partie de mon exposé sera consacrée à l'examen des relations entre les Hongrois et la Khazarie. La thèse classique, selon laquelle les Hongrois auraient été alliés ou «clients» des Khazars nécessite une révision radicale. Enfin, dans la troisième partie, je tâcherai d'étudier les rapports entre les Hongrois, les Khazars et l'Empire sur un terrain qui leur était commun, à savoir en Crimée. Le facteur hongrois dans l'histoire de la Crimée a toujours été négligé. Or, à l'époque qui nous occupe, il devient déterminant.

I. L'OCCUPATION DU PAYS DE LEBEDIA PAR LES HONGROIS: VERS 836

En 836 ou 837, les Byzantins ont fait la connaissance d'un nouveau peuple barbare. C'était l'année où plusieurs milliers de prisonniers de guerre macédoniens, installés par le khan Kroum sur la rive gauche du Danube près d'un quart de siècle auparavant, décidèrent de fuir la Bulgarie. Grâce à un arrangement préalable avec

---

des commentateurs dans l'édition russe du *De administrando imperio*: Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob upravlenii imperiej*, Moscou 1989, p. 401 (n. 5).

4. Voir J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, réimpr. Hildesheim 1961, pp. 27-30, et I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century*, La Haye-Wiesbaden 1967, pp. 69-76; cf. A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapest 1975, p. 61, et F. E. Wozniak, «Byzantine Policy on the Black Sea or Russian Steppe in the Late 830's», *Byzantine Studies/Études byzantines* 2 (1975), pp. 56-62.

5. Tandis que Théophane Continué (*supra*, n. 1) ne fait qu'indiquer que le fort de Sarkel sépare, à l'époque de la rédaction de l'ouvrage, les Petchénègues et les Khazars, Scylitzès en tire la conclusion que la défense contre les Petchénègues était le but initial de la construction de la citadelle: voir Ioannes Skylitzès, *Synopsis Historiarum*, éd. I. Thurn, Berlin 1973 (*CFHB* 5), p. 73 (de même dans Kedrenos, Bonn, II, p. 130). Cette méprise d'un compilateur, d'ailleurs maintes fois dénoncée, aurait à peine mérité d'être relevée, si elle n'avait pas été prise pour vérité par P. Golden, «The Migration of the Oguz», *Archivum Ottomanicum* 4 (1972), pp. 45-84, voir pp. 62-63, qui avança ainsi de plus d'un demi-siècle l'installation des Petchénègues dans le bassin de Don. A. Christophilopoulou, *Byzantine History*, II: *610-867*, Amsterdam 1993, p. 283, hésite entre les Petchénègues et les Russes pour identifier l'ennemi qui menaçait la steppe pontique.

l'empereur Théophile, les navires de la flotte impériale partirent pour les rapatrier. Les Macédoniens réussirent entre-temps à empêcher les Bulgares qui les poursuivirent de traverser le Danube. Le commandant bulgare fit alors appel au peuple que notre source, Georges le Moine Continué, nomme en l'espace de cinq lignes Hongrois, Huns et Turcs. Les Hongrois arrivèrent sur le lieu prévu pour l'embarquement, mais plutôt que de servir la cause bulgare, ils préférèrent profiter de la situation à leur façon en annonçant aux Byzantins que ceux-ci étaient libres de partir où ils voulaient, mais à condition de laisser derrière eux tout ce qu'ils possédaient. Les fuyards refusèrent cette offre et, Dieu et saint Hadrien aidant, mirent les Hongrois en déroute au cours de deux batailles successives; après quoi ils embarquèrent sur les navires[6]. Suivant la logique de notre source, l'opération a dû se dérouler dans le cours inférieur du Danube, à un endroit accessible à la flotte impériale[7].

A la même époque à une ou deux années près, une ambassade russe s'est présentée à la cour de Constantinople. Son histoire est rapportée dans les *Annales de Saint-Bertin*. Une mission byzantine, reçue par l'empereur Louis le Pieux le 18 mai 839, est venue accompagnée d'un groupe de gens se réclamant du peuple des Rhos que leur roi, nommé kaghan, avait envoyé à l'empereur Théophile pour établir avec lui les rapports d'amitié (*amicitiae... causa, amicitiae petitores*). Or, la route que les envoyés du kaghan avaient prise pour arriver à Constantinople était désormais occupée «par des peuples barbares et sauvages d'une très grande cruauté» (*inter barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas habuerant*). Théophile a donc prié Louis le Pieux de faciliter le retour des Rhos dans leur pays à travers son empire, mais Louis, qui a vite reconnu que les Rhos n'étaient autres que Suédois, les fit arrêter comme des espions qui auraient abusé de la crédulité de Théophile[8]. Cependant, les soupçons de l'empereur franc, qui tiennent à la triste

6. Le récit fait partie de la biographie de Basil Ier rééditée par Gy. Moravcsik, «Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I.», *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), pp. 61-126 (= Id., *Studia byzantina*, Budapest-Amsterdam 1967, pp. 147-220), voir pp. 117-119. Moravcsik date l'événement de l'an 837 (pp. 74-75).

7. Treadgold (cité n. 3), pp. 290-292, installe les Macédoniens sur la rive droite du Dniestr. Il les fait traverser le Dniestr et fuir en territoire des Magyars pour soustraire ainsi l'intervention de la flotte impériale à la portée de l'accord de paix byzantino-bulgare dont le renouvellement tomberait en 836. Cette analyse, qui fait la part belle à l'hypothèse, situe notre épisode en 836.

8. *Annales de Saint-Bertin*, éd. F. Grat, J. Vieillard, S. Clémencet et L. Levillain, Paris 1964, pp. 30-31 (année 839). Une bonne analyse récente dans J. Shepard, «The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore?», *Early Medieval Europe* 4 (1995), pp. 41-60; aux études citées par l'auteur on ajoutera celle de J.-P. Arrignon, «Remarques sur le titre de kagan attribué aux princes russes d'après les sources occidentales et russes des IXe-XIe s.», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 23 (1984), pp. 63-71 (dont je suis pourtant loin de partager les conclusions).

expérience de ses propres rapports avec les Scandinaves, nous intéressent peu ici. Deux points dans le récit méritent en revanche d'être soulignés.

Je veux d'abord insister sur le fait que l'empereur Théophile, contrairement à son homologue occidental, ne mettait pas en cause la bonne foi des ambassadeurs russes et a tout fait pour assurer leur retour dans les meilleures conditions. Sur leur chemin du siège du kaghan au nord-ouest de la Russie actuelle vers Constantinople, les Rhos ont dû passer par la Khazarie qui contrôlait la basse Volga et le Don aussi bien que la steppe du Dniepr[9]. Visiblement, les Khazars n'avaient pas d'objection à ce qu'ils traversent leur pays. Loin d'être perçus comme ennemis par les Khazars et l'Empire, les Rhos étaient eux-mêmes menacés par les barbares féroces qui ont envahi la steppe peu après leur passage. Ces observations militent avec force contre l'hypothèse d'une menace russe qui serait à l'origine de la construction de Sarkel.

Mon second point concerne la chronologie de l'ambassade russe qui donne la date approximative de l'ébranlement de la steppe. Il est clair que pour être reçue à Ingelheim sur le Rhin en mai 839, la mission byzantine qui a amené les Rhos chez Louis le Pieux a dû quitter Constantinople dès 838. A leur arrivée à la cour carolingienne, les envoyés de Théophile ont exalté, au nom de leur empereur, les victoires que Dieu lui a récemment accordées (*necnon de victoriis quas adversus exteras bellando gentes caelitus fuerat assecutus, gratificatio et in Domino exultatio ferebatur; in quibus imperatorem sibique subiectos amicabiliter Datori victoriarum omnium gratias referre poposcit*). Cette exaltation, inspirée par la campagne victorieuse de l'été 837, aurait été déplacée après la déroute de l'armée byzantine en été 838 et la chute d'Amorion[10]. La mission byzantine a donc forcément quitté la capitale avant le milieu de l'été[11]. Quant aux ambassadeurs russes, ils ont dû se mettre en route en 837 au plus tard, après la débâcle en avril-mai de leurs fleuves, pour être reçus par Théophile avant son départ en campagne au printemps 838. On ignore, cependant, combien de temps ils ont passé à Constantinople après avoir appris que leur chemin de retour avait été coupé. Les ambassades byzantines chez

9. Pour un aperçu des sites qui pouvaient abriter le kaghan des Rhos, voir J. Shepard dans S. Franklin et J. Shepard, *The Emergence of Rus 750-1200*, Londres-New York 1996, pp. 29-42. L'itinéraire probable de l'ambassade passait par la Volga, le Don et la mer Noire, mais on pourrait aussi envisager un passage moins commode mais plus court par l'Oka et le Don ou par le Dniepr.

10. Les ambassadeurs ne sont pas venus féliciter l'empereur Louis «for the victories which he had supposedly won over 'foreign peoples'», comme le croit Shepard (cité n. 8), p. 41, mais lui demander de remercier Dieu pour les victoires que le ciel avait accordées à Byzance.

11. T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Athènes 1980, p. 167, situe le départ de la mission «vers la fin de 838 et après la chute d'Amorion». D'après Treadgold (cité n. 3), p. 309 –qui date la réception à Ingelheim du 15 juin au lieu du 18 mai–, l'ambassade du kaghan russe n'aurait été reçue par Théophile que «near the beginning of 839».

les Francs ne partaient pas tous les ans, et il est bien possible, et même probable, que les Rhos étaient restés coincés à Byzance depuis 835 ou 836. C'est donc vers 836 que les Byzantins affrontent une troupe de Hongrois au nord du Danube et c'est vers la même année que les ambassadeurs russes à Constantinople apprennent qu'un peuple sauvage et féroce empêche leur retour par la steppe. Quant à l'ambassade khazare qui vient solliciter l'expertise et la maîtrise d'œuvre byzantines pour la construction de la forteresse de Sarkel, elle est reçue par l'empereur Théophile vers la fin de l'été 839[12].

L'archéologue russe M. I. Artamonov qui a fouillé le site de Sarkel a fait remarquer une particularité notable de la configuration de la forteresse. Bien que située tout près du Don, elle contrôle mal le trafic fluvial et encore moins le portage reliant le Don et la Volga. La forteresse, tournée vers l'ouest, est destinée à empêcher la traversée du fleuve[13]. Or, les Russes ne viennent pas de la steppe qui s'étale sur la rive droite du Don; à l'époque où nous sommes, ils se déplacent par les voies fluviales. Les nomades qui menacent les Khazars et qui inquiètent Byzance ne peuvent être que les Hongrois.

Constantin Porphyrogénète décrit dans le *De administrando imperio* les étapes qui précédèrent la conquête de la Grande Moravie par les Hongrois (vers 900). Ceux-ci se seraient d'abord installés dans un pays appelé Lebedia d'après le nom de leur chef militaire (*πρῶτος βοέβοδος*) Lebedias. Après trois ans –le chiffre est manifestement corrompu[14]–, les Hongrois, toujours conduits par Lebedias, auraient été expulsés par les Petchénègues vers le pays d'Atelkouzou. Puis une nouvelle attaque des Petchénègues aurait provoqué un nouvel exode dont résulta l'implantation des Hongrois en Moravie. On connaît la date de l'expulsion des Hongrois de leur première patrie: la *Chronique* de l'abbé Réginon la place en 889[15]. On sait également localiser le pays d'Atelkouzou (Etel-Küzü, Etelköz). D'après

12. Sur la chronologie de cet épisode, voir Treadgold (cité n. 3), p. 297 (avec n. 406) et 313; C. Zuckerman, «Two Notes on the Early History of the *thema* of Cherson», à paraître dans *Byzantine and Modern Greek Studies* 21 (1997).

13. M. I. Artamonov, *Istorija Hazar*, Leningrad 1962, pp. 299-301. L'auteur adopte, par ailleurs, une position de conciliation, selon laquelle c'est la conjonction de «l'invasion des Magyars et <de> l'apparition de l'agressif état russe» (p. 306) qui aurait créé la base d'une collaboration militaire entre Byzance et les Khazars.

14. *De administrando imperio*, 38, éd. Moravcsik, p. 170 (l. 14). Pendant la période en question, les Hongrois auraient participé «à toutes les guerres des Khazars», leur chef Lebedias aurait obtenu en récompense une femme khazare, mariage qui se serait avéré sans progéniture. Quelle que soit la valeur historique de ces indications (*infra*), il est clair que la logique du récit suppose une durée de séjour beaucoup plus longue que les trois ans qui figurent dans le texte; d'où les tentatives de correction (*infra*, n. 23).

15. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*, éd. F. Kurze, Hanovre 1890, pp. 131-132. Marquart (cité n. 4), pp. 33-35, date la première expulsion des Hongrois par les Petchénègues de 861-862 pour

Constantin, l'habitat des Hongrois à la veille de leur seconde expulsion «tire son nom des fleuves qui s'y trouvent» (*καλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν*), à savoir Baroukh (Dniepr), Koubou (Boug), Troullos (Dniestr), Broutos (Prut) et Seretos (Seret)[16]. Le sens généralement admis du nom Etel-Küzü, «pays entre les fleuves», explique cette remarque étymologique. Malgré la réticence de certains savants, je maintiens donc la localisation traditionnelle du pays d'Atelkouzou dans la mésopotamie des fleuves au nord-ouest de la mer Noire.

Les choses se compliquent à propos du pays de Lebedia. Un aperçu rapide des hypothèses récentes quant à sa localisation fait apparaître leur étonnante diversité[17]. L. Varady place Lebedia entre les fleuves Volga et Oural[18]. Le schéma de J. Marquart qui la situe entre le Kouban' et le Don inspire toujours les historiens qui cherchent le pays des Hongrois à l'intérieur du kaghanat Khazar[19]. E. A. Halikova retient la localisation de Lebedia à l'est du Don, mais la déplace plus au

---

accorder cet événement avec son interprétation des données de la Chronique russe; 889 serait l'année où les Hongrois relancent leurs raids dans le bassin du Danube. Or, ce schéma accorde aux données de la *Povest' vremennyh let* sur le IXe siècle un poids qu'elles ne possèdent guère. La date de Réginon est contestée par Gy. Györffy, «Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn», *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1985), pp. 231-270, voir pp. 233-235: l'auteur croit, à mes yeux sans fondement, que Réginon décrit l'expulsion définitive des Hongrois, que l'on date des environs de 995.

16. *De administrando imperio*, 38, éd. Moravcsik, p. 174 (l. 66-71). La même information apparaît dans un contexte confus, mais dont le sens est aisément récupérable, dans le ch. 40 (p. 176, l. 21-25). Le pays nommé *'Ετὲλ καὶ Κουζοῦ* dans le ch. 40 est celui dont les Petchénègues viennent de s'emparer récemment (*ἀρτίως οἱ Πατζινακῖται κατοικοῦσιν*), tout comme dans le ch. 38 le pays arrosé par les cinq fleuves est celui que les Hongrois habitaient au moment de la seconde attaque des Petchénègues (*ἐν ᾧ τῷ τότε καιρῷ κατῴκησαν οἱ Τοῦρκοι*) et qui est nommé plus haut dans le chapitre *'Ατελκούζου*.

17. J'écarte d'emblée le schéma, lancé par les travaux de C. A. Macartney et H. Grégoire et retenu par Artamonov (cité n. 13), pp. 340-341, qui préconise l'identité entre les pays de Lebedia et d'Atelkouzou. Comme l'a fait observer Gy. Moravcsik, dans R. J. H. Jenkins éd., Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, II: Commentary, Londres 1962, p. 148 (ad 38/26-31 et ad 38/30), ce schéma s'écarte trop –sur une base purement hypothétique– des données de Constantin Porphyrogénète.

18. L. Varady, «Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), pp. 22-58, voir surtout p. 26, où il attribue à tort cette localisation à Constantin Porphyrogénète. Varady préconise pour les Hongrois-migrants un itinéraire compliqué qui comporte un séjour préliminaire sur le Bas Dniepr (depuis les années 830 ?), puis leur transfert vers Lebedia sur Oural par les Khazars ca 875 (p. 24-27 et 54) et l'expulsion, de nouveau vers le Pont, par les Petchénègues trois ans plus tard (p. 40).

19. Marquart (cité n. 4), p. 30-33, 51 (cette hypothèse, difficilement tenable sur le plan historique, se fonde sur l'identification du fleuve 'Duba', qui traverserait le pays des Hongrois d'après l'une des sources orientales, avec Kouphis-Kouban'; mais voir *infra*, n. 26); cf. J. Deér, «Le problème du chapitre 38 du De Administrando Imperio», *Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 12 (1952) (= *Mélanges H. Grégoire* 4), pp. 93-121, voir p. 111.

nord, entre le Don et son affluant le Khoper[20]. O. Pritsak localise Lebedia plus à l'ouest, entre le Don et son affluant droit Donets; au risque de choquer les archéologues, il octroie aux Hongrois les meilleurs sites de la culture dite de Saltovo[21]. Enfin, L. Benko, circonscrit le pays de Lebedia au bassin du Boug; la première attaque petchénègue –qu'il date, à la suite de Marquart, des années 860– provoquerait l'installation des Hongrois «nella regione del Dniestr» qui serait le pays d'«Etelköz»[22]. Sur le plan chronologique, la discordance est tout aussi marquée. L'apparat de l'édition Moravcsik note que le nombre d'années passées par les Hongrois à Lebedia, trois dans le texte transmis, a été corrigé en 300, 203, 200, 33 ou 30, et cette liste pourrait être augmentée[23].

Vu l'impossibilité d'entrer ici dans la critique d'hypothèses si diverses, je préfère insister sur les données des sources. Selon la tradition communiquée à Constantin VII par ses informateurs hongrois, le séjour de leurs ancêtres au pays de Lebedia, jusqu'à leur expulsion, a été fortement marqué par la personnalité du chef Lebedias. Même si on ne lui attribue pas la conquête du pays, c'est lui qui lui donne son nom. On peut contester cette version des faits, mais on ne peut pas prétendre que le nombre d'années qui figurait à l'origine dans le récit de Constantin était 300 ou 200: cela signifierait, dans ce contexte, que l'activité de Lebedias se serait étendue sur la majeure partie de cette période, ce qui serait absurde. Dans la logique du récit, le séjour au pays de Lebedia ne devait pas dépasser la durée d'une vie humaine. Quant à la localisation du pays, le *De administrando imperio* fournit deux indications importantes. Après l'expulsion des Hongrois, Lebedia devint l'habitat des Petchénègues. Or, la frontière orientale de la Patzinacie passe par le bas Don,

20. E. A. Halikova, «Magna Hungaria», *Voprosy istorii*, 1975, fasc. 7, pp. 37-42, voir p. 41. Ce schéma tire son inspiration principale de la trouvaille d'une sépulture hongroise unique dans la région de Voronej.

21. O. Pritsak, «From the Säbirs to the Hungarians», dans *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest 1976, réimpr. dans Id., *Studies in Medieval Eurasian History*, Londres 1981. L'auteur identifie le fleuve 'Duba' au Donets et attribue aux Hongrois les citadelles khazares des cours supérieurs du Donets et de ses affluants. Indépendamment du raisonnement de Pritsak, fondé sur l'analyse des géographes orientaux, la même localisation de Lebedia figure sur la carte d'I. Fodor, *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest 1982, pp. 248-249; cf. I. Dienes, *Les Hongrois conquérants*, Budapest 1972, p. 8. Contre l'attribution de la culture de Saltovo aux Hongrois, voir Artamonov (cité n. 13), p. 344.

22. L. Benko, «Le sedi degli Ungari nel secolo nono», dans *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 35), Spolète 1988, pp. 283-306, voir p. 302. Etant donné que les lits du Boug et du Dniestr se rapprochent par endroits de moins de 100 km, le passage de Lebedia à Atelkouzou n'a plus, dans ce schéma, rien de bouleversant. La localisation de Lebedia à l'ouest du Pont amène l'auteur (pp. 292-294) à relativiser l'indication du *De administrando imperio* qui présente ce pays comme voisin de la Khazarie.

23. *De administrando imperio*, éd. Moravcsik, p. 171, ad l. 14.

Sarkel devenant un poste frontalier entre ce pays et la Khazarie[24]. Par ailleurs, on signale, au pays de Lebedia, le fleuve *Χιδμάς, ὁ καὶ Χιγγιλούς*[25], dans lequel on reconnaît Ingoul, l'affluant du Boug qui traverse la plaine entre le Boug et le Bas Dniepr. Dans ce coin occidental, à l'ouest du Dniepr, le pays de Lebedia se recoupe avec le pays d'Atelkouzou (voir la carte).

Les limites du pays de Lebedia, telles qu'elles ressortent des données géographiques du *De administrando imperio*, sont les mêmes qui sont indiquées par les événements des années 830. Du bas Don à l'est, elles s'étendent jusqu'à la frontière bulgare au nord du Danube. Le géographe arabe Ibn Rusteh (vers 920), qui utilise pour sa description des peuples de l'Europe de l'Est une source dont la rédaction remonte à l'époque du prince Svjatopluk de Moravie (871-894) mais est antérieure à la première expulsion des Hongrois (vers 889), situe leur pays entre deux fleuves qui se jettent dans la mer Noire. Ces deux fleuves, dont l'un est plus grand que l'Oxus, sont sans doute le Don et le Boug[26]. Aucun texte ne mentionne les Hongrois avant les années 830; en revanche, leur apparition, vers 836, bouleverse la steppe pontique. Leur séjour au pays de Lebedia, qui se termine vers 889, a dû dépasser à peine un demi-siècle[27].

Le schéma que je défends ici n'est pas très différent de celui qui était courant à la fin du siècle dernier[28]. Or, les recherches archéologiques récentes, dues notamment à Mme E. A. Halikova, ont apporté, au tableau brossé à partir des sources écrites, d'importants enrichissements. Elles ont permis d'attribuer aux anciens Hongrois une série de sites situés au sud de la basse Kama et de son affluant

24. *De administrando imperio*, 42, éd. Moravcsik, p. 182.

25. *De administrando imperio*, 38, éd. Moravcsik, p. 170 (l. 8).

26. Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, tr. G. Wiet, Le Caire 1955, p. 160. Sur la nature et la date de la source utilisée par Ibn Rusteh, voir T. Lewicki, «Les rites funéraires païens des Slaves occidentaux et des anciens Russes d'après les relations –remontant surtout aux IXe-Xe siècles– des voyageurs et des écrivains arabes», *Folia Orientalia* 5 (1963), pp. 1-74, en particulier pp. 2-9. Les noms des fleuves qui délimitent le pays des Hongrois ne sont indiqués que dans les traités géographiques postérieurs à Ibn Rusteh mais dépendant de la même source, voir Marquart (cité n. 4), pp. 30-33. L'un des fleuves, Atil, est identifié par Marquart (et par la plupart des savants après lui) comme le Don. Le nom du second fleuve a été transmis sous formes différentes, qui sont différemment corrigées par les chercheurs; ce jeu de conjectures, qui s'adapte à n'importe quel schéma historique, n'a aucune valeur de preuve.

27. A supposer que Constantin connaissait le nombre précis d'années passées par les Hongrois au pays de Lebedia, on pourrait corriger le chiffre *τρεῖς* en *πεντήκοντα τρεῖς* (ch. 38, l. 14). Mais ce ne serait qu'une pure conjecture.

28. Voir notamment l'analyse de K. Ja. Grot, *Moravija i madjary s poloviny IX do načala X veka*, Saint-Pétersbourg 1881, pp. 149-304. Malheureusement, la théorie d'une «patrie caucasienne» du peuple hongrois, inspirée par l'analyse géographique de Marquart et développée par les linguistes, a semé, depuis le début du siècle, une profonde confusion dans les esprits; cf. l'aperçu récent, bref mais bien pesé, de P. B. Golden, «The Origins and Development of the Hungarians», dans D. Sinor éd., *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990, pp. 242-248.

Belaja, dans le Tatarstan et la Bachkirie actuels. Ces sites se vident de la majorité de leurs occupants dans la première moitié du IXe siècle[29]. Néanmoins, les géographes orientaux du Xe siècle signalent la présence des Hongrois à l'est des Bulgares de la Volga[30], et le moine hongrois Julien y découvre, en 1234/5, des gens qui parlent toujours sa langue[31]. Les trouvailles archéologiques permettent non seulement d'étayer la thèse d'une migration de la plus grande partie du peuple hongrois vers les années 830, mais aussi d'imaginer son trajet. Cinq sépultures solitaires, attribuables aux Hongrois, tracent la voie de la Bachkirie jusqu'au confluant du petit fleuve Erouslan dans la Volga (à 200 km environ au nord de Volgograd); c'est peut-être à cet endroit même que les Hongrois ont traversé la Volga sur leur chemin vers la steppe pontique[32].

II. HONGROIS ET KHAZARS: ALLIÉS OU RIVAUX ?

Le peuple hongrois s'est emparé (*ἔσχεν*)[33] dans les années 830 d'un territoire qui appartenait depuis plus d'un siècle et demi à la Khazarie. La construction de Sarkel, une forteresse frontalière au cœur de l'ancien pays khazar, témoignerait difficilement de rapports de bon voisinage entre les deux peuples. Néanmoins, on a l'habitude de présenter les nouveaux venus en tant qu'alliés, voire «clients» des Khazars. Les auteurs modernes ne font que suivre sur ce point une indication du *De administrando imperio.* A en croire l'auteur porphyrogénète, ou plutôt son informateur hongrois, les sept tribus hongroises établies au pays de Lebedia «cohabitaient avec les Khazars... participant comme alliés à toutes leurs guerres» (*συνῴκησαν δὲ μετὰ τῶν Χαζάρων... συμμαχοῦντες τοῖς Χαζάροις ἐν πᾶσι τοῖς αὐτῶν πολέμοις*)[34]. Ce témoignage est postérieur de plus de soixante ans à l'expulsion des Hongrois de leur première patrie pontique, mais il ne pouvait pas être plus explicite.

Il est pourtant contredit par une autre information, celle d'Ibn Rusteh, voire

29. E. A. Halikova, «Rannevengerskie pamjatniki nižnego Prikam'ja i Priural'ja», *Sovetskaja arheologija*, 1976, fasc. 3, pp. 141-156; E. A. Chalikova et A. H. Chalikov, *Altungarn an der Kama und im Ural. Das Grabefeld von Bolschie Tigani*, Budapest 1981 (*non vidi*).

30. Voir l'aperçu de V. Minorsky, *Hudud al-'Alam*, Londres 1937, pp. 317-324.

31. Éd. H. Dörrie, «Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolien», *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse*, 1956, pp. 125-202, voir pp. 156-160, commentaire pp. 143-147.

32. Voir dernièrement V. A. Ivanov, «Uralo-povolžskaja cast' mad'jarskogo puti na zapad», dans *Kul'tury evrazijskih stepej vtoroj poloviny I. tysjačeletija n. e.*, Samara 1996, pp. 192-198.

33. *De administrando imperio*, 38, éd. Moravcsik, p. 170 (l. 4). La traduction de la phrase *Ὅτι τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τὸ παλαιὸν τὴν κατοίκησιν ἔσχεν* par «The nation of the Turks had of old their dwelling next to Khazaria» (Jenkins, *ibid.*, p. 171) ne rend pas l'aspect du verbe *ἔσχεν*, bien commenté par Varady (cité n. 18), p. 25.

34. *De administrando imperio*, 38, éd. Moravcsik, p. 170 (l. 13-14).

de sa source rédigée vers 880, qui nous apprend que «les Khazars (...) s'étaient protégés autrefois par un fossé contre les attaques des Magyars et d'autres peuplades voisines»[35]. Certains savants, dont J. Marquart, ont bien vu à la lumière de ce passage que l'installation des Hongrois dans leur nouvelle patrie était rien moins que pacifique[36]. Afin de réconcilier ce constat avec l'idylle décrite par Constantin Porphyrogénète, Marquart a imaginé un rapprochement entre les Hongrois et les Khazars dès les années 840[37]. Or, quatre faits dont la portée a échappé aux commentateurs, rapportés dans le *De administrando imperio*, permettent non seulement de dénoncer cette hypothèse, mais aussi d'expliquer l'origine de la tradition d'une prétendue *συμμαχία* hungaro-khazare.

1. *Le mariage de Lebedias* Pour récompenser la bravoure des Hongrois et leur aide militaire, nous dit-on, le kaghan aurait donné à leur chef Lebedias une noble femme khazare en mariage; le sort voulut que le chef n'en ait pas d'enfants[38]. Ce traitement des Hongrois témoignerait de leur «Erhebung (...) in den Rang eines chazarischen Klientelstaates»[39]. Or, on connaît la façon dont les Khazars géraient les rapports matrimoniaux avec leurs peuples «clients». Ce n'était pas le kaghan qui donnait une noble khazare au chef d'un peuple qui lui devait obédience, mais le roi «client» qui envoyait sa fille au harem du kaghan. Le diplomate arabe Ibn Fadlan, qui rapporte cette coutume, a pu en constater l'application lors de son séjour chez le roi des Bulgares de la Volga, sujet des Khazars[40]. En revanche, le procédé décrit dans le *De administrando imperio* trouve un parallèle dans les rapports, souvent tumultueux, de l'Empire chinois avec les chefs turcs. Pour un kaghan turc, surtout si son pouvoir était, à l'origine, contesté, l'octroi d'une femme de la maison

35. Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, tr. Wiet, p. 160. T. Levickij, «"Mad'jary" u srednevekovyh arabskih i persidskih geografov», dans *Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e*, Moscou 1978, pp. 56-60, voir p. 56, insiste sur le fait qu'Ibn Rusteh –ou plutôt sa source, baptisée par Lewicki «Relation Anonyme»– est la première source arabe à parler des Hongrois.

36. Marquart (cité n. 4), p. 28 ; Golden (cité n. 5), pp. 62-63. Golden rapproche pertinemment la mention du fossé dans Ibn Rusteh des fossés qui protègent, selon les données des fouilles, Sarkel et les forteresses khazares du Donets.

37. Marquart (cité n. 4), p. 30, préconise une métamorphose aussi rapide qu'inexplicable: «Als so den Magyaren die Macht, dem Khazarenreiche zu schaden, genommen war, entwickelte sich bald zwischen den beiden Völkern in gutes Einvernehmen, und die Magyaren gerieten in eine Art Abhängigkeit vom Chagan».

38. *De administrando imperio*, 38, éd. Moravcsik, p. 170 (l. 14-19).

39. J'emprunte cette appréciation, typique, à Varady (cité n. 18), p. 27.

40. *Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921-922 gg.*, tr. A. P. Kovalevskij, Har'kov 1956, p. 147 (§122): le kaghan a vingt cinq femmes, filles de rois; cf. p. 141 (§91). Tr. française de M. Canard, «La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgares de la Volga», *Miscellanea Orientalia*, Londres (Variorum) 1973, n° XI, p. 138, cf. p. 115.

impériale chinoise valait reconnaissance[41]. La tradition conservée par Constantin Porphyrogénète témoigne donc d'une alliance matrimoniale entre égaux et d'une reconnaissance par les Khazars de l'implantation hongroise.

2. *Le transfert des Petchénègues* Du mariage stérile du chef Lebedias, le récit de Constantin passe à l'histoire des Petchénègues qui, partis en guerre contre les Khazars puis vaincus, furent contraints d'abandonner leur terre et de s'établir dans le pays des Hongrois. Or, tandis que le chapitre hongrois du *De administrando imperio* (38) ne parle que des Khazars, le chapitre consacré aux Petchénègues (37) attribue leur défaite à une coalition des Khazars et des Ouzes, ces derniers ayant eu l'initiative de l'action militaire et ayant occupé l'ancien pays des Petchénègues après leur expulsion[42]. La fixation du chapitre hongrois sur les Khazars n'est pas gratuite. Reprenons, en effet, la phrase-clé: *πρὸς Χαζάρους οὖν οὗτοι* (sc. *οἱ Πατζινακῖται*) *κινήσαντες πόλεμον καὶ ἡττηθέντες, τὴν οἰκείαν γῆν καταλεῖψαι καὶ τὴν τῶν Τούρκων κατοικῆσαι κατηναγκάσθησαν.* Les Petchénègues ont été *contraints*, à la suite de leur défaite militaire, de s'installer dans le pays des Hongrois. La construction de la phrase (*ἡττηθέντες... κατηναγκάσθησαν*) laisse comprendre que la contrainte a été exercée par le peuple qui est présenté ici comme leur seul vainqueur, les Khazars.

J'affirme donc, sur la foi du chapitre 38 du *De administrando imperio*, que l'expulsion des Hongrois du pays de Lebedia a été provoquée par une intrigue khazare dont les Petchénègues ne furent que les exécuteurs. Un simple examen de la carte impose le même constat. Les Petchénègues campaient à l'origine, comme l'indique à juste titre Constantin Porphyrogénète, entre la Volga et l'Oural[43], au nord de la mer Caspienne. Deux grands fleuves, la Volga et le Don, ainsi que des centaines de kilomètres de steppe khazare les séparaient du pays de Lebedia. Les partisans d'une entente cordiale entre les Khazars et les Hongrois n'ont jamais expliqué comment les Petchénègues en déroute ont pu forcer ces obstacles et traverser le pays de leurs vainqueurs contre leur volonté. On peut, certes, renverser les données de base et prétendre, comme l'a fait récemment L. Varady, que le récit de l'expulsion des Petchénègues à la suite d'une victoire khazare ne serait qu'un «Euphemismus» et qu'en réalité les Khazars, incapables de défendre leurs alliés hongrois, auraient fait preuve d'une faiblesse militaire à l'égard des tribus

41. Voir Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, (Göttinger asiatische Forschungen 10), I, Wiesbaden 1958, pp. 392-395.

42. *De administrando imperio*, ch. 38, l. 19-31, cf. ch. 37, l. 2-14, éd. Moravcsik, pp. 166-172.

43. *De administrando imperio*, ch. 37, l. 2-4, éd. Moravcsik, p. 166.

petchénègues[44]. Ce raisonnement a le mérite de montrer qu'il y a problème, mais je préfère une solution plus conforme aux données du texte.

3. *Les Hongrois et les Kabars* L'agression khazare contre le pays de Lebedia par le biais des Petchénègues interposés n'est pas expliquée dans le chapitre 38. En revanche, elle trouve une ample explication à la lecture du bref chapitre 39 consacré aux Kabars.

Le nom de Kabars a été donné aux trois tribus khazares qui tentèrent sans succès une révolte contre le pouvoir suprême (*πρώτη ἀρχή*) de leur pays. Une partie d'entre eux fut exterminée, une autre trouva refuge chez les Hongrois et quitta Lebedia avec eux après l'invasion des Petchénègues. La rébellion des Kabars a été interprétée comme une réaction à la conversion de la Khazarie au judaïsme et sa datation a varié, en fonction des différentes dates proposées pour cet événement, entre les dernières décennies du VIIIe et le premier tiers, voire la première moitié du IXe siècle[45]. Or, quelques données nouvelles permettent de préciser la date de l'événement ainsi que son sens historique.

La nécropole de Celarevo (au nord de la Serbie actuelle), attribuable à l'époque de l'implantation des tribus hongroises derrière les Carpates (vers 900), a livré un mobilier funéraire typique des nomades, mais aussi un élément fort inhabituel: des dizaines des briques, ou des fragments de briques, portant le dessin de ménorah et quelquefois d'autres symboles juifs. Rien n'est plus logique que de lier ce phénomène à la pénétration du judaïsme chez les Khazars et, plus particulièrement, à la présence de Khazars dissidents, Kabars, parmi les tribus hongroises[46]. La conversion des Khazars au judaïsme –en 861, année de la mission manquée de Constantin, futur apôtre des Slaves, à la cour du kaghan, ou très peu après[47]– implique donc les Kabars. Nul besoin, en effet, de considérer leur rébellion

44. Varady (cité n. 18), pp. 55-57, cf. p. 26.

45. La rébellion se serait produite vers 760 selon D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, p. 203; vers 780 selon H. Schönebaum, «Zur Kabarenfrage», dans *Aus der byzantinischen Arbeit der DDR*, I (Berliner byzantinische Arbeiten 5), Berlin 1957, pp. 142-146 (qui s'appuie sur une hypothèse fantaisiste de S. Tolstov); dans la seconde moitié du VIIIe s. selon Varady (cité n. 18), p. 34 (qui s'appuie sur les deux précédents); dans le premier tiers du IXe s. selon Artamonov (cité n. 13), p. 324-335; vers 850 selon Gy. Kristo, *Levedi törzsszövetsegetol Szent Istvan allamaig*, Budapest 1980, pp. 112-115 (étude que je connais uniquement par sa référence dans le commentaire russe du *De administrando imperio*, cité n. 3, p. 394, n. 1).

46. Voir I. Erdeli, «Kabary (kavary) v Karpatskom bassejne», *Sovetskaja arheologija*, 1983, fasc. 4, pp. 174-181. Sur les tentatives, largement spéculatives, faites antérieurement pour situer les Kabars sur la carte de la Hongrie d'après la conquête, voir H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden 1972, pp. 35-44.

47. C. Zuckerman, «On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor», *Revue des Études Byzantines* 53 (1995), pp. 237-270.

comme un refus de la nouvelle religion. Présentée par Constantin Porphyrogénète comme une révolte (*ἀπόστασις*) contre le pouvoir politique du pays, elle doit être mise en rapport avec le bouleversement des structures de l'état khazar dans le second tiers du IXe siècle lié à la montée de la puissance du *bek* et à sa transformation en pouvoir héréditaire[48]. J'oserais même l'hypothèse que la transmission du pouvoir du premier *bek*-roi Bulan-Sabriel à son fils Hezekiah, sans doute peu après 861, fut la cause de la révolte. En 881, les Kabars (*Cowari*) participent à un raid des Hongrois contre Vienne et ses environs[49]. Leur rébellion peut ainsi être datée, à dix ans près, vers 870. Comme il ressort du récit de Constantin Porphyrogénète, les Kabars ont, en effet, rejoint les Hongrois peu avant l'expulsion de ces derniers du pays de Lebedia (vers 889).

L'accueil réservé par les Hongrois aux Kabars explique l'intrigue khazare. On connaît, depuis l'époque d'Attila, l'obsession qu'avaient les nomades de récupérer et punir les transfuges[50]. Or, les Kabars purent se réfugier chez les Hongrois en toute sécurité. L. Varady a bien aperçu ce que cette circonstance avait de gênant, mais il a cru pouvoir réduire la révolte des Kabars à une lutte interne à leur tribu, le pouvoir central représenté par le kaghan n'étant point concerné[51]. Cette hypothèse audacieuse s'écarte, cependant, de façon radicale du récit du *De administrando imperio*. D'après le ch. 39, l'identité tribale distincte de ceux qui seront appelés Kabars –«rebelles» selon l'étymologie courante– est le résultat de leur sécession «de la nation khazare» (*ἀπὸ τῆς τῶν Χαζάρων γενεᾶς*); leur révolte vise clairement, dans ce contexte, le pouvoir suprême de leur nation, celui, selon

---

48. Sur la chronologie de ce processus –dont la dynamique est obscurcie dans plusieurs recherches par la notion d'une prétendue pérennité de la dualité du pouvoir chez les Khazars–, voir D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen* (thèse de l'Université de Münster, 1982), pp. 112-201; Zuckerman (cité n. 47), pp. 249-254. A. Krymskyj, dans O. Pritsak, «Yowar und Kawar», *Ural-Altaische Jahrbücher* 36 (1965), pp. 378-393, voir pp. 390-392, avait déjà vu le caractère politique de la rébellion des Kabars.

49. *Annales ex Annalibus Iuvavensibus antiquis excerpta* (= Annales Iuvavenses maximi), éd. H. Bresslau, dans *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores, XXX, 2, Leipzig 1934, p. 742; cf. H. Wolfram, *Grenzen und Räume: Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*, Vienne 1995, pp. 325-326.

50. Sur ce trait commun aux peuples turcs, voir le *Strategikon* de Maurice, XI, 2, éd. G. T. Dennis-tr. E. Gamillscheg, Vienne 1981 (*CFHB* 17), p. 366 (l. 74-78), et plus particulièrement la *Tactique* de Léon le Sage, XVIII, 66-67, *PG* 107, col. 961, qui identifie les Turcs de Maurice aux Hongrois et qui ajoute une phrase, qui n'est pas dans sa source, sur la haine des «Turcs» pour les transfuges: *Διὸ καὶ βαρέως φέρουσιν ἐπὶ τοῖς ἀπ' αὐτῶν ἀναχωροῦσιν.*

51. Varady (cité n. 18), pp. 32-34. Dans le schéma de Varady, le kaghan non seulement garde la plus stricte neutralité à l'égard des rebelles, mais est aussi prêt à promouvoir l'un d'eux à la tête de la confédération tribale des Hongrois (car Varady, comme Marquart, croit que le fondateur de la dynastie hongroise, Arpad, était issu de la tribu des Kavars).

nous, du *bek*-roi. Dans les relations déjà très tendues entre les deux peuples, l'asile octroyé par les Hongrois aux Kabars dut passer la mesure, et les Khazars réagirent en force dès qu'ils en eurent l'occasion.

4. *L'investiture d'Arpad* Après l'expulsion des Hongrois du pays de Lebedia, les Khazars traitent leurs prétendus alliés de façon fort peu amicale. Ils réclament que le chef Lebedias vienne devant le kaghan, puis, quand celui-ci se présente, lui proposent de l'investir comme l'*archon* de son peuple, à condition qu'il devienne le sujet obéissant du kaghan (*ἵνα ὑπείκῃς τῷ λόγῳ καὶ τῇ προστάξει ἡμῶν*). Lebedias refuse. Dans le récit de Constantin Porphyrogénète, il propose de chercher un autre *archon* qui soit aux ordres des Khazars (*καὶ ἔστιν ὑπὸ τὸν λόγον ὑμῶν*). Une mission khazare se rend alors chez les Hongrois et, après négociations, trouve le bon candidat, Arpad fils d'Almoutz, qui est hissé sur le pavois et promu *archon* selon la loi et la coutume des Khazars[52].

Cette mise en scène, contraire à la logique du schéma traditionnel de l'alliance, confirme l'analyse proposée plus haut. En fait, les Khazars réclament et obtiennent la capitulation de l'ennemi vaincu. Après la défaite qu'ils infligent aux Hongrois par Petchénègues interposés, ils leur imposent un chef suprême qui se reconnaît vassal du kaghan. C'est alors, vers 890 et non pas cinquante ans plus tôt, que le chef des Hongrois devient leur client, tout comme le roi des Bulgares de la Volga, les deux rois des Burtas, le maître de la Gothie en Crimée et d'autres chefs des peuples subordonnés au kaghan qui étaient, selon Ibn Fadlan, au nombre de vingt cinq[53]. Pour nous, cependant, ce récit a un intérêt supplémentaire. Il permet d'établir les origines de la tradition selon laquelle une alliance aurait lié de tout temps les Hongrois aux Khazars.

L'exposé historique de Constantin Porphyrogénète témoigne d'une grave méconnaissance des institutions des anciens Hongrois. Constantin est persuadé de l'absence d'un pouvoir politique central chez les tribus hongroises à l'époque de Lebedia; il ne connaît que leur chef militaire qu'il désigne par le terme slave de *voevoda*. L'installation d'Arpad en tant qu'*archon* se présente alors comme la création d'une autorité suprême qui n'aurait pas existé auparavant. En revanche, la source d'Ibn Rusteh, qui décrit les tribus hongroises dans leur première patrie pontique, attribue à leur pouvoir une structure duelle. Kandah (*kündu*) est le chef suprême, tandis que le pouvoir exécutif, notamment le commandement de l'armée, est entre les mains de Djalah (*gyula*)[54]. Ce double pouvoir réapparaît dans le récit

52. *De administrando imperio*, ch. 38, l. 31-53, éd. Moravcsik, p. 172.

53. Pour ce chiffre, voir *supra*, n. 40.

54. La distinction est confuse dans le texte d'Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, tr. Wiet, p. 156, mais très nette dans Gardizi qui puise dans la même source, tr. A. F. Martinez, «Gardizi's Two Chapters on the Turks», *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982), pp. 109-217, voir pp. 159-160.

de George le Moine Continué sur la rencontre, qui eut lieu vers 895, entre Niketas Skleros et les deux «têtes» (*κεφαλαί*) des Hongrois, Arpad et Koursan[55], ce dernier étant identifié, grâce à une tradition conservée dans la chronique hongroise, comme le *kündü*[56]. L'ignorance de Constantin tient au parti pris de sa source. Termatzous, arrière-petit-fils d'Arpad qui s'est rendu à Constantinople vers 948, a manifestement omis d'informer son hôte porphyrogénète que ses ancêtres avaient établi leur pouvoir dynastique en éliminant la dynastie légitime[57].

Notre analyse permet de mieux comprendre les circonstances de la montée d'Arpad. Celui-ci doit son pouvoir aux Khazars qui, après avoir écarté l'ancien *voevoda-gyula* Lebedias, mettent en scène une nouvelle cérémonie d'investiture qui devient l'acte de fondation de la dynastie arpadienne et le gage de sa légitimité. La dette à l'égard des Khazars, difficile à renier soixante ans à peine après les événements, impose une révision de l'histoire hongroise ancienne. C'est ainsi que la rivalité entre les deux peuples, née de l'implantation brutale des Hongrois sur les terres du kaghanat khazar, se transforme a posteriori en *symmachia*. Arpad se présente en dauphin choisi par Lebedias et en continuateur fidèle de sa ligne politique. Mais ces retouches superficielles ne dissimulent guère la réalité d'une histoire qui est celle d'un conflit continu.

L'installation des Hongrois sur les terres du kaghanat dans les années 830 avait des répercussions dont les historiens modernes n'ont pas pris la mesure. C'était un coup dur pour les Slaves. Selon la source d'Ibn Rusteh, les Hongrois «dominent tous les Slaves qui les avoisinent et leur imposent un lourd tribut: les Slaves sont à leur merci comme les prisonniers», les captifs slaves étant vendus régulièrement aux marchands byzantins[58]. Les chercheurs constatent, sans l'expliquer, l'interruption totale de la circulation des *dirhams* dans le bassin du haut et du moyen Dniepr et de ses affluants dans le second et le troisième tiers du IXe siècle[59]. Or, la situation de ces terres dans l'arrière-pays de Lebedia en fait la cible

55. *Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius monachus*, éd. I. Bekker, Bonn 1838, pp. 853-854.

56. Voir Gy. Györffy, *Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle*, Lisse 1976, pp. 12-15 (réimpr. de l'*Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), pp. 45-153).

57. Je suis sur ce point l'analyse de Györffy (*loc. cit.* n. 56); cf. Moravcsik (cité n. 17), p. 146.

58. Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, tr. Wiet, pp. 160-161 (cf. *infra* sur le lieu où se déroulait ce commerce). Ce témoignage a pris une couleur idéologique dans le contexte de «l'amitié des peuples» entre l'URSS et la Hongrie et on pourrait dresser toute une liste des tentatives faites pour le rendre moins gênant.

59. V. L. Janin, *Denežno-vesovye sistemy russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period*, Moscou 1956, pp. 100-118; cf. Bartha (cité n. 4), pp. 22-23.

naturelle des raids hongrois. Quant à la période où la monnaie ne circule plus, elle correspond très exactement à celle de l'occupation hongroise de la steppe pontique. La pression des Hongrois a été un facteur déterminant du développement –ou plutôt du non-développement– de Kiev qui ne devient un centre politique et commercial d'importance qu'à partir des années 900[60].

L'invasion des Hongrois a eu de graves répercussions sur les structures internes du kaghanat khazar. Le déclin du pouvoir du kaghan et la montée du *bek* étant un phénomène du second tiers du IXe siècle, il n'y a pas lieu d'en chercher la cause dans les guerres arabo-khazares du milieu du siècle précédent[61]. Selon la *Lettre Anonyme de Cambridge*, le *bek* qui sut rendre son pouvoir héréditaire, (Bulan-)Savriel, fit ses preuves durant de longues années de guerre menée par la Khazarie contre un ennemi (non nommé) qui l'attaquait[62]. Etant donné que la carrière militaire de Bulan se déroule, selon nous, entre les années 830-860[63], l'ennemi en question peut désormais être identifié aux Hongrois. Les traces de la guerre sont visibles sur le site du *Pravoberežnoe Cimljanskoe gorodišče* dont la première destruction vient d'être attribuée aux Hongrois par Mme S. A. Pletneva[64]. Mon but, cependant, n'est pas de donner ici un aperçu complet du conflit khazaro-hongrois –il mériterait une étude à part– mais d'en démontrer la réalité et la persistance pendant le demi-siècle passé par les Hongrois au pays de Lebedia. Ayant fait ce constat, nous allons revenir à Byzance et examiner, comme promis, la situation en Crimée.

60. Contrairement à l'idée reçue, le développement urbain de Kiev ne commence que vers 900, voir l'aperçu de Shepard dans Franklin et Shepard (cités n. 9), pp. 93-100 (l'auteur a pourtant tort d'attribuer les vestiges de la présence hongroise dans la région de Kiev aux «Hongrois au service du kaghan», p. 96); sur la chronologie des premiers princes russes de Kiev, voir Zuckerman (cité n. 47), pp. 259-270.

61. Tel est le schéma retenu par A. P. Novosel'cev, *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza*, Moscou 1990, p. 140; cf. *supra*, n. 48.

62. N. Golb (éd. tr.) et O. Pritsak (commentaire), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca-Londres 1982, pp. 73-156, voir p. 106 (fol. I^{r}, l. 10-12). Il est, en effet, remarquable que le texte, plein d'admiration pour le premier roi qui aurait «ramené» la Khazarie au judaïsme, ne lui attribue aucune action offensive, mais uniquement le fait d'avoir mis en fuite les agresseurs de son pays.

63. Sur la chronologie de Bulan-Savriel –qui, selon la *Lettre Anonyme* (*loc. cit.* n. 62), n'a songé au «retour» au judaïsme qu'à la fin de sa carrière– voir Zuckerman (cité n. 47), pp. 253-254.

64. S. A. Pletneva, «Istorija odnogo hazarskogo poselenija», *Rossijskaja arheologija* (= *RA*), 1993, fasc. 2, pp. 48-69; Ead., «Pravoberežnoe Cimljanskoe gorodišče. Raskopki 1958-1959 gg.», *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii* (= *MAIET*) 4 (1995), pp. 271-396. L'analyse de Pletneva est contestée par V. S. Flerov, «Pravoberežnoe Cimljanskoe gorodišče v svete raskopok v 1987-1988, 1990 gg.», *MAIET* 4 (1995), pp. 441-516; Id., «Pravoberežnaja Cimljanskaja krepost' (problemy planigrafii i stratigrafii)», *RA* 1996, fasc. 1, pp. 100-113. Tout en laissant aux archéologues l'interprétation des vestiges matériels, je signale que le cadre historique choisi par Flerov (à la suite d'Artamonov) pour la destruction du site –la rébellion des Kabars placée dans le premier tiers du IXe siècle– est contredit par mon analyse de la chronologie de la rébellion.

III. BYZANCE EN CRIMÉE ENTRE LES KHAZARS ET LES HONGROIS

Les rapports entre Byzance et la Khazarie en Crimée paraissent donner des signes de conflit. Ainsi le spatharocandidat Petronas, de retour de Sarkel au cours de l'été 841, présenta à l'empereur Théophile le projet de création d'un thème à Cherson. Ce thème sera connu pendant presque toute son existence comme le thème de Cherson. Cependant, le Taktikon Uspenskij, rédigé un an après cette création, la désigne autrement: il lui donne le nom de Klimata[65]. Les *klimata* sont les districts, alias archonties de la Gothie criméenne, région montagneuse au nord et à l'est de Cherson où les Goths s'installèrent à l'époque des Grandes Migrations. Depuis le début du VIIIe siècle la Gothie était soumise aux Khazars[66]. Or, la création du nouveau thème témoigne d'une volonté claire de mettre les Klimata sous l'emprise de Byzance. Cette tentative d'expansion impériale en Crimée se faisait-elle au dépens du kaghanat khazar? Vingt ans plus tard, Constantin dit le Philosophe fut chargé par l'empereur Michel III d'une mission à la cour du kaghan. Avant de prendre le chemin de la Khazarie, il passa l'hiver à Cherson (860/1), où il apprit l'arrivée d'une armée khazare qui mit le siège devant une «ville chrétienne». Constantin vint prêcher la parole divine au général khazar l'amenant à envisager le baptême et, en tout cas, à lever le siège[67]. Ne s'agissait-il pas d'un nouvel épisode du conflit larvé de la Khazarie et de l'Empire pour le contrôle de la Crimée?

Cette analyse politique apparaît logique en ce qui concerne la Crimée, mais elle n'explique pas tout. Il faudrait concilier un complot anti-khazar dans les Klimata avec l'intervention de Byzance dans la construction de Sarkel. La mission de Constantin, devenu témoin de l'attaque khazare, a été sollicitée par l'ambassade du kaghan porteuse d'un message «d'amour et d'amitié» pour l'Empire[68]. Les indices de collaboration et de conflit entre Byzance et la Khazarie semblent coïncider dans le temps, un constat qui amène Th. Noonan à reconnaître que «eastern Crimea was a low-priority backwater where some cooperation and some conflict could take place simultaneously»[69]. Or, une telle simultanéité frôle le paradoxe. La nouvelle analyse des relations entre les Khazars et les Hongrois

65. Ed. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, p. 49.

66. Pour la date de la fondation de Sarkel, le sens du terme *klimata*, voir Zuckerman (cité n. 12); pour un aperçu de la Gothie criméenne avec une mise au point bibliographique, A. I. Ajbabin, «Gli Alani, i Goti e gli Unni», dans *Dal mille al mille. Tezori e popoli dal Mar Nero*, Milan 1995, pp. 156-170.

67. *La Vie longue de Constantin le Philosophe*, 8, éd. B. St. Angelov et H. Kodov, dans Kliment Ohridski, *S'brani s'činenija*, III, Sofia 1973, p. 96.

68. *La Vie longue de Constantin le Philosophe*, 8, éd. Angelov et Kodov, p. 95.

69. Th. S. Noonan, «Byzantium and the Khazars: a special relationship?», dans J. Shepard et S. Franklin éd., *Byzantine Diplomacy*, Aldershot 1992, pp. 109-132, voir p. 131.

(*supra*) permet, me semble-t-il, de proposer un schéma explicatif plus cohérent. Mais avant de le développer, il convient d'ajouter deux éléments au dossier:

a. Selon Ibn Rusteh, «les Magyars (...) exercent la piraterie contre les Slaves et ramènent leurs captifs en suivant le littoral jusqu'à un port en territoire byzantin (littéralement «au pays de Rum») nommé Karkh (= Kertch')». Les marchands «grecs s'y rendaient pour y faire du commerce», achetant aux Magyars les esclaves et leur vendant du brocart et d'autres produits de l'empire byzantin[70]. Or, la ville de Bosphore, qui apparaît ici pour la première fois sous son nom actuel de Kertch', devient, vers l'an 700, le principal centre du pouvoir des Khazars en Crimée. C'est le siège du **baliqci*, officier chargé de la surveillance du détroit de Kertch'[71]; c'est aussi la seule ville importante de la Crimée où les archéologues détectent des traces massives de la présence khazare, y compris une citadelle du VIIIe siècle bâtie sur les ruines des «bâtiments de culte» chrétiens[72]. Faut-il croire, malgré les rapports tendus entre les Khazars et les Hongrois, que le trafic décrit par la source d'Ibn Rusteh (vers 880) se déroulait sous l'œil des autorités khazares?

b. Le recueil épistolaire du patriarche Photios conserve l'extrait d'une lettre à Antonios, archevêque de Bosphore, dont le contenu est le suivant. La mer hospitalière (*εὔξένιος* = Pont Euxin) mérite désormais le nom de pieuse (*εὐσεβής*) grâce aux efforts pour la foi de l'archevêque Antonios. Si celui-ci parvenait, de plus, à soumettre les Juifs de sa contrée à l'obéissance du Christ à les détourner, comme il l'a écrit, de leur vaine croyance et à les convertir de la lettre de la loi à la grâce, Photios recueillerait en surabondance les fruits des belles espérances qu'il avait placées en lui[73]. Les derniers éditeurs de la lettre l'ont mise en rapport avec la propagation du judaïsme chez les Khazars. Ce rapport mérite d'être précisé. L'effort apostolique de l'archevêque Antonios ne constitue pas une réaction spontanée à la conversion des Khazars à la foi juive au début des années 860. Il s'inscrit dans la campagne lancée par l'empereur Basile Ier pour baptiser, de gré ou

---

70. Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, tr. Wiet, pp. 160-161; l'identification de Karkh comme Kertch', que personne ne semble plus contester, est réaffirmée par Minorsky (cité n. 30), p. 182, contre Marquart (cité n. 4), p. 162 et 336.

71. Sur cet officier, appelé *βαλγίτζι(ν)* dans Théophane, *Chronographie*, éd. C. de Boor, Leipzig 1883, p. 373, voir V. Minorsky, «Balitzi – "Lord of the Fishes"», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 56 (1960), pp. 130-137.

72. T. I. Makarova, «Bospor-Korčev po arheologičeskim dannym», dans *Vizantijskaja Tavrika*, Kiev 1991, pp. 121-146, voir p. 144.

73. Photius, Ep. 97, dans *Epistulae et Amphilochia*, I, éd. B. Laourdas et L. G. Westerink, Leipzig 1983, p. 132; cf. V. Grumel et J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, 2 et 3, Paris 1989, p. 125, n° 515.

de force, les Juifs de son royaume et pour répliquer ainsi, en effet, au succès de leur religion en Khazarie[74]. La chronique sicilienne dite de Cambridge date le baptême forcé des Juifs de l'an 6382 (= 873/ 4)[75], un léger retard dans l'application de cette mesure en Italie par rapport au reste de l'Empire n'étant pas à exclure. L'achèvement de l'essentiel du corpus épistolaire de Photios daterait des environs de 873, voire de 873-875[76]. C'est donc vers 873 qu'il faut dater l'Ep. 93 dans laquelle le patriarche déchu –mais qui est en train de retrouver grâce aux yeux de Basile Ier– épouse la politique anti-juive de l'empereur.

Un évêque de Khazarie, pays fraîchement judaïsé, devait aspirer au martyre en s'engageant à prêcher la foi chrétienne aux Juifs; le martyre lui aurait été acquis si cet engagement intervenait dans le cadre d'une campagne d'inspiration étrangère, dirigée contre l'état khazar. Or, l'archevêque de Bosphore ne semble pas envisager d'obstacles politiques à l'évangélisation des juifs de sa ville; à en juger d'après la réponse de Photios, Antonios est confiant de ses chances de succès. L'analyse de l'Ep. 93 montre, à mes yeux, que vers 873, la ville de Bosphore n'appartenait plus aux Khazars. Ce témoignage rejoint celui, pratiquement contemporain, de la source d'Ibn Rusteh qui décrit la ville de Kertch' (= Bosphore) comme située au pays de Rum.

Certains chercheurs attribuent l'expulsion des Khazars de la Crimée aux Petchénègues (vers 900)[77], d'autres reconnaissent leur présence dans la péninsule jusqu'au milieu du Xe siècle[78]. Les deux textes que je viens de citer font apparaître une réalité différente. En effet, les Khazars ont perdu leur principal bastion en Crimée, la ville de Bosphore-Kertch', au moins une vingtaine d'années avant l'arrivée des Petchénègues[79]. Il suffit d'examiner la carte du littoral nord de la mer

---

74. La campagne anti-juive de Basile Ier est étudiée par G. Dagron, «Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs», *Travaux et Mémoires* 11 (1991), pp. 313-357, voir pp. 347-353.

75. Ed. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I (*CFHB* 12/1), Vienne 1975, p. 333.

76. Laourdas et Westerink (cités n. 73), p. XXII.

77. S. A. Pletneva, *Hazary*, Moscou 1976, p. 65; A. I. Ajbabin, «Peceneghi e Polovcy in Crimea», dans *Dal mille al mille. Tezori e popoli dal Mar Nero*, Milan 1995, pp. 211-223.

78. Voir dernièrement A. G. Gercen, «Krepostnoj ansambl' Mangupa», dans *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, Simféropol 1990, pp. 87-166, en particulier pp. 137-138. Cette appréciation, traditionnelle, tire l'appui de la version longue de la lettre de Joseph, roi de la Khazarie (vers 955), qui inclut la majeure partie de la Crimée dans les limites de son royaume; ce n'est pas l'endroit d'engager une analyse de ce texte. Novosel'cev (cité n. 61), p. 109, hésite, quant à la date de la chute du pouvoir khazar en Crimée, entre la fin du IXe et le milieu du Xe siècle.

79. Le rôle des Khazars dans l'installation des Petchénègues (*supra*) rend fort peu probable l'hypothèse d'une guerre entre les deux peuples pour le contrôle de la Crimée. Le seul qui, à ma connaissance, a envisagé la chute du pouvoir khazar en Crimée «vers le milieu du IXe siècle» était A. L. Jakobson, *Srednevekovyj Krym. Očerki istorii i istorii material'noj kul'tury*, Moscou-Leningrad 1964,

Noire pour en saisir la raison: celui qui contrôle la steppe entre le Don et le Dniepr contrôle Pérékop, isthme qui relie la presqu'île criméenne à la terre ferme. Il est donc inévitable que les Hongrois, devenus maîtres de la steppe pontique, s'opposent à la présence des Khazars en Crimée. Ils les affrontent en position de force. Les Khazars ne peuvent pénétrer en Crimée que de l'est, à travers le détroit de Kertch', mais le détroit gèle rarement en hiver, tandis qu'en été on prendrait le plus grand risque en forçant ce vaste barrage d'eau. Dans ces conditions il n'est point surprenant que l'éviction des Khazars soit chose faite avant 873.

Hongrois et Khazars sont les deux forces qui s'affrontent pour le contrôle de la Crimée. C'est sous cet angle qu'il faut examiner les données de la *Vie* slave de Constantin le Philosophe rédigée vers 880. Ce texte, qui décrit l'attaque khazare d'une ville criméenne en hiver 860/1 (*supra*), fait apparaître aussi les Hongrois. Hurlant comme les loups, les Hongrois attaquent Constantin peu après son entretien avec le général khazar et menacent de le tuer. La force de la prière et les paroles divines du saint les convainquent pourtant de le laisser partir en paix avec sa suite[80]. Plusieurs commentateurs fusionnent les deux épisodes et présentent les Hongrois comme auxiliaires du chef khazar[81]. On se demande alors comment il se fait que le saint, honoré par le général, soit sur le point d'être tué par ses soldats. Mais une fois que l'on renonce au schéma traditionnel de l'alliance entre Hongrois et Khazars, la situation se prête à une explication rationnelle. Le général khazar abandonne le siège de la ville pour une raison plus prosaïque que le beau prêche de Constantin: il craint l'approche des troupes hongroises. Et s'il choisit l'hiver pour attaquer, c'est peut-être parce qu'en 860 déjà, les Khazars ne disposent plus de bases en Crimée et qu'ils profitent du gel du détroit de Kertch' pour lancer un raid à partir de la péninsule de Taman'. Les Hongrois, pour leur part, attaquent Constantin, certes, pour le piller, mais aussi parce qu'il vient de quitter le camp des Khazars.

L'autre événement marquant du séjour de Constantin à Cherson fut le transfert, exécuté par Constantin lui-même, des reliques du pape Clément d'un sanctuaire *extra muros* dans la cathédrale de la ville. La *translatio* est décrite, en

p. 55. Cependant, dans le schéma de Jakobson, p. 35, les Khazars n'auraient disposé que d'un «pouvoir fantôme» en Crimée dès la fin du VIIIe siècle (époque à laquelle leur pouvoir atteint son apogée). Le retrait des Khazars de la Crimée –ils auraient pourtant gardé la ville de Bosphore– est attribué, en premier lieu, à la présence accrue des Russes dans le bassin de la mer Noire, les Magyars et les Petchénègues ayant, certes, contribué pour leur part à l'affaiblissement du kaghanat (pp. 55-56).

80. *La Vie longue de Constantin le Philosophe*, 8, éd. Angelov et Kodov, p. 96.

81. Voir, parmi d'autres, Fr. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, pp. 188-190; Artamonov (cité n. 13), p. 345; Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest-Amsterdam 1970, pp. 45-46.

bref, dans une lettre d'Anastase le bibliothécaire qui a utilisé, outre le récit grec de Constantin (on n'en possède qu'une traduction slave abrégée et une adaptation latine), le rapport oral de Métrophane, évêque de Smyrne, exilé à Cherson au moment des événements. La lettre donne une image vive de la situation des citadins, enfermés dans leur ville comme dans une prison, selon l'expression d'Anastase, par la crainte des raids barbares (… *qui scilicet non tam urbis cives quam esse carceris habitatores, cum non auderent extra eam progredi, viderentur*)[82]. Ce témoignage peut désormais être placé dans un contexte historique précis. L'affrontement entre les Khazars et les Hongrois, dont Constantin est témoin, se répercute sur les habitants sédentaires de la Crimée. Tant que la situation militaire reste instable, les citoyens de Cherson, comme ceux de la «ville chrétienne» non identifiée, sont pris entre deux feux.

Quant à Byzance, qui ne dispose pas de forces militaires en Crimée, elle se tient en marge de cette lutte, non sans tenter d'en tirer un profit certain. A la fin des années 830, elle s'engage aux côtés de son ancienne alliée, la Khazarie, comme en témoigne la construction de Sarkel. Ayant perdu la steppe pontique, les Khazars durent vite se rendre compte qu'ils n'avaient aucune chance de conserver leur emprise sur l'ouest de la Crimée. Dans ces conditions, il n'est guère exclu que la proposition de Petronas d'annexer la Gothie à l'Empire –c'est ainsi qu'il faut interpréter son projet de créer le thème des Klimata– a été concertée avec les Khazars pendant son séjour à Sarkel. Une tentative pour contenir les Hongrois hors de Crimée ferait une suite logique aux efforts manifestés pour leur interdire la traversée du Don. Or, le thème qui porte le nom de Klimata dans le Taktikon Uspenskij et, apparemment, sur deux sceaux, est rebaptisé Cherson à partir des années 850[83]. Ce changement de nom est révélateur, à mes yeux, de l'abandon de l'espoir d'étendre l'emprise de l'Empire au delà du territoire de la ville.

En l'absence de données concrètes sur le nouvel équilibre politique qui se crée en Crimée après l'éviction des Khazars, on pourrait raisonner par analogie. Le *De administrando imperio* décrit la situation des années 950, un demi-siècle après que les Petchénègues ont succédé aux Hongrois comme maîtres de la steppe pontique et, par conséquent, de la steppe criméenne. Constantin Porphyrogénète manifeste son souci impérial pour trois entités géopolitiques en Crimée –Cherson, les Klimata et le Bosphore–, mais il les présente comme entièrement englobées par le pays des

82. *Epistola Anastasii apostolicae sedis bibliothecarii ad Gaudericum episcopum*, éd. E. Perels et G. Laehr dans *Monumenta Germaniae Historica*, Epistolae VII, Berlin 1928, pp. 435-438, voir p. 436.

83. Pour les deux sceaux, voir I. V. Sokolova, *Monety i pečati vizantijskogo Hersona*, Leningrad 1983, pp. 149-150, n° 14, et J. Nesbitt et N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, I, Washington 1991, p. 182, n° 81.1; cf. Zuckerman (cité n. 12).

Petchénègues. Le territoire de Cherson et du Bosphore se réduit pratiquement, dans son exposé, à l'enceinte de leurs murs, tandis qu'une démarcation géographique entre la Patzinacie et les Klimata n'est point tracée[84]. Par ailleurs, le statut des trois entités n'est pas le même. L'Empire envoie un stratège à Cherson et y subventionne une milice qui se charge de la défense de la ville[85]. En revanche, il ne dispose pas de moyens d'intervention au Bosphore ni dans les Klimata: tout ce qu'il peut entreprendre pour leur sécurité se limite aux démarches diplomatiques[86].

Je suppose que la situation de la Crimée sous la domination hongroise différait peu de celle que Constantin Porphyrogénète décrit sous les Petchénègues. Contrairement aux Khazars, les Hongrois et les Petchénègues ne cherchaient pas à contrôler les villes ni à y implanter leur administration ou leurs garnisons. Pour ces deux peuples nomades, la Crimée avait un intérêt marginal. L'expulsion des Khazars de la péninsule signifiait donc, en quelque sorte, la libération du Bosphore et des Klimata par défaut (on ignore tout des éventuels devoirs des habitants à l'égard des nouveaux maîtres de la steppe qui tenaient en main leur sécurité). Une cohabitation se met alors en place entre Byzance et les Hongrois qui favorise le renforcement des liens traditionnels de la population sédentaire chrétienne de Crimée avec l'Empire[87]. Bosphore-Kertch', le port criméen le plus commodément accessible aux nomades venant de la steppe pontique, devient le comptoir où les Hongrois échangent leurs prisonniers contre les marchandises byzantines. L'archevêque Antonios de Bosphore s'engage dans la campagne anti-juive de Basile Ier; qui plus est, l'archevêque Loukas, sans doute son successeur, se rend à Constantinople en 879 pour participer au concile «photien»[88]. Peut-on pour autant donner un sens politique aux propos d'Ibn Rusteh qui situe la ville de Kertch' au

---

84. Dans la délimitation de la Patzinacie, Constantin indique, après avoir nommé ses voisins plus lointains, qu'elle se situe «à une demi-journée de marche de la Bulgarie, très près de Cherson et encore plus près du Bosphore» (... *καὶ εἰς Χερσῶνα μέν ἐστιν ἔγγιστα, εἰς δὲ τὴν Βόσπορον πλησιέστερον*): *De administrando imperio*, ch. 37, l. 48-49, éd. Moravcsik, p. 168; pas d'indication en revanche quant à la distance entre la Patzinacie et les Klimata.

85. Sur la garnison de Cherson, voir *De administrando imperio*, ch. 53, éd. Moravcsik, pp. 258-266; C. Zuckerman, «The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus», *Travaux et Mémoires* 11 (1991), pp. 527-553, voir pp. 544-550.

86. La prévention des raids des Petchénègues contre Cherson et les Klimata se présente comme l'un des principaux enjeux des rapports diplomatiques avec ce peuple, voir *De administrando imperio*, ch. 1, l. 25-28, éd. Moravcsik, p. 48; une alliance avec l'Alanie serait la meilleure façon de protéger Cherson et les Klimata contre les Khazars, *ibid.*, ch. 11 (p. 64), cf. Noonan (cité n. 69), p. 116.

87. Sur la persistance des liens économiques, voir récemment S. B. Soročan, «O torgovo-ekonomičeskoj politike Vizantii v Tavrike VII-IX vv.», *Problemy arheologii drevnego i srednevekovogo Kryma*, Simféropol 1995, pp. 114-122.

88. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 17A, réimpr. Graz 1960, col. 373.

pays de Rum? A mes yeux, rien n'est moins sûr. On ne possède aucun indice de la présence ou de l'intervention, administrative ou militaire, de l'Empire en Crimée en dehors de Cherson au IXe et dans la première moitié du Xe siècle. Cette réserve contraste avec le dispositif militaire structuré qui se manifeste à Bosphore –où l'on voit installé un stratège– et en Gothie –où l'on installe un tourmarque– après l'écrasement des Petchénègues en 970[89].

Les Hongrois, comme les Petchénègues après eux, étaient des voisins encombrants. La formule employée par Léon le Sage lorsqu'il se souvient, après l'expulsion des Hongrois, de ce voisinage, est fort révélatrice: *οὔτε γὰρ γείτονές εἰσιν, οὔτε μὴν πολέμιοι νῦν*, «ils ne sont plus nos voisins ni, donc, ennemis»[90]. Constantin Porphyrogénète n'aurait pas dit autre chose des Petchénègues qui menaçaient et protégeaient à la fois la ville de Cherson et les Klimata[91]. Cet équilibre ambigu explique pourquoi les liens accrus entre Byzance, le Bosphore et la Gothie ne trouvent une définition institutionnelle qu'un siècle après l'expulsion des Khazars. Ayant abandonné le projet de créer un thème dans les Klimata, l'Empire ne cherche plus à contrarier, en formalisant ses ambitions territoriales en Crimée, un voisin qu'il ne peut pas affronter sur le champ de bataille. Peut-être pourrait-on définir, en modernisant les termes, le statut du Bosphore et des Klimata comme un protectorat byzantino-hongrois, puis byzantino-petchénègue. Mais l'art politique consiste quelquefois à éluder les définitions trop précises. Maîtrisant cet art à la perfection, l'Empire savait souvent éviter la situation extrême qui est le sujet de ce colloque, celle de «Byzantium at War».

---

89. La déroute des Petchénègues, alliés du prince russe Svjatoslav, est décrite par Skylitzès, éd. Thurn, p. 290, cf. pp. 309-310; le stratège du Bosphore apparaît dans le Taktikon de l'Escurial (971-975), éd. Oikonomidès, p. 269, cf. p. 363; un tourmarque de Gothie figure sur un sceau de la fin X^e^- début XIe siècle publié par N. A. Alekséenko, «Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson», *Revue des Études Byzantines* 54 (1996), pp. 271-275.

90. Léon VI, *Tactica* XVIII, 76, *PG* 107, col. 964.

91. *De administrando imperio*, ch. 1 et 6-8, éd. Moravcsik, p. 48 et 52-56.

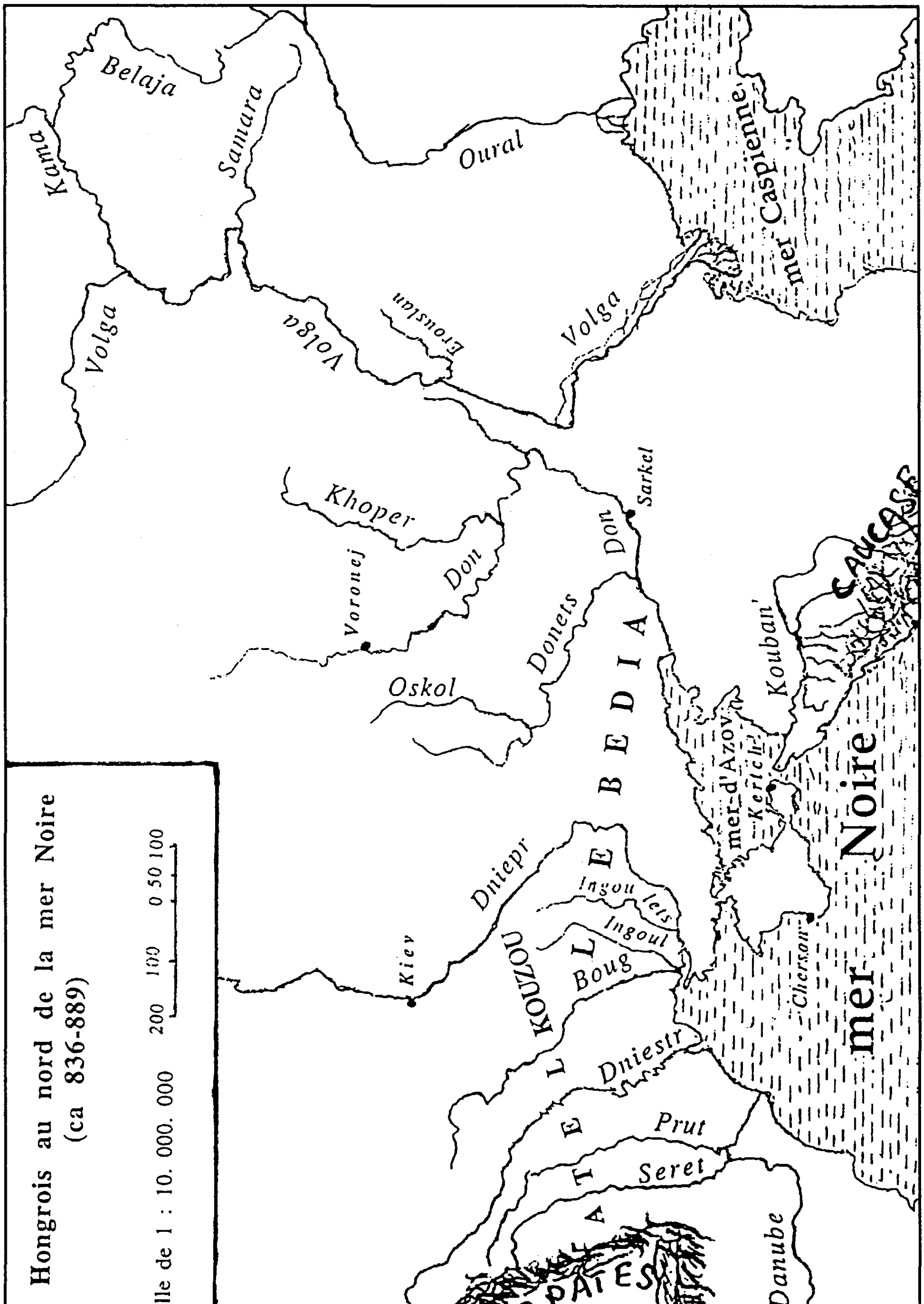
Les Hongrois au nord de la mer Noire
(ca 836-889)
Echelle de 1 : 10. 000. 000
200 100 0 50 100
Belaja
Kama
Samara
Oural
Volga
Volga
Volga
Erouslan
mer Caspienne
Khoper
Don
Don
Voronej
Sarkel
Oskol
Donets
LEBEDIA
ATELKOUZOU
Dniepr
Kiev
Ingoulets
Ingoul
Boug
Dniestr
Prut
Seret
Danube
KARPATES
Kouban'
mer d'Azov
Kertch
Cherson
CAUCASE
mer Noire

ALEXANDER KAZHDAN

TERMINOLOGY OF WARFARE IN THE HISTORY OF NIKETAS CHONIATES: CONTINGENTS AND BATTLE*

In recent years a new tendency in our field of scholarship has become increasingly evident: from the interpretation of individual cases there has been a shift towards statistical (or more accurately, semi-statistical) analysis. This development is especially obvious in new branches of our discipline: in numismatics we have replaced the admiration of beautiful gold pieces by the investigation of coin circulation velocity and intensity of minting, and the first steps of a semi-statistical approach have been taken in prosopography, in order, for instance, to establish when the habit of using aristocratic family names became common practice in Byzantium.

The vocabulary of Byzantine writers can be subjected to semi-statistical examination as well. Attempts to apply this method, however, have been few. One of the first was the analysis of some features of Constantine Porphyrogennetos' terminology by the Greek scholar Barbara Koutaba-Deliboria[1]. The semi-statistical study of vocabulary is promising because it opens a window onto the inner, subconscious world of an author: if the writer's direct statements appear to be, or, indeed, are unmistakeably biased, in other words determined by religious, political or ethnic prejudices, the vocabulary will not have been formed by conscious choice. Moreover, the vocabulary could contradict the author's direct statements and thus reveal his true views and intentions[2]. It could reveal elements of his world-view that seemed too obvious to him to be explicitly stated: a Byzantine historian tackled the problems of war and peace or described the intrigues of daft courtiers – but what did he think about plants and animals or the human body and its limbs, attitudes that can be gleaned only from the peculiarities of his vocabulary.

---

* I am very grateful to professor D. Olster for his kind help in phrasing this article.

1. Barbara Koutaba-Deliboria, *Ὁ γεωγραφικὸς κόσμος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου*, Athens 1991-1993.

2. I tried to demonstrate such a contradiction with regard to the memoirs of John Kantakouzenos – A. Kazhdan, «L'*Histoire* de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire», *Byzantion* 50 (1980), pp. 279-327 (= *Authors and Texts in Byzantium*, Aldershot 1993, part XVI, pp. 293-300).

The main obstacle that arises before a scholar who dares to tread this rough trail is the absence of proper concordances to individual authors, and even if we have a lexicon for a Byzantine (or rather patristic or late Roman) writer (as in the case of Nonnos of Panopolis[3] or John Kaminiates[4]) this lexicon is alphabetical and serves the pragmatic goal of understanding the text, but is inexpedient for the purpose of studying the writer's world-view. Even if a scholar decides to spend long years on the tedious chore of collecting and categorizing the vocabulary of an individual writer, the lack of proper concordances makes impossible any comparison of this individual vocabulary with the lexical treasure of his predecessors and contemporaries. But despite all these obstacles and difficulties we have to make a start.

I have spent approximately fifteen years establishing a concordance to the History (in fact Chronicle, *Χρονικὴ διήγησις*) of Niketas Choniates, a brilliant Byzantine *littérateur* who died in the early thirteenth century. I started this work while still in the former Soviet Union, in the pre-computer era, and I had to write down on index cards all the words of this voluminous History, naturally with the indication of the chapter («book» in Choniates' terminology), page and line; the only exception was the conjunction *καί* which I allowed myself to omit. As soon as this part of the work was finished, the data double-checked, and the cards displayed in alphabetical order, the second stage of the work began: I categorized the words of Niketas in thematic (subject-matter) clusters. Thus, for instance, all the words designating plants formed a cluster and words designating servants another. The concordance consists of several hundred topical clusters (entries).

Such an arrangement has its advantages and disadvantages. The major advantage is that it provides the user with comprehensive information about a certain circle of elements of Choniates' vocabulary and consequently of his world-vision. The analysis of single clusters has already allowed me to advance some hypotheses concerning his perception of the human body and the plant kingdom[5]. The concordance permits the investigator to exploit the frequency of each and every word, and identify not only the words absent from classical and patristic dictionaries[6], but the ancient words which acquire in the History an unusual («new») meaning.

---

3. W. Peek, *Lexikon zu den Dionysiaka des Nonnos*, Berlin 1968-1975.

4. Eu. Tsolakes - B. Kouphopoulou, *Ἰωάννου Καμινιάτου Εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης· Πίνακας λέξεων*, Thessalonike 1992.

5. See A. Kazhdan, «Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates», *Fest und Alltag in Byzanz*, Munich 1990, pp. 91-105, 199-202; «Rastitel'nyj mir v "Istorii" Nikity Khoniata», *Antichnaja drevnost' i srednie veka* 26 (1992), pp. 102-112.

6. The major Greek dictionaries are H. Stephanus, *Thesaurus Graecae linguae*, Paris 1831-1851; F. Passow, *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, repr. Darmstadt 1970; D. Demetrakos, *Μέγα*

The main disadvantage of a subject-matter concordance is its subjectivity: the alphabetical principle is strictly scientific, and nobody will question its system and order; the location of the word or concept in a subject-matter concordance depends very much on the scholar's choice and taste, since many words are complex, have diverse meanings, and may be positioned within several different entries. Such an arbitrariness of categorization may result in erroneously placing synonyms in different clusters and, consequently, in their temporary loss, until the whole concordance is published or investigated.

The concordance to the History of Choniates is too voluminous to be published; it is, however, stored in the library of Dumbarton Oaks (Washington DC) and is available to scholars in residence. It is based on the critical edition of J. L. van Dieten[7], and all the references, both in the concordance and this paper, are given to his edition; since all the references are in the concordance, here only the most important are offered – to avoid cumbersome and tedious accumulation of figures.

Byzantine military terminology has been studied by many scholars. In the materials of the recent colloquium on the Late Roman army, at least two articles were published dealing with this terminology, primarily on the basis of the so-called Strategikon of Maurice (or pseudo-Maurice)[8]. The methods and purpose of study I am suggesting differ from the approach of previous scholars. What they set out to investigate was reality as reflected in the terminology of the sources, and it is quite natural that they turned toward specific sources, to military treatises first of all. My goal is the perception of warfare, a vision of the army, not the reality of «combatants and technology». Both Kolias and Dagron (as well as their predecessors) are concerned with the formulas of command, with weapons, with the actual composition of the army. I am dealing with the image of the army in the mind of a single Byzantine writer, regardless of the question whether this image was identical with, or tantamount to, the army of his day. In some points our

---

λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Athens 1949-1950; H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, and G. W. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961-1968. For Byzantine terminology we still must rely upon Ch. Ducange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon 1688 and E. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York 1900, the new dictionary (E. Trapp, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, 1 [Vienna 1994]) being still in an inchoate stage of publication.

7. *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. L. van Dieten, 2 vols., Berlin, New York 1975; Engl. trans. H. A. Magoulias, *O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984. Previous translations (Russian, German etc.) were produced before the publication of the critical edition.

8. T. G. Kolias, «Tradition und Erneuerung im frühbyzantinischen Reich am Beispiel der militärischen Sprache und Terminologie», *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*, Paris 1993, pp. 39-44; G. Dagron, «Modèles de combattants et technologie militaire dans le Stratégikon de Maurice», *ibid.*, pp. 279-284.

investigative technique overlaps: both Kolias and I, for instance, are interested in survival of ancient terminology, but since I am looking for perception of reality the frequency of the use of a word acquires in my study more significance than it had previously: I find it necessary to learn not only which terms Choniates knew but which he employed more and which less frequently.

This paper is a continuation of my work on the warfare in the chronicle of Niketas Choniates. A year ago, I published an article on his vocabulary of attack and defense[9]. My analysis led me to an unexpected conclusion, namely that the historian's vocabulary of attack was richer than that of defense, that Choniates seems to have been concerned more (subliminally?) with the idea of attack than that of defense. We usually imagine Byzantines oriented toward defensive strategy and proclaiming peace over war[10]. Choniates' vocabulary contradicts this observation; probably, he was exceptional in this, as he was in many ways. In the same vein, he differs from some Byzantine literati in his interpretation of the idea of movement: rather than the common opinion that stability and aversion to movement formed the Byzantine ethical and aesthetic ideal, the examination of Choniates' History demonstrates that the vocabulary of movement is more copious and more varied than that expressing stability[11].

Here I intend to survey the vocabulary that Choniates uses to denote the army, its units, and the battles in which they engaged. The leading term to designate the army is *στράτευμα*, appearing 178 times: 31 times Choniates more or less explicitly speaks of the Byzantine army, describing it as «Roman», «our» or local (*οἰκεῖον, ἐμφύλιον, ἔνδαπον*), as well as «the army of the emperor» or that of the domestikos; 10 cases concern specifically summoning the army; 38 describe the army in action; nine times Choniates uses the term accompanied with epithets serving to characterize the type of an army (*ἱππικόν, πεζικόν, πάγχαλκον*, etc.). More often than external definitions we meet characterizations (or descriptions) of the army which may be called «moral»: Niketas lists its bad qualities or sees it as a

9. A. Kazhdan, «Terminology of War in Niketas Choniates' Historia», *Peace and War in Byzantium*, Washington DC 1995, pp. 225-244.

10. Much has been written on the question of war and peace in Byzantine literature, particularly on the problem of just war – see V. Laurent, «L'idée de guerre sainte et la tradition byzantine», *Revue historique de sud-est européen* 23 (1946), pp. 71-98; T. C. McLin, «Just War in Byzantine Thought», *Michigan Academician* 13 (1981), pp. 485-489. More cautious are Athena Kolia-Dermitzaki, *Ὁ βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος»*, Athens 1991 and Angeliki Laiou, «On Just War in Byzantium», *Τὸ Ἑλληνικόν. Studies in Honor of S. Vryonis*, 1, New Rochelle, NY 1993, pp. 153-177. Cf. G. Poules, *Η άσκηση βίας στην άμυνα και στον πόλεμο κατά το εκκλησιαστικό δίκαιο*, Thessalonike 1990.

11. A. Kazhdan, «Ideja dvizhenija v slovare vizantijskogo istorika Nikity Khoniata», *Odissej*, Moscow 1994, pp. 95-116.

passive body at least 19 times; nine times he refers to contingents of rebels. Especially frequent are the cases in which the term is applied to foreign armies (58 cases); they are qualified as «inimical» (*πολέμια*, *ἐνάντια*, *ξενικά*, etc.) or have specific ethnic characteristics: Latin, «Scythian», «Persian». Finally, on a few occasions the term is attached to mythological or ancient armies (of Antony or Agamemnon).

The synonym *στρατιά* is used 102 times, and normally in a context similar to that of *στράτευμα*; the «Roman» army, infantry, cavalry; the army summoned; the army in action. Often (at least 16 times) the context is negative, referring to defeated, damaged or endangered *στρατιά*. By chance or not, the term is often (32 cases) used to describe a contingent on the march, and in nine cases it is employed in passages in which the historian speaks of units of an army. Unlike *στράτευμα*, the term *στρατιά* is rarely applied to foreign contingents.

Another synonym, *στρατός*, is less frequent: the concordance records only 33 cases, and in one third of the cases, it appears with a pejorative connotation. The word *στρατιωτικόν* (the neutral form of the adjective «military») is employed in five cases, in two of which the army is described as debilitated. A similar construction is the term *ὁπλιτικόν* (13 cases), referring to «regiment, detachment» or collectively «a body of soldiers»; at least six times it is applied to mercenaries. The term *στρατολόγημα* is, probably, a Byzantine neologism[12]; Niketas uses it once, applying it to Venetian troops. We shall see below that some terms, whose primary meaning is «encampment» (*στρατόπεδον*, *παρεμβολή*), were sometimes invested with the sense of an army or a body of soldiers.

The term *τάξις*, whose first meaning is «order, orderliness», is set more frequently (27 times) in a military context denoting a troop, or body of soldiers, as for instance *αἱ πεζικαὶ τάξεις* (p. 604.47), as well as a battle line or battle array, and is particularly common when Choniates describes breaking ranks (five times). The word also appears in the specific context of soldiers' servants, *τὸ ἑπόμενον ἔξω τάξεως* (p. 429.87), and for the designation of the ranks of angels. The similar word *τάγμα* (used 45 times) means, in the singular, a troop, or body of soldiers, whether imperial or barbaric, and is applied more specifically to cavalry or light troops. In the plural, *τάγματα* means the army, often with an ethnic or local definition (Roman, Scythian, eastern, western); at least 17 times *τάγματα* are presented in action. Like other words for the army, *τάγματα* frequently (five cases) acquires a pejorative connotation, but once (p. 180.91) Niketas emphasizes that some *τάγμα-*

---

12. The word is not recorded in Liddell-Scott and omitted in Ducange; Stephanus refers to Neilos of Ankyra (d. ca. 430) and two twelfth-century writers, Choniates and Theodore Balsamon; Sophocles quotes pseudo-Genesios and Theophanes Continuatus.

τα have not experienced evil [fate]. Once the term is assigned to divine troops. The related noun *σύνταγμα* (11 cases) has a similar meaning «corps, body of troops». Unlike *τάγματα* it appears only in the singular but it is also often accompanied by ethnic or local definitions. Choniates also speaks of a *σύνταγμα* as a crowd consisting of soldiers and civilians (p. 598.85).

The word *φάλαγξ* (used 50 times) retained its classical, precise meaning (battle line) and sometimes appears as synonymous with *τάξις* (e.g., p. 102.79); Choniates uses the word to describe military formation, saying «at the head of a phalanx» or «in the middle of a phalanx». But usually the word means contingent or army in a generic sense, accompanied by such qualifiers as Roman, Latin, Paeonic, Scythian, of the emperor, or just infantry.

The first meaning of *δύναμις* is power, but quite frequently (62 cases) it is applied, in both singular and plural, to the armed force. Many uses of the word are typical: the term is accompanied by ethnic (Roman, Latin, etc.) and technical (infantry, cavalry and naval) characteristics; especially common is its application to the troops in motion, with verbs like [*ἐπ*]*άγω*, *πέμπω*, *στέλλω*, etc. (28 times, almost half of all cases). The word does not seem to have been used with pejorative epithets (unlike most of its synonyms). On the contrary, Choniates praises a valiant *δύναμις* (p. 162.87) or well equipped *δυνάμεις* (p. 378.63). Its derivative *μεγαλο-δύναμος* is translated in Liddell-Scott as «very powerful» (similar renderings in Stephanus and Passow); Choniates employs it once (p. 91.16) implying a slightly different, more specific sense –«with a great armed force».

The word *λόχος*, sometimes meaning ambush, appears in three cases to designate an armed band or body of troops, and two other words acquire the same sense metaphorically: *ἰσχύς*, «strength», seven times refers to an «armed force or troop», and *χείρ*, «hand or arm», is used five times in the military sense («armed force»), usually with epithets which underscore sufficiency –*ἱκανή* or *συχνή*.

Some terms have close but more specific meanings. *Μοῖρα* (38 cases) is primarily a detachment or a company of an army, commonly supplemented with a genitive of the whole, *τῆς στρατιᾶς* or *τοῦ στρατεύματος*; nine times it comes with ethnic characteristics (Scythian, Vlach, Latin, Venetian, even Macedonian). The word has an adversarial connotation conveyed through such epithets as *ἐναντίος* or *ἀντίπαλος*, and accordingly it acquires, in seven cases, the metaphorical meaning of [rebellious] factions.

To the same semantic field belongs the word *στῖφος*, «a military unit or body of men in close array» (10 cases), used mostly for Latin troops, even though twice it is clarified by the epithet Roman. The synonym *ἴλη* is used 14 times for both Roman and foreign detachments; it is unclear whether it refers to mounted warriors

only or to all types of soldiers. The adverb *ἰλαδόν*, «in companies», its derivative, appears once. *Σπεῖρα*, the classical word for Latin «cohort», is employed five times, usually juxtaposed with *φάλαγξ*, *λόχος* or *μοῖρα*. Other words for detachment are rare. The Homeric term *στίχες*, «rows or lines of soldiers», appears (in plural) only once. The Latin *ῥοῦτα* (absent from Liddell-Scott and other classical dictionaries, even from Sophocles, but accepted by Ducange) is equated with *μοῖρα*; it is used once as an equivalent of the biblical *τετράδιον* (cf. Acts 12:4), «a guard of soldiers of four men».

Niketas knows particular terms for various parts of the battle order but employs them infrequently. *Κέρας* (eight cases) means a flank or a wing of an army; *οὐρά* (three times) and *οὐραγία* (once) designate the rearguard; from which originate the verb *οὐραγέω*, «to be in the rear» (twice), and the noun *οὐραγός*, «leader of the rearguard» (once). Five times the traditional designation of train or military transport, *σκευοφόρα*, is used, and once its synonym *σκευαγώγημα* (p. 100.50) that seems to be a Choniates' neologism; it is not recorded in either Ducange or Sophocles, and the only reference in Stephanus is to Choniates.

The main verb in the History indicating the levy of an army is *στρατολογέω* (15 cases), applied to both mercenaries and the indigenous population, for instance Paphlagonians; once Niketas speaks disdainfully about worthless peasants who were drafted (p. 245.86); the verbs *συλλοχάω* and the hapax *συστρατολογέομαι* (p. 369.61; the sole reference in Stephanus is to Choniates) have a similar meaning, «to draft», each of them used only once. I leave aside such verbs as *συναθροίζω* or *ξυλλέγω*, which are used to describe the summoning of soldiers, but have a generic sense of gathering and collecting.

The individual combatant is represented primarily by the noun *ἀνήρ*. The word is polysemous, encompassing such meanings as «man» and «husband»; as «warrior» it appears in the History 73 times. Whereas the concept of the army commonly infers low qualities, the individual combatant is mostly bestowed with excellence: in Niketas' portrayals «men» are *ἀγαθοί*, *δραστήριοι*, *γενναῖοι*, *μάχιμοι*, *νικῶντες*, *ἀρεϊκοί*, *ἡρωϊκοί*, and so forth. Several characterizations are more developed, as «brilliant in military skill» (p. 82.56, cf. p. 398.19) or «perfect in war» (p. 370.3). To describe warriors Choniates also employs the nouns *πολεμιστής* (four cases, plus twice as adjective «military» [horses] and «bellicose» [men]) and *πολεμήτωρ* (once: p. 569.91); the latter noun is recorded in Liddell-Scott only as an adjective, «warlike», and in Sophocles and Lampe as «adversary, enemy» –the epithet specifically typical of the Devil. Niketas, however, employs it in a positive sense speaking of «courageous warriors» (Magoulias' translation).

It is noteworthy that the most common Byzantine term for soldier, *στρατιώτης*, is less common in the History than ἀνήρ (25 times only). The difference is not only quantitative: even though Choniates mentions «good stratiotes» (p. 208.28), the word is mostly given a negative connotation (14 cases) emphasizing plundering and lack of fitness. From the same root originate such words as *συστρατιώτης*, fellow-soldier (put in three times, only in addresses of orators) as well as adjectives *στρατιωτικός* (10 cases) and its feminine version *στρατιῶτις* (once), meaning «of or for a soldier». The noun *στρατιωτικόν* derived from this adjective meant the body of soldiers (see above). From the same root originated the noun *στρατευόμενος*, also denoting soldier, warrior; it appears four times, in two of which it is conjoined with *ὀψώνια*: «to serve in the army at his own expense» was an expression of St Paul (I Cor. 9:7) that became popular in Byzantine hagiographical texts[13].

Ὁπλίτης (16 cases) seems to have lost its ancient meaning «heavy-armed foot soldier»; it could denote the mounted «knight» (p. 322.48), but usually was applied to soldiers in general, without distinguishing the arms or the service. At least five times the term is connected with foreigners, and it bears a positive connotation in such expressions as the hoplites of Christ (p. 412.25) or «spiritual hoplite» (p. 222.58); Choniates speaks with disdain about Alexios III asserting that he only pretended to be a hoplite[14]. Like an individual «man», an individual hoplite was a positive figure. From the same root originate the noun *συνοπλίτης*, «fellow-warrior» (once), the adjective *ὁπλομάχος*, «fighting in heavy arms» (six cases), often applied to westerners, and the verb *ὁπλιτεύω*, «to serve as a man-at-arms, to be a warrior» (six times). From the latter verb several nouns were produced: *ὁπλιτεύοντες*, «soldiers», and neuter *ὁπλιτεῦον*, «body of soldiers». More common is another term of the same root, *ὁπλιτικόν* (13 times), denoting a regiment or detachment, as well as soldiers collectively; it was frequently used for mercenaries. The term for soldier *μαχητής*, derived from the word for «battle» (see below), appears only once, but the adjective of this radical *μάχιμος*, «fit for battle, warlike», is employed five times.

Numerous words for combatants are more specific. *Πρόμαχος* comes in the History only as a noun (four times) designating a warrior of the front line, and also

---

13. See P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, Galway 1979, pp. 146-149. Neither hagiographical texts nor the History of Choniates support the strict opposition suggested by Lemerle: *στρατιώτης*, the holder of a «military allotment», and *στρατευόμενος*, the fighting soldier.

14. The phrase *ὁπλίτης μόλις ὁρᾶται* (p. 545.52) is not easy to translate. Magoulias rendered it: «He at last took up arms», following probably the version with *γίνεται* accepted in the Bonn edition by I. Bekker, but the verb *ὁρᾶται* stresses that the emperor scarcely (*μόλις*) had the appearance of a warrior.

metaphorically defender and bodyguard. *Πεζός* is an adjective defining the character of troops –«fighting on foot» (12 cases); it is usually contrasted with contingents of cavalry or the fleet. Six times the word appears in the plural, as a noun describing infantry. We leave aside the non-military use of the word, meaning simply «walking». A similar adjective *πεζικός* (11 times) has the same connotation, «of or for infantry» and is usually opposed to mounted troops. Twice it is used as the neuter noun *πεζικόν*. The rare word *πεζεταίρα* appears only once as an adjective that characterizes a detachment of infantry (p. 62.86) –in Liddell-Scott it is recorded only as a noun used in the plural to specify foot-guards.

More variegated than expressions for the infantry are the terms standing for horsemen. The word *ἵππος* (as a feminine noun) was a common designation of cavalry. Choniates employs it 10 times. From this root several words derive: the feminine adjective *ἱππότις* (once) defining the character of a «phalanx»; *ἱππικός* (8 cases), also an adjective («of cavalry») which in the neuter produces a noun «cavalry»; *ἱππεύς*, «cavalryman, mounted knight», used 13 times and mostly (in nine cases) applied to the Latins while Roman and Turkish *ἱππεῖς* are rarely introduced. A synonymous term is *ἱππότης* (17 times) also applied primarily to the Latins. In the same sense of horseman, but less frequently used, are the related words: *ἱππαστής* (once), designating a crusader, and *ἱπποκορυστής*, employed twice and also referring to crusaders (Liddell-Scott records only a different meaning of the word –«marshaller, arranger of chariots», but Stephanus has it as mounted soldier). The word *ἱππάς* has in the History the notion of «the regiment (or state) of mounted knights», as in the phrase «Peter from the ἱππάς» (p. 569.16). The word appears three times. More specific is the term *ἱπποτοξότης*, «mounted bowman», used once.

From the same radical are produced the noun *ἱππομαχία*, «the action or charge of cavalry», as well as the adjective *εὔιππος*, «having good horses» (five times); it is a part of the formula *εὔιππος καὶ εὔοπλος* (p. 28.1, 368.32, 408.95), «with good horses and weaponry».

Another word denoting horseman was *ἀναβάτης* (11 cases). Unlike *ἱππότης* and related terms, *ἀναβάτης* appears in a predominantly negative context, beginning with the scene of the catastrophe at Myriokephalon, in which Choniates (p. 181.27) imitated the biblical phrase «The horse and its rider hath he thrown into the sea» (Exod. 15:1). Three more times Niketas returns to the image of a defeated *ἀναβάτης*, and twice he uses the term in descriptions of bad omens; finally, he introduces the word three times in connection with the myth of Bellerophontes who tumbled into the flames.

Other types of combatant are few. *Τοξότης*, «bowman or archer», is mentioned seven times, sometimes with a positive connotation, as «the mighty archers» (p. 414.65), but in another passage we read about archers who were scattered by the Turks (p. 181.3-7). From this term derives the feminine adjective *τοξότις* employed in two cases. A neologism (?) *τζαγγροτοξότης* (twice) designated crossbowmen (p. 539.4, 544.32), a new kind of soldier[15]. *Αἰχμητής*, in ancient Greek «spearman», appears only once; in the History it lost its particular sense and acquired a generic meaning «warrior» (p. 250.12). The ancient word *πελεκυφόρος*, «axe-bearer», is frequently attached, in the quality of an adjective, to «barbarians», sometimes specified as «Germans» or «Celts», and as a noun in the neuter it denotes the company of body-guards armed with battle-axes.

Another ancient word, *ἀποσκευή*, «baggage, household goods» (three times), bears in the History only a military connotation –military train (three cases). Niketas knows such words as *ὀπισθοφύλαξ*, «commander of the rearguard» (once) and a related verb *ὀπισθοφυλακέω*, «to command a rearguard» (twice).

The terminology of the camp is also variegated. The main word for the military camp is *στρατόπεδον*, but it covers two ideas: that of the camp (22 cases) and, in a more general sense, army (27 cases), as mostly stationed units. *Στρατόπεδον*–the army is infrequently described in action, and only three times Choniates presents it as damaged. The word is used to designate a herd or similar aggregation of animals and birds: dear, crows or lions. The related verb *στρατοπεδεύω* (13 times) means «to pitch a camp». Another term, *παρεμβολή* (nine cases), like *στρατόπεδον*, could be applied to two different objects– the encampment and the company of soldiers; it appears also in a figurative context to characterize a pack of lions. The word *στρατήγιον* in antiquity was used to denote a general's tent, but already in the Souda it acquired the broader meaning of camp, and Choniates uses the word in this Byzantine sense (nine times).

Σταθμός (12 cases) is a complicated word. It could designate an encampment encircled by a fence [and ditch?] (p. 178.20) and more broadly soldiers' lodgings. But it was used as well to define soldiers' conditions (for instance, in the phrase «the stay was peaceful» [p. 64.54]), an abode or shelter in general or specifically a farmstead or stable, and even a distance equal to a day's march. To the same circle of ideas belong verbs referring to pitching a camp: first of all *σκηνέω* or *σκηνόω*, «encamp» (eight times) and its derivative *ἀποσκηνέομαι* or *ἀποσκηνόομαι*, «encamp apart», but in the History used metaphorically– «to keep apart from»

15. On the Byzantine *τζάγγρα*, crossbow, see D. Nishimura, «Crossbows, Arrow-Guides, and the Solenarion», *Byzantion* 58 (1988), pp. 431-434; N. Pétrin, «Philological Notes on the Crossbow and Related Missile Weapons», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 33 (1992), p. 273f.

(once). The verb *ἀγραλέω* (once) is rendered in Liddell-Scott as «live in the open» – Niketas bestowed upon it the technical meaning «to pitch camp».

The adjective *νεοσύλλεκτος* means «newly levied». It is used only once in the History.

The main term for the navy in Choniates' vocabulary is *στόλος* (34 cases). Strangely enough Choniates seldom speaks of a hostile *στόλος* –Sicilian (Norman) or Venetian. On the other hand, the term commonly appears in the title of a commander of the naval forces (as doux of the *stolos*) or a flotilla. Sea battles are mentioned several times (the typical formula is *συγκεκρότητο ὁ στόλος*) as well as a retreat of the fleet (e.g., p. 540.24), but there is no pejorative connotation in the terminology of the navy. To this sphere belongs the adjective *πλευστικός*, «related to the navy». The term *στολαρχία*, «command of a fleet» (p. 247.37), is not recorded in Liddell-Scott or Sophocles; Stephanus, Passow and Demetrakos have it, referring to Byzantine authors of the twelfth century, Choniates and Manasses.

The adjective *ξενικός*, «mercenary, foreign», is relatively infrequent (five cases) but various terms are produced from this root, such as *ξενολογέω*, «enlist or levy mercenaries» (three times). Three words which are derived from the same radical are particularly interesting: *ξενολογία* is translated in Liddell-Scott as «recruitment of mercenaries»; in the History it appears twice but with a new meaning, «a body of mercenaries» (p. 157.45, 164.57); the words *ξενολογικόν*, also «a body of mercenaries» (once: p. 297.94, absent from Stephanus), and *ξενολόγησις*, «levy of foreign mercenaries» (once: p. 386.76, included in Stephanus with a sole reference to Niketas), are most probably Byzantine neologisms, even though they are not to be found in Ducange or Sophocles. No more common are other words connected with the same topic but originating form a different root –*μισθός*, «payment or price». Here also belongs: *μισθοφορικόν*, «a body of mercenaries» (twice), *μισθοφορέω*, «receive wages or pay» (once), and *μισθωσάμενος* (only as a participle), «hiring [mercenaries]» (twice). All three words are classical. The noun of the same radical, *μίσθωμα*, is recorded in Liddell-Scott as «contract-price», but Choniates uses it (only once: p. 297.95) in a specific sense, «the pay of mercenaries». Thus it seems that Niketas, who does not speak much about mercenaries, had some problems with this concept; in order to express it he searched for some new terms or ascribed a new, non-classical meaning to some traditional words.

The main word for war in the History is *πόλεμος* (226 cases). In at least 14 cases the term describes wars in general, as for instance «the memory of the wars in the past» (p.152.8), but it is employed for individual wars such as those against the Scythians, Saracens, Italians, Vlachs and so on. On 43 occasions Niketas

describes launching a war, πόλεμος with various verbs: *ἑτοιμάζω, ἀνακηρύσσω, ἐπάγω* and so on. Martial actions are inferred adverbially (as in the expression «he was defeated in battle» [p. 529.20]) –sometimes with a preposition (*διὰ πολέμου*) or through an instrumental dative (*πολέμῳ*). 15 or 16 times Choniates speaks about the end of the war or of military actions. The image of those killed in the war or prisoners of war is represented with this term 12 times. The term was used also in a generic sense of warfare (16 times). A specific case is the civil war, *ἐμφύλιος πόλεμος* (five times), and common (11 cases) is the clause «by the laws of warfare», *πολέμου νόμῳ*. The verbs *πολεμέω* (three times) and *διαπολεμέω* (once) mean «to make war», and several adjectives were produced from the same root meaning «of or belonging to war, military». *Πολέμιος* (we leave aside the sense of «hostile») is used 16 times, primarily in an abstract meaning, as «by the laws of warfare» (*νόμῳ πολεμίῳ*) (twice), *ἔργα πολέμια*, «military deeds» (seven times), and as a noun *τὰ πολέμια*, «military art» (four times). On the other hand, *πολεμικός* is more concrete, being applied to warships, tools and dress; only once Choniates mentions *πολεμικὰ ἔργα* (p. 370.5). *Πολεμιστήριος* (nine cases) has an exclusively concrete sense, characterizing either warships or horses.

The adjective *τακτικός* (seven cases), «belonging to tactics, military», has a tinge of abstraction (as «military methods») and is sometimes used in the neutral plural *τὰ τακτικά* in the sense of «military art», whereas Liddell-Scott indicates only feminine singular *ἡ τακτική* as «the art of tactics».

The battle is primarily *μάχη* (73 times) often used to describe launching a battle (26 cases); the expression *διὰ μάχης χωρεῖν* is particularly common. The word appears in the context of the cause of a battle (four times), or the character of a battle (15 cases) and its result (11 cases). In the plural it denotes «warfare and/or military skill». The word of the same meaning *διαμάχη* is used only once. The noun produced from the same root *μαχησμός* (five times) has the same sense; the word is non–classical –it is not recorded in Liddell-Scott, and Stephanus refers to Niketas and to Theodore Prodromos only. The related verb *μάχομαι*, «to fight», is frequent (47 cases); Choniates uses it primarily to describe either the character of a battle or its location. Three times it appears in the same meaning with the prefix *dia* –*διαμάχομαι*.

Ναυμαχία, «sea-fight», is rare (twice); the adjective *ναυμαχικός* means «of or for a sea-battle». It is used twice (e.g., *ναυμαχικὴ στρατιά* [p. 476.59], «naval squadron»), and seems to be a Byzantine term, little known in antiquity (Stephanus gives it referring to Diodorus of Sicily and Hesychios).

Another term for battle is *συμπλοκή* (19 times) having the connotation «close engagement, skirmish», and sometimes supplemented with definitions such as *εἰς*

χεῖρας or *κατὰ χεῖρα*. The word appears in a broader sense to designate civil war (p. 263.33) and, figuratively, the attack of a beast (p. 512.74). The primary meaning of the related word *συμπλέκομαι* (37 cases, only middle voice) is «to be twined, combined» (e.g., p. 579.8), but Choniates employed it almost exclusively as «to fight, to be engaged»; it is usually accompanied by a dative indicating the adversary, but in several cases the indication of the enemy is omitted, as for instance *συμπλακέντες ἐμάχοντο* (p. 409.24). The verb could be used metaphorically, as in the phrase «a mosquito fighting a lion» (p. 491.8), or to denote sexual intercourse –*τῇ γυναικὶ συνεπλέκετο* (p. 104.50). An analogous transformation was experienced by the verb *ἀντιπλέκω*, rendered by Liddell-Scot as «intertwine», and by Lampe as «weave a plot against». Choniates uses it three times, always in the passive voice, in the sense «to engage, fight, combat». The verb *διαπληκτίζομαι*, «to skirmish with», appears only once.

Infrequent is the noun *συνασπισμός* (four times), «fighting in close array», according to Liddell-Scott. Niketas uses it twice in the broader sense of «attack»: the citizens of Constantinople, he relates, incited each other (*ἀλλήλους*) to an attack (*εἰς συνασπισμόν*) [against the Latins] (p. 250.25, cf. p. 625.40). In both cases there is no specific meaning of the «close array», but the pronoun *ἀλλήλους* infers the idea of a combined attack. The word *συνασπισμός* is produced from the term *ἀσπίς*, «shield», and similar in character is the origin of the noun *ξιφουλκία*, «drawing a sword», as rendered in Liddell-Scott. Choniates employs the word twice with a broader meaning of «battle, struggle». The noun *ὁμαιχμία* (seven cases) is interpreted in Liddell-Scott as «union for battle, defensive alliance, league». In the History it appears in the more concrete sense «close formation». Twice Choniates plays on this word, rather clumsily: he speaks of *ὁμαιχμία μία*, «a close line» (p. 70.34, 155.95). Figuratively, the word could designate «crowd, mob». The adverb *πυργηδόν* (twice) means «in a close formation»; the word seems uncommon, and in both cases Niketas finds it necessary to suggest an explanation.

The noun *σύνταξις*, is employed to characterize battle formation (on five occasions), as well as the verb *συντάσσω* (rarely *ξυν-*) (14 cases), meaning «to put in battle order». It could have various non-military connotations: in a general sense it signifies «join, combine», in a fiscal context «levy» (*φόρους συνέταττε* [p. 599.19]), and in the middle the voice it bears the meaning «to be placed = to exist», and, in a special sense, «to say farewell». The same root could acquire other prefixes: *ἐκτάσσω* (six cases) denoted «draw out in battle order», and the middle voice *παρατάσσομαι* (four times) can be translated «draw up in battle order». *Ἀντιτάσσω* (14 times) designates in the active voice «to range in battle» and in the middle and passive «to set oneself against [someone], to meet face to face», or

simply, «to fight». It can also mean «to resist» and metaphorically «to contradict». The related nouns are richer in meaning. Ἔκταξις is used three times, of which one has a military signification, «array for battle». Once it appears in a sense not recorded in Liddell-Scott, «inspection of forces» (p. 208.18; Stephanus, however, records a similar meaning «instructio aciei»), and once metaphorically as «inquiry» (p. 495.18). Παράταξις (13 cases) signified both «line of battle», «battle order» and, more abstractly, «battle, warfare», as in the sentence «the time called for battle» (p. 386.72). Ἀντίταξις is rendered in Liddle-Scott as «setting in array against». In the History (four cases) it has a more generic meaning, «fighting, resistance», and specifically «counter-attack, sally» (p. 27.94).

Several adjectives were assigned the meaning «bellicose, belligerent, martial». To this group belongs the classical πολεμόκλονος (once) and several words in a sense more or less differing from ancient usage. Ἀρεϊκός is, certainly, a genuine ancient word; Liddell-Scott translates it only as «belonging to Ares», but it had to possess the metaphorical meaning of «warlike» («kriegerisch», as Passow renders the similar ἄρειος). It is relatively common in the History (seven times), but here it has no mythological connotation: Choniates speaks of ἀρεϊκοί men or knights, of «martial» weapons, strongholds or actions. Ἀρειμάνιος is also a word of «mythological descent»; Liddell-Scott renders it «full of warlike frenzy», Passow «in kriegerischer Wut, tapfer». The connotation of frenzy disappears in the History; the word, used twice, acquires a positive tinge: Niketas speaks of a man good in action and ἀρειμάνιος (p. 257.81), of «war-hungry» mounted warriors (p. 384.15). The adjective πολεμοχαρής is not recorded in Liddell-Scott at all, and Passow includes it with the sole reference to Niketas; Choniates employs it twice: once (p. 335.7) in the meaning of «hostile to peace, warlike», «bello exultans» in van Dieten's translation; the second time with a more positive nuance: according to him, Rukn al-Din was clever by nature and exceedingly bellicose, and therefore he outdistanced his brother (p. 521.83-84). The verb πολεμησείω is explained in Liddell-Scott as a derivative of πολεμέω; in the History we meet only its participle, πολεμησείων (four times), meaning «belligerant, warlike». Another adjective, ἀνειρήνευτος, is also absent from Liddell-Scott, Passow and even Sophocles, and Trapp includes it in his Lexikon, referring, besides Choniates, to the tenth-century epistolographer Niketas Patrikios; van Dieten understands it as «pacis expers» and Trapp «ohne Frieden». Choniates employs it once, speaking about the days when the Byzantines had no peace (p. 401.20), in other words days full of fighting. On the other hand, to express the lack of military experience Niketas uses only classical adjectives: ἀπόλεμος (five times), «unwarlike, unfit for fighting» (once, here it has a slightly different sense «without fighting = safe» [p. 71.75]), and the synonymous

ἀπόμαχος (seven cases). The ancient adjective *ἀπειρόμαχος*, «unused in battle, untried in war», appears in the History once, as a noun, meaning «lack of martial experience».

The concept of military expedition is expressed by numerous nouns and verbs. The word *στρατεία*, «campaign, expedition», relatively infrequent (seven cases), is used three times in the clause «to announce a campaign [against somebody]». With the prefix *ek*, *ἐκστρατεία* (five times), it preserves in the History the same military sense. Stephanus, Passow and Demetrakos assume that the word had this military meaning in classical Greek, whereas Liddell-Scott translates it in a general way as «going out on service». The decisive text must be Lucian's «The Dream, or the Cock» (par. 25) quoted both in Liddell-Scott and in other dictionaries. Lucian mentions the term in a consistently civil context: «Business, negotiations, lawsuits, *ekstrateiai*, orders, countersigns, and calculations». Stephanus, however, gives numerous references to Byzantine texts, including Leo VI's *Tactica*, in which the word unquestionably designates martial activity.

Related to these terms is the verb *στρατεύω* (six times), «to advance with the army, to march out», always directing the preposition *κατά*. It assumes various prefixes: *ἐκστρατεύω* (four times) designates «to march out», *συνεκστρατεύω* (twice), «to march out together» (both verbs mostly with *κατά*), and *συστρατεύω* (four times), «to join in an expedition».

The noun *ἐκδημία* is interpreted in Liddell-Scott as «going or being abroad», and a similar translation is found in Stephanus, Passow and Demetrakos; Sophocles omits the noun. Niketas uses the word five times, primarily to denote an expedition, especially a long and arduous one; metaphorically it means «departure from a body». Liddell-Scott gives a single reference to this meaning –a lemma in the Anthologia Palatina 3:5, but it was very common in patristic texts. The verb *ἀντε-πέξειμι* (once) means «to march out to meet an enemy», *ἀντεξάγω* (twice) –«to lead out or to send against». The meaning of «expedition» is close to that of «attack» that I surveyed in a previous article, and there is no clear borderline between the two; to the list of words designating «attack» I may add one more, *ἀντεμβολή* (once); Liddell-Scott and Passow record no military meaning of this word (Liddell-Scott suggest «pipe made of pieces fitted into each other, substitute»; Passow suggests «das gegenseitige Hineinfallen»), and in a similar sense the word appears in patristics («mutual incursion», according to Lampe, as in John Damaskenos' explanation of «mixture» as «confluence of qualities» [Dial. par. 65, ed. Kotter I: 136.114-16] or «substitution»). Choniates implies «counterattack» (p. 618.20). Trapp did not include the term in his Lexikon.

I shall finish by quoting two words which are tangently connected with the theme of warfare. One of them, the adjective *ἐνυάλιος*, «of war or battle» (three times), characterizes the war-trumpet; as a noun, *τὸ ἐνυάλιον* means «the signal for battle». Another is *ἀλαλαγή*, «war cry» (twice).

Before attempting to draw some conclusions, a word of warning must be offered. Already while listing the notions belonging to the field of martial terminology we have come across the difficulty of drawing borderlines between clusters of concepts: should, for instance, the theme of attack be treated here or does it form a separate unit? We may ask also whether such themes as failure/defeat or success/trophy are inextricably bound with the theme of warfare, or must they be examined independently? Frontiers usually are subjective, a matter of choice, and no single solution can be expected to satisfy everybody.

In order to evaluate fully these observations we need comparative material. Without comparing Choniates with his predecessors and contemporaries no persuasive conclusion can be drawn. But we have no subject-matter concordances to Byzantine authors, while even alphabetical concordances can be counted on one's fingers. We have to wait until a daring soul decides to spend years of tedious work on categorizing the vocabulary of Michael Psellos' Chronography or the History by Kinnamos. All my results are hypothetical, and tentative. Nevertheless I want to suggest some possible conclusions.

The first is the deviation from classical vocabulary. It goes without saying that Choniates used non-classical words –many of them are gathered in the index compiled by J. L. van Dieten. As far as the military vocabulary is concerned, only *τζαγγροτοξότες* (and *ῥοῦτα* ?) is a completely non-classical term, other «Byzantine» words are formed by insignificant alteration of the ancient lexical. More complex is the case of classical words used pool in a non-classical context: their selection is to a large extent a question of subjective choice: the problem remains whether we are dealing with a new sense or a widening (figurative or not) of the traditional meaning. Again, what I have done is no more than tentative.

What matters, however, is that the cases of «new» or non-classical martial vocabulary in the History of Choniates do not occur so much in isolation (such abstract formations as *στρατολόγημα* or *σκευαγώγημα*) but in certain semantic units: one such unit comprises the words connected with the concept of mercenaries, another the expression of martial prowess. On the one hand, this may simply be the product of chance; on the other, however, it may indeed be the result of deliberate design –both topics could have been signal for Choniates, and he dealt with them by trying to find precise expressions for these concepts.

The second observation concerns the frequency of individual words. Niketas deals predominantly with generic concepts such as «army» or «soldiers» –specific

terms for particular military units are rare in the History. This may be the result of his civilian status and lack of genuine interest in details of warfare. There is a tangible difference in his approach to the fleet and land troops, the former being infrequently represented. Was such a disregard of the navy due to Choniates' lack of interest in sea operations, or does it reflect the decline of Byzantine sea power? Even more significant, perhaps, is another feature arising from our investigation: the noun «man» (an equivalent of the Latin *homo*) is employed to describe the warrior on many more occasions than the traditional *στρατιώτης*. Does this mean that Choniates, the contemporary and observer of the crusades, was influenced by western terminology and attitudes? To answer this question we have to calculate the ratio of the two words in the works of his predecessors, and this is a task for the future.

The third point to be made is Choniates' moral understanding of individual words. The negative perception of *ἀναβάτης* could be accounted for by the biblical tradition, but how are we to interpret the fact that the army as an institution often appears in a negative context, whereas individual «men», warriors, are usually extolled? Is this a sign of Niketas' individualism and of his critical attitude toward the Byzantine state and its army?

It needs to be stressed again, however, that only after comparative material becomes available, will we be in a position to answer such questions more or less convincingly. Now is the time for *ἐρωτήσεις*; *ἀποκρίσεις* still have to wait.

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

1. Εισαγωγή: Η θεωρία και η πράξη

Από την ίδια της τη φύση, η επιθεώρηση των στρατευμάτων που φεύγουν για εκστρατεία είναι ένα επίσημο γεγονός. «Όταν θεωρήσεις ότι πλησιάζει η ώρα της μάχης και συγκεντρώσεις τον προγυμνασμένο σου στρατό... πρόσεξε, στρατηγέ, να μην βλάψεις *τὴν εὐταξίαν τῆς παρατάξεως*... επειδή και οι αρχαίοι στρατηγοί παρατήρησαν οτι η ευταξία είναι κάτι το πολύ χρήσιμο. *Καὶ διὰ τοῦτο εἰς τούρμας καὶ δρούγγους καὶ κόμητας καὶ πεντάρχους καὶ εἰς ἄλλα μέρη πρὸς τὴν χρείαν τὴν παροῦσαν τὸν ὅλον στρατὸν διαμερίσαντες οὕτως παρετάσσοντο*»[1].

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η *εὐταξία* στην παράταξη του στρατεύματος διατρέχει ασταμάτητα την αυτοκρατορική σκέψη όχι μόνο του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού (886 - 912), στον οποίο ανήκουν οι πιο πάνω φράσεις. Ίσως να ήταν γνωστό από παλιά, ότι, μαζί με τα ισχυρά τείχη της Κωνσταντινούπολης, ήταν η *εὔτακτος παράταξις* του αυτοκράτορα Λέοντος Ε΄ του Αρμένιου (813 - 820) που ανέκοψε την ώς τότε ακάθεκτη ορμή του στρατού του Κρούμου[2]. Ο Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός (1057 - 1059) θα εκστρατεύσει κατά των Πετσενέγγων *καταστήσας τὸ ὁπλιτικὸν ἅπαν ἐν εὐταξίᾳ*[3]. Ένας άλλος επίσης αυτοκρατορικός απόγονός του, ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180), θα χρησιμοποιήσει το 1146 αντίστοιχα λόγια με τον Λέοντα ΣΤ΄: *λόχοι καὶ παρατάξεις, ὀπίσθιαί τε καὶ ἐμπρόσθιαι φάλαγγες, τὰ δεξιά τε καὶ εὐώνυμα τῶν κεράτων, ἰσοστοιχίαι τε καὶ σχήματα παρατάξεων τοῖς πάλαι ἀνθρώποις ἐπινενόηται*[4], και μπορεί η διάταξη του στρατού επί Μανουήλ Α΄ να θύμιζε ελάχιστα τη διάταξη του θεματικού στρατού επί Λέοντος ΣΤ΄, αλλά η συγκυρία στην οποία αναφέρεται ο Λέων ΣΤ΄ γραπτά, εφαρμόζεται έμπρακτα από τον Μανουήλ Α΄ το 1146: *ἡλίου δὲ ἄρτι πρὸς τὸ τῆς γῆς ἐπανάγοντος πρόσωπον, ἐς μέσην ἔφιππος παρελθὼν τὴν στρατιάν, ὡς ἔθος*

---

1. Λέων ΣΤ΄, Τακτικά ΙΒ΄, 1 = *PG* 107, 805C και ΙΒ΄, 6 = 808B. Πρβλ. V. V. Kučma, «Taktika L'va kak istoričeskiij istočnik», *Vizantijskij Vremennik* 33 (1972), σελ. 75-87. Του ίδιου, «Iz istorii vizantiijskogo voennogo isskustva na rubeže IX-X vv. Podgotovka i provedenije boja», *Vizantijskij Vremennik* 38 (1977), σελ. 94-101.

2. Θεοφάνης, 503, 14-17 de Boor.

3. Άννα Κομνηνή, I, 128 Leib.

4. Κίνναμος, 58 CSHB.

ἐστιν οἷς στρατιωτικῶν ἡγεῖσθαι ταγμάτων συμβαίνει, ἔλεξε τοιάδε[5]. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός δημηγορεί, επιθεωρώντας έφιππος το στρατό του[6].

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι και αυτή η πρακτική είναι κάτι το συνηθισμένο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: *ὁ βασιλεὺς ἀνοίγνυσί τε τὰς πύλας τοῦ στρατοπέδου καὶ πρὸς παράταξιν ἵσταται, τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ ὁ Κροῦμος εἰργάσατο καὶ τὸν ἑαυτοῦ συντάξας λαὸν ἀντίρροπος ἔστη τῷ βασιλεῖ. Πολλὰ δ' οὗτός τε κἀκεῖνος τὸν ἑαυτοῦ ἕκαστος παρακαλέσαντες στρατὸν καὶ λόγους ἐπαγωγοὺς καὶ παραινέσεις εἰπόντες παρακαλέσαι δυναμένας πρὸς ἀλκήν, τέλος τὸ πολεμικὸν ταῖς σάλπιγξι σημηνάμενοι ἀλλήλοις προσέρραξαν*[7]. Εδώ πρόκειται για την τελευταία ήττα του Μιχαήλ Α΄ Ραγγαβέ το 813, λίγο πριν ο Λέων Ε΄ αναδιοργανώσει το θεματικό στρατό. Ανεξάρτητα όμως από το αποτέλεσμα της μάχης ή της εκστρατείας και ανεξάρτητα από εποχές, η βυζαντινή αυτοκρατορική αρχή δείχνει να τηρεί τα αρχαία πρότυπα της παράταξης και της δημηγορίας, τόσο οικεία κάποτε στον Προκόπιο[8], τον Αγαθία[9] και τον Σιμοκάττη[10].

Ο δεύτερος εστεμμένος θεωρητικός της Μακεδονικής δυναστείας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (944 - 959) μας διέσωσε σε δυο σημεία των στρατιωτικών του γραπτών το πώς ο αυτοκράτορας επιθεωρεί το κάθε παρατεταγμένο θέμα, το πώς τον προσκυνούν ο στρατηγός, ο πρωτονοτάριος του θέματος, οι τουρμάρχες, οι δρουγγαροκόμητες και ο μεράρχης και ο κόμης της κόρτης και ο χαρτουλάριος και ο δομέστικος του θέματος, καθώς διέρχεται μπροστά από τους παρατεταγμένους στρατιώτες που –αξίζει να σημειωθεί– παραμένουν έφιπποι, και ποιες τυπικές φράσεις χαιρετισμού ανταλλάσσει μαζί τους αποκαλώντας τους *παιδία* του[11]. Είναι άγνωστο ποιους αυτοκράτορες είχε υπόψη του ο Κωνσταντίνος Ζ΄ όταν έγραφε, αν σκεφθεί κανείς, ότι ούτε ο ίδιος αλλά ούτε ο Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός (920 - 944), ούτε ακόμα ο πατέρας του Λέων ΣΤ΄ είχαν ηγηθεί προσωπικά κάποιας χερσαίας εκστρατείας και ότι θα χρειαζόταν να ανατρέξει κανείς στον Βασίλειο Α΄ (867 - 886) ή ακόμα στον Μιχαήλ Γ΄ (843 - 867) για να βρει κάποια ενδεχόμενη έμπρακτη εφαρμογή του *δεξίματος* που περι-

5 . Κίνναμος, 57.

6. Για τον Μανουήλ Α΄βλ. P. Magdalino, *The Empire of Manuel Komnenos (1143-1180)*, Κέμπριτζ 1993.

7. Σκυλίτζης, 6 Thurn.

8. Βλ. Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες 1985, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία.

9. Βλ. Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, με τη βιβλιογραφία.

10. Βλ. M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Wars*, Οξφόρδη 1988, με τη βιβλιογραφία. Για τους πρώιμους βυζαντινούς ιστορικούς βλ. Zinaïda V. Udalcova, *Idejno-političeskaja bor'ba v rannej Vizantii*, Μόσχα 1974.

11. Tres tractatus militares, Text B, σελ. 70, και Text C, σελ. 122, Haldon.

γράφει. Στα γραπτά του Πορφυρογέννητου είναι φανερό ότι τη στιγμή της επιθεώρησης των στρατευμάτων ο εχθρός βρίσκεται ακόμα μακριά και, έτσι, φαίνεται ότι η θεωρία προοριζόταν να εφαρμοστεί στην πράξη μόνο σε ευνοϊκές συγκυρίες. Επειδή όμως το εμπόλεμο Βυζάντιο βρισκόταν πολύ συχνότερα σε άμυνα παρά στην επίθεση, η πράξη της επιθεώρησης των ενόπλων δυνάμεων έπαιρνε συνήθως αρκετά διαφορετική μορφή από εκείνη που περιγράφουν τα θεωρητικά αυτοκρατορικά κείμενα.

2. *Στους τόπους επιθεώρησης*

ΔΙΑΒΑΣΙΣ

Σύμφωνα με τους Συνεχιστές του Θεοφάνη, ο τόπος με το όνομα Διάβασις είναι *πεδίον σταδίους ἀπέχον τῆς πόλεως ἱκανοὺς καί πρὸς στρατοπεδείαν εὐφυὲς ἔκ τε τῶν φυομένων καί ὑδάτων ἐπιρρύτων ὄν*[12]. Κατά τόν μεταγενέστερο Ιωάννη Σκυλίτζη, η Διάβασις είναι *πεδίον μέγα καὶ πρὸς ὑποδοχὴν στρατοῦ ἐπιτήδειον*[13], ενώ ο Γενέσιος πιστεύει ότι η Διάβασις ήταν *ἐπιτηδεία πρὸς τὸ στρατοπεδεῦσαι, διά τε τὴν τῶν ἵππων νομὴν καὶ πρὸς τὴν ἄλλην χρείαν τῶν ἀνθρώπων ἀφθονωτέρα*[14]. Η τελματώδης φύση του τοπίου οδήγησε τον εμβριθή Κωνσταντίνο Jireček τον προηγούμενο αιώνα να την ταυτίσει με την πεδιάδα των Χοιροβάκχων[15], που αναφέρεται από τον Κίνναμο[16] και τον Χωνιάτη[17], δηλ. γύρω στα 32 χμ. δυτικά της Κωνσταντινούπολης. Η σχεδόν ταυτόσημη περιγραφή τόσων ιστορικών οφείλεται στο ότι εκεί ο Μιχαήλ Β΄ κατανίκησε τα πολυάριθμα στασιαστικά στρατεύματα του Θωμά του Σλάβου το 823[18], αλλά εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι η περιγραφή του Σκυλίτζη αναφέρεται στο έτος 917, δηλ. σε μια εποχή που απέχει σχεδόν εκατό χρόνια από την εξέγερση

---

12. Συν. Θεοφ., 66.

13. Σκυλίτζης, 203 και 38.

14. Γενέσιος, Β΄, 8, σελ. 30 Lesmueller-Werner και Thurn.

15. K. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe*, Πράγα 1877, σελ.102. Η άποψή του έγινε αποδεκτή και από τον J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil the Macedonian (A. D. 802- 867)*, Λονδίνο 1912, σελ. 102 σημ. 1.

16. Κίνναμος, 73-74.

17. Χωνιάτης, 64 van Dieten, με αντίστοιχη περιγραφή του ελώδους τοπίου στην σελ. 65, κάτι που αποβαίνει σε βάρος των εκεί στρατοπεδευμένων Γερμανών Σταυροφόρων του Κορράδου Γ΄ (1138-1152).

18. P. Lemerle, «Thomas le Slave», *Travaux et Mémoires* 1 (1965), σελ. 255-297, εδώ σελ. 290· Helga Köpstein, «Zur Erhebung des Thomas», *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz* (*BBA* 51), Βερολίνο 1982, σελ. 84 σημ. 148, τοποθετεί τη Διάβαση σε απόσταση 45 χμ. από την πρωτεύουσα. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, I: La dynastie d'Amorium (820-867)*, Βρυξέλλες 1935, σελ. 42, που ακολουθεί τον Jireček.

του Θωμά. Στην περίπτωση αυτή, η πηγή που ακολουθεί ο Σκυλίτζης, δηλ. οι Συνεχιστές του Θεοφάνη, δεν αναφέρει ονομαστικά τη Διάβαση, αλλά περιορίζεται στην περιληπτική διατύπωση *πρὸς τὴν Θρακῷαν γῆν*[19].

Στις αρχές του καλοκαιριού του 917 στη Διάβαση της Θράκης έγινε επιθεώρηση του στρατού με αρκετή μεγαλοπρέπεια: αφού διανεμήθηκε πρώτα η συνηθισμένη ρόγα στα τάγματα[20], τα θέματα της Μικρασίας (*πᾶς ὁ τῆς ἀνατολῆς στρατὸς - τὰ θέματα*) διαπεραιώθηκαν στην Θράκη και συγκεντρώθηκαν στη Διάβαση για την τελετή της έναρξης της εκστρατείας κατά των Βουλγάρων. Με την παρουσία του αρχιστράτηγου, δομεστίκου των σχολών Λέοντος του Φωκά και πολλών άλλων ευγενών ανώτατων αξιωματικών που απαριθμούνται ονομαστικά[21], ο πρωτοπρεσβύτερος του Ιερού Παλατίου Κωνσταντίνος ο Κεφαλάς και ο Κωνσταντίνος ο Μαλελίας έφεραν *τὰ σεβάσμια καὶ ζωοποιὰ ξύλα*, δηλ. το λείψανο του Τίμιου Σταυρού[22], μπροστά στον παρατεταγμένο στρατό. Όλοι οι ευγενείς προσκύνησαν το ιερό λείψανο *ἐπομοσάμενοι συναποθνήσκειν ἀλλήλοις*[23]. Ο όρκος, όσο συγκινητικός κι αν ήταν, δεν οδήγησε στη νίκη που τόσο επιθυμούσε η αντιβασίλισσα Ζωή. Η λαμπρή στρατιά συντρίφτηκε από τον τσάρο Συμεών στην Αχελώ (κοντά στην Αγχίαλο)[24] τον Αύγουστο του 917 και επιθεώρηση στρατευμάτων στη Διάβαση της Θράκης δεν επαναλήφθηκε στο μέλλον. Απόηχος της πανωλεθρίας του Λέοντος του Φωκά παραμένει η κρίση των Συνεχιστών του Θεοφάνη γι' αυτόν: *ᾧ ἀνδρία μᾶλλον ἢ ἐπιστατικὴ φρόνησις προσανέκειτο*[25], κάτι που τον τοποθετεί στον αντίποδα της στρατιωτικής *εὐταξίας*, που τόσο επιθυμούσε ο Λέων ΣΤ΄.

---

19. Συν. Θεοφ., 388-389. Σκυλίτζης, 203. Ο S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign (919-944). A Study of Tenth-Century Byzantium*, Κέμπριτζ 1929, σελ. 54-55, δεν αναφέρει καθόλου τη Διάβαση.

20. Για τη ρόγα βλ. *Περὶ βασιλείου τάξεως*, 696-697 CSHB. Tres Tractatus, Text C, σελ. 134. M. Hendy, *Studies in Byzantine Monetary Economy*, Κέμπριτζ 1985, σελ. 650-651.

21. Ιωάννης ο Γράψων, δομέστικος των Εξκουβίτων, Μαρούλης, δομέστικος των Ικανάτων, στρατηγοί Ρωμανός Αργυρός, Λέων Αργυρός, Βάρδας Φωκάς, Μελίας επί κεφαλής των Αρμενίων, πάντες οι στρατηγοί των θεμάτων και πατρίκιος Κωνσταντίνος ο Λίψ, σύμβουλος του δομεστίκου των σχολών Λέοντος του Φωκά (Συν. Θεοφ., 389). Για το δομέστικο των σχολών Λέοντα Φωκά, βλ. J. C. Cheynet, «Les Phocas», στο G. Dagron-H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, Παρίσι 1986, σελ. 296-297· I. Djurić, «Porodica Foka», Zbornik Radova Vizantološkog Instituta 17 (1976), σελ. 189-292, εδώ, σελ. 240-244.

22. Βλ. A. Frolow, *La relique de la Vraie croix*, Παρίσι 1961.

23. Συν. Θεοφ., 389· Σκυλίτζης, 203.

24. Για την πανωλεθρία αυτή, βλ. Runciman, *ό.π.*, σελ. 55-56.

25. Συν. Θεοφ., 388.

ΚΗΠΟΙ

Φαίνεται γενικά, ότι ο Σκυλίτζης δίνει μια συγκριτικά ακριβέστερη περιγραφή από τους Συνεχιστές του Θεοφάνη, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον τις αοίκητες τοποθεσίες. Για την περίπτωση της τοποθεσίας Κήποι, οι Συνεχιστές αναφέρουν: *καὶ τῷ θέματι τῶν Θρακησίων ἐπέβησαν κατὰ Κήπους, τόπον οὕτω κατονομαζόμενον*[26]. Όπως καί στην περίπτωση της Διάβασης το 917, και εδώ ο Σκυλίτζης θα συμπληρώσει τους Συνεχιστές: *τόπος δὲ οἱ Κῆποι κατὰ τὴν παράλιον, ἔνθα πρὸς τὴν θάλασσαν εἰσβολὰς ποιεῖται ὁ Μαίανδρος ποταμός*[27]. Σε ό,τι αφορά τον Γενέσιο, οι τρεις μνείες των Κήπων που υπάρχουν στο κείμενό του[28] μοιάζουν να υπονοούν, ότι, η τοποθεσία πρέπει να είναι τόσο γνωστή στον αναγνώστη του, ώστε να μην χρειάζονται περαιτέρω διευκρινίσεις[29].

Η ημερομηνία της επιθεώρησης των στρατευμάτων στους Κήπους των Θρακησίων (21 Απριλίου 866) μας είναι γνωστή, επειδή τότε δολοφονήθηκε άγρια ο μεγαλόσχημος καίσαρ Βάρδας, που προετοίμαζε, μαζί με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄[30], μια μεγάλη εκστρατεία για την ανακατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες[31], με διαφορετικούς όμως σκοπούς ο καθένας τους, σύμφωνα με τον Γενέσιο[32]. Ο καίσαρ Βάρδας *πολὺς ἦν ὑπεραίρων τοῦ βασιλέως*[33] και, επιπλέον, από την εποχή του Μιχαήλ Β΄ (820 - 829) υπήρχε μια *διατρέχουσα φήμη, ὅτι δι' οὗ ἡ Κρήτη πορθηθῇ βασιλεύσει καὶ τῶν σκήπτρων καθέξει τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς*[34].

---

26. Συν. Θεοφ., 204-205. Στο Βίο Βασιλείου, σελ. 235, λέγεται: *τόπος δὲ οὗτος κατὰ τὴν πρὸς Μαιάνδρῳ τῶν Θρακησίων παράλιον...*.

27. Σκυλίτζης, 128 και 111-112. Βλ. επίσης Ψευδοσυμεών, 677- 678 CSHB· Λέων Γραμματικός, 244-245 CSHB· Θεοδόσιος Μελιτηνός, 170-171 Tafel.

28. Γενέσιος, Δ΄, 20, σελ. 73· Δ΄, 22, σελ. 74· Δ΄, 23. σελ. 75. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την επιθεώρηση του στρατεύματος η αφήγησή του, σε συνδυασμό με τις δυο παραλλαγές της Συνέχειας του Γεώργιου Μοναχού.

29. Όσο γνωστή κι αν ήταν η τοποθεσία τον ένατο αιώνα, το τοπωνύμιο δεν υπάρχει στο εξαιρετικό βιβλίο του C. Foss, *Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Κέμπριτζ 1979. Ο W. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Λονδίνο 1890, σελ. 111 σημ., θεωρεί ότι οι Κήποι πρέπει να βρίσκονταν βόρεια του Μαιάνδρου, επειδή νότια του Μαιάνδρου πρέπει να άρχιζε το θέμα των Κιβυρραιωτών. Αντίθετα κρίνουν οι εκδότες του A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, σελ. 260 σημ. 1. Βλ. και πιο κάτω.

30. Γενέσιος Δ΄, 20, σελ. 73: *εὐτρεπισμὸν ναυστολίας κατὰ Κρήτης ἅμφω καὶ πάντα στρατὸν συγκινοῦσι κατ' ἤπειρόν τε καὶ θάλασσαν*. Συν. Θεοφ., 204: *μετὰ τοῦ Μιχαήλ*.

31. Συν. Γεωργ. Μον., 830-831· Συν. Γεωργ. Μον., 12 Istrin. Πρβλ. Bury, *ό.π.*, σελ.170 σημ. 1.

32. Γενέσιος, Δ΄, 23, σελ. 75: *ὁ μὲν βασιλεὺς τὰ τῆς βασιλείας ἐνήργει πρακτέα, ὁ δὲ καῖσαρ τὰ τῆς φιλαρχίας πλέον ἐπετηδεύετο*.

33. Γενέσιος, στο ίδιο. Πρβλ. Συν. Θεοφ., 235: *τοῦ καίσαρος ἐξουσιαστικώτερον ἐκφέροντος τὰ προστάγματα*.

34. Συν. Θεοφ., 474-475.

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, τα βλέμματα ολόκληρου του στρατοπέδου που περιμένει στους Κήπους την επιβίβαση για την Κρήτη στρέφεται πρός τη σκηνή του καίσαρα Βάρδα, που έχει στηθεί σε έναν ψηλό λόφο[35], ενώ η αυτοκρατορική σκηνή του Μιχαήλ Γ΄ βρίσκεται κάτω στην πεδιάδα[36]. Όλοι τρέμουν την ισχυρή προσωπική φρουρά του καίσαρα[37] και ο φόβος αυτός ενισχύεται από το ότι δομέστικος των σχολών, που στρατοπεδεύουν επίσης στους Κήπους, είναι ο πατρίκιος Αντίγονος, γιος του καίσαρα[38]. Το αυτοκρατορικό περιβάλλον δείχνει να ανησυχεί[39]: αρκεί μια έφιππη κάθοδος των σχολών ή της προσωπικής φρουράς από τη σκηνή του Βάρδα και ολόκληρος ο στρατός θα επιβιβαστεί για την Κρήτη υπό άλλη ηγεσία.

Το πρωί της 21ης Απριλίου ο καίσαρ Βάρδας κατεβαίνει έφιππος από το λόφο στη βασιλική σκηνή, *ώς συνήθως*, λένε οι Συνεχιστές του Θεοφάνη[40]. Πρόκειται για τη μέρα της γενικής επιθεώρησης και του απόπλου, αλλά, κατά μια μάλλον προσχεδιασμένη σύμπτωση, το αυτοκρατορικό περιβάλλον παρασύρει το γιο του καίσαρα πατρίκιο και δομέστικο των σχολών Αντίγονο προς *άμιλλητήριον δρόμον ἵππων* (αγώνα ιππασίας) και, τελικά, *αὐτὸν πόρρω τῆς βασιλικῆς σκηνῆς διορίζουσι*[41]. Ο πατρίκιος και λογοθέτης του δρόμου Συμβάτιος διαβάζει μπροστά στον αυτοκράτορα και τον καίσαρα *τὰς δημοσίους ἀναφοράς*. Με το τέλος της αναφοράς, ο καίσαρ Βάρδας παίρνει τον λόγο: *τοῦ λαοῦ παντός, ὦ δέσποτα, συνηγμένου πρόσταξον διαπερᾶσαι ἐν Κρήτῃ*[42]. Ο λογοθέτης του δρόμου Συμβάτιος όμως, καίτοι γαμπρός του καίσαρα, έχει προσχωρήσει στη συνωμοσία εναντίον του[43]. Με το σύνθημα που δίνεται απ᾽ αυτόν και με παρότρυνση

35. Συν. Θεοφ., 205: *εἰς λόφον δέ τινα καὶ ὑπερανεστηκότα χῶρον τῆς γῆς τὴν τοῦ Καίσαρος...* και 236: *τῆς δὲ τοῦ Καίσαρος ἐν ἀπόπτῳ καὶ ὑψηλῷ...* .

36. Συν. Θεοφ., 205: *τὴν μὲν τοῦ Μιχαὴλ ἐπὶ πεδιάδος χωρίου καὶ ὁμαλοῦ αὐλαίαν ἐκπεταννύουσιν*, και 236: *τῆς τοῦ βασιλέως αὐλαίας ἤτοι κόρτης ἐπὶ χθαμαλοῦ καὶ ἐπιπέδου ταθείσης τόπου.* Σκυλίτζης, 112.

37. Συν. Θεοφ., 236: *καὶ διὰ τὸ δεδιέναι πάντας τὴν ἑταιριῶτιν αὐτοῦ φατρίαν.* Γενέσιος, Δ΄, 23, σελ. 75: *ἀλλὰ τὴν ἑταιριῶτιν τούτου πληθὺν ἐδεδείχεσαν...* . Γι᾽ αυτήν βλ. H. G. Beck, *Byzantinisches Gefolgschaftswesen*, Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften Phil. Hist. Klasse, Sitzungsberichte 1965, σελ.16-17.

38. Συν. Θεοφ., 205: *ὅ τε γὰρ δομέστικος τῶν σχολῶν ᾽Αντίγονος τούτῳ μᾶλλον, ἀλλ᾽ οὐ τῷ βασιλεῖ, ὡς υἱὸς ἐπειθάρχει καὶ ἡγεῖτο.* Γενέσιος, Δ΄, 22, σελ. 74.

39. Γενέσιος, Δ΄, 23, σελ. 75. Συν. Θεοφ., 205 και 236.

40. Συν. Θεοφ., 236, 22.

41. Γενέσιος, Δ΄, 23, σελ. 75.

42. Συν. Γεωργ. Μον., 831. Συν. Γεωργ. Μον., 13 Istrin: *ὁ λαός, δέσποτα, ἤδη ἅπας ἐπισύνηκται. κέλευσον οὖν τάχιον ἐν τῇ Κρήτῃ διαπερᾶσαι.* Ψευδοσυμεών, 679: *τοῦ λαοῦ παντός, δέσποτα, συνειλεγμένου πρόσταττε διαπερᾶσαι ἐν τῇ Κρήτῃ.* Πρβλ. Bury, *ό.π.*, σελ. 172 σημ. 1.

43. Γενέσιος, στο ίδιο. Συν. Θεοφ., 205: *Συμβάτιος, ἐπὶ θυγατρὶ αὐτοῦ ὑπάρχων γαμβρὸς ἀναντιρρήτως τὰ ἐκείνου φρονεῖν ἠναγκάζετο. ἀλλ᾽ ἔλαθεν οὗτος κλαπεὶς καὶ μᾶλλον τὸν φόνον τοῦ πενθεροῦ κατεργασόμενος.*

του πατρίκιου και παρακοιμώμενου Βασιλείου, ο καίσαρ Βάρδας σφάζεται μπροστά στον αυτοκράτορα και άγνωστο μπροστά σε πόσο παρατεταγμένο στρατό. Η εκστρατεία της Κρήτης εγκαταλείφθηκε αμέσως[44] και καθένας δεν φρόντιζε πια, παρά για τον εαυτό του. Ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη[45] και ο χρησμός της Κρήτης έμεινε για την ώρα ανεκπλήρωτος. Οι Κήποι, όπου χύθηκε το αίμα του καίσαρα Βάρδα, εξαφανίζονται στο εξής ως τόπος επιθεώρησης και μόνον οι W. Tomaschek και A. A. Vasiliev πίστευαν, ότι το τοπωνύμιο Gipo ή Chipo ή Qipo που εμφανιζόταν σε χάρτες του ιταλικού ναυαρχείου του 19ου αιώνα νότια από τις εκβολές του Μαιάνδρου απηχούσε τους Κήπους του θέματος των Θρακησίων[46]. Ίσως να είχαν και δίκιο.

ΦΥΓΕΛΑ

Τοποθετούνται γύρω στα 15 χμ. νότια της Εφέσου, στις εκβολές του Καΰστρου, όπως οι Κήποι βρίσκονταν στις εκβολές του Μαιάνδρου. Ταυτίστηκαν με το σημερινό Kuşadası, επειδή πρόκειται για τη μόνη τοποθεσία στην περιοχή της Εφέσου όπου υπάρχει ένα νησί με λείψανα φρουρίου απέναντι από την ακτή[47]. Πραγματικά, μερικές φορές, τα Φύγελα αναφέρονται στις πηγές σαν νησί[48], ενώ το δέκατο και τον ενδέκατο αιώνα φαίνεται ότι αποτελούσαν το κύριο σημείο επιβίβασης για την Κρήτη, από την δυτική Μικρασία τουλάχιστον: *...Ἀπῆλθε μέχρι τῶν Φυγέλων, ὅπως εὑρὼν πλοῖον εἰς τὴν Κρήτην διαπεράσῃ*, αναφέρεται στο Βίο του Λαζάρου του Γαλησιώτη[49], και αυτό φαίνεται ότι ίσχυε όχι μόνο για τις ατομικές διαπεραιώσεις. Τα Φύγελα διαδέχθηκαν τους Κήπους και ως τόπος επιβίβασης του στρατού στον στόλο κατά τις επόμενες εκστρατείες ανακατάληψης της Κρήτης το 911[50] και το 961[51]. Η έκφραση *ἵνα κατέλθωσιν*

44. *Ἡ κατὰ τῶν Κρητῶν διελύθη στρατιά*, Συν. Θεοφ., 206 και 238· Σκυλίτζης, 128· Γενέσιος, Δ΄, 23, σελ. 76: *οὐδείς τε τῶν κατὰ πολεμίων ἐπιχειρήσεων ἢ καθ' ἑαυτὸν ἕκαστος ἔμφροντις ἦν.* Λέων Γραμμ., 245· Θεοδ. Μελιτ., 179· Ζωναράς, III, 414 CSHB.

45. Βλ. Bury, *ό.π.*, σελ.174.

46. W. Tomaschek, «Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter», *Sitzungsberichte der K.K. Akademie der Wissenschaften zu Wien*, Phil. Hist. Klasse, B. 124 (Abhandlung VIII), 1891, σελ. 36. Vasiliev, *ό.π.*, σελ. 260 σημ. 1.

47. Foss, *ό.π.*, σελ. 123.

48. Βίος Πέτρου Ατρώας 39, 6-10, σελ. 149, Laurent: *ἐν μιᾷ τῶν τε περιτετειχισμένων νήσων τῆς θαλάσσης, Φύγελλα καλουμένη.*

49. Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου 228, *Acta Sanctorum* Nov. III, 578.

50. Τοποθετώντας την εκστρατεία του Ιμέριου για την ανακατάληψη της Κρήτης το ... 903, ο C. Foss, *ό.π.*, σελ.123, δείχνει να αγνοεί την βασική μελέτη του R. J. H. Jenkins, «The Date of Leo VI's Cretan Expedition», *Προσφορά εις Στίλπωνα Κυριακίδην*, Θεσσαλονίκη 1953, σελ. 277-282, που χρονολόγησε άψογα την εκστρατεία από την άνοιξη του 911 ώς τον Απρίλιο του 912, με επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη μετά την 11η Μαΐου. Από τότε, όλοι οι ερευνητές σχεδόν δέχονται την άποψη του Jenkins.

51. Βλ. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete, from the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988, σελ. 62-63.

εἰς τὰ Φύγελα[52] σημαίνει την *ἤλωσιν τῶν δρομώνων*[53], για την οποία το θέμα των Θρακησίων διαθέτει χιλιάδες καρφιά[54]. Αν ο Κωνσταντίνος Ζ΄ περιγράφει την εξάρτυση των δρομώνων για την εκστρατεία, ο πατέρας του Λέων ΣΤ΄, στα χρόνια του οποίου έγινε η απόπειρα του Ιμέριου, είχε προβλέψει τον απόπλου του στόλου για εκστρατεία: *Καὶ πρῶτον μὲν πρὸ τοῦ ἀποκινῆσαι ἁγιασθήτωσαν ἅπαντα τὰ φλάμουλα τῶν δρομώνων ἑκάστου διὰ θείας τῶν ἱερέων ἱερουργίας καὶ εὐχῆς ἐκτενοῦς πρὸς τὸν ὅλων θεὸν ὑπὲρ εὐοδώσεως τοῦ στρατοῦ κατὰ τῶν πολεμίων. Ἔπειτα καὶ διαλαλήσης πρὸς ἅπαντα τὸν λαὸν καὶ πρὸς τοὺς ἄρχοντας ἰδίως τὰ δέοντα καὶ ἁρμόζοντα τῷ καιρῷ καὶ οὕτως προθυμοποιήσας τὸν στρατὸν ἀποκινήσεις αἰσίου πνεύματος συμπνέοντός σοι καὶ μὴ ἐναντίου*[55]. Οι προδιαγραφές αυτές που περιγράφει ο Λέων ΣΤ΄ δεν αποκλείεται καθόλου να τηρήθηκαν το 961, οπότε η εκστρατεία ανακατάληψης της Κρήτης σχεδιάσθηκε με τη μεγαλύτερη δυνατή πρόνοια και περίσκεψη, που περιλάμβανε ανάμεσα στα άλλα κατασκοπεία και απόλυτη σιγή πληροφοριών[56], ενώ συνέρρεαν *αἱ τριήρεις καὶ τὸ τῶν ὁλκάδων πλῆθος εἰς τὸ τῶν Φυγέλλων λεγόμενον κατατόπιον*[57]. Όταν ο θρησκευόμενος αρχιστράτηγος της επιχείρησης δομέστικος Νικηφόρος Φωκάς έφτασε στα Φύγελα για να αναλάβει την διοίκηση[58], φαίνεται ότι θεώρησε το όνομα της τοποθεσίας κακόν οιωνό: *τὸ ὄνομα τῶν Φυγέλλων ὡς φυγὴν παραινιττόμενον*[59] και διέταξε το σημείο του απόπλου να μετατοπιστεί προς ένα κοντινό ακρωτήριο που ονομαζόταν Αγία, βέβαιος ότι το τοπωνύμιο αυτό θα ευνοούσε τους σκοπούς της εκστρατείας[60].

52. Περὶ βασιλείου τάξεως, 658 CSHB.

53. Περὶ βασιλείου τάξεως, *στο ίδιο*. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040)*, Βερολίνο 1966, σελ. 87.

54. Περὶ βασιλείου τάξεως, *στο ίδιο*.

55. Λέων ΣΤ΄, Τακτικά, ΙΘ΄, 21, στ. 997. Πρβλ. και Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe s.*, Παρίσι 1966, σελ. 111.

56. Βλ. Συν. Θεοφ., 475-476: *γαλέας ἀποστείλας κατασκοπῆσαι καὶ κρατῆσαι γλῶσσαν προσέταξεν...*.

57. Ατταλειάτης, 223 CSHB.

58. Συν. Θεοφ., 475.

59. Ατταλειάτης, 224· περισσότερο, ίσως, από το όνομα να επέδρασε στην ψυχοσύνθεση του Νικηφόρου το γεγονός ότι από τα Φύγελα είχε αποπλεύσει ήδη μια αποτυχημένη εκστρατεία.

60. Ατταλειάτης, *στο ίδιο*. Σύμφωνα με τον V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984, σελ. 222, η μαρτυρία αυτή του Ατταλειάτη δεν είναι αξιόπιστη.

ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ

Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βρυέννιο, στο τρίτο τέταρτο του ενδέκατου αιώνα, η αρχαία *τῶν Καππαδοκῶν μητρόπολις, φημὶ δὴ τὴν περιβόητον Καισάρειαν*, είχε τα τείχη της *διερρωγότα* και μόνο μερικοί πύργοι είχαν απομείνει, *εἰς ἀπόδειξιν οἶμαι τῆς παλαιᾶς εὐδαιμονίας τῆς πόλεως*[61]. Η βαρύτητα, αν όχι η ευδαιμονία της Καισάρειας έναν αιώνα νωρίτερα από την εποχή που περιγράφει ο Βρυέννιος φαίνεται από το γεγονός ότι, το 956, ο νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Πολύευκτος (956 - 970) χειροτονείται όχι από το μητροπολίτη Ηρακλείας Περίνθου, σύμφωνα με το έθος, αλλά από το μητροπολίτη Καισαρείας[62]. Ήδη από το 923, ο ευγενής και ικανότατος δομέστικος των σχολών Ιωάννης Κουρκούας φέρεται να έχει ως έδρα των στρατευμάτων του την Καισάρεια[63]. Από εκεί, θα καταπνίξει την εξέγερση που θα ξεσπάσει στο θέμα Χαλδίας την εποχή αυτή.

Αν, από καθαρά στρατιωτική άποψη, η Καισάρεια ασκεί κάποια ιδιαίτερη επιρροή στα πράγματα της αυτοκρατορίας κατά το δεύτερο ήμισυ του δέκατου αιώνα, αυτό θα γίνει αισθητό στον τρόπο, με τον οποίο θα εκπληρωθεί ο χρησμός της Κρήτης. Στις αρχές Ιουλίου του 963, ο δομέστικος των σχολών της Ανατολής Νικηφόρος Φωκάς μαζί με τον ανηψιό του στρατηγό των Ανατολικών Ιωάννη Τζιμισκή *ὑποδέχεται τὴν στρατιὰν* στην Καισάρεια[64]. *Ἐπεὶ δὲ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἅπαν τὸ τῆς Ἀσίας πρὸς αὐτὸν συνήθροιστο στράτευμα*, οι στρατηγοί των θεμάτων με επικεφαλής τους τον στρατηγό Ανατολικών Ιωάννη, *τὰ ξίφη γυμνώσαντες καὶ τὴν στρατήγιον σκηνὴν κυκλωσάμενοι* επευφημούν αυτοκράτορα το Νικηφόρο *πολυχρόνιον κράτος αὐτῷ ἐπευχόμενοι*[65]. Όταν οι επευφημίες κάμπτουν την τυπική αντίσταση του Νικηφόρου που επιθυμεί μάλλον να τηρήσει κάποια προσχήματα, ο νέος αυτοκράτορας βγαίνει από τη σκηνή φορώντας ήδη τα ερυθρά πέδιλα, ζωσμένος το ξίφος του και στηριζόμενος σε δόρυ[66]. Ανεβαίνει σε ένα ύψωμα και δημηγορεί *εἰς ἐπήκοον τῆς στρατιᾶς*[67]: «ο τωρινός μας αγώνας δεν είναι ούτε εναντίον των Αράβων της Κρήτης, ούτε εναντίον Σκυθών ή

---

61. Βρυέννιος, Β΄, 13, σελ. 147 Gautier.

62. Σκυλίτζης, 244.

63. Σκυλίτζης, 217. Φυσικά, πρόκειται για προσωρινή έδρα που, με τον καιρό, τείνει να καταστεί μόνιμη.

64. Λέων Διάκονος, Γ΄, 4, σελ. 40 CSHB. Πρβλ. Περί βασ. ταξ., 434: *ἐν Καισαρίᾳ γὰρ τῇ νῦν τῆς Καππαδόκων ἐπαρχίας ἐν τῷ κάμπῳ, μαγίστρου αὐτοῦ ὄντος καὶ δομεστίκου τῶν σχολῶν, συναχθέντες πάντες οἱ στρατηγοὶ καὶ τὰ τάγματα, ἀνηγόρευσαν αὐτὸν βασιλέα...* .

65. Λέων Διάκονος, *στο ίδιο*. Πρβλ. Rosemary Morris, «The two Faces of Nicephoros Phocas», *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988), σελ. 83-115, σχετικά με τις αντιδράσεις του Νικηφόρου Φωκά.

66. Λέων Διάκονος, Γ΄, 4, σελ. 41.

67. Λέων Διάκονος, Γ΄, 6, σελ. 43.

Αράβων που, χάρη στη δική σας αρετή, νικήσαμε ήδη, αλλά εναντίον της *Ῥωμαίων πολιτείας*, σε ολόκληρη την επικράτεια της οποίας υπάρχουν δυσκολίες[68] και αυτήν δεν μπορούμε να την κατακτήσουμε με μια έφοδο, όπως ένα φρούριο. Περιβρέχεται από τη θάλασσα, διαθέτει οχυρά σε διάφορες τοποθεσίες, έχει πολυάριθμο άλκιμο πληθυσμό και υπερέχει σε πλούτο και κειμήλια από ολόκληρη την οικουμένη... Αναλογισθείτε λοιπόν τη δόξα που αποκτήσατε κερδίζοντας νίκες υπό τις διαταγές μου και ακολουθήστε με αμετάκλητα, επιστρατεύοντας την αρετή σας»[69]. Η Καισάρεια με παρατεταγμένο τον στρατό της απειλεί την Κωνσταντινούπολη και, αν κρίνει κανείς από την περίπτωση αυτής της επιθεώρησης του στρατού, θα συμπεράνει ότι δεν νικά πάντα *ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει καθεζόμενος*, όπως θα ισχυριστεί λίγο περισσότερο από έναν αιώνα μετά ο Κεκαυμένος[70], επικουρούμενος ίσως και από το πραγματικό γεγονός ότι η Καισάρεια είχε σβήσει σχεδόν μαζί με τους Φωκάδες.

Διατρέχοντας τον Λέοντα Διάκονο, αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι η Καισάρεια και, γενικά, η Καππαδοκία δεν υπακούουν σε άλλον εκτός από τους Φωκάδες. Οι εκστρατείες του Νικηφόρου Φωκά ξεκινούν συνήθως από την Καππαδοκία[71] και επιστρέφουν σ' αυτήν[72]. Με αυτό, ίσως, υπόψη του, ο δουξ Βάρδας Φωκάς εξεγείρεται το 970 και φθάνει στην Καισάρεια[73], όπου προσπαθεί να συγκεντρώσει στρατό, όπως επτά χρόνια νωρίτερα ο θείος του Νικηφόρος. Στην Καισάρεια θα απευθύνει γράμμα προς το στασιαστή Βάρδα Φωκά ο αυτοκράτορας πια Ιωάννης Τζιμισκής[74] και ο στασιαστής θα απαντήσει με τρόπο υπερφίαλο. Ο Φωκάς αντιμετωπίζοντας τον Βάρδα Σκληρό στο Διπόταμον - Μεσάνακτα, θα επιχειρήσει *τοῦ ἵππου ἐπιβῆναι καὶ διιέναι τὸ στράτευμα*. Στην επιθεώρηση του στρατού του οι οιωνοί είναι κακοί καί η στρατιά της Καισάρειας θα διαλυθεί χωρίς να δώσει μάχη[75]. Δεκαεπτά χρόνια αργότερα, στο θέμα Χαρσιανού που έχει για πρωτεύουσά του την Καισάρεια, ο Βάρδας Φωκάς θα ανακηρυχθεί αυτοκράτορας από τους ευγενείς συγγενείς του και τους ηγήτορες των στρατευμάτων της Ανατολής (Αύγουστος 987)[76] και η τελευταία αυτή από-

---

68. ... *καθ' ἣν ἄκρατα παντοχόθεν εἰσρεῖ...* .

69. Λέων Διάκονος, Γ΄, 5, σελ. 42-43.

70. Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, 235 Τσουγκαράκης.

71. Πρβλ. Λέων Διάκονος, Γ΄, 1, σελ. 35· Γ΄, 10, σ. 51.

72. Λέων Διάκονος, Γ΄, 11, σελ. 53· Δ΄, 1, σελ. 55. Πρβλ. *Lev Diakon, Istorija*, per. M. M. Kopylenko, statja M. Ja. Sjuzjumova, Komm. M. Ja. Sjuzjumova - S. A. Ivanova, Μόσχα 1988, σελ.175-176· Cheynet, *ό.π.*, σελ. 300.

73. Λέων Διάκονος, Ζ΄, 1, σελ. 113· Σκυλίτζης, 291· Ζωναράς, III, 525-527.

74. Λέων Διάκονος, Ζ΄, 2, σελ. 115.

75. Λέων Διάκονος, Ζ΄, 6, σελ. 121· Σκυλίτζης, 293. Πρβλ. W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Βιέννη 1976, σελ. 32-33.

76. Σκυλίτζης, 332· Λέων Διάκονος, Ι΄, 9, σελ. 173, που δεν αναφέρει τόπο. Πρβλ. και Cheynet, *ό.π.*, σελ. 308, για τον οίκο των Μαλεΐνων ως τόπο αναγόρευσης.

πειρα θα διαρκέσει ώς το 989. Στην συνέχεια, είναι το τέλος της Καισάρειας και των Φωκάδων και η οριστική επικράτηση της Κωνσταντινούπολης, που τόσο φαίνεται ότι εντυπωσίασε τον Κεκαυμένο τον ενδέκατο αιώνα.

ΓΟΥΝΑΡΙΑ

Η αυτοκρατορική αναγόρευση του Ισαάκιου Α΄ το 1057 έγινε στα Γουνάρια, μια πεδιάδα ομαλή και πλατιά, κοντά στην Καστάμωνα της Παφλαγονίας, που αποτελούσε κληρονομική ιδιοκτησία των Κομνηνών, σύμφωνα με τον Σκυλίτζη[77]. Εκτός από τους ευγενείς γαιοκτήμονες που εμφανίζονται να παροτρύνουν τον Ισαάκιο στο εγχείρημα[78], έντονη επίσης πρέπει να ήταν εκεί και η παρουσία στρατευμάτων, όπως προκύπτει από τις δυο μνείες του Σκυλίτζη, αλλά και από τον Ατταλειάτη[79]. Τα Γουνάρια, βέβαια, ποτέ δεν θα διεκδικήσουν τη στρατιωτική λαμπρότητα της Καισάρειας επί Φωκάδων. Το παράδειγμα της στρατιωτικής συνάθροισης του 1057 όμως εντάσσεται στη γενικότερη μεταβολή που παρατηρείται και που συνίσταται στο να συγκεντρώνουν οι εκάστοτε στασιαστές όσο γίνεται περισσότερο στρατό[80] και να αναγορεύονται αυτοκράτορες ενώπιόν του, όπως απαιτούσε η αρχαία βυζαντινή συνήθεια στο προάστιο Έβδομον. Έτσι, τον ενδέκατο αιώνα, πολλές φορές επιθεώρηση του στρατού δεν γίνεται μόνο από τις κρατικές αρχές της Κωνσταντινούπολης, που κι αυτές συγκεντρώνουν όσο γίνεται περισσότερα στρατεύματα για τις εμφύλιες συρράξεις.

ΧΡΥΣΟΠΟΛΙΣ

Όσο πληθαίνουν οι εξεγέρσεις των ευγενών ανταπαιτητών του θρόνου προς το τρίτο τέταρτο του ενδέκατου αιώνα, τόσο πλησιάζουν την πρωτεύουσα που εξακολουθεί να μη νικά πάντα. Το 1078 ο Αλέξιος Κομνηνός βρίσκεται στην υπηρεσία του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078 - 1081) που επιχειρεί να ανακόψει την προέλαση του αντάρτη Νικηφόρου Μελισσηνού, *ἀνδρὸς εὐγενοῦς*[81], προς την Βιθυνία. Έχει αποσπάσει με πολύ κόπο την αυτοκρατορική έγκριση να παραδώ-

---

77. Σκυλίτζης, 489.

78. Σκυλίτζης, 488: ...*οἱ κατὰ τὸ Ἀνατολικὸν ἔχοντες τὰς οἰκήσεις ἄρχοντες...* .

79. Ατταλειάτης, 54: ...*καὶ καθημερινὴν λαμβανούσης τῆς ἀποστασίας ἐπαύξησιν εἰς μέγα πλῆθος ἡ συνάθροισις γέγονε. καὶ ἀναγορεύουσι στρατηγὸν αὐτοκράτορα τὸν ἀρχισύμβουλον Ἰσαάκιον Κομνηνόν...* . Ο Ατταλειάτης δεν μνημονεύει τα Γουνάρια. Για τη στέψη του Ισαάκιου Α΄, βλ. J. Shepard, «Isaac Comnenus' Coronation Day», *Byzantinoslavica* 38 (1977), σελ. 22-30 και για την εξέγερσή του J. C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990, σελ. 68-69.

80. Ιδιαίτερα αισθητό στον Βρυέννιο. Βλ. A. Carile, «La Ὕλη Ἱστορίας del Cesare Niceforo Briennio», *Aevum* 43 (1969), σελ. 56-87 και σελ. 235-282, καθώς και τις επόμενες σημειώσεις.

81. Βρυέννιος, Δ΄, 31, σελ. 301.

σει *τὰ στρατεύματα καὶ τῶν ἀρχόντων τοὺς πλείστους*[82] σε ένα νέο διοικητή, τον ευνούχο πρωτοβεστιάριο Ιωάννη, που, όπως είναι φυσικό, δεν μοιάζει να έχει και πολλές συμπάθειες μέσα σε ένα μεσαιωνικό στράτευμα ευγενών, όπως είναι αυτό που του δίνουν να διοικήσει. Στην τελετή παράδοσης-παραλαβής Διοικητού στρατιάς που γίνεται έξω από τη Χρυσόπολη και με τον στρατό παρατεταγμένο σε ευρύ μέτωπο, οι άρχοντες προσπαθούν να μεταπείσουν τον Αλέξιο, ώστε να παραμείνει επικεφαλής τους· ο Κομνηνός, που έχει σοβαρούς λόγους να μην επιθυμεί την ηγεσία αυτής της στρατιάς, αρνείται. Θέλοντας να προσδώσει στην αναχώρησή του έναν επίσημο και νεανικό τόνο που θα ευχαριστήσει τους έφιππους στρατιώτες, *συνταχτήριον ἱππασίαν ἱππάσασθαι ἤθελεν*. Ο αποχαιρετιστήριος αυτός καλπασμός, όπως μας εξηγεί ο Νικηφόρος Βρυέννιος, γινόταν συνήθως με χαλαρωμένα τα ηνία κατά μήκος της έφιππης παράταξης, και αυτό βέβαια ήταν κάτι το πολύ εύκολο για τον ευγενή άρχοντα Αλέξιο Κομνηνό. Δυστυχώς όμως, ο νεόκοπος διοικητής πρωτοβεστιάριος Ιωάννης θεώρησε επιβεβλημένο να χαλαρώσει και αυτός τα ηνία και να καλπάσει αγέρωχος μπροστά από την παράταξη. Ήταν μια έμπνευση μάλλον ατυχής. *Εὐθὺς γέλως ὦρτο πολὺς παρὰ πάντων* και οι στρατιώτες άρχισαν να φωνάζουν στο διοικητή τους «κλου, κλου, κλου», δηλ. την συνηθισμένη κοροϊδία που άκουγαν συνήθως οι ευνούχοι την εποχή αυτή[83]. Η επιθεώρηση θα λήξει με επέμβαση των ανθρώπων του Κομνηνού, που είχε ζωτικό συμφέρον να κατευνάσει τα πνεύματα[84] και η μεταβολή στην διοίκηση να είναι όσο το δυνατόν πιο απρόσκοπτη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ

Γενικά, η πρωτεύουσα ήταν ο τόπος των θριάμβων μετά από εκστρατεία[85] και όχι των επιθεωρήσεων. Μεγάλες στρατιωτικές συγκεντρώσεις πριν από εκστρατεία δεν φαίνεται να έγιναν ποτέ μέσα στα τείχη της πρωτεύουσας, η Κωνσταντινούπολη όμως, από την φύση της, ήταν συχνά τόπος επιθεώρησης του στόλου πριν από τον απόπλου, όπως επί Ιουστινιανού Α΄ το 533, οπότε ο στό-

---

82. Βρυέννιος, Δ΄, 32, σελ. 303.

83. Πρβλ. Gautier, στην έκδοση του Βρυέννιου, σελ. 302 σημ. 1, για την ευφυέστατη ερμηνεία του χλευασμού από τον Ducange (*guttatim urinam eunuchos reddere*).

84. Για την τάξη του στρατεύματος του αντάρτη Νικηφόρου Βρυέννιου βλ. επίσης Βρυέννιο Δ΄, 2, σελ. 261.

85. Για τους θριάμβους την περίοδο που ενδιαφέρει εδώ βλ. M. Mc Cormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Κέμπριτζ-Παρίσι 1986, σελ. 152-230. Η βασική πηγή είναι το Περί βασ. τάξ., 613 κε.

λος με επικεφαλής τον Βελισάριο και τον ναύαρχο Καλώνυμο τον Αλεξανδρέα[86] είχε αποπλεύσει πανηγυρικά *ἀμφὶ τὰς θερινὰς τροπὰς*[87].

Τον ένατο και το δέκατο αιώνα δεν υπάρχουν μαρτυρίες για απόπλου του στόλου εναντίον των Αράβων από την Κωνσταντινούπολη[88], όπως προκύπτει εξάλλου και από τα παραδείγματα των Κήπων και των Φυγέλων, που αναφέρθηκαν ήδη. Ο στόλος που ναυλοχούσε ή συνέρρεε στην Κωνσταντινούπολη, ιδιαίτερα από την εποχή της βασιλείας του Ρωμανού Λακαπηνού, πρώην δρουγγάριου του πλωίμου, φαίνεται καθαρά ότι προοριζόταν για άλλες προτεραιότητες, ιδιαίτερα δε για την απόκρουση οποιασδήποτε απειλής από τον βορρά. Ο ίδιος ο Ρωμανός Α΄ θα χρησιμοποιήσει το 924 τον *σὺν αὐτῷ στόλον ἀσπίσι τε καὶ ὅπλοις ἀσφαλέσι κατακοσμήσας*[89], ως ισχυρό όπλο εντυπωσιασμού του Συμεών, που προσέρχεται στη συνάντηση της Πηγής με μια λαμπρότατη στρατιωτική παράταξη, όμοια της οποίας δεν φαίνεται να διαθέτει η σχεδόν πολιορκημένη τη στιγμή εκείνη πρωτεύουσα. Η βασιλική τριήρης που οδηγεί το στόλο θα προσορμιστεί σε μια οχυρωμένη αποβάθρα που θα κατασκευαστεί στον αιγιαλό του Κοσμιδίου ειδικά για το σκοπό αυτό[90]. Επειδή από τις βυζαντινές πηγές δεν προκύπτει οποιαδήποτε πρόθεση για σύρραξη με τους Βουλγάρους κατά τη συνάντηση αυτή, η ναυτική παράταξη δείχνει να χρησιμεύει, για να αντισταθμίσει τη στρατιωτική υπεροχή που βρίσκεται τότε στη βουλγαρική πλευρά. Επί Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού στην Κωνσταντινούπολη ναυλοχεί ένας ετοιμοπόλεμος στόλος δρομώνων[91], όπως συνάγεται και από την επιτυχή απόκρουση των Ρως στον Βόσπορο το 941[92].

86. Προκόπιος, Πολ., Γ΄, 11, 14: Haury-Wirth I, 362.

87. Προκόπιος, Πολ. Γ΄, 12, 1-5: I, 365-366.

88. Υπάρχει μια πιθανότητα, ο στόλος του πατρίκιου και δρουγγάριου του πλωίμου Ιωάννη Ραδηνού που καταναυμάχησε κοντά στη Λήμνο τον Λέοντα τον Τριπολίτη το 923, να απέπλευσε από την Κωνσταντινούπολη, παρόλο που οι πηγές (Συν. Θεοφ., 405· Ψευδοσυμεών, 735· Συν. Γεωργ. Μον., 897· Συν. Γεωργ. Μον., 52, Istrin· Λέων Γραμμ., 309· Θεοδ. Μελιτ., 219) δεν αναφέρουν κάτι τέτοιο.

89. Συν. Θεοφ., 407· Λέων Γραμμ., 311· Θεοδ. Μελιτ., 220· Συν. Γεωργ. Μον., 899· Συν. Γεωργ. Μον., 52 Istrin· Σκυλίτζης, 219-220.

90. Συν. Θεοφ., 406· Ψευδοσυμεών, 736· Λέων Γραμμ., 309· Συν. Γεωργ. Μον., 898-899· Συν. Γεωργ. Μον., 52 Istrin· Θεοδ. Μελιτ., 220.

91. Πρβλ. Eickhoff, *ό.π.*, σελ. 304 κε. Ahrweiler, *ό.π.*, σελ.106.

92. Για την επιδρομή του 941 και τις πηγές (Συν. Θεοφ., 423· Σκυλίτζης, 229), βλ. Runciman, *ό.π.*, σελ. 111-112· V. T. Pašuto, *Vnješnjaja politika drevnjei Rusi*, Μόσχα 1968, σελ. 62-66, 314-315· J. Shepard, «Some Problems of Russo-Byzantine Relations, c. 860-1050», *The Slavonic and East-European Review* 52, no 126 (1974), σελ. 12-18· A. Karpozilos, «Ros-Dromity i problema pohoda Olega protiv Konstantinopolja», *Vizantijskij Vremennik* 49 (1988), σελ. 112-118.

Τριάντα χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 971[93], ο Ιωάννης Τζιμισκής είχε ήδη ετοιμάσει έναν αξιόλογο στόλο, σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, με φροντίδα του τότε δρουγγάριου του πλωίμου Λέοντος, που επισκεύασε τα παλιά πλοία και ναυπήγησε άλλα, καινούργια[94]. Ο στόλος αυτός θα επιχειρούσε να αποκλείσει την υποχώρηση των Ρως από την Βουλγαρία διαμέσου του Δούναβη, ενώ ο ίδιος ο αυτοκράτορας θα κινούσε εναντίον τους μια μεγάλη χερσαία εκστρατεία[95]. Αφού προσευχήθηκε τρεις φορές, στο ναό του Χριστού της Χαλκής, στην Αγία Σοφία και στη Θεοτόκο των Βλαχερνών, έφτασε έφιππος στα εκεί ανάκτορα για να επιθεωρήσει *τὰς πυρφόρους τριήρεις* που λικνίζονταν ήρεμα στον Κεράτιο κόλπο[96], ιδιαίτερα κατάλληλο επίνειο για τα μεταγωγικά πλοία[97].

Πρέπει να ήταν πάνω από τριακόσια τα πυρφόρα πλοία που ετοιμάζονταν να αποπλεύσουν, οι γαλέες[98] και τα μονέρια[99], μαζί με τα μικρότερα, τις λέμβους και τα ακάτια. Ο αυτοκράτορας διαπίστωσε από την επιθεώρηση ότι η κωπηλασία γινόταν *μετ' ἐμπειρίας* ώστε τα πλοία να δείχνουν συναγωνιζόμενα μεταξύ τους ως προς την τάξη[100] και διέταξε να διανεμηθεί στους κωπηλάτες και στους στρατιώτες *ἀργύριον*. Αμέσως μετά, έδωσε τη διαταγή του απόπλου για το Δούναβη. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας Ιωάννης πήρε το δρόμο της Αδριανούπολης, όπου, στις αρχές της άνοιξης του 971, βρίσκεται συγκεντρωμένος ο μεγάλος όγκος του βυζαντινού στρατού, έτοιμος για εκστρατεία. Η Αδριανούπολη απέχει από το κέντρο της Κωνσταντινούπολης (Μίλιον) 262 χμ.[101].

ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΙΣ,

αρχές Απριλίου 971. Ο αυτοκράτορας συγκαλεί σύσκεψη των διοικητών των μεγάλων μονάδων[102], επειδή έχει μάθει από τους σκοπούς, ότι οι κλεισού-

---

93. F. Dölger, «Die Chronologie des groβen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen», *Byzantinische Zeitschrift* 32 (1932), σελ. 275-293· H. Grégoire, «La dernière campagne de Jean Tzimiskès contre les Russes», *Byzantion* 12 (1937), σελ. 267-276.

94. Σκυλίτζης, 295.

95. Βλ. A. N. Saharov, *Diplomatija Svjatoslava*, Μόσχα 1982, σελ. 174-175 και 233.

96. *τακτικῶς πρὸς τὸ τοῦ Βοσπόρου σαλευούσας προκόλπιον*... (Λέων Διάκονος Η΄, 1, σελ. 129).

97. ...*ἐπίνειον ταῖς φορτίσι εὔορμον καὶ εὐγάληνον*... (Λέων Διάκονος, *στο ίδιο*).

98. Βλ. H. και R. Kahane, «Two Nautical Terms of Greek Origin», *Etymologica*, Τυβίγγη 1958, σελ. 428-439.

99. Βλ. Ahrweiler, *ό.π.*, σελ. 383 και 413.

100. *Τὴν γοῦν μετ' ἐμπειρίας καὶ κόσμου τῶν τριήρων εἰρεσίαν καὶ ἅμιλλαν ὁ βασιλεὺς θεασάμενος*... (Λέων Διάκονος, *στο ίδιο*).

101. Πρβλ. Jirecek, *ό.π.*, σελ. 79· P. Soustal, *Thrakien* (TIB 10), Βιέννη 1991, σελ.161-167.

102. Στο Η΄, 2, σελ. 130, 18, ο Λέων Διάκονος αναφέρει *λοχαγοὺς καὶ ταξιάρχους* (βλ. ίδια μνεία στον Αγαθία, Ε΄, 15, 1, σελ. 182 Keydell), ενώ στο Η΄, 3, σελ. 131, 13-14, αναφέρει *στρατηγοὺς καὶ ταξιάρχους*. Η στρατιωτική του ορολογία δεν είναι πάντα ακριβής, όπως συνέβη και στο Η΄, 1,

ρες που οδηγούν στην Βουλγαρία και που τόσο είχαν αποθαρρύνει τον πολεμοχαρή Νικηφόρο Φωκά τέσσερα χρόνια πριν[103], τώρα είναι αφύλακτες. Ο στρατός, λέει ο Τζιμισκής, πρέπει να εισβάλει αιφνιδιαστικά στις κλεισούρες και να καταλάβει την βουλγαρική πρωτεύουσα Πρεσλάβα που κατέχουν τώρα οι Ρως, πριν από το Πάσχα, που αυτό το χρόνο, πέφτει στις 16 Απριλίου[104].

Οι διοικητές των διαφόρων μονάδων έχουν περίπου τις ίδιες επιφυλάξεις που οδήγησαν το Νικηφόρο Φωκά το 967 να αναβάλει την εισβολή στην Βουλγαρία: πρόκειται για *θράσος ἀλόγιστον* να εμπλέξει κανείς το στρατό σε εχθρικό έδαφος, όπου οι δρόμοι είναι *σηραγγώδεις καὶ κρημνώδεις*. Για αρκετή ώρα στο συμβούλιο των στρατηγών επικρατεί αμηχανία[105]. Τελικά, πάλι ο αυτοκράτορας λύνει την σιωπή: «το ότι στον πόλεμο χρειάζεται περίσκεψη, το γνωρίζω από μικρός, αφού έχω κερδίσει τόσες μάχες. Όταν όμως ο καιρός φθάνει *ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς*, τότε πρέπει κανείς να προσαρμόζεται στα πράγματα». Μέχρι το Πάσχα, οι Βούλγαροι θα αναπαύονται και μια αστραπιαία διάβαση της κλεισούρας θα φέρει τη νίκη. Ο αυτοκράτορας ανατρέχει στη γνωστότατη στους Βυζαντινούς ομηρική (Κ 173) έκφραση *ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς* που χρησιμοποίησαν διαδοχικά ο Ηρόδοτος (Ζ΄, 11) και ο Προκόπιος (Πολ. Α΄, 24, 28: Ι, 128)[106] και τελειώνει με την παρότρυνση: «αναλογιστείτε ότι είστε Ρωμαίοι και ακολουθείστε τάχιστα, δείχνοντας με έργα την αρετή σας»[107]. Ο Ιωάννης Τζιμισκής αποκλίνει ελαφρά εδώ από τις κατευθύνσεις του Λέοντος ΣΤ΄. Αντί να μιλήσει στο στράτευμα[108], απευθύνεται μόνο στους στρατηγούς του τονίζοντας όχι την αυτοκρατορική αμοιβή, όπως συμβούλευε ο Λέων ΣΤ΄, αλλά κάνοντας επίκληση στους Ρωμαίους και στις αρετές τους[109]. Όταν τελειώνει η σύσκεψη, η παράτα-

σελ. 129, όπου αναφέρει πυρφόρους τριήρεις αρχαΐζοντας, ενώ πυρφόρα ήταν τα μονήρη πλοία, δηλ. οι δρόμωνες και τα πρώτα δείγματα γαλερών. Η αντίφαση σε ό,τι αφορά τους στρατιωτικούς διοικητές ερμηνεύεται από το ότι η αυτοκρατορική παρουσία στην ανώτατη διοίκηση του στρατεύματος υποβιβάζει αντικειμενικά τις αρμοδιότητες των στρατηγών, που, εξάλλου, από αυτή την εποχή ήδη, υποβαθμίζονται. Στο πόνημα Περὶ παραδρομῆς, 19, 6-9, σελ. 111 Dagron-Mihăescu, βρίσκουμε τη μελαγχολική διαπίστωση ότι ο θεματικός στρατός παρακμάζει τώρα που οι κριτές των θεμάτων αυθαιρετούν, ενώ ολόκληρη η εξουσία των θεμάτων θα έπρεπε να ανήκει στους στρατηγούς, όπως το απαιτούσε *ἡ πάλαι κατάστασις* του στρατού.

103. Λέων Διάκονος, Δ΄, 6, σελ. 62-63. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, «Οι βυζαντινο-βουλγαρικές σχέσεις στα έτη 963-969 (Χρονολογικές παρατηρήσεις)», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987), σελ. 183-199, που τοποθετεί το περιστατικό το 967.

104. Για το Πάσχα του 971, βλ. V. Grumel. *La chronologie*, Παρίσι 1958, σελ. 310.

105. *ἐφ' ἱκανὸν χρόνον σιωπούντων αὐτῶν...*.

106. Βλ. E. Leutsch-F. G. Schneidewin, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Hildesheim 1965, I, σελ. 169.

107. ... *καὶ λογισάμενοι ὅτι Ῥωμαῖοι ἐστέ... ἕπεσθε τὴν ταχίστην, τὴν σφῶν ἀρετὴν ἐπὶ τῶν ἔργων ἐπιδεικνύμενοι...* (Λέων Διάκονος, Η΄, 3, σελ. 132). Πρβλ. επίσης πιο κάτω, συμπεράσματα.

108. Λέων ΣΤ΄, Τακτικά, ΙΓ΄, 3, στ. 844 Β: ... *καὶ διαλαλήσεις αὐτοῖς τὰ πρέποντα, -παλαιᾶς ἀναμιμνήσκων νίκης καὶ προτέρων ἐπιτυχιῶν, καὶ διὰ τούτων προθυμοποιεῖν αὐτούς...*.

109. Βλ. Lev Diakon, σελ. 205 σημ. 16.

ξη που σχηματίζεται, σύμφωνα με τις κατευθύνσεις του Λέοντος ΣΤ΄[110], επιχειρεί αμέσως τη διάβαση της κλεισούρας[111].

Προπορεύεται η ίλη των Αθανάτων, *τεθωρακισμένη ἐπιεικῶς*, γύρω στους 2.000 ιππείς και ακολουθεί ο αυτοκράτορας με πανοπλία και δόρυ. Στη συνέχεια πορεύεται το πεζικό, 15.000 άνδρες τον αριθμό. Το ιππικό, που είναι επίσης πολυάριθμο και φτάνει τους 13.000, ακολουθεί το πεζικό, προφανώς εξαιτίας του είδους της πορείας στα εχθρικά στενά και για να αποφευχθεί όσο γίνεται ένας εχθρικός αιφνιδιασμός. Τέλος, έρχονται τα μεταγωγικά και οι πολιορκητικές μηχανές, που διοικεί ο πρόεδρος Βασίλειος Λακαπηνός[112].

Η απρόσκοπτη διάβαση της κλεισούρας πρέπει να διάρκεσε από τις 9 ώς τις 12 Απριλίου, Μεγάλη Εβδομάδα, σύμφωνα με σύγχρονους υπολογισμούς[113]. Στις 13, ανάπαυση. Το πρωί της Μεγάλης Παρασκευής, ο στρατός διατάσσεται σε βαθιές φάλαγγες για την επίθεση στην Πρεσλάβα. Οι σαλπιγκτές διατάσσονται να σαλπίζουν συνεχώς έφοδο, τα κύμβαλα να αλαλάζουν και να ηχούν τα τύμπανα. Και, καθώς ο στρατός ολόκληρος προχωρούσε προς τα τείχη, επικρατούσε ένας τρομερός θόρυβος, όπως ο ήχος των τυμπάνων αντηχούσε στα γύρω βουνά και ανταναχλούσε πάνω στην κλαγγή των όπλων και τους χρεμετισμούς των αλόγων και με τις ιαχές και τις παροτρύνσεις των στρατιωτών μεταξύ τους[114].

Η άλωση της Πρεσλάβας έγινε την επομένη, Μεγάλο Σάββατο, αλλά αυτό δεν ενδιαφέρει εδώ. Πιο ενδιαφέρουσα, ίσως, είναι η διαπίστωση που είχε κάνει ήδη από το 1916 ο M. Ja. Sjuzjumov, ότι και αυτή η βυζαντινή στρατιωτική παράταξη έχει σαν υπόδειγμα τον Αγαθία[115], όπως γενικά ο Λέων Διάκονος μιμείται τον Αγαθία[116], και όχι μόνο στο προοίμιο[117], αλλά και στις περιγραφές στρατιωτικών παρατάξεων, όπως φάνηκε ήδη.

---

110. Λέων ΣΤ΄, Τακτικά, ΙΔ΄, 21, στ. 877C: *πρὸ δὲ τοῦ καιροῦ τοῦ πολέμου δεῖ καὶ αὐτὸν τὸν πεζικὸν στρατὸν ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν καβαλλαρίων ἐνέγκαι ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ ὁμοῦ συνηγμένον...*.

111. Πρόκειται μάλλον για την κλεισούρα Σιδηρά, γνωστή ήδη από τους Συν. Θεοφ., 165. Βλ. και V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Βερολίνο 1963, σελ. 59. Πρβλ. V. Tăpkova-Zaïmova, «Kŭm vŭprosa za voennite putista prez pervoto bŭlgarsko carstvo», *Istoričeski Pregled* 1 (1958), σελ. 60-61.

112. Λέων Διάκονος, Η΄, 4, σελ. 132. Μικρότερος εμφανίζεται ο βυζαντινός στρατός στον Σκυλίτζη, 295.

113. Πρβλ. *Lev Diakon*, σελ. 205, σημ. 12.

114. Λέων Διάκονος, Η΄, 4, σελ. 133.

115. Αντίστοιχο χωρίο του Αγαθία, Γ΄, 25, 7, σελ. 117 (τύμπανα και κύμβαλα).

116. M. Ja. Sjuzjumov, «Ob istočnikach Lva Diakona i Skilicy», *Vizantijskoe Obozrenie*, Juriev 1916, σελ.135 και 141. Πρβλ. A. P. Každan, «Iz istorii vizantijskoj chronografii X v., 2: Istočniki Lva Diakona i Skilicy dlja tretej četverti X stoletija», *Vizantjskij Vremennik* 20 (1961), σελ. 106-128 και Ν. Μ. Παναγιωτάκη, «Λέων ο Διάκονος», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 34 (1965), σελ. 122. Γενικά, H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978, I, σελ. 370.

117. Πρβλ. Cameron, *Agathias*, σελ. 63 και 145. Παναγιωτάκης, *ό.π.*, σελ. 2.

3. Συμπεράσματα

Θα ήταν ιδιαίτερα άχαρη η παρακολούθηση επιθεωρήσεων στρατευμάτων για την εποχή που αρχίζει μετά τον Ηράκλειο (610 - 641) ώς τον ένατο αιώνα, δηλ. κατά την εποχή της γένεσης και της ανάπτυξης του θεματικού θεσμού. Γι' αυτό, ίσως να είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη και η Χρονογραφία του Θεοφάνη, που καλύπτει ιστοριογραφικά τον έβδομο και τον όγδοο αιώνα. Η ενιαία διοίκηση των στρατευμάτων πρέπει να ήταν κάτι το ιδιαίτερα δύσκολο, κυρίως την εποχή ανάπτυξης των θεμάτων της Μικρασίας, τουλάχιστον ώς την εποχή κατά την οποία ο δομέστικος των σχολών αποκτά αυξημένες αρμοδιότητες στην ανώτατη διοίκηση του στρατού εκστρατείας[118], ίσως από την εποχή του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829 - 842).

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είναι το ότι η ιστοριογραφία κλασικού τύπου (Zeitgeschichte) με την παραδοσιακή περιγραφικότητά της στις λεπτομέρειες, είναι φυσικό να παρέχει περισσότερες πληροφορίες για μια επιθεώρηση στρατού από τη λιτή χρονογραφική φράση που, γενικά, αρκείται κάθε φορά να επισημαίνει ένα γεγονός βραχυλογικά. Για τον ένατο και δέκατο αιώνα όμως, η μοναδική Ιστορία χωρισμένη σε βιβλία και κεφάλαια, κατά το κλασικό πρότυπο, που διαθέτουμε, είναι αυτή του Λέοντος Διακόνου που μιμείται, όπως ειπώθηκε, την Ιστορία του Αγαθία, δηλ. ένα έργο του έκτου αιώνα, που όμως, περιγράφει μια εποχή απόλυτης οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας, η οποία, όπως λέει ο Αγαθίας, διαθέτει στρατεύματα ώς την Ισπανία[119]. Το αν ο Λέων Διάκονος επέλεξε τυχαία ή σκόπιμα τον απόλυτο οικουμενιστή Αγαθία ως πρότυπό του δεν μπορεί, φυσικά, να απαντηθεί με έναν ισχυρισμό, προερχόμενο μάλιστα από τις επιθεωρήσεις του μεσοβυζαντινού στρατού. Προηγείται το πρόβλημα της νεκρανάστασης της Ιστορίας κλασικού τύπου στα τέλη του δέκατου αιώνα από τον Λέοντα Διάκονο, δηλ. σχεδόν τέσσερις αιώνες μετά την εξαφάνισή της από την βυζαντινή Γραμματεία. Έτσι λοιπόν, περιορίζομαι σε μια γενική καταληκτήρια παρατήρηση:

Η μίμηση του Αγαθία από τον Λέοντα Διάκονο την εποχή της μέγιστης βυζαντινής προσπάθειας για εδαφική εξάπλωση την εποχή των λεγόμενων στρατιωτικών αυτοκρατόρων δεν πρέπει να στερείται αναλογιών. Για τον Αγαθία τον έκτο αιώνα, ο Ιουστινιανός που έφθασε ώς την Ισπανία ήταν ο μόνος *ἐν τοῖς κατὰ τὸ Βυζάντιον βεβασιλευκόσι* που θα μπορούσε αποδεδειγμένα να είναι

---

118. Για τον δομέστικο των σχολών βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 329· H. J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jh. Studien zur Organisation der Tagmata*, Βιέννη 1991, σελ. 135-147.

119. Αγαθίας, Ε΄, 13, 8, σελ. 180.

αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὀνόματι καὶ πράγματι[120]. Ο Λέων Διάκονος πιστεύει ότι, άν η τύχη δεν είχε μεταστρέψει τα πράγματα με το χαμό του Νικηφόρου Φωκά, τίποτε δεν θα εμπόδιζε τους Ρωμαίους να φθάσουν *τὰ ὅρια τῆς σφῶν ἐπικρατείας πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον κατὰ τὴν Ἰνδικήν, καὶ αὖθις ἐπὶ δυόμενον πρὸς αὐτὰ τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα*[121]. Δεν χρειάζεται, νομίζω, να υπενθυμιστεί εδώ, πού φοβάται ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας ότι απειλεί να φθάσει ο Νικηφόρος Φωκάς με το στρατό του. Ίσως όμως να ήταν σκόπιμο να υπενθυμιστεί κάτι άλλο. Η γνώμη που έχει ο Νικηφόρος Φωκάς για την αυτοκρατορία, τη στιγμή που παίρνει τα όπλα στην Καισάρεια για να κατακτήσει την κρατική εξουσία: «ο αγώνας μας τώρα», λέει ο Νικηφόρος, «δεν είναι προς τους εξωτερικούς εχθρούς που έχουμε ήδη νικήσει χάρη στην αρετή σας, στρατιώτες. Ο αγώνας μας τώρα είναι *πρὸς τὴν Ῥωμαίων πολιτείαν καθ' ἣν ἄκρατα πανταχόθεν εἰσρεῖ*»[122]. Το επιβλητικό μέγεθος της αυτοκρατορίας καθώς και οι από πολλές κατευθύνσεις δοκιμασίες της καλούν στην εξουσία εκείνον που έχει σκοπό να φθάσει τα συνορά της στα όρια της οικουμένης. Δεν είναι τυχαίο το ότι αυτά λέγονται σε επιθεώρηση ενόπλων δυνάμεων πριν από εκστρατεία.

---

120. Αγαθίας, Ε΄, 14, 1, σελ. 180.

121. Λέων Διάκονος, Ε΄, 3, σελ. 81. Πρβλ. και Ε΄, 8, σελ. 90.

122. Λέων Διάκονος, Γ΄, 6, σελ. 43

JOHN HALDON

THE ORGANISATION AND SUPPORT OF AN EXPEDITIONARY FORCE: MANPOWER AND LOGISTICS IN THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD

I

It is generally recognised that the maintenance of its armies and the recruitment and equipping of its military expeditions constituted one of the heaviest burdens on the finances of the East Roman state[1]. But for much of the period from the seventh to the twelfth century we have very little detailed and direct evidence for how this was managed at a general level, hence the still unresolved debates on the origins of the so-called theme system; still less direct evidence survives on the structure of campaigns undertaken against particular enemies. There is virtually no contemporary evidence, for example, for the means through which the armies of the emperor Constantine V were raised and supplied in his numerous campaigns into Bulgaria or against the caliphate in the East, except what we can glean from the hazy report of the *Chronographia* of Theophanes, or the *Brief History* of the patriarch Nikephoros. Yet the methods adopted for equipping and supplying armies crucially affect their fighting ability and potential, the planning and execution of campaign strategy, and the speed with which soldiers can be mobilised and then marched to meet the enemy. The nature of the communications and transport infrastructure and the ways in which a central government is able to maintain or extend it is thus also a crucial element which affects a state's ability to respond defensively to external threat or to act offensively against a neighbouring power. Byzantines themselves were clearly aware of these factors and the key role they played, as the Tactica of the emperor Leo VI, compiled in the late ninth or early tenth century, in two brief sections «On Logistics», makes clear[2].

By the ninth century, it is clear that the system of recruiting and maintaining soldiers in what had been the field armies of the late Roman state had undergone a

1. E. g., M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, p. 157 ff., 221 ff.

2. See *Leonis imperatoris tactica* (in: *Patrologia Graeca* 107, 672-1120), Epilog, lvii, lxiv. The better edition by R. Vári, *Leonis imperatoris tactica* I (proem., const. i-xi); II (const. xii-xiii, xiv, 1-38) (*Sylloge Tacticorum Graecorum* III, Budapest 1917-1922), was unfortunately never completed, and this section is not included.

radical transformation, producing the pattern of provincially-based and recruited forces referred to as *themata*. We cannot go into the debate on the military lands here, nor pursue the question of the extent to which the *themata*, as a term for military forces based in the provinces, were effective[3]. But methods of recruitment were not just limited to a hereditary obligation related in some way to an independent (usually landed) income, an impression sometines given by some of the modern literature. On the contrary, the state always made use of a range of options, and it is the question of why one particular option dominated at a given moment that should concern us. At the height of the process of provincialised recruitment and maintenance of troops, for example, during the eighth and first half of the ninth centuries, there is plenty of evidence to show that voluntary recruitment to both elite and provincial forces, compulsory levies in the provinces, and the attraction of non-Byzantine mercenaries co-existed, and were involved according to the requirements of the moment. And this sort of question immediately raises other, related issues, about the nature of power-relations between central power-elite and provinces, for example, or about the systems for the extraction, re-distribution and consumption of resources in men and materials. It is to these latter issues that I now wish to turn[4].

Throughout the period in question the state continued to be able to raise substantial expeditionary forces. Armies led by the emperors of the ninth and tenth centuries –Basil I, Nikephoros II, John Tzimiskes, for example– may have numbered on occasion as many as 50,000 soldiers, perhaps more, although such figures seem to be exceptions, and there is a great deal of disagreement among historians on the issue, given the often contradictory and partial sources. On the whole, Byzantine and Arab armies were really quite small compared with the armies

---

3. See the valuable discussion of W. E. Kaegi, «Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries)», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16 (1967), pp. 39-53.

4. Recent overviews and discussions of these issues: W. E. Kaegi, «Byzantine Logistics: Problems and Perspectives», *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, ed. J. A. Lynn, Boulder-San Francisco-Oxford 1993, pp. 39-55 and Idem, «The Capability of the Byzantine Army for Military Operations in Italy», *Teodorico e i Goti tra Oriente e Occidente*, ed. A. Carile, Ravenna 1995, pp. 79-99; J. F. Haldon, «The Army and the Economy: the Allocation and Redistribution of Surplus Wealth», *Mediterranean Historical Review* 7/2 (1992), pp. 133-153; and «Military Service, Military lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), pp. 1-67 (repr. in *State, Army and Society in Byzantium: Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, London, Variorum Reprints, 1995, VI, VII). See also idem, «Pre-Industrial States and the Distribution of Resources: The Nature of the Problem», in Averil Cameron, L. A Conrad, eds., *States, Resources and Armies. Papers of the Third Workshop on Late Antiquity and Early islam*, Princeton 1995, pp. 1-25. General discussions: M. Van Crefeld, *Supplying War: Logistics from Wallerstein to Patton*, Cambridge 1977; and the chapter «Logistics and Supply», in J. Keegan, *A History of Warfare*, London 1993, pp. 301-315.

mustered in late medieval and early modern times, and all the exact figures we can derive from the sources confirm this impression[5]. But while the question of the numbers of the individual units, as well as that of the total of soldiers available for active service at any given time remain debated, there is no doubt that large numbers of men and materials could be mobilised fairly rapidly, and that this involved a major administrative effort and a complex process which the central government had to manage and to co-ordinate[6].

Military activities and expeditions can be very crudely divided into defensive and offensive operations. But the differences in scale between a major imperial attack against enemy territory, and a small-scale defensive operation or a raid require very different levels of organisation and can be supported through vastly different means. In the following, we will examine briefly the basic processes in both cases.

We are fortunate in that an important text, or group of texts, survives from a tenth-century compilation, which throws a good deal of light on the expeditionary practices of the second half of the ninth and the tenth centuries. These documents, which seem to incorporate material from the reign of Basil I, as well as from the middle of the tenth century, were incorporated eventually into the manuscript of what is now known as the *De Caerimoniis* or the *Ekthesis tês basileiou taxeôs*, probably by accident by a later compiler; and concern aspects of the organisation of an imperial expedition, which is to say, one in which the emperor himself participates. Two of the documents are based on an earlier treatise ascribed to the *magistros* Leo Katakylas, and supposedly commissioned by Leo VI. While it is

---

5. See most recently the sensible comments of J.-C. Cheynet, «Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe-XIe s.», *Cahiers de civilisation médiévale, Xe-XIIIe siècles* 38/4 (1995), pp. 319-335; and the discussion in W. Treadgold, *Byzantium and its Army 284-1081*, Stanford 1995, p. 43ff. For some figures from tenth-century sources, see J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians: an Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* (Poikila Byzantina 3), Bonn 1984, pp. 629-633, where relatively low figures are suggested, borne out by the figures from the two expeditionary forces sent to Crete in 911 and 949 – respectively totalling just over 17,000 (excluding oarsmen) and just over 10,000 (although the complete tally of soldiers for the 949 expedition is not given); see *De Cerimoniis*, 651.14-656.18; 664.7-669.14. Field armies of 3,000-8,000 cavalry plus infantry, perhaps giving an absolute maximum of as many as 25,000 soldiers, can be adduced from the military treatises of the second half of the tenth century (see note 8 below). See the useful comments in M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium 600-1025*, London 1996, pp. 181-193, casting considerable, and justifiable doubt, on the ways in which figures given in the Arab geographers' accounts, have been interpreted. See also F. Winkelmann, «Probleme der Informationen des al-Garmi über die byzantinischen Provinzen», *Byzantinoslavica* 43 (1982), pp. 18-29; and J. F. Haldon, Kudâma Ibn Dja'far and the Garrison of Constantinople, *Byzantion* 48 (1978) pp. 78-90.

6. I will be taking up the issues discussed in the present article in more detail, along with a number of other aspects of Byzantine military organisation, in my forthcoming book *Warfare, State and Society in the Byzantine World (sixth-fifteenth century)*, UCL Press, London 1999.

dangerous to generalise from a context in which an emperor might be involved, the documents nevertheless provide a wealth of valuable information[7]. In addition to these texts, there survive also a further group of documents which appear to originate in the *stratiôtikon logothesion*, namely those relating to a series of military expeditions to Italy and to Crete in the period between 911 and 949. These provide statistical data and details of equipment, expenses, methods of raising manpower, as well as of the complements of warships and transports. While the figures given in the texts are clearly corrupted in one or two cases, and the whole must be used with considerable caution, they again provide invaluable information on the administrative arrangements and structure of expeditionary forces at this period. In addition to this material, a number of practical handbooks or *stratêgika* survive from the tenth century, which include important information about armies on campaign[8]. Together with incidental references in histories and hagiographies, as well as the evidence from letters and from sigillographical material, it is possible to piece together a picture of how the middle Byzantine state set about organising, funding and equipping a major campaign army.

But there is additional evidence which can be drawn upon, for it is clear from this middle Byzantine material that the fundamental constraints operating in the ninth to eleventh centuries were very similar to those operating in the fifth and sixth centuries; and that it is, in consequence, possible to use the evidence from the Codex Iustinianus and the Novels of emperors from this earlier period to help

7. Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Introduction, text, translation, commentary by J. Haldon (CFHB 28), Vienna 1990.

8. The key texts are the mid-tenth-century treatise on skirmishing or guerilla tactics, written by a close associate of the Phokas clan; and an anonymous treatise on campaign organisation, dating probably from the reign of John Tzimiskes or Basil II. See G. Dagron, H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Texte établi par Gilbert Dagron et Haralambie Mihăescu, trad. et comm. par G. Dagron, Paris 1986, (text pp. 28-135); Eng. trans. and edn.: G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Text, transl. and notes (CFHB 25 = DOT 9), Washington D. C. 1985, pp 137-239 (text pp. 144-238); and *Incerti scriptoris Byzantini saec. X. liber De Re Militari*, ed. R. Vári, Leipzig 1901; Eng. trans. and edn.: *Campaign Organisation and Tactics*, ed. and trans. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, pp. 241-335 (text pp. 246-326). In addition to these three, other handbooks contain some material of relevance: the late ninth- early tenth-century Tactica of Leo VI, referred to already; the mid-tenth-century *Sylloge taktikôn*: see A. Dain, ed., *Sylloge Tacticorum, quae olim «inedita Leonis Tactica» dicebatur*, Paris 1938; the so-called praecepta militaria ascribed to Nicephorus II and the *Tactica* of the general Nikephoros Ouranos. The former is edited by I. Kulakovskij, *Nicephori praecepta militaria e codice Mosquensi*, in: *Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk*, viii ser., 7 (1908) no. 9; and by E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century* (DOS XXXIII), Washington D. C. 1995, pp. 3-59 (text), pp. 61-78 (notes) (cited here). Chapter 56-65 of the latter are now edited in McGeer, *op. cit.*, pp. 88-163 (text), pp. 165-167 (notes); chapters 63-74 are edited by J.-A. de Foucault, «Douze chapitres inédits de la Tactique de Nicéphore Ouranos», *Travaux et Mémoires* 5 (1973), pp. 281-312.

reconstruct the structures of the later period. We shall deal with the various aspects in the formation of a military expedition under several separate headings: first, the means whereby a campaign was supplied and supported; second, the methods through which soldiers were recruited and equipped; and third, the relationship between the armies and the provincial populations.

First, then, the process whereby an expedition was supplied with provisions, materials and shelter. According to the treatise on military expeditions compiled by the *magistros* Leo Katakylas, and referring almost certainly to the campaign practice of the emperor Basil I[9], it is noted that the *prôtonotarios* of each *thema* through which the imperial force passes must provide certain supplies in kind from the *aerikon* and the *synônê*. If this is not sufficient, then the *prôtonotarios* should obtain the necessary produce from the *eidikon*[10]. The passage is compressed and by itself difficult to interpret in more than a very general sense, but this account is supplemented by a slightly different version of the process in a much extended and re-worked version of the treatise compiled at the behest of Constantine VII himself, perhaps in the 950s[11].

These two passages describe in effect a process very close indeed to that set out in Novel 130 of the emperor Justinian. According to these sixth-century regulations, the provincial officials are to be given advance notice of the army's requirements in foodstuffs and other goods, which are to be deposited at named sites along the route of march. The materials, food supplies and other requirements demanded by the provincial authorities on behalf of the central government were referred to as *embolê*, and meant simply that part of the regular tax assessment owed by each tax-payer (whether an estate, an individual peasant freeholder, or whatever) not paid in coin. Exact records of the produce supplied by the taxpayers as *embolê* were to be kept and reckoned up against the annual tax owed in this form; if more supplies were provided than were due in tax, then the extra was to be supplied by the tax-payers, but this was then *to be paid for*, at a *fixed rate* established by the appropriate state officials, out of the cash revenues already collected in the regular yearly assessment of that particular province. In other words what was known as a *coemptio* in Latin, or *synônê* in Greek, was applied. If the provincial treasuries in question had insufficient local cash revenues left over to pay for these extra supplies, then they were to be paid for instead either from the general bank of the praetorian prefecture, in other words, the *coemptio* was still

9. See Const. Porph., *Three Treatises*, p. 54 ff.
10. *Ibid.*, (B) 101-106.
11. *Ibid.*, (C) 347-358.

applied; or they were to be collected anyway and then their value (at the prices fixed by the state) deducted from the following year's assessment in kind[12].

The account in the two versions of the treatise on expeditions, which describes the situation in the ninth and tenth centuries, is similar: the thematic *prôtonotarios* is to be informed in advance as to the army's requirements, which are to be provided from the land-tax in kind and the cash revenues of the *thema* and stored at appropriate points along the route of march. An exact account of the supplies is to be kept, so that (where the thematic tax-payers provided more then their yearly assessment demands) the amount can be deducted (from the assessment for the following year). Both passages note that, where supplies cannot be paid for out of the local fiscal revenues, the cash (or the supplies – the text does not specify which, although the former would be far more likely) is to be taken from the bureau of the *eidikon*, just as in the sixth century the cash was taken from the general bank of the prefecture. The second text notes that the final accounts are worked out, after the expedition has been stood down, in the *eidikon*[13].

It is clear from these texts that the basic fiscal mechanisms in the sixth and the ninth centuries were almost identical: the terminology had changed, and the administrative relationships between the different departments responsible for the procedure was slightly different, but in essentials the later system was very obviously derived from the earlier. The process by which the evolution of the later process out of the earlier occurred nicely illustrates the degree of systemic continuity between late Roman and middle Byzantine practices. In fact, there are a number of other issues which are connected with these developments, notably the change in meaning of the word *synônê*, although I will not pursue that issue here[14]. The question of the thematic *prôtonotarioi* is worth attention, however, for this official appears only during the first half of the ninth century (or possibly in the last years of the eighth)[15]. His role in the later ninth century, as a thematic

12. See CI X, 27.2 (a. 491-505) (*Codex Iustianianus*, ed. P. Krüger [CIC II. Berlin 1919]). See A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford 1964, p. 235; and Just., Nov. cxxx, 1-5 (Iustiniani Novellae [CIC III. Berlin 1928]).

13. Const. Porph., *Three Treatises* (B) 101-106; (C) 347-358.

14. On the *synônê*, see J. F. Haldon, «Synônê: Re-Considering a Problematic Term of Middle Byzantine Fiscal Administration», *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994), pp. 116-153 (repr. in *State, Army and Society in Byzantium*, VIII); with Idem, «Aerikon/aerika: a Re-Interpretation», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44 (1994), pp. 135-142.

15. The *prôtonotarios* was clearly the link between the provincial thematic fiscal administration and the centre. He belonged to the department of the *sakellion* (see N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe-Xe siècles*, [Paris 1972], p. 315; Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises*, p. 167 and 236); but he works with the *eidikon*, as is clear from these texts, as well as, presumably, with officials who could relay his needs to the local *dioikêtai* and other officials of the

representative of the *sakellion*, has been discussed already; but he seems to have replaced earlier officials, *eparchoi*, who were the successors of the ad hoc praetorian prefects despatched by the department of the Praetorian Prefect in the fifth and sixth centuries, responsible for liaising between the army and its demands, on the one hand, and the provincial fiscal officials in whose area the army was operating, on the other[16]. These officials seem still to have been functioning in the 840s, although it is clear that they were being replaced by the *prôtonotarioi* by that time[17]. Whatever the exact details of the administrative changes –one of which certainly involved an extension of the supervisory authority of the thematic *stratêgoi*– the continuity in the structures of supplying field forces between the sixth and ninth century is undeniable, and we may reasonably assume that they applied also to the earlier ninth and eighth centuries.

The documents dealing with the preparations for the expeditions to Crete and Italy can now be used to fill in some of the details of the system I have just outlined. Fragments of four documents survive, incorporated into the second part of the *De Cerimoniis*, probably intended originally for a separate dossier on military expeditions, perhaps that which would also originally have included the three

---

genikon, responsible for the general land-tax and related state demands. This was most probably done by officials of the thematic *chartoularios*, an officer of the *stratiôtikon logothesion*, who, it is assumed, held the lists of registered soldiers in the *thema* and who would in the normal course of events have to liaise with the *dioikêtai* in respect of that element of the thematic army not maintained through its own resources. On the different fiscal departments mentioned here, see Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises*, p. 168 and 236 with literature; and Oikonomidès, *Listes*, p. 313 ff.

16. For the question of the thematic *prôtonotarioi*, see e. g., G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Handbuch der Altertumswissenschaft xii, 1.2 = Byzantinisches Handbuch 1.2), Munich ^{3}1963), pp. 205-206, and esp. E. Stein, «Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 1 (1920), pp. 50-89, 79ff, followed by e. g. W. E. Kaegi, «Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions», *Byzantinische Forschungen* 8 (1982), pp. 87-113, 109 ff. For a slightly different interpretation see J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, chapt. 5.

17. For the first references to thematic *prôtonotarioi*, see Ignatius diac., Epp. (*The Correspondence of Ignatios the Deacon*, ed. C. Mango, S. Efthymiadis, [CFHB 39 = DO Texts XI], Washington 1997), nos. 7, 8 (the *spatharios* Nikolaos); Theod. Stud., Epp. (*Theodori Studitae Epistulae*, ed. G. Fatouros [CFHB 31/1-2], Berlin-New York 1992), no. 500 (the *prôtospatharios* Hesychios), both dated to the 820s. See also *V. Ioannicii*, 368A (Acta Sanctorum Nov. ii/1, 384-434 [BHG 936]) (for the reign of Theophilos, 829-841); (*La vita retractata et les miracles posthumes de saint Pierre d'Atroa*, ed., trad. et comm. V. Laurent [Subsid. hag. 31, Brussels 1958] [BHG 2365]) p. 125 (for the reign of Michael II, 820-829). For seals, see F. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert* (BBA 53, Berlin 1985), pp. 120-121, 122 ff with full lists. But note Winkelmann's comment, p. 24, regarding the fact that Zacos and Veglery based their dating of the seals of *prôtonotarioi* on the fact that they are not listed in the T. Usp. Since some *prôtonotarioi* at least existed before this time, as the letters of Ignatius and Theodore demonstrate, their dating of all the seals of *prôtonotarioi* to the period after 842/3 must be revised.

documents on imperial expeditions noted already. Document 1 is a list of the troops and armaments for the expedition to Crete under Himerios in 911[18]. Documents 2 and 3 deal briefly with the vessels and troops sent under the *prôtospatharios* Epiphanios to the *thema* of Lombardy by Romanos I in the 8th year of the indiction (i.e. 935)[19] and the gifts sent to the King of the Lombards to encourage his support against rebels in the theme of Lombardy[20]. Document 4 presents a detailed, if jumbled account, of the armaments, costs and troops sent on the expedition to Crete in 949[21].

Documents 1, 2 and 4, and especially 1 and 4, provide an enormous wealth of information, and a proper analysis of their contents, the internal contradictions they contain, and the technical language in which they are written would far surpass the limits of this paper. But it is possible to summarise briefly what they tell us about the organisation of an expedition. In the first place, it is clear that in addition to the regular supplies to be provided by the thematic *prôtonotarioi*, extra supplies in foodstuffs and in kind had to be raised. The large amounts of coined gold and silver required seem to have been supplied through the *eidikon*, for the fitting out of the ships involved, and from the other revenue –producing departments through the *sakellarios*, whose supervisory capacity permitted him to exercise a general control over expenditures[22]; the theme *prôtonotarioi* were made responsible for raising additional supplies for the expedition, working presumably with officials of

18. Constantini Porphyrogeniti imperatoris, *De cerimoniis aulae byzantinae libri duo*, ed. J. J. Reiske, Bonn 1829, pp. 651.14-660.12.

19. *De Cer.*, pp. 600.13-661.6.

20. *De Cer.*, pp. 661.7-662.11.

21. *De Cer.*, pp. 664.4-678.10; with 662.11-664.2. The accounts of the expeditions have been used by several scholars to elucidate different aspects of imperial military structures, fiscal history and diplomatic history: see in particular H. Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime à Byzance. À propos du thème des Caravisiens* (Bibliothèque Générale de l'École Pratique des Hautes Études, VIe section), Paris 1966, pp. 91-95 (docs. 1 and 4); Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, p. 268 (doc. 3); and appropriate sections in Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966; or E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Berlin 1966.

22. *De Cer.*, p. 673. 12 ff. (for 949); the largesses and cash sums for expenses other than regular pay made to the troops are specifically mentioned as derived from the *eidikon* and administered by the *eidikos* and *sakellarios* (e. g. *Three Treatises*, [C] 261-266). The cash for the expeditionary payments was probably supervised by these two officials also, although this is nowhere explicitly stated (eg. pp. 667.12-669.14); but it could also be supplemented from the *koitôn*, under the *parakoimômenos* (see Oikonomidès, *Listes*, p. 305): see *Three Treatises*, [C] 287-289; *De Cer.*, p. 668.14-18. For the *sakellarios*, see Oikonomidès, *Listes*, p. 312. The *eidikon* was similarly the source for cash sums for other expenditure for the 949 campaign: see *De Cer.*, p. 673. 12 ff.

the *genikon*, a point supported by evidence from the earlier ninth century[23]. In certain circumstances, imperial officials were despatched to the *themata* to assist in collecting and transporting the supplies: an imperial officer –described simply as «a certain basilikos»– was sent to the Anatolikon region in 910/911 to raise barley, biscuit, corn and flour for the Kibyrrhaiot forces. Specific directions were given for the route by which it was to be transported[24]. The military officers, through their own officials, were commissioned with raising the necessary extra weapons and military equipment[25]; and the departments of the *eidikon* and the *vestiarion* appear as major repositiories and suppliers of a whole range of requirements for the fleet and the army[26]. Armies were usually accompanied by a supply-train; the late tenth-century treatise on campaign organisation stipulates a basic supply of 24 days' rations of barley for the horses, which according to other sources was similarly to be put aside by the thematic *prôtonotarios* for collection by the army en route[27]; and historians' accounts of campaigns frequently mention the baggage-train or the

23. *Ignatios diakonos*, Epp. 7.23-30; 8.10-15, for the raising of extra supplies through the *synônê* in the early ninth century; *De Cer.*, p. 658.8-16 for the supplies for the expedition to be prepared by the *prôtonotarios* of the Thrakesion theme (20,000 *modioi* of barley, 40,000 *modioi* of corn, biscuit and flour, 30,000 measures of wine, 10,000 beasts for slaughter: cf. *Three Treatises*, [C] 141 ff and p. 202 f); as well as hardware and raw materials for the warships. The ship-fitting materials were to be collected at Phygela (nr. mod. Kuşadası: see *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3, p. 1672), the point of departure of the expedition.

24. *De Cer.*, p. 659.7-12. The supplies were to be delivered to Attaleia rather than to Kalon Oros.

25. *De Cer.*, p. 657.12-14 (*stratêgos* of Thessaloniki to provide 200,000 arrows, 3,000 spears, and as many shields as he could manage); p. 657.15-17 (*kritês* of Hellas to prepare 1,000 spears –which he had done– and others, to be transported wherever required); p. 657.17-20 (similar commissions to other officers in Hellas and the Peloponnese); p. 658.17-22 (the *stratêgos* of Samos was to obtain cash from the *prôtonotarios* –of his own theme, presumably– to pay for the production of nails for the ships, to be deposited at Phygela). The list continues from *De Cer.*, pp. 658.22-659.7. The production and supply of weapons seems to have been within the competence of the *eidikon*: the *archôn* of the *armamenton* played an important role in organising this productive effort: see *De Cer.*, p. 673.20 ff. and Oikonomidès, *Listes*, p. 317; Haldon, *Praetorians*, p. 318 ff. Until the Arab invasion of the seventh century, the production of weapons was managed through a series of state-run manufactories (Jones, *Later Roman Empire*, pp. 834-839 for the arms factories). These must have suffered in the following period, but in the tenth century, an arms-producing workshop at Caesarea in Cappadocia may have been operational again: imperial armourers are mentioned in a mid-tenth-century letter. See R. Cantarella, «Basilio Minimo II», *Byzantinische Zeitschrift* 26 (1926), pp. 3-34 (letter to the emperor Constantine VII) and see below.

26. See, e. g., *De Cer.*, pp. 672.1 ff, 676.18 ff and cf. *Three Treatises*, [C] 1341-1365. Leo the deacon refers to the transportation of military supplies, including arms, to the army setting out on the campaign against the Russians in 972: *Leo diac.* (Leonis diaconi Caloensis *Historiae libri decem*, ed. C. B. Hase, Bonn 1828), vii, 9.

27. § 21.21-23 (Dennis, p. 302f); cf. *Three Treatises*, [C] 347-352.

supplies and fodder it carried[28]. Not all these supplies were derived form the regular land-tax, however: depending on the local circumstances, much of it must also have been raised through compulsory exactions, as in the late Roman period. This was certainly the case when the emperor was present[29]. Similarly, *prôtonotarioi* of the affected themes had to provide supplies which could be transported by wagon or mule to the army on enemy territory, if the surrounding districts had been devastated. But smalller units clearly foraged for their own fodder and supplies, whether in enemy territory or on Roman soil, which must have caused some hardship to the communities affected; while once on hostile terrain the commander must either have arranged to keep his supply-lines open by detaching small units to hold key passes and roads[30], or let the army forage for all its requirements once the supplies had run out[31]. Some incidental evidence from the contemporary historians illustrates these methods in operation[32].

The burden of supporting soldiers passing through on campaign had always been onerous, as a number of sources from the later Roman period through to the tenth century testify. This was not just because of the demands made by the army on local productive capacity, but reflected also the fact that state intervention into local exchange relations on such a large scale could adversely affect the economic equilibrium of an area. In the fourth, fifth and sixth centuries there is very clear evidence of the distortion of prices by these means: either through the state's fixing artificially low prices for the sale of produce to the army, thus harming the producers; or by sudden heavy demand driving prices, for non-state purchasers, upwards. Even more telling is the evidence of the sixth-century legislation on the situation in Thrace and the combined effects of barbarian inroads and military supply demands on the economy of the region. The establishment of the *quaestura exercitus* was aimed at resolving one element of the problem, for through the administrative linkage between the Aegean islands and coastal regions concerned with the Danube zone the troops in that theatre could be supplied from relatively wealthy productive areas by sea and river transport. Yet the problem remained

---

28. E. g. Attaleiates (Michaelis Attaliotae *Historia*, ed. I. Bekker, Bonn 1853), p. 118.4-5; 151.9 (1071). Cf. Leo diac., x, 8 (p. 171.19-21: the supplies brought by Basil II's forces are exhausted and the army has to forage in enemy territory).

29. For the fifth century see Vegetius, *Epitome rei militaris*, ed. C. Lang, Leipzig 1885, iii, 3; for the tenth-century, *Three Treatises*, (C) 557-559.

30. *Campaign Organisation and Tactics*, §§21, 36-42 (Dennis, p. 302f).

31. *Campaign Organisation and Tactics*, §§21, 32; *De vel. bell.*, 16.1 (Dagron/Mihăescu, p. 93; Dennis, p. 200). See the reference to Basil II's supplies running out in 975 (n. 28 above).

32. See, for example, the reference to the organisation of supplies for the campaign against the Rus in 972; *Leo diac.*, vii, 9.

acute enough for Maurice to attempt to have his armies winter on the non-Roman side of the river in 593 and 602[33]. Leo VI advised generals to carry sufficient supplies with the army and to forage on enemy territory rather than prey upon the citizens of the empire[34]; the need to avoid harming the provincials by permitting the army to forage and extract supplies without proper administrative controls is often repeated –although even where such controls were established, the presence of a large force of soldiers, their animals and their followers will rarely have been welcome[35]. The provincial administrators do seem to have tried to minimise the effects of passing military forces, and one should not over-exaggerate the problem. But several letters of the ninth-tenth centuries appeal to state officials against the burden imposed upon them, or their clients, through the imposition of *mitaton* and related expenses; these are on several occasions related explicitly to the effects of the presence of soldiers on campaign. And while we must allow for some degree of hyperbole on the part of the more privileged and literate elements in society, some of the complaints are on behalf of those less fortunate than the writers themselves[36].

II

One of the factors rarely discussed in this context is the rate of march of Byzantine forces[37], the amount of supplies that would be needed, the carrying capacity of the pack-animals accompanying an expedition, and the feed and fodder

33. See esp. P. De Jonge, «Scarcity of Corn and Cornprices in Ammianus», *Mnemosyne* 4 ser., 1 (1948), pp. 238-245; Jones, *Later Roman Empire*, p. 629, on the effects of the presence of a large expeditionary force at Edessa in 503 and 504 (while an exception, the example is nevertheless useful in giving some idea of the problem the presence of a large army created); and 630, for the evidence for price-fixing. For Thrace, see CI X, 27.10 (a. 491-505). On compulsory purchase and fixed prices see Haldon, «Synônê». For the *quaestura exercitus*, see Jones, *Later Roman Empire*, p. 482f, and for Maurice's order and the context, see Kaegi, *Military Unrest*, pp. 106-113.

34. *Tactica*, ix, 1-3; xvii, 36.

35. E. g. Maurice, *Strat.*, i, 9 (*Das Strategikon des Maurikios*, ed. G. T. Dennis, trans. E. Gamillscheg [CFHB 17], Vienna 1981).

36. The wealthy and powerful were most likely to succeed in gaining exemption: cf. a letter of the general Nikêphoros Ouranos to the *kritês* of the *Thrakêsion* theme appealing for exemption from *mitaton*, which he claimed was crippling his household (J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [Archives de l'Orient chrétien 6], Paris 1960, no. 42.241-242); or the letter of the patriarch Nikolaos Mystikos on behalf of the widow of a *drouggarios* of the *Vigla*: *Epistoliers*, no. 31.120-121. See especially Nicholas I, Patriarch of Constantinople, *Letters*, ed. and trans. R. J. H. Jenkins, L. G. Westerink (Dumbarton Oaks Texts II) Washington D. C. 1973, nos. 92. 10-26; 94. 31-40 (extraordinary impositions for the Bulgarian war); 150; 183 (concerning the imposition of military burdens and renewed general imposition of extraordinary levies on Church lands and clerics).

37. Two exceptions are J. Nesbitt, «The Rate of March of Crusading Armies in Europe. A Study and Computation», *Traditio* 19 (1963), pp. 167-181, and McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 340-341. I have avoided here the issue of the extent to which wheeled vehicles were used in transporting

required in turn for the baggage train. Although one obvious reason is the relative dearth of hard evidence, it is possible to arrive at some fairly reliable figures in respect of some of these questions, and on this basis to obtain some idea of the effects on the regions through which the armies passed.

Nikephoros Phokas considered a march of 16 miles (approx. 24 km.) to be both long and tiring for men and horses[38] and although this rate could have been maintained as an average in some cases, terrain, weather and the quality of the roads, tracks or paths used by the army will all have played a role, so that very considerable variations must have been usual[39]. The average length of a day's march for infantry of combined forces was probably rarely more than twelve-fourteen miles, which has been an average for most infantry forces throughout recorded history; and this figure would more often than not be reduced if very large numbers, which had to be kept together, were involved[40]. The average can be increased when no accompanying baggage train is present[41]; and increased yet

---

Byzantine military (or indeed non-military) supplies and goods. In general, the evidence suggests that wheeled transport was used on a less widespread basis after the sixth century, partly in response to the decline in the maintenance of hard road surfaces attested by archaeological data from some urban contexts. On the other hand, imperial expeditionary forces clearly were accompanied by wagons or carts on occasion: see the account and analysis of the 1176 campaign under Manuel I in R.-J. Lilie, «Die Schlacht von Myriokephalon (1176)», *Revue des Études Byzantines* 35 (1977), pp. 257-275, where some 3,000 wagons carried the imperial bagggage and siege-equipment. For some useful discussion, see R. W. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, Cambridge, Mass. 1975.

38. *De vel. bell.*, 13.2 (Dagron/Mihăescu, p. 79; Dennis, p. 189). Horses can move more rapidly and cover much greater distances than this, of course, and Phokas' figure must assume that the horses are carrying more than simply their riders.

39. See the discussion in McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 340-341.

40. See McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, p. 341; Van Creveld, *Supplying War*, p. 29; and especially D. Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*, Berkeley 1978, pp. 154-156, for detailed figures and averages derived from the marches of Alexander's army across Greece, Anatolia, Iran and into northern India. Two crucial points emerge very clearly: the speed at which large forces can move varies very considerably according to the terrain: anything between 7 or 8 miles per day and 18 or 20. Cavalry by themselves can cover distances of up to 40 or 50 miles, provided the horses are regularly rested and well nourished and watered. Small units can move much faster than large divisions: distances of up to 30 miles per day for infantry can be attained. The average marching speeds for infantry are 3 miles per hour on even terrain, 2.5 on uneven or broken/hilly ground. See esp. C. Neumann, «A Note on Alexander's March Rates», *Historia* 20 (1971), pp. 196-198; and F. Maurice, «The Size of the Army of Xerxes in the Invasion of Greece, 480 B. C.», *Journal of Hellenic Studies* 50 (1930), pp. 210-235, at 229.

41. As for Roman troops carrying most of their immediate requirements in equipment and provisions, where 20 Roman miles per 5 hours (18.4 miles), on metalled roads or good tracks, and in good weather, was normal. A faster pace, intended to cover 24 Roman miles in 5 hours, was also practised: see Vegetius, *Epitome rei militaris*, i, 9 and G. Watson, *The Roman Soldier*, London 1969, pp. 54-55, for further discussion and evidence. Watson concludes that these times must also have included

again for forced marches, although there is an inverse relationship between the length and speed of such marches and the loss of manpower and animals through exhaustion[42]. The distance at which supply dumps could be established or stops made to feed and water men and animals was also directly related to the distance covered in a day's march and how much provisions and water could be carried before re-supply was necessary[43].

In hostile territory, light cavalry scouts were sent ahead to spy out the army's line of march, the position of enemy forces and fortifications, the availability of wood and water, fodder and food, and were responsible for providing the commanders of the Roman forces with sufficient information for them to plan their route and the marching camps[44]. In Roman territory, in contrast, the route of march for large forces was generally prepared in advance and supplies provided through the activities of the local *prôtonotarios* of each district affected. Large concentrations of provisions seem to have been deposited at a few key locations, in granaries or storehouses according to the ninth-century report of Ibn Khurradadhbih, from which they were collected by the army and loaded onto pack-animals, carts and the soldiers themselves as they passed through[45]. This is clearly

---

resting periods in every hour to permit the speed represented in these figures. For more recent examples, cf. some of the campaigns of Frederick II of Prussia in 1757-1758: Van Creveld, *Supplying War*, pp. 28-29.

42. Cf. the example quoted by McGeer of Basil II's forced march in 995 from Constantinople to relieve Aleppo: see J. H. Forsyth, *The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034) of Yahya b. Said al-Antaki*, Diss. Univ. Michigan 1977, p. 492ff. The emperor set out with a force of 40,000: the journey, normally taking some 60 days, was completed in a quarter of the time, but only 17,000 men and their mounts or pack-animals arrived at Aleppo. Horses need regular rest and regular breaks for grazing (at least one day in six, or the equivalent), if they are not to develop sores and damage to their feet and backs, such that they are temporarily (and if not rested and cared for, permanently) useless. The drop-out rate in Basil's forces was probably due in large part to these factors. See F. Smith, «The Relationship between the Weight of a Horse and its Weight-Carrying Power», *Journal of Comparative Pathology and Therapeutics* 11 (1898), pp. 287-290; Idem, *A Manual of Veterinary Hygiene*, N. York 1906, p. 144 ff; Maurice, «The Size of the Army of Xerxes», p. 212.

43. The marching camps of the general Agricola during his campaign in eastern Scotland in A. D. 83-84 were established at distances of between 10 and 13 miles apart: see D. J. Breeze, «The Logistics of Agricola's Final Campaign», *Talanta* 16-19 (1987-1988), pp. 7-22; although this represents strategical requirements in respect of maintaining lines of communication as well.

44. Evidence and discussion in McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 331-332, 211-212, 300-302.

45. See Abû'l-Kâsim 'Ubayd Allâh b. 'Abd Allâh b. Khurradadhbîh, «Kitâb at-Masâlik wa'l-Mamâlik», *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, ed. M.-J. De Goeje, Leyden, 1870ff; nunc continuata consultantibus R. Blachère (etc.) (Leyden 1938ff), VI, Fr. transl. 76-85, at 83 (discussing the way in which the land tax was collected: a cash payment based on the price of grain, a tax collected in kind [grains] for the provisioning of the army, and placed in granaries or storehouses, and the *kapnikon*).

the system described in one of the tenth-century treatises on imperial military expeditions. We will return to this question below[46].

In the fifth century, it was recommended that soldiers be trained to carry a load of up to sixty Roman pounds (about 42.3 lbs/19.6 kilos)[47]. This presumably included the traditional seventeen days' worth of rations[48], although regulations in the *Codex Theodosianus* state that soldiers on the march should carry twenty days' worth of rations with them. But there is some question as to whether this amount was regularly carried by the troops, except when rapid movement was required in hostile territory: in Roman territory the greater part was probably transported by accompanying pack-animals[49], a point borne out in the late sixth century *Stratêgikon*, which also recommends that cavalry soldiers carry three to four days' supply with them in their saddle bags[50].

Rations were consumed on a three-day rotation in the late Roman period: *bucellatum* (hard tack) for 2 days in 3, bread for 1 day in 3, salt pork for 1 day in 3, mutton for 2 days in 3, wine and sour wine on alternate days; as well as a number of additional substances such as fish, cheese and oil, depending on context and availability[51]. The amount (weight) of such rations varied, but the figure of 1 lb (11. 28 oz/327 g) of meat and/or 2-3 lbs (1.41 lbs/654 g-2.1 lbs/981 g) of bread *per diem* per man given in one document for stationary troops seems to have been standard into the seventh century in Egypt; and there is no reason to doubt that, however it was actually made up (and whether or not the rotation of provisions was maintained beyond the first half of the seventh century), this figure represented a constant in the preceding and following periods[52]. Given that the meat element would be

46. *Three Treatises*, (C) 347-352.

47. See Vegetius, *Epitome rei militaris*, i, 19.

48. Cf., for example, Ammianus Marcellinus, *Works*, ed. and trans. J. C. Rolfe, 3 vols., London-Cambridge, Mass. 1935-1937, xvii, 9.2.

49. See Watson, *The Roman Soldier*, pp. 62-66 for figures and evidence.

50. Cf. Maurice, *Strat.*, i, 9.2 and v, 4: troops camped between 6 and 10 days' march from the enemy should take 20-30 lbs of hard tack each when they march to battle: and i, 2.4 for the saddle bags.

51. *CTh.* vii, 4.4 (a. 361); 5; 6; 11 (a. 360) (*Codicis Theodosiani libri xvi cum constitutionibus Sirmondianis*, edd. Th. Mommsen, P. Meyer et al. Berlin 1905).

52. P. Oxy. 2013-4 (*The Oxyrhynchus Papyri*, edd. B.P. Grenfell, A. S. Hunt et al., London 1898f). See J. Gascou, «La table budgétaire d'Antaeopolis (P. Greer 08.45 c-d)», *Hommes et richesses dans l'empire byzantin 1: IVe-VIIe siècle*, Paris 1989, pp. 279-313, at 290-292; and see Jones, *LRE*, p. 629 for higher figures for soldiers in garrison. It is important to stress that the size of the *annonae* and *capita* issued to stationary or garrison troops as pay in the late Roman period (whether in kind or as cash commutations) reflected not simply what the soldiers and their animals consumed, but also an allowance for dependents. They were thus not subsistence issues, but what have been referred to as «distribution allowances»: see L. Foxhall, H. A. Forbes, «Sitometreia: The Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity», *Chiron* 12 (1982), pp. 41-90, esp. 73. We should thus assume a substantial difference between

reduced to a minimum or to nothing under most campaigning conditions, this may seem too little to provide adequate nutrition, in view of the relatively low protein element in grain. But ancient strains of wheat and barley had considerably higher protein content than modern strains, so that –regardless of the protein loss inevitable in the process of baking milled grain to produce bread or biscuit– the bread ration of soldiers in ancient and medieval times provided adequate nutrition even without meat[53].

This campaign ration would give the maximum sixty-(Roman) pound load per man for about twenty days; although under normal marching conditions much of the individuals' supplies would be transported by pack-animal or wagon, as noted above[54]. A fifteen-thousand man army would thus require a minimum of some 900,000 (Roman) lbs (i.e. 634, 500 lbs or 288, 400 kilos) of provisions, excluding drinking water/wine and necessary «extras», such as lard and/or oil, cheese or fish, and so on, and not including fodder for the horses and the pack-animals, for a period of between two and, in exceptional cases, three weeks. Assuming an average rate of march for infantry and cavalry together of between twelve and fourteen miles per day in good conditions (an optimistically high figure compared with the majority of known military marches from pre-industial contexts)[55], such a force could thus travel some 240-280 miles in a three-week march, which provides a very crude guide to the distances at which supply dumps would have had to be established in

---

the minimal subsistence rations issued to soldiers on campaign, and those issued to troops in peacetime: the *capitum* issued to cavalry soldiers in the mid-sixth-century at Antaeopolis in Egypt amounted to some 12 lbs/5.4 kg per day, for example: see Gascou, «La table budgétaire d'Antaeopolis», p. 294; and the discussion with further literature in C. E. P. Adams, «Supplying the Roman Army: *O. Petr.* 245», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 109 (1995), pp. 119-124, at 122. The consumption of bread per soldier per day while on campaign was still assessed at 2 lbs per head in the European wars of the seventeenth and eighteenth century; see Van Creveld, *Supplying War*, pp. 24, 34; and the useful analysis in V. Aksan, «Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774», *War and Society* 13/1 (1995), pp. 1-14. Similar figures obtained for the Macedonian forces under Alexander as well as, more recently, US soldiers during the American civil war. See the discussion with literature in Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*, pp. 123-126. The rate at which the newly-installed Muslim soldiers were paid in kind in Syria, Palestine and Egypt in the years immediately after the conquest seems to reflect the minimal basic ration for individual soldiers, of between 2-3 lbs of wheat (rather than baked bread) per day (in Egypt), somewhat less in Syria, plus an allowance of oil, vinegar and honey: see the documents cited in P. Mayerson, «An Additional Note on Rouzikon (Ar. *rizq*)», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 107 (1995), pp. 279-281.

53. In general on grains and the areas where the different strains were produced, see the relevant sections in K. D. White, *Roman Farming*, London 1970, and on nutritional values, P. J. Reynolds, *Iron-Age Farm: the Butser Experiment*, London 1979.

54. See *Praecepta*, ii.1.

55. See Nesbitt, art. cit.: and cf. Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*, p. 112f.

advance. This figure is confirmed by the tenth-century treatise on campaign organisation, which notes that «it is not feasible, in turn, for an army to transport more than a twenty-four days' supply of barley from its own country for its horses», which suggests the recognised maximum period for a cavalry force[56].

Such a rate of march, of course, excludes wheeled vehicles, so that the amount of fodder required by pack-animals would itself add enormously to the supply problem. Horses and mules require considerably more in weight of provisions than soldiers, and are relatively economically inefficient animals, requiring proportional to their carrying capacity a much greater weight of supplies than men. Roman military mounts required something in the order of 20 lbs (9kg) of fodder per day under non-campaign conditions: some 5-6 lbs (2.2-2.7 kg) barley and a further 10-15 lbs (4.5-6.8 kg) hay or grazing[57]. The area required for grazing depended on

---

56. *Campaign Organisation and tactics*, § 21. 22-23 (trans. Dennis, p. 302f). Ibn Khurradadhbih notes (Fr. transl., p. 85): «there is no market in the Roman camp. Each soldier is obliged to bring from his own resources the biscuit, oil, wine and cheese that he will need».

57. See Ann Hyland, *Equus. The Horse in the Roman World*, London 1990, p. 90. She underestimates the amount of barley required, however: the figures given in *P. Oxy.* XVI 2046 (6th century) are 1/10 *artaba* of barley and 1/6 of a load of hay per horse. The relationship between the *artaba* and the *modios* varies in the sources for the late Roman period, most information coming from Egyptian documents. See R. P. Duncan-Jones, «The Size of the Modius Castrensis», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 21 (1976), pp. 53-62. The Byzantine *annonikos modios* was equal to 26.6 Roman pounds = 18.6 lbs/8.5 kg; but there was also a larger *basilikos modios* (40 Roman pounds = 28.2 lbs/12.8 kg), as well as a range of smaller *modii* in use in Egypt and elsewhere in the late Roman period. At the rate of 1 Roman/Byzantine pound = 11.2-3 oz. or approx. 320-27 g., and using an *artaba*: *modios* ratio of 1:3.3 (to be preferred, as that used in the Egyptian military *annona* and also, as we shall see, fitting better with the figures from the tenth-century document for the loads of the pack-animals), we arrive at a figure substantially higher than that quoted by Hyland. One tenth of 3.3 *modioi* of 26.5 Roman pounds each= 8.7 Roman pounds = 6.1 lbs or 2.78 kg, rather than the 3.5 lbs/1. 59 kg suggested by Hyland. As a result, Hyland's figures for grain feed need revising upward by some 50%.

All the figures presented here must be treated with caution, of course, especially since units of measurement such as the *capitum*, which represented a specific unit of ration, also functioned as a measure, of uncertain quantity, for straw; although these figures are to some extent borne out by figures in several other Egyptian documents: for example, in P. Freer 08.45 c-d (mid-sixth century), col. II, 30: 60 donkeys and 6 camels of the public post receive a total of 4,170 *modioi* of barley and 13,177 *capita* of straw, for 243.3 days. Camels consume half as much again as mules or donkeys: but very roughly this gives a daily ration of about 7.5 Roman pounds per animal for barley, which is 5.3 lbs or 2.4 kg., assuming again that the *modius castrensis* is meant, which is by no means certain.

The exact value of the *litra*, which fluctuated from 324 g. in the 4th century to 319 g. in the later Byzantine period, remains a point of discussion: see E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie* (Handbuch d. Altertumswiss. xii, 4 = Byz. Handbuch iv) Munich 1970, p. 174; K. Pink, *Römische und byzantinische Gewichte*, Baden bei Wien 1938, no. 21; but 327.45 g is the generally-accepted standard for the Roman pound, upon which these calculations have been based: see R. P. Duncan-Jones, «The Choenix, the Artaba and the Modius», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 21 (1976), pp. 43-52, at 52. For the value of the *artaba* in *modioi*, see *ibid.* (Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, 95 n. 6 is unreliable);

several factors –quality of pasturage, seasonal variations, and so forth. Horses need at least four-five hours'grazing per day, and it has been calculated that twenty horses would graze one acre of medium-quality pasture; on campaign, they were probably fed less. They require an average of 5-8 (UK) gallons (22.75-36.4 ltr) of water (the amount varying according to heat, intensity of work etc.)[58]. The availability of grazing obviously depends upon regional and seasonal variations: where fodder had to be transported in addition to grain, mobility would be drastically limited and transport costs increased.

The mules and pack-horses of the expeditionary armies of the tenth century had to carry their own grain rations as well as the equipment or provisions for the soldiers, although the loads seem to have been strictly controlled[59]. Three categories of load are specified: (a) saddle-horses carrying a man and their own barley were loaded with four *modioi* each; (b) unridden saddle-horses carrying eight *modioi*, (c) pack-animals loaded with barley carried ten *modioi* each. But it is unclear what the wieght of the *modios* in this context should be. As we have seen, there were several *modioi*, the two most relevant for the purposes of the present calculations being the standard «imperial» *basilikos modios*, of 40 Roman pounds (28.2 lbs/12.8 kg); and the smaller *annonikos modios* assessed at two-thirds the weight of the former, i.e. 26.5 Roman pounds (18.6 lbs/8.5 kg). If we take the larger *modios*, we get the following results (excluding weights for riders, saddles and pack-saddles):

for group (a) of animals: a load of 160 Roman pounds = 112.8 lbs (51.2 kg);
for group (b) a load of 320 Roman pounds = 225.6 lbs (102.5 kg); and
for group (c) 400 Roman pounds = 282 lbs (128.18 kg).

Gascou, «La table budgétaire d'Antaeopolis», pp. 286-287; and esp. D. Rathbone, «The Weight and Measurement of Egyptian Grains», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 53 (1983), pp. 265-275. The results of these calculations are, of course, complicated by the fact that the rations issued under the heading of *annonae* and *capita* need to be understood as maximal allowances, and not simply as the amount consumed, as noted already (see note 52 above).

58. The modern equivalent is twelve horses per acre, but this reflects different priorities for animals bred under modern conditions. See I. P. Roberts, *The Horse*, N. York 1905, p. 360ff. For water requirements: Hyland, *Equus*, p. 96; Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*, p. 127.

59. *Three Treatises*, (C) 411-414. Although in more recent times, horses and mules have been loaded with a standard pack of up to 200 lbs (see, e. g., W. B. Tegetmeir, *Horses, Asses, Mules and Mule Breeding*, Washington D.C. 1897, p. 129), Roman and Byzantine allowances seem to have been smaller. For similar calculations and figures for the medieval West, see B. S. Bachrach, «Animals and Warfare in Early Medieval Europe», *L'Uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo 31, Spoleto 1983), Spoleto 1985, pp. 707-751, at 716-720.

Taking the smaller figure, the same loads would be:

for group (a) 106 Roman pounds = 75 lbs (34 kg);
for group (b) 212 Roman pounds = 150 lbs (68 kg); and
for group (c) 265 Roman pounds = 187 lbs (85 kg)[60].

Now the approximate maximum weight a horse or mule can carry over any distance is about 250 lbs (114 kg), or in Roman/Byzantine measures, 282 pounds i.e. 7 «imperial» *modioi*, or 10.5 *annonikoi modioi*. Given that the *sagma* or pack-saddle and associated harness weighed between 50 and 60 Roman pounds (35-42 lbs/16-19 kg)[61], this would permit loads of up to about 200 lbs (91 kg), which is to say 225 Roman pounds (i.e. 5.6 *basilikoi modioi* or 8.5 *annonikoi modioi*). Bearing in mind the totals thus suggested by the figures in the tenth-century treatise on imperial expeditions, we may reasonably conclude that the measure used for loading pack-animals and, therefore, for assessing the tax collected in kind by the thematic *prôtonotarioi*, was indeed the *annonikos modios*, equivalent to the older *modius castrensis*, the lesser volume, rather than the larger «imperial» *modios* which would have impossibly overloaded the animals (and thus illustrating once again the degree of continuity in fiscal administrative practice from the late Roman period). Animals in each of the three categories in question would, in consequence, be carrying as follows (weights in modern measures):

for group (a) load: 75 lbs (34 kg), plus saddle: 40 lbs (18 kg), plus rider: 140 lbs (64 kg) = 255 lbs (116 kg);

for group (b) load: 150 lbs (68 kg), plus pack saddle: 40 lbs (18 kg) = 190 lbs (86.3 kg);

and for group (c) load: 187 lbs (84 kg), plus pack-saddle: 40 lbs (18 kg) = 227 lbs. (103.2 kg).

This is not the place to go into the question of the breeds and types of horse available in the middle Byzantine period[62]. But these are substantial burdens in view of the mean carrying capacity of the animals in question. And while horses and

60. *Three Treatises*, (C) 549-553. For the middle and later Byzantine *modios* (there were at least four different measures thus named) see Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, pp. 95-96, 97-108; and the literature in note 57 above.

61. See *CTh.* viii, 5.47 and *CJ* xii, 50.12. For the carrying capacity of horses, ponies and mules, see W. C. Schneider, «Animal laborans. Das Arbeitstier und sein Einsatz im Transport und Verkehr der Spätantike und des frühen Mittelalters», *L'Uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo*, pp. 457-578, at 493-554.

62. For an introduction, see the useful survey of A. Hyland, *The Medieval Warhorse: from Byzantium to the Crusades*, Stroud ^{2}1996.

mules of the breeds most probably available in the late Roman and Byzantine world can carry up to 300 lbs (136.4 kg) for short distances, the figures given in our text represent loads for long journeys, and the concern expressed in the document regarding overloading, and punishments meted out for overloading, are not surprising, echoing similar sentiments in the late Roman legislation on the loads for animals of the *cursus publicus*[63]. It is probable that the imperial saddle horses were not constantly ridden, but led, and that when they were ridden their loads were removed. Their better ration –they received a triple ration, in contrast to the double ration issued to the other animals– may also have enabled them to bear a somewhat heavier load for short distances[64].

Since a horse will consume between 15-25 lbs per day (6.81-11.36 kg), as noted above (the lower figure being an absolute minimum requirement, the mean –20 lbs [9.09 kg]– representing the figures derived from late Roman sources, and the higher representing the feed of cavalry horses in the European theatre during the early nineteenth century)[65], of which at least 5 lbs (2.27 kg) was barley or «hard feed», the 75 lbs (34 kg) barley feed carried by the higher-quality horses for their own consumption will have been sufficient for a march of about fifteen days (75/5). The treatise (C) on imperial expeditions is quite explicit that it is barley which is to be carried, rather than hay or other fodder, as is the tenth-century treatise on campaign organisation (which reflected an interest particularly in the Balkan theatre) and it is to be supplied by the various *prôtonotarioi* of the different *themata* through which the army passes, deposited in advance according to the route planned by the commander[66]. From the descriptions in both the treatises and the historians' accounts it is clear that the normal campaigning seasons were in the spring or late summer, when pasturage would be available for the horses' grazing requirements. Special arrangements were made for the grazing of the animals of the baggage train

---

63. See e. g. *CTh.* viii, 5. 8; 17; 28; 30 etc. Cf. Cassiodorus, *Variae* (MGH [AA)] xii, 1-385) iv, 47.5; v, 5.3, where mules are given a total burden of 110-116 lbs (50-53 kg). For late Roman and Byzantine horses, as well as the issue of Arab, Persian and steppe influence on breeds and availability, see Hyland, *The Medieval Warhorse*, p. 18ff, 85ff.

64. *Three Treatises*, [C] 125, 362-363, 398-399.

65. See Van Creveld, *Supplying War*, 24; and esp. Hyland, *Equus*, p. 91. Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*, pp. 126-127, gives similar figures for fodder (hay and straw), but –in constrast to Hyland– greatly *overestimates* the weight of grain required, since he ignores the considerable differences between the nutritional values of the ancient grains which would have been used, and modern grains, noted already. The figures in P. Oxy. XVI 2046 give an explicit weight, upon which the present calculations are based.

66. *Three Treatises*, (C) 347-352, 549-553; *Campaign Organisation and Tactics*, §21.22-23 (Dennis, pp. 302-303).

and for the imperial riding horses[67]. In Roman territory, security was less important, although grazing horses and pack-animals were supervised. In enemy territory, the perimeter of the camp was laid out to accommodate and protect all the animals. The *epeiktês*, an official on the staff of the *komês* and the *chartoularios* of the stable, was responsible for the pasturage as well as for the feed of the animals[68]. We may conclude that major supply dumps were needed at stages of approximately 200-250 miles, although under very good conditions and with smaller numbers imperial forces may have moved more rapidly than this and needed re-supplying less frequently; fast-moving cavalry forces will have been even less demanding, although ample fodder and water will have been essential. On the basis of these admittedly somewhat approximate calculations, the 1,086 pack-animals of the imperial household baggage described in the tenth-century treatise we have referred to[69] will have required a basic 5,430 gals (24,435 ltr) of water, 543 acres (280 ha) of pasture, and 5,430 lbs (2,468 kg) of barley feed per day. In practice, the amount of green fodder acreage –grazing– required will have fluctuated fairly sharply according to local conditions, while water-consumption will likewise have varied according to temperature, size of load, speed of movement and similar factors. Nevertheless, these averages give some idea of the quantities of supplies involved. A cavalry force of similar strength will have required about the same for the horses of each soldier; but we must then add supplies for re-mounts and pack-animals, so that the total provisions necessary for the animals of a fast-moving cavalry force of 1,000 men will have amounted to at least half as much again, expanded exponentially as the distance over which supplies had to be transported increased, along with the number of pack-animals thus entailed: the greater the number of pack-animals, the greater the total amount of fodder, since they will themselves have consumed a portion of their loads; the longer the journey, the greater the relative rate of consumption, until the expedition becomes a logistical impossibitity[70]. Multiply these figures by (at least) fifteen for the imperial cortège alone, and the amount of provisions which each *prôtonotarios* will have had to arrange at the appropriate re-supplying points can be deduced. Where barley feed was not available for short periods, the amount of pasturage required will have increased substantially. And an expedition which set off in seasons when pasturage was not available will have needed to carry dry fodder with it, thus enormously

---

67. *Three Treatises*, (C) 583-586, 605-606; McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 357, 358.

68. *Three Treatises*, (C) 395-401; McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 349-354; 358.

69. *Three Treatises*, (C) 392-394, and commentary (pp. 238f).

70. See the discussion and figures presented in Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*, pp. 18-22.

increasing the overall demand for pack-animals exponentially. With these quantities in mind, and bearing in mind also the very problematic nature of many of the figures and statistics offered above, the magnitude of the administrative and logistical task facing thematic officials in filling the storehouses referred to by Ibn Khurradadhbih is nevertheless very apparent.

But travelling across Anatolia presented a number of difficulties, even before entering hostile territory. From Constantinople as far as Dorylaion, which at 972 m above sea-level is situated near the northern limit of the Anatolian plateau, fodder will have been relatively easily obtained. Thereafter, as Crusader accounts make clear, armies will have had to carry much of their provisions and fodder with them until they reached the more fertile region around Ikonion, passing through only occasional and small cultivated areas in more sheltered minor river valleys. Similar considerations apply to forces moving south-west from Koloneia towards Kaisareia, and then beyond either south-west or south-east; and then for those forces moving south-east from Ikonion towards Cilicia. These were the districts in which the role of the *prôtonotarioi* of the *themata* will have been most crucial, for without their support –and as the Crusading forces found in 1097– the collection and organising of supplies sufficient for a middling-sized force of some 5-10,000 will have been exceedingly difficult[71]. It is worth noting, in passing, that the main imperial *aplêkta* as they are listed in a garbled list of the tenth century and as confirmed by historical accounts of ninth-century campaigns, form an arc running across the north-western and northern edges of the central Anatolian plateau –at Malagina, Dorylaion and Kaborkin for the westerly route towards Amorion and then on to Ikonion; at Dazimon, Koloneia and Kaisareia for the northern route. Bathys Ryax, south-west of Koloneia and south of Dazimon was established as a base near Sebasteia for the march towards either Kaisareia or Tephrike, further to the east[72]. This arc marks the limits of what has been identified as the area most exposed to Arab raiding and attacks during the second half of the seventh and the eighth centuries, and would appear in consequence to represent a logical response

71. See for the chief routes in particular J. G. C. Anderson, «The Road System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns», *Journal of Hellenic Studies* 17 (1897), pp. 22-30; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890, p. 254ff; and the useful F. Stark, «Alexander's Minor Campaigns in Turkey», *Geographical Journal* 122 (1956), pp. 294-305; and for the climatic conditions, J. C. Dewdney, *Turkey, an Introductory Geography*, New York 1971, p. 50ff, 219-235; and the relevant sections in *A Handbook of Asia Minor* II, Naval Staff Intelligence Dept., London 1919. The Crusaders' experiences are summarised briefy by Hendy, *Studies*, 40-44.

72. For the *aplêkta*, see *Three Treatises*, text (A); and commentary, 155-157 for their location and further literature.

to the needs of both defending the areas beyond it, to north and west, as well as to the needs of counter-attacking forces[73]. Thereafter, fodder and supplies will have had to be trasported or collected at camps established en route, which will necessarily have been situated at the distances appropriate for the troops concerned –cavalry only, infantry only, mixed forces, and so on. And once into hostile or devastated territory, twenty-four days' supplies was the standard limit before foraging will have become unavoidable. Such logistical factors set very specific limits to the possibilities for mounting military operations.

III

Horses and mules were raised from a variety of different sources. If the imperial household was involved, then all the main state departments, the leading civil and military officers, the metropolitanates and the monastic houses of the empire had to provide a certain number or mules or other pack-animals to transport the household and its requirements[74]. For regular non-imperial campaigns the main sources for the army were imperial stud-farms in Asia Minor[75]; requisitions from the estates of the Church[76], requisitions from secular landholders (*ekthesis* or *epidosis monoprosôpôn*, which may also have included the animals

73. See R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* (Miscellanea Byzantina Monacensia 22), Munich 1976, p. 189 (map) and preceding discussion.

74. *Three Treatises*, (C) 67ff and relevant commentary.

75. The *mêtata* of Asia and Phrygia are the most prominent in the middle Byzantine period (see *Three Treatises*, comm. to (C) 61ff). That from Phrygia is known especially from a late Roman inscription, according to which it was situated in the triangle formed by the small towns of Synnada, Dokimon and Polybotos. See W. H. C. Frend, «Angareia in Phrygia», *Journal of Roman Studies* 46 (1956), pp. 46-56; and also C. Foss, «Byzantine Malagina and the lower Sangarius», *Anatolian Studies* 40 (1990), pp. 161-183 (repr. in Idem, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996, VII). But there seem also in the eighth and ninth centuries, at least, to have been *mêtata* in Lydia: cf. *V. Ioannicii (AS* Nov. ii/1, 332-383 [BHG 935]) 368A. Close co-operation between the *logothetês tôn agelôn*, in charge of these herds, the military logothete, the *komês tou stablou* and his representatives at Malagina, and other fiscal departments, must have been essential, and is implicit in the text (C) referred to already, compiled partly from ninth-century material during the middle years of the tenth century. See also V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin, II: L'administration centrale*, Paris 1981, pp. 289-299, 487-497. In the sixth century there had also been military stock-raising estates in Thrace as well as eastern Asia Minor (see Procopius, *De bello Vandalico*, i, 12.6; *De bello Gothico*, iv, 27.8; and *Theophyl. Sim.*, iii, 1). Imperial stud-farms in Cappadocia had raised race horses, and may have specialised in other types of animal also. The best-known such estates were the Villa Palmati, near Tyana (see O. Cuntz, ed., «Itinerarium Burdigalense», *Itineraria Romana*, Leipzig 1929, pp. 86-102, at 93), and the estate of Hermogenes in the Pontos: cf. *CTh.*, vii, 6; x, 7.6 (*CJ* xi, 76); *CTh.*, xv, 10.1.

76. Cf. *DAI* cap. 52 with commentary (p. 204f).

provided by the Church)[77]; and the soldiers themselves, who either brought their own animals or were required to purchase their requirements on the market using their salaries and campaign payments[78].

The soldiers themselves came from an equally wide range of sources, and for the period from the early ninth until the later tenth century may briefly be classified as follows. First, the regular *thematikoi* soldiers entered on the *kôdikes* held in each theme and in the military *logothesion*. These seem to have been further classified into (a) those who could actually afford to appear for duty with the requisite equipment and supplies; (b) those who could afford to pay for their service, but preferred not to serve in a personal capacity: in their case, they had to provide the equipment, provisions and the soldier (or, as an alternative, the equivalent value in cash) to send to the muster, or *adnoumion*[79]; and (c) those who could not, and had to be maintained by the thematic administration. This seems to have been done in one of three ways (or a combination thereof): through what was termed *syndosis*, whereby a number of tax-payers were grouped together and made responsible for the cost of equipping and supplying the soldier; or by making a wealthy but unwilling *stratiôtês* (from among those in category (b) mentioned already) responsible for their equipment and provisions; as well as by paying and equipping the soldiers directly through thematic or centrally-raised taxes[80]. In addition, by the middle of the tenth century, it is clear that considerable numbers of landed properties which had earlier been classified as adequate to maintain and provide a soldier had been split up due to inheritance, and that the various parcels into which the registered holding had since been subdivided were now responsible for a

77. See *De Cer.*, p. 658.7-8; there are many examples of the term from documents of the tenth and eleventh centuries. See the brief discussion in Hélène Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84 (1960), pp. 1-109, 5 and n. 7.

78. For soldiers purchasing their own horses or equipment with the salaries issued to them, see *De Cer.*, p. 658.4-8; and cf. *De vel. bell.*, 19.4 (Dagron/Mihăescu, p. 108; Dennis, p. 214f). On the *mêtata* see *Three Treatises*, 161-162; 184; 187.

79. Leo VI recommends that the general select the well-to-do but unwilling (military) households and demand from them the fully-equipped soldier and his mount: Leo, *Tact.*, xviii, 129; xx. 205. Note Ahrweiler, «Recherches», p. 5 who, however, interprets the terms *μὴ στρατευομένοι and στρατεύεσθαι* to mean not registered or not willing to be registered at all on the thematic *kôdikes*. In fact, it should be understood to refer to those who, while registered, were not willing to serve themselves (*strateuomenoi*) or be enlisted for the campaign in question. See Haldon, *Recruitment and Conscription*, p. 56; «Military Service, Military Lands and the Status of Sodiers: Current Problems and Interpretations», p. 32. Instead of personal service, the wealthy *stratiôtai* registered on the *kôdikes* were to provide the resources for the person who actually fulfilled the service, the *strateuomenos* (the terminology is confusing partly because many such *strateuomenoi* might be impoverished *stratiôtai* in their own right).

80. Cf. Leo, *Tact.*, c. 717, 720f, 805; and compare c. 977.

proportional burden, paid to the local military administration to support an outsider recruited for the campaign in question. This procedure overlaps with that described under the term *syndosis* already mentioned. Most of these regular thematic troops seem to have served on a seasonal basis[81].

This system of raising and equipping soldiers evolved fairly quickly during the tenth century as the pressures on the state's resources increased in parallel to the demands of the wars of reconquest, particularly from the time of Romanos II and Nikephoros II. The Arab chronicler Ibn Hawkal describes the methods of raising troops for expeditionary forces from an outsider's perspective during the reign of Nikephoros II, which accords with much of what we can extract from the documents dealing with the Cretan expedition, and with references to earlier precedents, for example, in the provinces of the West and the Peloponnese in the time of Romanos I: each household pays a certain rate according to the type of service it has to support, the resources thus extracted going to the maintenance of a soldier or sailor. Ibn Hawkal records that from the wealthy, a mounted soldier with all his equipment was required[82]. But the central government could vary the demand: a particular cash sum from each registered household, or a contribution in livestock, cavalry mounts and equipment, and so on, could also be required[83]. This has in turn been connected with the more generalised fiscalisation of the *strateia* which seems to have been especially stimulated by the policies of Nikephoros II, as reported by Zonaras[84].

---

81. This is not the place to take up these issues in detail. For recent surveys of the literature and the evidence, see R.-J. Lilie, «Die zweihundertjährige Reform: zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert», *Byzantinoslavica* 45 (1984), pp. 27-39, 190-201; Haldon, «Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», pp. 20-41; and M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Paris 1992, pp. 231-249.

82. Ibn Hawkal, *La configuration de la terre [Kitab Surat al-Ard]*, trans. J. H. Kramers, E. Wiet, Beirut-Paris 1964, p. 194; and Ahrweiler, «Recherches», pp. 20-21; Haldon, *Recruitment and Conscription*, p. 61f.; Dagron, Mihăescu, *Le traité sur la guérilla*, p. 278ff.

83. See *Constantine Porphyrogenitus, De administrando Imperio*, I; Greek text ed. Gy. Moravcsik, Eng. transl. R. J. H. Jenkins. New revised edn. (CFHB 1 = DOT 1), Washington D. C. 1967, § 51.199-204; §52; most recently discussed by N. Oikonomidès, «The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century», *Symmeikta* 10 (1996), pp. 105-125, esp. 108-112.

84. Zonaras (*Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri XIII usque ad XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, CSHB, Bonn, 1897), iii, p. 504.12-16; Cedrenus (*Compendium historiarum*, ed. I. Bekker, CSHB, Bonn, 1838-1839), ii, p. 368.7-10. For the generalised fiscalisation of the *strateia*, see Zonaras, iii, pp. 505.16-506.10, and the discussion of Ahrweiler, «Recherches», pp. 22-23, and Kaplan, *Les hommes et la terre*, p. 253ff on the implications for the differentiation between military and non-military households.

Secondly, there were the full-time, core troops based in each *thema*, in key fortresses and with the *stratêgos* in his headquarters. These are the standing units of the thematic armies, presumably made up from registered holders of a *strateia* who were able to (or wished to) serve on a permanent basis, and from other less well-off persons in each *thema* subject to the *strateia* and registered on the military rolls, but supported by the state on a full-time basis from the income derived from the fiscalised *strateia*. All these different categories of soldier enjoyed the same privileges of military status. By the early eleventh century such regular thematic units were often also called *tagmata* (of such-and-such a district or theme)[85]. There is some debate as to how numerous these were in the eighth and ninth centuries; they may always have been paid through the methods for fiscalising *strateia* referred to already, but there was probably always an element of their pay from central resources: the tariff of pay described by Ibn Khurradadhbih[86], the fact that the state seems regularly to have despatched officers from Constantinople with the salaries of the thematic forces[87], and the fact that this was done in the later ninth century at

85. See Zonaras, ii, p. 293 (*tagmata* of the *themata*). For ethnic/regional names for such units, see *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn [CFHB 5] Berlin-New York, 1973, pp. 487.34-488.1, for Cappadocian troops; p. 488.50-54 for Pisidian and Lycaonian contingents, the «two *tagmata* of the Anatolikoi»; p. 491.28 for *tagmata* from Koloneia and Chaldia, and p. 491.39-40 for Armenian units from Sebasteia, Melitene and Tephrike. Other examples: Cedrenus ii, p. 527.19-528.6; p. 543.17ff.; p. 660.14-20; p. 662.12-17 (indigenous *tagmata* and local *themata*); p. 694.2 and p. 692.10 (cf. Attaleiates, p. 122.7-11) –the contrast between indigenous troops and the *misthophorikon* (Franks, Uzes and others) in 1071; Attaleiates, pp. 93.7-11; 95.14-96.1; 155.6-7 (local and tagmatic troops again). For the differences in status between indigenous provincial soldiers and foreign mercenaries, see Haldon, «Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», pp. 61-62 n. 147. For a list of such provincial *tagmata*, with sources, see Ahrweiler, «Recherches», p. 34f. It is unclear from the language used in the sources whether the «five *tagmata* of the West» (see Attaleiates, pp. 122.7ff; 1243.8-10) are actually tagmatic units of the older type (*scholai*, *exkoubiton* etc.), which seems more probable (see the literature in n. 141 below) or merely regular thematic regiments. See H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, Vienna 1991.

86. *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik*, Fr. transl. 84-85. This scale was based on information from the earlier writer al-Jarmi; see W. T. Treadgold, «Notes on the Numbers and Organisation of the Ninth-Century Byzantine Army», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 21 (1980), pp. 269-288; Winkelmann, «Probleme der Informationen des al-Garmi über die byzantinischen Provinzen», pp. 18-29 (see note 5 above); and Treadgold, *Byzantium and its Army 284-1081*, Stanford 1995, p. 64ff.

87. E. g. Theoph. (*Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, 2 vols., Leipzig 1883, 1885), pp. 484-485 (for 809) and 489 (for 811), when Bulgar and Arab forces respectively captured the thematic *rhogai* despatched form Constantinople. Cf. Scylitzes, pp. 487.34-488.1; Attaleiates, p. 54.1-4 (Bryennios, the *stratêgos* of Cappadocian units in the Anatolikon, and wishing to issue a more generous payment than that offered by the emperor, seizes the imperial official sent with him, along with the pay for the soldiers).

least on a three- or four-yearly rotational basis makes this clear[88]. The relationship between these standing contingents and the thematic militias, for that is in effect what they were, remains unclear[89]. What is clear is that as the tenth century progressed the state increasingly preferred to raise cash from the commutation of military service which it could then invest in the more professional and permanent units of the themes – units which will have included the heavy cavalry referred to in the legislation of the emperor Nikephoros II[90]. It was these core elements of the thematic forces which became the *tagmata*, or permanent units, of the provinces and themes of the later tenth and eleventh centuries.

Finally, there were the troops which may broadly be defined as «mercenary» units, although these may again be subdivided into several categories, the first of which overlaps to a large extent with the previous category: (a) units made up of

---

88. See Ibn Khurradadhbih, p. 84; *Three Treatises*, (C) 647-652; discussion *ibid.*, 256; Hendy, *Studies*, pp. 183-184, 646-651; Treadgold, *Byzantium and its Army*, pp. 137-138; and N. Oikonomides, «Middle Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament», *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, eds. J. Duffy, J. Peradotto, Buffalo, N. Y. 1988, pp. 121-136. Pace Treadgold, *loc. cit.*, the fact that the text at *Three Treatises* (C) 647ff refers to the *stratêgoi* of the themes after stating that «the *themata*» were paid on this cyclical basis should not be understood to mean that it was the generals who were thus paid: on the contrary, the generals are mentioned since it was they or their *offikion* which would receive and be in charge of the distribution of the salaries in question.

89. See Lilie, «Die zweihundertjährige Reform», p. 199f; Haldon, *Recruitment and Conscription*, pp. 65-66, 76, 79; *Praetorians*, pp. 219-220. In a recent article, Martha Grigoriou-Ioannidou, «*Themata et tagmata*. Un problème de l'institution des thèmes pendant les Xe et XIe siècles», *Byzantinische Forschungen* 19 (1993), pp. 35-41, has underlined the fact that the terms *taxatoi* and sometimes *taxatiôn* which appear frequently in the sources for the period before the middle of the tenth century, refer most probably to such troops (see esp. pp. 39-40).

90. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, p. 316ff; Haldon, *Recruitment and Conscription*, pp. 79-80 and notes; Dagron, Mihăescu, *Le traité sur la guérilla*, p. 262. Leo VI notes that the thematic administration should arm and equip the less well off but militarily more useful at the expense of the better-off, although the general was encouraged to select the best from among those registered on the thematic *kodix*. See Leo, *Tact.*, iv, 1; xviii, 129f; xx, 205. This process was probably that described already of *syndosis*. In contrast, the whole *strateia* could be commuted, as occurred in the Peloponnese and other western provinces in the reigns of Leo VI and Romanos I on several occasions, as we have seen; cf. *DAI*, 51.192-204; 52.12-15. In the case of the Peloponnese, a sum of 100 lbs gold was required in lieu of service, which was demanded at the rate of 5 *nomismata* per head from all those registered for military service. For Nikephoros' legislation see *Jus Graecoromanum*, edd. I. and P. Zepos, 8 vols., Athens 1931/Aalen 1962, i, coll. iii, nov. xxii, pp. 255-256 (new edn.: N. Svoronos, *Les novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, éd. posthume P. Gounaridis, Athens 1994, p. 176) (cf. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches 565-1453* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I] i-iv, Munich-Berlin 1924-1965; ii, 2nd edn. ed. P. Wirth, Munich 1977, no. 721). See the brief discussion in N. Oikonomides, «The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century», pp. 109-111; and Kaplan, *Les hommes et la terre*, p. 251ff.

individual Romans and non-Romans attracted to serve for a particular length of time or particular campaign, at specific rates, and equipped by the state, drawn both from the regular registered *stratiôtai* and others: the four imperial *tagmata* may be seen in this light[91] as well as the units occasionally recruited by emperors for special service, such as the special naval troops raised by Michael II, the *Tessarakontarioi*, or the *Athanatoi* established under John Tzimiskes; as well as the numerous other special *tagmata* referred to for the later tenth and eleventh century[92]; and (b) units made up of non-Romans from a particular ethnic group or region – some sections of the *Hetaireia*, for example, the Chazars and Pharganoi serving at court, or the «Ethiopian» unit raised during the reign of Theophilos. These seem normally to have come under Roman command[93].

Last of all, the various foreign units serving under their own leaders for a particular length of time or campaign become a standard element of the military establishment – the *Rus* or Varangians with their boats in the campaigns of 935 to

---

91. That some of the soldiers of the imperial *tagmata* seem also to have been subject to the *strateia* and to have been proprietors of land in their own right seems clear: see Haldon, *Praetorians*, pp. 297-298. Service in the imperial *tagmata* was open to regular registered *stratiôtai* of the *themata*, as several examples suggest; cf. the story of the soldier from the Opsikion army who wished to be enrolled as a *scholarios* in the time of Theophilos (Haldon, *Praetorians*, p. 299 and nn. 894-895); or of the mid-ninth-century soldier in the *tagmata* who lived on his rural property, which may have been connected with a family obligation (although he appears to have no-one else to help him, and must ask his friend the village priest to look after his horse while on duty in Constantinople: see *La vita retractata et les miracles posthumes de saint Pierre d'Atroa*, ed. Laurent, 110.1-5, and Haldon, *Praetorians*, p. 325). Contrary to Kaplan, *Les hommes et la terre*, p. 235 (and Idem, «La place des soldats dans la société villageoise byzantine [VIIe-Xe siècles]», *Actes du XVIIIe Congrès de la Société des Historiens médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public*, St. Herblain 1991, pp. 45-55, at 46-47), however, I do not think the text can be understood to suggest that he was relatively poor and that he cultivated his land; a period of absence on duty with no-one to maintain his property (as the text makes clear was the case) and, presumably, tend his crops, is difficult to reconcile with any regular agricultural production; while his tagmatic income alone would have raised him above the economic level of the average rural populace.

92. Genesius (*Iosephi Genesii Regum libri quattuor*, edd. I. Lesmüller-Werner, I. Thurn [CFHB 14], Berlin-New York 1978) 35; Th. Cont. (in *Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus contunuatus*, ed. I. Bekker, CSHB, Bonn 1825, pp. 1-481), p. 81.6f; Ps.-Symeon (*Symeonis Magistri ac Logothetae Annales a Leone Armenio ad Nicephorum Phocam*, in: *Theophanes continuatus*, pp. 603-760), pp. 623-24 for the *Tessarakontarioi* (and Bury, *ERE*, p. 143, n. 7); and Leo Diac., 107.11f, 132.17-18 for the *Athanatoi*. See Ahrweiler,« Recherches», p. 27f.

93. See *Acta Martyr. Amor.*, p. 27.9-11 (De XLII martyribus Amoriensibus narrationes et carmina sacra, ed. B. Wassiliewsky, P. Nikitine, in: *Mémoires de l'Acad. impériale de St. Petersburg*, classe phil.-hist., viii sér., 7 [1905] no. 2, pp. 22-36: de Callisto [BHG 1213]) and Haldon, *Praetorians*, p. 518 n. 681; *Klet. Phil. (Klêtorologion tou Philotheou*, in Oikonomidès, *Listes*, pp. 81-235), p. 209.20-21; *Three Treatises*, [C] 378f; *De Cer.*, pp. 576.8; 661.1f. On the *Hetaireia*, see Haldon, *Praetorians*, p. 252 and n. 683.

Italy, and 949 and 965 against Crete, for example[94]. Their numbers increased dramatically during the eleventh century as the provincial soldiery was neglected and the *strateia* fiscalised; although it should be emphasised that the use of mercenaries in large numbers need not in itself be an indicator of «decline», political or economic: as has recently been pointed out, they continued to be employed throughout the twelfth century and well after the stabilisation of finances and political arrangements achieved by Alexios I and his immediate successors[95].

Once in hostile territory, it was assumed that the army would encamp and entrench, and several treatises refer, in one case in considerable detail, to the procedures to be adopted in establishing a suitable position, in laying out and in fortifying the encampment. Details also survive of the order in which the tents of the different units were to be laid out, the distances between them, the system employed for establishing watches and picket lines, passwords and camp security, and so forth[96]. To what extent these theories were put into practice clearly varied according to circumstances, but the evidence of the tenth- and eleventh-century historians suggests that the standard precautions were indeed taken when in enemy territory. The accounts of Leo the Deacon for the campaigns of Nikephoros Phokas, John Tzimiskes and the young Basil II, of John Skylitzes and Michael Attaleiates for the same period and for Romanos IV both before and during the Mantzikert campaign, make this very clear[97].

94. *De Cer.*, p. 660.18; 664.15f; Th. Cont., p. 480.

95. See, for example, the soldiers under the mercenary leader Pappas (Bryennios, p. 169.13-14) (*Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975), Roussell de Bailleul (Zonaras, III, p. 709.12-13; Bryennios, p. 147.23f, and p. 146 note 8; Anna Comnena, *Alexiad*, I, 2ff [ed. B. Leib, *Anne Comnène, Aléxiade*, 3 vols., Paris 1937-1945]), Crispin (Bryennios, pp. 134 note 2, 148, note 1, 147.23f; Attaleiates, p. 122. 22ff), and Hervé (Scylitzes, p. 467.5-6, 485.53-54). For other units, see Ahrweiler, «Recherches», p. 34. In 1057 Katakalon Kekaumenos marched to support Isaac Komnenos with five *tagmata*, two indigenous units from the *themata* of Chaldia and Koloneia; one unit of Rus, and two of Franks; in addition, units from the *themata* of Melitene, Tephrike and Sebasteia were also present: Scylitzes, pp. 490.15-491.41; Cedrenus, ii, p. 625f. For a recent discussion of the role and effectiveness of such units in the eleventh century, see J. Shepard, «The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium», *Anglo-Norman Studies* 15 (1993), pp. 275-305. On the tendency to view mercenaries as a «bad thing», see pp. 275-276.

96. Details of encampments: *Campaign Organisation*, §§1-9; *De vel. bell.*, §15. Cf. *Three Treatises*, [C] 420ff, 540-543, 570-579. See G. Kolias, «Peri aplêktou», *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon* 17 (1941), pp. 144-184.

97. Leo Diac., i, 3; 9; ix, 1; x, 8; x, 9 (note that at ix, 1 [p. 143.6-7] Leo notes that the Romans customarily fortify their camps with a ditch and bank surmounted by spears, a technique described exactly in the military treatises (see McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 350, 353-354). He refers frequently to Roman generals throwing up earthworks around besieged cities or fortresses, suggesting that the Roman forces were thoroughly accustomed to such undertakings: cf. iii, 10; iv, 3; iv, 10; iv, 11 for example); Attaleiates, p. 109.5-7 (Romanos IV sets up an entrenched camp «according to the usual fashion»); and pp. 117.11ff; 118.13ff; 119.12f; 120.9-10 for a series of entrenched marching camps set up

Some of these encampments were obviously substantial, able to ward off major attacks by the enemy at times, while the army needed to be able to set up such an encampment under the most difficult conditions[98]. Anna Comnena feels the need to explain why on one occasion her father did not entrench and fortify his encampment; so that we may assume that the practice was generally followed[99]. By the same token, Byzantine writers note occasions when careless or ignorant commanders failed either to establish a secure camp or, having done so, fail to ensure adequate supplies in the locality or maintain adequate guards and piquets to warn of hostile attack[100]. In Roman territory, in contrast, the army could be housed either in marching camps of this sort, or in the several military base camps, or *aplêkta*, situated at key points along various major military routes[101]. Alternatively, soldiers and officers could also take lodgings with the civilian population, as the evidence from tenth- and eleventh-century documents makes clear (the imposition of *mitaton* and *aplêkton* on local populations), and as at least one ninth-century hagiography, describing how a soldier was billeted in an inn, testifies[102].

---

during the campaign and the emperor's withdrawal to Roman territory. Cf. *ibid.*, p. 151.8-10: Romanos sets up an entrenched camp near Mantzikert «in the customary fashion». These and a number of other references in the tenth-and eleventh-century historians' accounts of campaigns at this time, illustrative of the usual practice of establishing a fortified camp, are discussed in McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 347-357, with an analysis of the prescriptions of the various contemporary military treatises. For the earlier literature on marching camps, see *ibid.*, p. 347 n. 30.

98. Attaleiates, pp. 111-113; cf. 117.22-118.13, where the Roman forces establish and entrench their camp in good order while under attack; Scylitzes, p. 470.69-70 for the construction of a deep ditch around the Roman camp during a campaign against the Pechenegs; and pp. 470.87-471.7 for the defeated Roman forces besieged inside their encampment. See also Scylitzes, p. 467.11-12, for a camp in which the baggage and supernumeraries were left; and the capture of the camp by the Pechenegs after the Roman defeat, p. 469. 48-50.

99. See *Alexiad*, i. 4. Attaleiates (p. 126.4) similarly mentions an obviously unusual occasion when the emperor Romanos IV did not entrench his camp.

100. Discussed in McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 358-359. Cf. Attaleiates, pp. 32.6-33.10 (and cf. Kek., §64 [Wassiliewsky-Jernstedt, p. 22.25ff; ed. G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena*, Moscow 1972], §27) for the inexperienced commander appointed by Constantine IX to lead an expedition against the Pechenegs in 1049, who failed to encamp or rest his troops, with disastrous results.

101. See *Three Treatises*, text [A] and notes for a list of the most used *aplêkta*; and [C] *loc. cit.*

102. On these two *aggareiai* or *epêreiai*, state impositions, see the brief refs. in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, 131; 2, 1385 and the fuller discussion with sources in Haldon, *Praetorians*, pp. 599-601, 993; and Hendy, *Studies*, pp. 610-611. For the hagiography (a story relating to events before Nikephoros I's defeat at the hands of the Bulgar Khan Krum in 811), see *Relatio Nicolai ex milite monachi*, in: *Synax. CP*, 341-344 (*BHG* 2311; cf. *BHG auct.*, App. IV, 1317h), 341.22f; and cf. *Vita Nicolai Stud.* (*PG* 105, 863-925 [*BHG* 1365]), 893f. See L. Clugnet, «Histoire de S. Nicolas, soldat et moine», *Revue de l'Orient Chrétien* 7 (1902), pp. 319-330 (repr. in *Bibl. Hag. Or.*, 3 , Paris 1902, pp. 27-38).

The order of march varied according to the size of the army and the nature of the terrain, of course, as well as whether or not the emperor was present. Instructions for camps and the order of march are much more carefullly set out in the latter case. When the imperial *tagmata* were present they were given specific positions in camp and on the march[103]; when they were not present, commanders were recommended to pay attention to the relative disposition of mounted and infantry units. Again, the order of march for large forces was very different from that for smaller detachments or raiding parties, clearly set out for the latter in the treatise on skirmishing warfare[104]. All the treatises agree that only the minimum of baggage should accompany the force into hostile regions; the greater part was to be left in home territory, and the *prôtonotarios* of the theme from which the army enters the lands of the enemy should take charge of it[105].

In the document dealing with imperial military campaigns, most of the information from which probably dates from the time of Basil I, the army consists entirely of thematic units and the imperial *tagmata*. By the time of the Cretan expeditions, and partly reflecting social changes in the rural population of the empire, it is clearly quite normal to raise extra units on a mercenary and short-term basis to make up the deficit in numbers and in professional esprit in the thematic militia forces – an imperial officer was despatched to the district of the so-called Plataniatai, in the *Anatolikon* region, for example, to raise 500 selected soldiers, to be equipped from their salaries or from requisitions in the *thema*[106]. Unlike the provision of foodstuffs, which could be taken as part of, or as advance on, the regular land-tax, such requisitions do not appear to have been compensated, and were especially burdensome. From the later tenth century and at an increasing rate through the first half of the eleventh century, the balance between thematic militias on the one hand and their core professional units and other «*tagmata*» shifted decisively in favour of the latter, which in turn had important consequences, not just for the ways in which armies were supplied and maintained, and for the relationship between military units and the provincial population; but also for the whole fiscal administration of the state.

The basic structure which had evolved from the late Roman system described in the fifth and sixth-century evidence, continued to develop and to respond to the

---

103. *Three Treaises* [B] 107-115, 134ff; [C] 474 ff; *Campaign Organisation*, §10.

104. See the commentaries of Dagron, *Le traité sur la guérilla*, p. 215ff and McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 332-338; and cf. *Campaign Organisation*, §§10, 12-15 and *Three Treatises*, *loc. cit.*

105. *Three Treatises*, [B] 128-133; [C] 561ff; *De vel. bell.*, §16.1-13; *Campaign Organisation*, §§15, 17. See now the discussion of McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 330-347.

106. *De Cer.*, p. 657.21ff.

demands and pressures placed upon it during the period of imperial expansion and reconquest after the middle of the tenth century. Two points can be emphasised at the outset. First, the considerable increase in the number of mercenary units maintained on a full-time basis, both indigenous and foreign, seems also to have increased the economic pressures on the rural population who had to support them. Second, one of the results of this was an increase in the number of requests for exemption from the extra burdens which accompanied the presence of such troops in the provinces, with the consequence that the evidence from documents throwing some light on the actual mechanisms of extracting supplies and support for the soldiers becomes a little clearer[107].

IV

There is no evidence to suggest that the pattern of administration of expeditionary forces changed very markedly between the later tenth and later eleventh centuries. We can assume that preparations were made as before, informing thematic officials of the necessary requirements, which had to be prepared in advance ready for the army to collect, and that supplies provided were set against the annual tax demand for the region in question. On the other hand, the majority of the soldiers were no longer stood down for much of the year and called up only for such expeditions, or when an attack threatened, a system which had the obvious advantage, from the point of view of the management and distribution of resources, that soldiers thus supported themselves and constituted no extra burden on the tax-payers. Under the changes which have been referred to, the presence of soldiers all year round must more often have been the case, and such soldiers would need to be fed, housed, their animals catered for, and so on, throughout the year.

The lists of impositions in imperial grants of exemption give some idea of what sort of demands were made. These burdens were, in themselves, not new: the imposition of billeting and feeding soldiers and officers, grinding corn and baking bread, and providing extra supplies for units passing through or based in a district,

107. For discussion and sources, see N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), pp. 125-152, esp. 144. For the general increase in the rate of demand and issue of exemptions at this period, see G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire de l'immunité à Byzance», *Byzantion* 28 (1958), pp. 165-254; for the nature of the demands, see A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, p. 105ff. Even if, as is certainly probable, the greater prominence of exemptions among the extant documentary sources reflects also the greater prominence and growth of the landed wealthy in the empire during the tenth century and after, this would naturally bring with it a disadvantageous redistribution of state burdens onto those not able to obtain such exemptions. Now see also N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athens 1996.

providing craftsmen and artisans for public and military works, burning charcoal, providing labour for the maintenance or construction of roads and bridges, had existed from Roman times and are still found, sometimes under slightly different names, in the eleventh century[108]. But in addition, from the middle of the seventh century and certainly by the tenth and eleventh centuries a group of new impositions had evolved, including the provision or fabrication of weapons and items of military equipment, a reflection of the break-down of the late Roman system of *fabricae* or state arms factories. After the period of the initial Arab conquests in the 630s and 640s, most of the late Roman workshops were outside the imperial frontier; of those that remained within the state –at Sardis, Nicomedia, Adrianople, Caesarea, Thessaloniki– virtually nothing is known. But some evidence of continuity is provided by the reference to *exkoussatoi* of an imperial *armamenton* at Caesarea in the tenth century, noted already, which may suggest that other establishments did survive[109]. Arms workshops continued to exist in Constantinople; but whether the official in charge of these –the *archôn tou armamentou*– was in charge of the provincial establishments as well as these is unclear[110].

The provision of raw materials for weapons had been achieved in the late Roman period through the regular taxation (iron ore, for example, formed part of the tax-burden –*synteleia*– of those who extracted ore in the Taurus mountain region)[111] together with compulsory levies in wood and other materials. The tenth- and eleventh-century evidence suggests that a similar combination of levies (wood, charcoal etc.) and purchases (or compulsory purchases) was operated. The production of different types of weapon was commissioned and passed on to provincial craftsmen and manufacturers of items such as spears, arrows, bows, shields and so forth[112]. For other materials, cash could be issued from the *eidikon* with which to purchase iron or similar requirements from provincial sources for the production of specialised items, for example, for naval construction[113]. During the

108. See *CTh.*, xi, xvi, 15.18 (laws of 382 and 390); and cf. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts* (Byzantinisches Archiv 9), Munich 1927/Hildesheim 1960, pp. 60-62; Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, pp. 105-109 for the tenth- and eleventh-century Byzantine equivalents.

109. Haldon, *Byzantine Praetorians*, p. 318ff and Cantarella, «Basilio Minimo II», *Byzantinische Zeitschrift* 26 (1926), pp. 3-34.

110. See *T. Usp.*, 57.26; 61.14 (Oikonomidès, *Listes*, pp. 47-63); *Klet. Phil*, p. 155.2; *De Cer.*, p. 673.20ff; further sources and literature in Haldon, *Praetorians*, pp. 319-321 with nn. 972-977.

111. *CTh.*, xi, 7.7 (a. 424); Basil, *Ep.* (in *PG* 32, 219-1112), no. 110.

112. See note 25 and refs. above.

113. Thus for 949 the *prôtospatharios* and *archôn* of the *armamenton*, Joacheim, was issued with 6 lbs 34 *nomismata* and 3 *miliaresia* in cash for purchasing materials for the imperial fleet: *De Cer.*, pp.

eleventh century, a number of landlords, both lay and monastic, succeeded in obtaining exemptions for their estates from the levy of weapons and other supplies. Furthermore, since units of mercenary or tagmatic soldiers were often based permanently in a particular location through the winter season –*eis paracheimasian* as it is called in the sources– such demands may have occurred both more frequently and on a more arbitrary basis, according to the needs of individual units and their commanders, than hitherto[114].

The earliest extant grants of exemption make no specific mention of military exactions: that issued by Basil I in 883 simply forbids anyone to «vex» the monks of Athos and the monastery of John Kolobos at Hierissos, although this may have included demands from the military[115]. Leo VI issued a judgement in 908 similarly freeing the monks from any «vexation» (or imposition) and «harm»; and in 934 Romanos I frees a monastic house near Athos from impositions, corvées and exactions from civil or episcopal authorities[116]. More explicitly in a document of 945/946 (not extant), confirmed in a *sigillion* of 975[117], and in documents of 957/958, 959/960, 974 and 995, freedom from military impositions is granted, including *kastroktisia, mêtaton* and *chorton* (supplying fodder)[118]. In the case of the document of 995, it is worth noting that it was issued by the military commander of the troops in the region in the context of the series of Bulgar raids and the presence of large numbers of Byzantine troops from the Armeniak and Boukellarion *themata*, and gives a good idea of the effects on the local economy of the presence of large bodies of soldiers[119], effects reported in the later account of the wars of the

673.20-674.7. For the naval arsenal in Constantinople, see N. Oikonomides, «*To katô armamenton*», *Archeion Pontou* (1964), pp. 193-196; and cf. Ahrweiler, *Mer*, p. 424, n. 4.

114. See *Scylitzes*, p. 485.53-54 (Frankish troops in winter stations in the Armeniakon district); Cedrenus, ii, p. 508.19-20 (Varangians in the *thema Thrakêsiôn*); *ibid.*, p. 608.18-19 (Franks and Varangians in winter quarters in Iberia and Chaldia). Cf. Attaleiates, p. 122.7-11, where Romanos IV returns from his Syrian campaign in mid-winter and disperses his mercenary forces and the «western *tagmata*» in winter quarters in the Anatolikon region.

115. See *Actes du Prôtaton*, ed. D. Papachryssanthou (Archives de l'Athos VII), Paris 1975, 1 (p. 180).

116. *Actes du Prôtaton*, 2 (pp. 184-185) and 3 (p. 187).

117. See *Actes d'Iviron*, I: *des origines au milieu du XIe siècle*, edd. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou (Archives de l'Athos XIV), Paris 1985, 2 (pp. 112-113) (the burdens of *aplêkton* and *mêtaton* are specifically mentioned). Reference to the contents of the original document: *Actes d'Iviron*, II, no. 32.

118. 957/958 and 959/960: see *Actes d'Iviron*, II, no. 32 (for 1059); 974: *Actes de Lavra*, I: des *origines à 1204*, edd. P. Lemerle, N. Svoronos, A. Guillou, D. Papachryssanthou (Archives de l'Athos V), Paris 1970, 6 (p. 110); 995 (confirming the act of 959/960): *Actes d'Iviron*, I, 8 (pp. 153-154).

119. See the commentary of the editors, *Actes d'Iviron*, I, p. 153.

second half of the tenth century penned by the historian Skylitzes[120]. In the eleventh century Michael Psellos writes a letter about the weight of the burden of state exactions in the form of demands for livestock, probably horses, which were needed when the army was present; and the anonymous author of the *Logos nouthetêtikos* is aware of the burden imposed upon the tax-payers when the imperial cortège and troops pass through a region[121].

In the period before the changes of the later tenth century, it is likely that the overall burden on the rural population of the provinces was fairly evenly distributed, and that, although the transit of imperial forces did involve unusually heavy demands on the communities closest to the routes used by military detachments, such demands were neither frequent nor regular, the more so since the emperors seem to have maximised their use of the system of base-camps or *aplêkta* as points for the concentration of smaller forces from a wide area. Thus very large armies marching across imperial territory will have been comparatively unusual – and hence also the much more devastating consequences when civil strife broke out (as in the war between Michael II and Thomas the Slav, for example).

The presence of many more full-time units, whether indigenous or foreign, needing supplies, fodder, housing and other necessities throughout the winter and possibly all year round, and who could not draw upon their families and their own resources, must have considerably increased the overall burden on the rural populations which provided these provisions. The result was, in effect, the extension of the traditional system for maintaining armies on campaign, which had been in operation from late Roman times, and which had affected most provinces only occasionally[122], into the standard or regular means of maintaining imperial forces. In contrast to the general situation in the ninth and earlier years of the tenth century[123], the bulk of the provincial soldiery could no longer be said to support itself over the greater part of the year. Furthermore, unlike the older thematic «militia», these soldiers will generally have had no common interest with the

120. Scylitzes, p. 274.46-51, referring to the hardships caused by the presence of troops during the reign of Nikephoros II and the demands made on the rural population for extra provisions and taxes.

121. Psellos' letter describes the plight of a widow subject to the *epidosis monoprosôpôn*: see K. Sathas, *Mesaiônikê Bibliothêkê*, 7 vols., Venice 1872-1894, v, p. 363. For the *Logos nouthetêtikos*, see *Cecaumeni Strategicon*, edd. Wassiliewsky-Jernstedt, 103.33-104.2.

122. In the later Roman period, for example, regions such as Thrace illustrate the effects of the constant presence of imperial troops, regions which could no longer afford to supply the troops through the usual system of taking what was needed from the annual tax return in kind or cash and balancing the accounts from the following year; but where instead a system of permanent *coemptio* or compulsory purchase had to be enforced. See *CJ.*, 27.2/10.

123. See the letters of Nikolaos I referred to above, for example. The military situation and Bulgar wars clearly promoted exceptional circumstances.

provincials who supported them. Monastic charters and exemptions are particularly instructive for, as Oikonomides has shown, the number of groups of foreign mercenaries alone who were dependent upon rights of billeting and provisioning at the expense of local communities and landlords increases very sharply from the 1040s[124]. But this process seems already to have got under way from about 950, so that from that time and with increasing rapidity during the first half of the eleventh century, the most costly units and a greater proportion numerically of the armies had to be maintained at the direct expense of a rural or sometimes urban population. Of course, there must have been considerable regional variations, evidence for which is lacking, so that some districts, especially those from which the imperial forces conducted operations over several seasons, will have been more drastically affected. The amount of state resources extracted by these means was probably considerable, a development illustrated by the fact that the value of the *antikaniskion* (the monetised equivalent of the *kaniskion*, a render of produce to imperial officials in the course of carrying out their duties) and related demands made on some properties of the monastery of Vatopedi in the later eleventh century was actually greater than the rate of land-tax imposed[125].

At the same time, of course, the fiscalised *strateia* was still collected by state officials as a further source of revenue for the maintenance of the armies[126]; so that it is not correct to suggest that the registers of thematic *stratiôtai* were entirely neglected – it was from these that the regular *tagmata* of the themes were recruited, and upon the basis of which the fiscalised *strateia* was also extracted. By the time of the Mantzikert campaign, however, and as a result of imperial neglect and reductions in military salaries[127], the regular or Roman tagmatic forces recruited from each *thema* were reduced in number and poorly equipped: emperors had not

124. Although this increase may have set in some time before this date, when the first document to list such units which has survived was issued. See Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin», p. 144 and *Fiscalité*, pp. 264-272.

125. See M. Goudas, «Byzantiaka eggrapha tês en Athô hieras monès tou Batopediou», *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon* 3 (1926), pp. 113-134, at 125-126 and discussion in G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire de l'immunité à Byzance», *Byzantion* 28 (1958), pp. 165-254, at 190f. The *kaniskion* and its monetary equivalents were carefully controlled: see Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, p. 105f.

126. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, p.110f; Haldon, «Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», pp. 38-40. It is important to note, however, that the fiscalised *strateia* was extracted only from those households which were entered as military households –*stratiôtikoi oikoi*– on the thematic registers: see an early eleventh-century document from Byzantine southern Italy, ed. F. Nitti, *Le pergamene di S. Nicolò di Bari. Periodo greco (939-1071)*, Bari 1902/repr. Bari 1964, pp. 26-28 no. 13, where *strateia* clearly refers to a fiscalised imposition, but retains a definite hereditary connection with a particular family and its land.

127. Attaleiates, pp. 77. 4-7, 11-13; 78.10-12; 78.22-79.6.

taken to the field themselves for many years, and the revenues from the *strateiai* had been employed for other than military expenditures[128]. In some frontier regions where the state had traditionally preferred regular military service for those registered, for example, Constantine IX, as is well known, disbanded many units and extracted the tax equivalent[129]. And in spite of the fact that landlords with access to imperial patronage, both secular and monastic, attempted to free themselves from such extra impositions through obtaining grants of exemption of one sort or another, it is clear that in many cases the needs and demands of the local military meant that privileges were often ignored entirely[130]. Although the amount of resources lost to the state through grants of exemption remains a point for discussion, the fact that Isaac I was diligent in cancelling such concessions suggests that it cannot have been negligible, for he was himself, as a member of the military elite, particularly aware of the needs of the army in the provinces[131]. It has been suggested that the state lost very little through such concessions; that exemptions went primarily to those few bodies or individuals who enjoyed imperial favour; and that the few secular landlords who benefited in this way were exceptionally privileged[132]. The lack of clear documentary evidence makes a convincing and definite conclusion impossible, of course. Yet this argument ignores the explicit

128. Attaleiates, pp. 103.4-104.3; Cedrenus, ii, p. 668; Zonaras, iii, p. 698. Note that Kekaumenos (§59) warns against permitting this state of affairs to develop. It is not entirely clear to which categories of troops these authors are referring: while they may be describing all those registered in the thematic registers as subject to the *strateia*, this would include also the regular, nominally full-time thematic *tagmata* supported by the other *strateia*-holders in each theme, and this would better relate to the description in Attaleiates of these run-down, under-equipped forces as the formerly renowned regiments of the Roman army. For a brief summary of the effects of these policies see Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, p. 85ff.

129. Although the system of recruiting and maintaining soldiers in many of these regions, which had only relatively recently been incorporated into the empire, must have been rather different. See Kekaumenos, §50; Scylitzes, p. 476.51-53; note that Attaleiates, p. 44.19ff states that the emperor cancelled the provisions and support the soldiers received from the districts in which they were based; while Kekaumenos says that the imperial official Serblias was sent to carry out a census and to impose taxes «which the people in those regions had never before seen». Together, the two statements suggest that military service had hitherto been based upon customary obligations supported from local revenues, both aspects of which were henceforth fiscalised.

130. Cf. the letters of Theophylact of Ochrid for the rapacity of imperial officials and the inability of the state to supervise them effectively: P. Gautier, ed., *Théophylacte d'Achrida*, Lettres, Thessaloniki 1986, nos. 12, 17, 19, 21, 24, 26, 31, 55, 61, 85, 96, 98; and A. Harvey, «The Land and Taxation in the Reign of Alexios I Komnenos: the Evidence of Theophylact of Ochrid», *Revue des Études Byzantines* 51 (1993), p. 146.

131. See Attaleiates, pp. 60-62.

132. R. Morris, «Monastic exemptions in tenth- and eleventh-century Byzantium», *Property and Power in the Early Middle Ages*, eds. W. Davies, P. Fouracre, Cambridge 1995, pp. 200-220.

testimony of Attaleiates in this matter, for he is quite clear that «*many* private persons» (my emphases) who held privileges confirmed in chrysobulls had their privileges ignored or withdrawn, to the benefit of the fisc, and this surely implies more than a mere handful of close associates of the emperors. He goes on to remark on the recovery by the state of substantial revenues ceded to monastic houses or communities, and that this had beneficial results in two ways: first, it relieved the monks of worldly cares; second, it freed the rural communities from the burdens which they owed to these landlords[133]. In addition, it is unlikely that high-ranking imperial officials such as Attaleiates and Pakourianos were entirely untypical – the military-political elite may well have been numerically small, but it controlled a disproportionate amount of landed property[134].

The basic requirement for the organisation of military expeditions and campaigns in the eleventh century remained the same as in the preceding centuries. What changed were the conditions under which those requirements had to be met. Although evidence is limited, some information for the process of supplying and maintaining forces in the field is to be found in the details of some eleventh-century campaigns, including the campaigns of Romanos IV in 1068 and that which led up to the battle of Mantzikert in 1071, and in the preparations made by Alexios I to deal with the passage through imperial territory in the Balkans of the Crusader armies.

133. Atttaleiates, pp. 61.6-8; 61.17-62.4. Oikonomidès has attempted to compute the relative proportions of free peasants and *paroikoi* in the Peloponnese and in the Thrakesion region in the tenth century, and concluded that *paroikoi* probably outnumbered the former. If the results of these calculations are accepted, it would suggest that, contrary to Morris's arguments, the number of landlords *potentially* in a position to obtain exemptions of some sort was very considerable: see Oikonomidès, «The Social Structure of the Byzantine Countryside», pp. 120-124.

134. See J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, pp. 207-237. A further point needs to be borne in mind, for the question of where such property or holdings were located is crucial. Exemptions were most likely to be asked for in just those regions where the burden of state impositions was felt to be most onerous, whoever the landlord. Whether they were always granted cannot be known. But freeing a property in a region in which soldiers were based would inevitably have repercussions for the rest of the producing population, since the reduction of resources from one group of taxpayers would mean an increase for others. The example of the Athonite communities, close to the Bulgarian borders, always within a «frontier» region or its hinterland, as were the properties of the monastery of St. John the Theologian on Patmos, are cases in point. Athonite communities may indeed be exceptional in their privileges; but this may reflect their relatively exposed position as much as their imperial patronage. For Attaleiates and Pakourianos, see P. Gautier, «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», *Revue des Études Byzantines* 42 (1984), pp. 5-145; and Idem, «Le diataxis de Michel Attaliate», *Revue des Études Byzantines* 39 (1981), pp. 5-143. And it is contemporary historians and chroniclers, such as Attaleiates and Psellos, for example, both of whom had some knowledge of state affairs, as well as those of later writers such as Zonaras, who suggest that the total resources alienated through grants of immunity, however limited individual grants may have been, was considerable (iii, pp. 667-668).

In the campaign against the Turks conducted by Romanos IV after his accession, the regular entrenched camps[135], the accompanying supply-train and the supplies carried with the army are all referred to[136]. Such supplies were raised by the various fiscal and military officials mentioned in the exemptions granted to monastic landlords. In Byzantine territory, and presumably when the army arrived in a district which was not warned in advance, troops were sent out to purchase corn and other requirements from the local populations[137]. As we have seen, even if this did not directly damage the local economy, it seems always to have had a distorting effect on prices and exchange relationships. In hostile territory, the army foraged for its own supplies[138], although commanders had to make sure that they took the army into districts where supplies could be found[139]. The military treatises of the tenth century and the historians' accounts of many of the campaigns of this period show that foraging for supplies was one of the most risk-laden activities which the commander had to organise – failure to guard against surprise attack, on the one hand, and the failure of the foragers to locate and secure adequate provisions could prove disastrous[140].

As regards recruitment of soldiers, Romanos IV seems to have been able to raise a substantial army for his first campaign by mustering the reduced and straitened thematic *tagmata* (and presumably also the eastern detachments of the *tagmata* proper) and recruiting a new draft of young men (presumably on the basis of the military registers). But as several contemporary sources note, the soldiers raised from the provinces on the basis of their stratiotic obligations were quite unfitted for warfare, not having been mustered for many years, their service being commuted for a cash sum; nor having been paid or supplied with their traditional provisions; the older men, who had some experience of fighting, were without mounts and equipment; the newer draftees had no experience at all and were quite without training[141], the emperor having to mix them with the more experienced soldiers[142]. The majority of the army was nevertheless collected from indigenous

135. E. g. Attaleiates, pp. 109.5-7, with 111-113 (hostile attacks on the encampment); 117.11ff; 119.12; 133.19-20; 135.14-18; 151.8ff; 184.5-6, etc.

136. See Attaleiates, pp. 117.1; 126.5; 134.13-14; 140.7-8; etc.

137. E. g. Attaleiates, pp. 107.23-108.1 (a detachment sent off to purchase corn); 126.14-15 (the rearguard lags behind the main body of the army in order to protect those sent to purchase supplies).

138. Cf. Attaleiates, p. 116.18-19; and see p. 146.18-22, where Roman and mercenary forces cause much damage to the locality of Krya Pêgê in their search for supplies and fodder.

139. E. g. Attaleiates, p. 136.5-8; the army of Romanos IV cannot march to Melitene since its hinterland offers no support.

140. See the examples discussed by McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 357-358, in particular the disastrous campaign of Romanos III to Syria in 1030.

141. Attaleiates, pp. 78.23-79.6; 93.5-11; Cedrenus ii, pp. 668-669.

142. Attaleiates, p. 104.13-20.

forces, a mixture of regular mercenary units from the different parts of the empire and the older thematic soldiers registered in the provincial *kôdikes*. The *tagmata* of the West, perhaps because they had been less neglected than their eastern counterparts, were regarded much more highly: the «five *tagmata* of the West» were classed by Attaleiates alongside the western mercenaries in respect of their military value[143]. No mention is made of their eastern detachments; but the poor state of the eastern forces stems in part also from the effects of the civil wars of 1047-1048 and 1057[144]. For the Mantzikert campaign, Romanos could raise as many as some 60,000 men in all, according to a recent estimate[145], although Attaleiates notes that many of these deserted or were left behind as too unreliable at the beginning of the campaign[146]. He seems also to have been able to rely on the traditional means of raising and distributing supplies for his troops while they were en route to confront the Seljuk forces, although the arrangements did not always work especially well: Attaleiates notes that the troops, and the foreign mercenary forces in particular, caused considerable damage to the region arround Krya Pêgê[147]. His supply train was considerable, as the presence of a large number of wagons with siege equipment appears to testify, suggesting that the central armouries, the local provincial officials and the commanders of the army were able effectively to co-operate on the traditional pattern for the provisioning and equipping of the imperial troops[148]. Once in territory which had been in hostile hands, however, he was forced to forage for provisions: the Franks under Roussel de Bailleul based near Chliat were ordered to seize the harvested crops; the troops from Theodosioupolis were ordered to

143. Attaleiates, pp. 122.7ff; 123.8-10. Cf. p. 104.16-18 (new officers and soldiers brigaded with experienced western units). The five western *tagmata* may be identified with the detachments of the *Scholai, Exkoubitoi, Vigla, Hikanatoi* and the *Athanatoi*, based in Macedonia, Thrace and Hellas. See Oikonomidès, *Listes*, pp. 329-333; Ahrweiler, «Recherches», p. 26ff. Their eastern detachments seem to have suffered during the civil war culminating in Isaac I's victory at Nicaea in 1057, although there are occasional mentions of the *Scholai* and *Exkoubitoi* up to 1071 and 1082 respectively: see Cedrenus, ii, p. 602 (the *Scholai* and their *topotêrêtês* at Adrianople in 1050); Attaleiates, p. 112.12; Cedrenus, ii, p. 675 (the *syntagma* of the *Scholai* with Romanos IV in 1068/69); Anna Comnena, *Alexiad*, iv, 4 (the *Exkoubitoi* at Dyrrhachion with Alexios in 1081/82). On the other hand, Attaleiates refers to the *Scholai* alongside a more recently-formed unit, the *Stratêlatai* (Attaleiates, p. 112, 8-10; cf. Cedrenus, ii, p. 417; 673). The term may similarly have included other units created in the late tenth and first half of the eleventh century, such as the *Megathymoi*. Cf. Kühn, *Die byzantinische Armee*, p. 247ff.

144. See Attaleiates, p. 29.2ff; Cedrenus, ii, p. 562; 625ff.

145. J.-C. Cheynet, «Mantzikert: un désastre militaire?», *Byzantion* 50 (1980) pp. 410-438, see 425f.; and Idem, «Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe-XIIe s.», *Cahiers de civilisation médiévale* 38/4 (1995), pp. 319-335, at 332.

146. Attaleiates, pp. 145.21-146.4.

147. See n. 135 above.

148. Attaleiates, p. 151.13ff.

provide two months' supplies for themselves[149]; and Matthew of Edessa notes that some 12,000 troops were sent towards Abkhazia to find supplies[150].

The later tenth- and eleventh-century sources, especially the documents granting exemptions, suggest that a wide range of state impositions on the rural population was maintained to ensure the adequate arming, equipping and provisioning of troops. They likewise list many of the officials responsible for these arrangements in the provinces. The *synônarioi, strateutai, chartoularioi* of the *themata*, and many others such as *epoptai*, are referred to, officials responsible for raising the supplies needed for the army, for registering or raising the soldiers in each province, and related issues[151]. Their existence illustrates the continued effectiveness of the central authorities in extracting resources for its troops. Some of the letters of Theophylact of Ochrid, referred to already, mention these officials and their exactions[152]. It was these officials who will have been responsible for the arrangements made by Alexios in the 1090s for the passage and provisioning of the Crusader forces, arrangements whose success demonstrates the continued efficiency of the imperial military and provincial administration in catering for its armies at this time[153].

A number of changes in the administrative arrangements for central supervision of the supplying of the armies did, however, take place between the middle of the tenth and the later eleventh century, although they do not appear to have affected the practicalities of extracting resources in terms of provisions, livestock and hospitality. One of the most significant is the expansion of the authority of the thematic *kritai*, and the corresponding reduction of the importance of the *prôtonotarioi*[154], a process which reflects the efforts made by the central government from the later tenth and into the eleventh century to extend the definition of the fisc, and consequently the judicial authority of the fiscal

149. Attaleiates, p. 150.7-9; 148.14-17.

150. Mathieu d'Edesse, *Chronique*, ed. Dulaurier, Paris 1879, p. 168.

151. See e. g., Zonaras, iii, p. 505 (for the various officials responsible for carrying through the military registration programme under Nikephoros II). For discussion, see Dölger, *Beiträge*, pp. 21, 60-62; N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin», p. 144 and *Fiscalité et exeption fiscale*, pp. 273-283; and Harvey, *Economic Expansion*, p. 105ff.

152. References in n. 128 above.

153. Cf., for example, Anna Comnena, *Alexiad*, x.5.

154. See in particular Oikonomidès, *Listes*, p. 344ff, 354-363; Idem, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin», pp. 135-141, 148ff; Ahrweiler, «Recherches», pp. 46-67, 82-88; Cheynet, *Pouvoir et contestations*, p. 336, 387f; N. Svoronos, «Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes», *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin*, London, Variorum Reprints, 1973, IX, pp. 1-17.

departments, in order to retain control over its taxable resources. It must also reflect the relatively rapid decline in importance of the traditional thematic forces during this period, and in particular the *stratêgoi* of the older *themata* and the militarised administration with which they were so closely associated[155].

The enormous demands made upon the ordinary population of the empire when a military expedition was undertaken required an administrative structure which could deal with all facets of the armies' needs, whether in terms of raising and equipping new recruits or in respect of supplying the vast number of men, horses, mules and other animals which an army on the march needed. Some of the difficulties faced by expeditionary forces become clear when we examine some of the campaigns launched against its enemies by the empire in the period from the ninth to the eleventh centuries. What is evident, and important to recognise, is that the basic structures which had evolved by the late Roman period retained their relevance in the early and middle Byzantine period; but it is also apparent that those structures continued to evolve and to develop in response to the changed context, different fiscal organisational needs and changed political emphases of the period after the sixth century. By the middle and later eleventh century, the structures of internal political power, together with a very different international context, had evolved sufficiently for substantial changes in fiscal and military administration to take place or, to express things somewhat differently, to become inevitable. These changes become apparent in the years following 1071, but especially during the early reign of Alexios I.

155. See esp. P. Magdalino, «Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries», Angeliki E. Laiou, Dieter Simon, eds., *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Washington D. C. 1994, pp. 93-115.

ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

Διάφορες πλευρές της οργάνωσης της βυζαντινής πολεμικής μηχανής έχουν γίνει επανειλημμένως αντικείμενο της έρευνας, όπως η δομή των στρατιωτικών μονάδων, η εξασφάλιση του έμψυχου υλικού, οικονομικά θέματα κ.ά.π., που ουσιαστικά εμπίπτουν στην έρευνα της κρατικής μηχανής. Ο ίδιος ο πόλεμος ως φαινόμενο, ως γεγονός (αλλά όχι τα πολεμικά γεγονότα αυτά καθ' εαυτά), οι προετοιμασίες και οι προϋποθέσεις που οδηγούν σε αυτόν, οι συνέπειές του, το ιδεολογικό υπόβαθρο που τον συνόδευε στον βυζαντινό μεσαίωνα ελάχιστα είχαν απασχολήσει τους ερευνητές μέχρι πριν λίγα χρόνια. Ενώ για τη μελέτη των αντιλήψεων που αφορούν στον πόλεμο και για τον ίδιο τον πόλεμο στη Δύση και το Ισλάμ έχουν γίνει ικανοποιητικές προσπάθειες[1], για το Βυζάντιο διαθέταμε σχεδόν μόνο τον σχολιασμό του G. Dagron στην έκδοση της *Περὶ παραδρομῆς πολέμου* βυζαντινής πολεμικής πραγματείας, που αποτελεί στην ουσία ένα εγχειρίδιο βυζαντινής πολεμολογίας του Ι΄ αιώνα[2]. Εντελώς πρόσφατα κυκλοφόρησε νέα έκδοση της *Στρατηγικῆς ἐκθέσεως καὶ συντάξεως*

---

1. Ενδεικτικά αναφέρω τα ακόλουθα έργα: Ch. Oman, *A History of War in the Middle Ages*, Νέα Υόρκη 1924· *Ordinamenti militari in Occidente nell'Alto Medioevo* [Settimane di Studi sull'Alto Medioevo 15, 2], Σπολέτο 1968· V. J. Parry - M. E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Τορόντο 1975· J. F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages (from the Eighth Century to 1340)*, Νέα Υόρκη - Άμστερνταμ 1977· Ph. Contamine, *La guerre au Moyen Age* [Nouvelle Clio 24], Παρίσι ^{2}1986.

2. G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (*De velitatione*) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, σελ. 137- 287. Χρήσιμες είναι και οι γενικές πληροφορίες για τον βυζαντινό στρατό, που περιλαμβάνονται στο βασικό έργο του Ch. Oman, *ό.π.* Σε αυτήν την κατηγορία πρέπει να ενταχθεί και το βιβλίο της Αθηνάς Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ὁ βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος». Ἡ ἔννοια καὶ ἡ προβολὴ τοῦ θρησκευτικοῦ πολέμου στὸ Βυζάντιο* [Ἱστορικὲς μονογραφίες 10], Αθήνα 1991. Βλ. ακόμη W. E. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Μπρούκλιν, Μασαχουσέτη 1983 και T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Βιέννη 1988, έργα που έχουν ως αντικείμενο τη στρατηγική και τα όπλα, τα όργανα δηλαδή με τα οποία διεξάγεται ο πόλεμος, αντίστοιχα. Στον τόμο τον αφιερωμένο στον πατέρα G. T. Dennis, *Peace and War in Byzantium* (έκδ. T. S. Miller - J. Nesbitt), Ουάσιγκτον 1995, περιλαμβάνονται ενδιαφέρουσες σχετικές δημοσιεύσεις.

Νικηφόρου δεσπότου καθώς και ορισμένων κεφαλαίων *Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ* από τον E. McGeer· και αυτή η έκδοση συνοδεύεται από πλούσιο ιστορικό σχολιασμό, που αφορά κυρίως στη διεξαγωγή πολέμου εκ μέρους των Βυζαντινών[3].

Κατά τα άλλα, υπάρχουν βεβαίως οι δημοσιεύσεις που αναφέρονται σε επί μέρους πολεμικά γεγονότα[4], ενώ οι στρατιωτικές πραγματείες έχουν αντιμετωπισθεί κατά κύριο λόγο ως αντικείμενα φιλολογικού και κωδικολογικού ενδιαφέροντος, εφ' όσον, όπως είναι γνωστό, παρουσιάζουν ενδιαφέρουσα χειρόγραφη παράδοση και θεωρούνται εν μέρει ότι απαρτίζουν ιδιαίτερο γραμματειακό είδος[5].

Ας υπενθυμίσω στο σημείο αυτό ότι το περιεχόμενο των στρατηγικών-τακτικών κειμένων αναφέρεται κυρίως στις παρατάξεις, τον οπλισμό, την επιμελητεία, την ακολουθητέα τακτική, τις στρατιωτικές ασκήσεις, την πειθαρχία, τα στρατηγήματα, σε γενικής φύσεως συμβουλές προς τους στρατιωτικούς ηγέτες κ.ά.π. Οι όροι «στρατηγική» (τέχνη, δηλ. η ικανότητα του στρατηγού να οδηγεί το στράτευμα στη νίκη) και «τακτική» (τέχνη να παρατάσσει και να προετοιμάζει το στράτευμα για τη μάχη) χρησιμοποιούνται συχνά στα βυζαντινά κείμενα αδιακρίτως, χωρίς σαφή διαχωρισμό των εννοιών τους[6].

Λαμβανομένου υπ' όψιν του γεγονότος ότι οι Βυζαντινοί θεωρούνται γνωστοί για την τάση τους να αναπαράγουν παλαιότερα πρότυπα, να είναι κατά των

---

3. *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Ουάσινγκτον 1995. Η ανακοίνωση της ολοκλήρωσης της εκδόσεως του βιβλίου έγινε στο ίδιο το Συνέδριο, του οποίου τα πρακτικά δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο, από τον πατέρα Dennis, ο οποίος μάλιστα παρουσίασε και σχολίασε ένα διάγραμμά του. Εδώ πρέπει να αναφερθούν και οι έρευνες του P. M. Strässle για την πολεμική τακτική του βυζαντινού στρατού. Όπως με πληροφόρησε ο ίδιος ο ερευνητής, έχει ήδη ολοκληρωθεί έρευνά του με αντικείμενο τις πολεμικές συγκρούσεις στον χώρο τις Βαλκανικής, με ιδιαίτερη έμφαση στους γεωφυσικούς παράγοντες για την έκβαση της μάχης. Βλ. και του ιδίου, «Krieg, Kriegführung und Gesellschaft in Byzanz (9.-12. Jh.). Ein polemologischer Erklärungsansatz», *Byzantinische Forschungen* 19 (1993), σελ. 149-169.

4. Π.χ. J. W Jandera, «The Battle of the Yarmuk: A Reconstuction», *Journal of Asian History* 19 (1985), σελ. 8-21· N. Tobias, «The Tactics and Strategy of Alexius Comnenus at Calavrytae, 1078», *Byzantine Studies* 6 (1979), σελ. 193-211· J.-C. Cheynet, «Mantzikert: un désastre militaire?», *Byzantion* 50 (1980), σελ. 410-438. O P. M. Strässle στο Βυζαντινολογικό Συνέδριο της Κοπεγχάγης (Αύγουστος 1996) παρουσίασε ανακοίνωση σχετικά με τη μάχη του Σπερχειού (996). Βλ. ακόμη τη συνθετική παρουσίαση των D. Angelov - S. Kašev - B. Colpanov, *Bălgarska voenna istorija ot antičnostta do vtorata četvărt na X v.*, Σόφια 1983.

5. Για την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. A. Dain, «Les stratégistes byzantins», *Travaux et Mémoires* 2 (1967), σελ. 317-392 και H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. 3, Αθήνα 1994, σελ. 155-182.

6. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία.*, τόμ. 3, σελ. 157. Βλ. όμως E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 188 επ.

νεωτερισμών και να συντηρούν τις παραδεδομένες γνώσεις[7], θεωρείται εύλογο να απασχολεί από καιρού εις καιρόν τους ερευνητές και το ζήτημα του περιεχομένου των τακτικών βιβλίων, δηλαδή, κατά πόσον αυτά παραδίδουν κατά ένα φιλολογικό τρόπο παλαιότερες γνώσεις ή προσφέρουν νεώτερο υλικό, προσαρμοσμένο στις συνθήκες της εποχής τους. Ακόμη, τίθεται μερικές φορές το θέμα, αν το υλικό που περιλαμβάνουν βασίζεται κατά κύριο λόγο στις προσωπικές εμπειρίες του συγγραφέα, αν ανήκει δηλαδή πράγματι στην εποχή του συγκεκριμένου συγγραφέα ή σε άλλη προγενέστερη[8]. Η σκοπιμότητα του προβληματισμού αυτού είναι προφανής, εφ' όσον η αξιοποίηση των πληροφοριών που προσφέρει ένα κείμενο της κατηγορίας αυτής, π.χ. για τον οπλισμό, την τακτική, για συγκεκριμένες ενέργειες ή για τη συμπεριφορά των εμπολέμων, προϋποθέτει την αξιολόγησή τους όσον αφορά στην αξιοπιστία τους. Ιδιαίτερη προσοχή επιβάλλεται επίσης κατά την αξιοποίηση των όρων, εφ' όσον η ίδια λέξη είναι πιθανόν να χρησιμοποιείται για διαφορετικές έννοιες ή διαφορετικές λέξεις για μία και την αυτή έννοια[9].

Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι η εξέταση των αποκλίσεων που παρουσιάζουν οι πληροφορίες των επί μέρους θεωρητικών έργων μεταξύ τους, όσον αφορά στο στράτευμα, τη διεξαγωγή πολέμου κ. ά. Οφείλονται οι διαφορές αυτές σε ανανέωση, σε εξελίξεις που επήλθαν από τη χρονική στιγμή της σύνταξης ενός έργου μέχρι εκείνη της σύνταξης ενός μεταγενέστερου; Πρόκειται για αλλαγές, που θα πρέπει ίσως να αποδοθούν στην επικράτηση διαφορετικών όρων διεξαγωγής πολέμου; Η διαμόρφωση των διαφορετικών αυτών όρων οφείλεται στην ύπαρξη νέων γεωφυσικών συνθηκών ή στη μεταφορά του μετώπου (π.χ. από την Ανατολή στη Δύση) και μαζί με αυτή στην αλλαγή του αντιπάλου; Ή μήπως υπήρχε ένα φιλολογικό πρότυπο, η τήρηση του οποίου οδήγησε σε διαφορετική παρουσίαση των γεγονότων; Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την περίπτωση αυτή μπορούν να θεωρηθούν τα *Τακτικά* του Λέοντος Στ΄ (χρονολόγηση γύρω στο έτος 900), τα οποία βασίζονται κατά μεγάλο ποσοστό στο *Στρατηγικόν* του

7. H. Hunger, «On the Imitation of Antiquity (μίμησις) in Byzantine Literature», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), σελ. 15-38. Βλ. και το πρόσφατο άρθρο του P. Speck, «Die byzantinische Renaissance und das klassische Altertum», K. Fledelius (έκδ.), *Byzantium. Identity, Image, Influence.* XIX International Congress of Byzantine Studies. University of Copenhagen, 18.- 24. 8. 1996. Major Papers, Κοπεγχάγη 1996, σελ. 17-25, κυρίως σελ. 24 επ., στο οποίο ο συγγραφέας προβαίνει σε αναπάντεχες ποιοτικές συγκρίσεις με τη φιλολογική παραγωγή ορισμένων λαών, χωρίς να αναζητεί τους λόγους και τις ιστορικές διεργασίες που οδήγησαν στο φαινόμενο της μίμησης.

8. A. Dain, *ό.π.*, σελ. 318 και H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, *ό.π.*, σελ. 157 επ. Πρβλ. Λέοντος Στ΄, Ναυμαχικά, § 1 (έκδ. A. Dain, *Naumachica*, Παρίσι 1943, σελ. 19).

9. Πρβλ. τις προσπάθειές μου να αξιολογήσω όρους που εμφανίζονται σε πηγές διαφορετικών εποχών: *Byzantinische Waffen*, ό.π., π.χ. σελ. 37 εξ. και 47 επ. («ζάβα»)· 173 εξ. («μαρτζοβάρβουλον»).

Μαυρικίου (χρον. γύρω στο έτος 600), περιλαμβάνουν όμως και νεώτερο υλικό, που αντιστοιχεί σε αλλαγές που επήλθαν στο στράτευμα και την τακτική πολέμου κατά τους τρεις αιώνες που παρεμβλήθησαν μεταξύ της σύνταξης του ενός και του άλλου έργου. Η προσπάθεια και η συμβολή του μελετητή εντοπίζεται κυρίως στο σημείο της αξιολόγησης των πληροφοριών και της ανίχνευσης των στοιχείων που ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα[10]. Βεβαίως, ανάλογα με την ιδιότητα και τα ενδιαφέροντά του ο κάθε βυζαντινός συγγραφέας εργάζεται περισσότερο φιλολογικά ή πρακτικά, καταγράφοντας προσωπικές γνώσεις και εμπειρίες. Γνωστή είναι η περίπτωση του *Περὶ παραδρομῆς πολέμου* έργου, το οποίο περιλαμβάνει πληροφορίες από το βυζαντινοαραβικό μέτωπο βασισμένες σε προσωπική εμπειρία[11].

Κατά την εργασία λοιπόν με τις πραγματείες πολεμικής τέχνης κυριαρχεί ο παραπάνω προβληματισμός.

Στη συνέχεια περνώ στο θέμα της πολεμικής τακτικής, των στρατηγημάτων και των διαφόρων άλλων μεθόδων, με τις οποίες, σύμφωνα με τις υποδείξεις των υπό συζήτηση πραγματειών, μπορούσε κατά περίπτωση να αντιμετωπισθεί ο αντίπαλος. Στα κείμενα αυτά υπάρχει τόσο πλούσιο υλικό, που και πάλι αναφύεται το ερώτημα της θεωρίας και της πράξης, ιδίως στις περιπτώσεις αναφοράς στρατηγημάτων/τεχνασμάτων. Ανακύπτει λοιπόν το ερώτημα, ώς ποιο σημείο είχαν τα αναφερθέντα κείμενα ουσιαστική και πρακτική χρησιμότητα και από ποιο σημείο και μετά αποτελούσαν απλώς την επιβίωση και συνέχεια ενός παλαιού γραμματειακού είδους, καθώς και αν και ώς ποιο βαθμό πρόκειται για ψυχωφελή κατά κάποιον τρόπο αναγνώσματα, που απευθύνονται στα μέλη της ανερχόμενης στρατιωτικής αριστοκρατίας[12].

Στην περίπτωση που πράγματι υπήρχε η πρόθεση να εφαρμοσθούν οι οδηγίες των κειμένων πολεμικής τέχνης, προκύπτει το πρόβλημα κατά πόσον υπήρχαν δυσχέρειες στην εφαρμογή τους, δυσχέρειες που θα οφείλονταν στη σύνθεση του στρατεύματος λόγω της κοινωνικής ή φυλετικής προέλευσης των πολεμιστών, δηλαδή όσον αφορά στην ιδιοσυγκρασία τους, εφ' όσον βεβαίως υπάρχει άμεση σχέση της εφαρμοζόμενης πολεμικής τακτικής με τον χαρακτήρα της δεδο-

10. Πρβλ. τη *Συλλογή Τακτικών*, έκδ. A. Dain, *Sylloge Tacticorum quae olim "Inedita Leonis Tactica" dicebatur*, Παρίσι 1938 (στο χειρόγραφο χρονολογείται στο έτος 912· ο McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 187 σημ. 27, την χρονολογεί γύρω στο έτος 950), όπου περιλαμβάνονται κεφάλαια τα οποία αναφέρονται αφ' ενός στον στρατό των Μακεδόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αφ' ετέρου στις συνθήκες του Ι΄ αιώνα.

11. G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla*, σελ. 139 εξ. Βλ. και E. McGeer, *ό.π.*, σελ. 181 εξ.

12. McGeer, *ό.π.*, σελ. 191 επ.

μένης κοινωνίας. Διαφορετικά μάχεται ο βάσει υποχρέωσης σε στράτευση υπηρετών αγρότης και αλλιώς ο μισθοφόρος μιας γειτονικής του μονάδας που πολεμά υπό την ίδια σημαία[13].

Οι παραπάνω σκέψεις και ο κίνδυνος να παρασυρθούμε από το γεγονός της ίδιας της ύπαρξης των στρατιωτικών πραγματειών και να εκλάβουμε ως ανταποκρινόμενες στην πραγματικότητα όλες τις πληροφορίες που μας παρέχουν, οδηγούμενοι κατ' αυτόν τον τρόπο σε λανθασμένα συμπεράσματα, με ώθησαν πριν από λίγα χρόνια στην ανάληψη μίας έρευνας, η οποία είχε ως αντικείμενο την παράλληλη και συγκριτική μελέτη των βυζαντινών στρατιωτικών εγχειριδίων και των αφηγηματικών πηγών. Αναζητήθηκαν, δηλαδή, με την υποστήριξη της συνεργάτιδός μου κ. Φιλησίας Σιώζου και την οικονομική υποστήριξη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και κατεγράφησαν οι περιγραφές ή απλές αναφορές μαχών στους ιστοριογράφους και χρονογράφους με παράλληλη μελέτη της θεωρίας, όπως αυτή απεικονίζεται στις επί μέρους πραγματείες[14].

Στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος μελετήθηκαν και αποδελτιώθηκαν οι στρατιωτικές πραγματείες και οι ιστοριογραφικές πηγές από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη ώς και την Άννα Κομνηνή. Βέβαια, ανάλογη προσοχή και επιφυλακτικότητα με αυτήν που ανέπτυξα λίγο πριν επιβάλλεται και κατά την αξιολόγηση των πληροφοριών που παρέχει το ιστοριογραφικό υλικό. Οι συγγραφείς, ανάλογα με τον τρόπο εργασίας τους αλλά και με τις σχέσεις τους προς τους στρατιωτικούς και πολιτικούς ηγέτες, τα ενδιαφέροντά τους και τις τάσεις της εποχής τους, έδιναν ιδιαίτερη έμφαση σε ορισμένα γεγονότα ή παρέλειπαν άλλα[15]. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι από τα μέσα του Ι΄ αιώνα περίπου η παρουσίαση των πολεμικών γεγονότων στα ιστοριογραφικά έργα γίνεται με διαφορετικό σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο τρόπο και αποκτούν πολύ μεγαλύτερη σημασία κατά την επεξεργασία της ιστορικής ύλης. Ο Λέων Διάκονος, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και η Άννα Κομνηνή, για να αναφερθώ μόνο στις τρεις πιο εμφανείς περιπτώσεις, αφιερώνουν πολύ μεγαλύτερο χώρο σε πολεμικές

---

13. Τ. Γ. Κόλιας, «Τὰ ὅπλα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία», *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο»*, 'Αθήνα, 15.-17.9.1988, Αθήνα 1989, σελ. 463-476 κυρίως 464 επ., 471 εξ. Για την προβληματική αυτή βλ. και Aneta Ilieva, «The Byzantine Image of War and Peace: The Case of the Peloponnese», *Byzantinische Forschungen* 19 (1993), σελ. 183-192.

14. Ας αναφέρω εδώ ότι το θέμα αυτό αποτέλεσε και αντικείμενο γόνιμων συζητήσεων και σεμιναριακών εργασιών στα πλαίσια σεμιναριακών μαθημάτων μεταπτυχιακών ή τελειοφοίτων φοιτητών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

15. Πρβλ. Εὐ. Τσολάκης, «Ὁ Μιχαὴλ 'Ατταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου», *Βυζαντινὰ* 1 (1969), σελ. 187-204· Stamatina McGrath, «The Battles of Dorostolon (971). Rhetoric and Reality», στο αφιέρωμα στον G. T. Dennis, *Peace and War in Byzantium*, ό.π., σελ. 152-164.

σκηνές, προβάλλοντας συγχρόνως ιδιαίτερα τη γενναιότητα των στρατιωτικών ηγετών. Ας δούμε στη συνέχεια ορισμένες από τις διαπιστώσεις, στις οποίες οδήγησε η έρευνα:

α. Συχνά εκφράζεται από τους συγγραφείς η ανησυχία ότι στην εποχή τους επικρατούσε αδιαφορία για τα πολεμικά[16]. Η ανησυχία αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δικαιολογημένη[17], σε άλλες όμως πρέπει να θεωρηθεί ως μία στερεότυπη έκφραση, που οφείλεται σε φιλολογικά και ρητορικά πρότυπα, αλλά βεβαίως και στη διαχρονική τάση των συγγραφέων να μεμψιμοιρούν για την εποχή τους και να εξωραΐζουν το παρελθόν.

β. Αρκετές φορές απαντά η πληροφορία ότι οι βυζαντινοί στρατιωτικοί ηγέτες επιδίδονταν στη μελέτη των πολεμικών εγχειριδίων και συγκεκριμένα των διαφόρων στρατηγημάτων. Οι αναφορές αυτές φαίνεται να οφείλονται εν μέρει σε προσωπικές επιλογές των συγγραφέων, οι οποίοι είτε ήθελαν να επαινέσουν τον αναφερόμενο στρατιωτικό ηγέτη, είτε να βελτιώσουν το κείμενό τους κάνοντας χρήση ρητορικών τόπων· προφανώς πάντως η μελέτη των βιβλίων της πολεμικής τέχνης ανήκε πράγματι στις ασχολίες των στρατιωτικών, αλλά και στην παιδεία ενός νέου ευπατρίδη. Η επεξεργασία λοιπόν των ιστοριογραφικών έργων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι στρατηγοί προσπαθούσαν να εφαρμόσουν την κατά περίπτωση προβλεπόμενη τακτική και τα ανάλογα τεχνάσματα.

Η πλέον γνωστή περίπτωση αναφοράς χρήσεως των στρατιωτικών εγχειριδίων και της σημασίας που τους απέδιδαν είναι εκείνη στο κείμενο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, που περιλαμβάνει *Ὅσα δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι*, όπου μεταξύ των βιβλίων που έπρεπε να ευρίσκονται στις αποσκευές του «βασιλικοῦ βεστιαρίου» αναφέρονται «βιβλία στρατηγικά, βιβλία μηχανικά, ἑλεπόλεις ἔχοντα, καὶ βελοποιϊκὰ καὶ ἕτερα ἁρμόδια τῇ ὑποθέσει ἤγουν πρὸς πολέμους καὶ καστρομαχίας· βιβλία ἱστορικά, ἐξαιρέτως δὲ τὸν Πολύαινον καὶ τὸν Συριανόν ...»[18].

16. Βλ. π.χ. το Ανώνυμο *Περὶ στρατηγίας* έργο του Στ΄ αι., κεφ. 15, 6 εξ., έκδ. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Dumbarton Oaks 1985, σελ. 46. Βλ. ακόμη το *Στρατηγικὸν* του Μαυρικίου, Εισαγωγή, στ. 10 εξ., έκδ. G. T. Dennis (-E. Gamillscheg), *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Βιέννη 1981, σελ. 68 και Λέοντος Στ΄ *Τακτικά*, Προοίμιο, *P.G.* 107, στήλ. 673B: «*νῦν δὲ τῆς τακτικῆς τε καὶ στρατηγικῆς καταστάσεως ἐπ᾽ οὐκ ὀλίγους χρόνους ἀμελουμένης –ἵνα μὴ λέγω καὶ εἰς παντελῆ περιελθούσης λήθην–* ».

17. Βλ. τα λόγια του Μιχαήλ Ατταλειάτη, έκδ. I. Bekker, *Michaelis Attaliotae historia*, Βόννη 1853, σελ. 115 επ. για την παρακμή του στρατού και της πολεμικής τέχνης κατά την εποχή του.

18. Constantine Porphyrogenitus *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, έκδ. J. F. Haldon [CFHB 28], Βιέννη 1990, στ. 196 εξ., 106 εξ. (σελ. 106).

Κατά τη μαρτυρία του Μιχαήλ Ψελλού, ο Βασίλειος Β΄ είχε αναπτύξει τις στρατιωτικές του ικανότητες «τὰ μὲν ἀπὸ τῶν βιβλίων ἀναλεξάμενος, τὰ δὲ καὶ αὐτὸς συντελέσας ...»[19]. Ο ίδιος συγγραφέας αποδίδει στον Καίσαρα Ιωάννη Δούκα τη μελέτη στρατιωτικών έργων[20]. Ο αριθμός των παραδειγμάτων μπορεί εύκολα να αυξηθεί[21].

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι στρατιωτικοί ηγέτες γνωρίζουν τα στρατιωτικά εγχειρίδια και ότι προφανώς κατά την εκγύμναση του στρατεύματος έκαναν ασκήσεις, στα πλαίσια των οποίων προσπαθούσαν να εφαρμόσουν τις οδηγίες των εγχειριδίων[22].

γ. Η μελέτη των περιγραφών μαχών ή απλώς πολεμικών γεγονότων, στα οποία περιγράφονται διάφορα στρατηγήματα, οδήγησε στη διαπίστωση ότι πράγματι οι περισσότερες από τις οδηγίες των πολεμικών εγχειριδίων ευρίσκονται κοντά στην πραγματικότητα. Η εκ πρώτης όψεως απλοϊκή προτροπή προς τους βυζαντινούς στρατηγούς εκ μέρους του Ανωνύμου του Στ΄ αιώνα *Περὶ στρατηγίας* να παρασύρουν τον εχθρό σε δίωξη των μονάδων τους, ώστε με τον τρόπο αυτόν να τον οδηγήσουν σε ενέδρα, ή, προκειμένου να ανακοπεί επικίνδυνη δίωξη εκ μέρους του εχθρού, να ρίχνουν κατά τη φυγή τους πολύτιμα όπλα[23], φαίνεται να ακολουθήθηκε πράγματι από τον αποδράσαντα από τους Άραβες Κωνσταντίνο Δούκα, που, σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, σκόρπισε νομίσματα, ώστε να βρεί την ευκαιρία να απομακρυνθεί, ενώ οι διώκτες του ήσαν απασχολημένοι με τη συλλογή των χρημάτων. Απεικόνιση της σκηνής αυτής σώζεται στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη στη Μαδρίτη[24]. Πολλές είναι οι αναφορές

---

19. Μιχαήλ Ψελλός, έκδ. É. Renaud, *Michel Psellos, Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, Παρίσι 1926 - 1928, τόμ. 1, σελ. 20,18 εξ.

20. *Ό.π.*, τόμ. 2, σελ. 181-182.

21. Στην εκπαίδευση των υιών του Μανουήλ Κομνηνού (του παππού του Αλεξίου), Ισαάκ και Ιωάννη, ανήκε, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βρυέννιο (έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire* [CFHB 9], Βρυξέλλες 1975, σελ. 75,15 εξ.) η εκγύμναση στα όπλα, αλλά κυρίως η μελέτη των τακτικών, «*ἵνα ἔχοιεν εἰδέναι ὅπως τε χρὴ φάλαγγα τάττειν καὶ καταλέγειν λόχους, στρατοπεδεύειν τε καὶ χάρακα πήγνυσθαι καὶ τ' ἄλλα ὅσα δὴ τὰ τακτικὰ ἐκδιδάσκουσι*». Η Άννα Κομνηνή (έκδ. B. Leib, *Anna Comnène, Alexiade*, Παρίσι 1937-1945, τόμ. 2, σελ. 31, 5-6) αποδίδει στον Βοημούνδο γνώσεις της στρατιωτικής επιστήμης. Ο Κεκαυμένος, στο *Στρατηγικόν* του (έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, Αγία Πετρούπολη 1896 (ανατ. Άμστερνταμ 1965), κεφ. 54, σελ. 19,13 εξ.) προτρέπει τον νεαρό αποδέκτη των συμβουλών του να μελετά «τὰς στρατηγικὰς βίβλους».

22. Άννα Κομνηνή, τόμ. 2, σελ. 234, 20 εξ.: Ο Αλέξιος ενημερώνει τους επικεφαλής των σταυροφόρων για την πολεμική τακτική που κατά περίπτωση εφαρμόζουν οι Τούρκοι και τους δίνει συμβουλές για τη διεξαγωγή της μάχης.

23. Κεφ. 40, 19 εξ., έκδ. G. T. Dennis, *ό.π.*, σελ. 118.

24. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis* historiarum [CFHB 5], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, σελ. 188. Πρβλ. την απεικόνιση στο φ. 113v του κώδικα, στο:

πολεμικών ενεργειών σε ιστοριογραφικά κείμενα, οι οποίες αντιστοιχούν σε υποδείξεις των θεωρητικών έργων[25].

Ο Ε. McGeer στο προσφάτως εκδοθέν έργο του που αναφέρθηκε πιο πάνω επισημαίνει επίσης αρκετές περιγραφές πολεμικών γεγονότων στα έργα του Λέοντος Διακόνου και του Ιωάννη Σκυλίτζη, οι οποίες αντιστοιχούν στις υποδείξεις της *Στρατηγικῆς Ἐκθέσεως καὶ συντάξεως* του Νικηφόρου Φωκά[26] και επιβεβαιώνουν ότι πράγματι πολύ συχνά η θεωρία και η πράξη συμπίπτουν, χωρίς να δικαιολογείται τυχόν υποψία ότι πρόκειται για σκόπιμες αναφορές εκ μέρους του συγγραφέα. Πάντως, επειδή τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται, όπως είναι αναμενόμενο, από πηγές του Ι΄ αιώνα και μεταγενέστερες, δεν πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι η συμπόρευση της θεωρίας με την πράξη σε πολλές περιπτώσεις δεν αποτελεί επιβεβαίωση εφαρμογής της ίδιας τακτικής ειδικά κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο· ο λόγος μπορεί να είναι ότι μόνο ή μάλλον κυρίως από αυτήν την περίοδο διαθέτουμε σχετικά πλούσιο υλικό προς σύγκριση με τη θεωρία. Με την παρατήρηση αυτή θέλω να επισημάνω ότι ίσως να πρόκειται για ευρέως διαδεδομένες μεθόδους, που δεν εφαρμόσθηκαν ειδικά τη συγκεκριμένη εποχή και υπό την επίδραση του συγκεκριμένου εγχειριδίου ή μετά την ανάπτυξη νέων πολεμικών μεθόδων, αλλά προϋπήρχαν, χωρίς να γνωρίζουμε την ύπαρξή τους λόγω της σιωπής των πηγών.

δ. Η μελέτη των επί μέρους περιπτώσεων επιβεβαίωσε το αναμενόμενο, ότι και οι αντίπαλοι των Βυζαντινών κατείχαν τα ίδια μυστικά του πολέμου και επεδίωκαν τη χρήση των ίδιων ή παρόμοιων τεχνασμάτων[27]. Βέβαια, η διαπίστωση

A. Grabar - M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid* [Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venise 10], Βενετία 1979, εικ. 138 και πίν. XXIV.

25. Πρβλ. τις αναφορές του γνωστού τεχνάσματος, σύμφωνα με το οποίο ο στρατηγός έδινε το σύνθημα για να γευματίσουν οι μονάδες του, προκειμένου να παρασυρθεί ο αντίπαλος και να πράξει το ίδιο, βρίσκοντας έτσι την ευκαιρία να επιτεθεί αιφνιδιαστικά και να βρεί τον αντίπαλο απροετοίμαστο: Ιωάννης Σκυλίτζης 319, 93-96 (ο στασιαστής Βάρδας Σκληρός προσποιείται ότι θα γευματίσει ο στρατός του...)· 485, 64 επ.: οι Τούρκοι επιτίθενται εναντίον των Φράγγων, όταν οι τελευταίοι «ἀριστοποιοῦνται». Πρβλ. *Στρατηγήματα* 31, 4, έκδ. J.-A. de Foucault, *Strategemata*, Παρίσι 1949, σελ. 47 και *Συλλογὴ Τακτικῶν* 95,16. Βλ. επίσης Πρόκοπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων* VI 2,7, έκδ. J. Haury - G. Wirth, *Procopii Caesarensis Opera omnia. De bellis libri VIII*, Λιψία 1962-1963, τόμ. 2, σελ. 155,11 εξ.

26. *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 253 εξ., 294 εξ. Βλ. και του ίδιου, «Tradition and Reality in the Taktika of Nikephoros Ouranos», *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), σελ. 129-140.

27. Ιωάννης Σκυλίτζης 98,86 εξ.: (ε. 852/3). Οι Σαρακηνοί παρίσταναν ότι φοβούνται να βγούν από τα τείχη να πολεμήσουν, με αποτέλεσμα οι Βυζαντινοί να μείνουν αφύλακτοι. Την ημέρα της θείας Ευχαριστίας οι Σαρακηνοί επιτέθηκαν στους έκπληκτους Ρωμαίους και τους έτρεψαν σε φυγή. Άννα Κομνηνή, τόμ. 3, σελ. 189, 6 εξ.: «Οἱ δὲ μηχανικώτατοι Τοῦρκοι» για να δώσουν την εντύπωση

αυτή δεν είναι κάτι το νέο, μια και εν εναντία περιπτώσει οι Βυζαντινοί δεν θα είχαν αντιπάλους! Εξ άλλου είναι γνωστό ότι ο στρατός τους υιοθετούσε συχνά τις μεθόδους της άλλης πλευράς και αναπροσάρμοζε την τακτική του αναλόγως με τις εκάστοτε συνθήκες[28].

Οι γνώσεις και οι συστάσεις που περιλαμβάνονται στα στρατιωτικά εγχειρίδια, λοιπόν, έχουν προέλθει από την πράξη και δεν αποτελούν στις περισσότερες των περιπτώσεων κάτι που αποκλίνει από το πράγματι εφαρμοζόμενο. Εξ άλλου μεμονωμένες αναφορές οδηγούν στη διαπίστωση ότι οι συντάκτες των πολεμικών εγχειριδίων χρησιμοποιούσαν σημειώσεις τους από διάφορες παλαιότερες εμπειρίες τους[29].

Η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ των Βυζαντινών και των αντιπάλων τους έγκειται στο γεγονός ότι οι πρώτοι κατέγραψαν και κωδικοποίησαν τις γνώσεις αυτές, όπως παλαιότερα είχαν κάνει Έλληνες και Λατίνοι συγγραφείς. Διαπιστώνουμε ότι πολεμικά τεχνάσματα και στρατηγήματα επαναλαμβάνονται από την αρχαιότητα ώς τουλάχιστον τα τέλη της βυζαντινής περιόδου. Εξ άλλου, όπως είναι γνωστό, οι αλλαγές στην πολεμική τέχνη επέρχονται αργά, εφ' όσον τα όπλα και η τεχνολογία παραμένουν σε γενικές γραμμές τα ίδια. Για τον λόγο αυτόν οι αλλαγές που σημειώνονται στο διάστημα ενός αιώνα είναι μικρές[30]. Στην περίπτωση των πολεμικών εγχειριδίων πρόκειται για τη συσσωρευμένη γνώση που προέκυψε από την προσπάθεια επιβολής επί του αντιπάλου, η οποία στην περίπτωση των Βυζαντινών καταγράφηκε και έτσι διασώθηκε.

Η επιτυχία στις πολεμικές επιχειρήσεις δεν βασιζόταν τόσο πολύ στη θεωρητική γνώση εκ μέρους του στρατηγού ορισμένων μεθόδων, όσο στη συνεχή εκγύμναση στην εφαρμογή της θεωρίας. Σημαντικότατο ρόλο έπαιζε η ανάπτυξη της επιθετικότητας, σε συνδυασμό όμως με το αίσθημα της πειθαρχίας, ο συντονισμός των ενεργειών των στρατευμένων από το εσωτερικό της επικράτειας (οι οποίοι πρέπει να μην ήσαν εξοικειωμένοι με τον πόλεμο) με εκείνες των δυνά-

---

πολυπληθούς στρατού, ανάβουν πληθώρα πυρσών και κατά τη νύκτα αναχωρούν με τους αιχμαλώτους και τη λεία. Ο Αλέξιος το πρωί δεν βρίσκει κανένα. Βλ. ακόμα Ιωάννης Σκυλίτζης, σελ. 403,31 εξ. και Ιωάννης Ζωναράς, *'Επιτομή ίστοριών*, έκδ. Th. Büttner-Wobst, τόμ. 3, Βόννη 1897, σελ. 591 εξ.

28. Πρβλ. E. Darkó, «Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins», *Byzantion* 10 (1935), σελ. 443-469· 12 (1937), σελ 119-147. Βλ. και McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, σελ. 242 εξ.

29. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, κεφ. 54. *Περί παραδρομής πολέμου* 21,10 εξ. Ανώνυμος Ι΄αι. κεφ. 29, 28 εξ.· 32,16 εξ. έκδ. G. T. Dennis, *ό.π.*, σελ. 322 και 326. Λέοντος Στ΄, *Ναυμαχικά*, § 1, σελ. 19.

30. Γι' αυτόν τον λόγο δεν δέχομαι την άποψη ότι κατά το β΄μισό του Ι΄αιώνα επήλθαν ραγδαίες αλλαγές. Βλ. Τ. Γ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969). Ό στρατηγός αὐτοκράτωρ καί τό μεταρρυθμιστικό του ἔργο* [Ίστορικές μονογραφίες 12], Αθήνα 1993, σελ. 21 εξ. και 117 εξ.

μεων των παραμεθορίων περιοχών (οι οποίες επανδρώνονταν από άτομα συνηθισμένα στον πόλεμο), η τιθάσευση και ο συντονισμός των ενεργειών και η εξασφάλιση της νομιμότητας των αλλοδαπών μισθοφόρων. Στην τήρηση της πειθαρχίας, που επέβαλλε το βυζαντινό αμυντικό σύστημα, το οποίο θεωρούσε την τόλμη κολάσιμη (π.χ. απαγορευόταν από τους λεγόμενους *Στρατιωτικούς νόμους* η κατά μόνας επίθεση κατά των εχθρών κ.ά.)[31] και την τήρηση των προκαθορισμένων σχεδίων απόλυτα επιβεβλημένη, οφείλεται κατά τη γνώμη μου σε μεγάλο ποσοστό η αρνητική αντίληψη των Δυτικών και οι κακοί χαρακτηρισμοί, με τους οποίους «στόλιζαν» τους Βυζαντινούς[32].

Το μυστικό της επιτυχίας του στρατιωτικού ηγέτη ήταν η πλούσια εμπειρία. Μία εμπειρία που συνοδευόταν από την, προφανώς, συχνή μελέτη των εγχειριδίων. Όποιος από τους αντιπάλους ήταν πιο έμπειρος και αποτελεσματικός σε συνεχείς προσπάθειες και μπορούσε να ξεπεράσει σχετικά ανώδυνα ορισμένες ήττες, που ήταν αναπόφευκτο να υποστεί, εκείνος αναδεικνυόταν τελικός νικητής. Η εμπειρία του ηγέτη, ήταν κυρίως το προσόν που πράγματι μπορούσε να οδηγήσει το στράτευμα στη νίκη. Αποφασιστικής σημασίας ήσαν η επιλογή της χρονικής στιγμής, κατά την οποία έπρεπε να αρχίσει η συντονισμένη επίθεση, και η συγκράτηση της συνοχής του στρατεύματος με υποσχέσεις ή απειλές.

Άλλοι σημαντικοί παράγοντες, που προβάλλουν από την παράλληλη μελέτη των θεωρητικών πηγών και της ιστοριογραφίας και προφανώς μπορούσαν να κρίνουν την έκβαση μίας μάχης και ίσως ολόκληρου του πολέμου, ήταν 1) η γνώση του πεδίου διεξαγωγής της μάχης και των άλλων εξωτερικών συνθηκών[33], 2) η γνώση του αντιπάλου και της κατάστασης στην οποία βρισκόταν: ισχύς, οπλισμός, ηγεσία του, εσωτερικά προβλήματα (διχόνοια, κακές πληρωμές) κ.ά.[34]

31. Τ. Γ. Κόλιας, «Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους», Σπ. Τρωιάνος (έκδ.), *Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο* [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν], Αθήνα 1997, σελ. 295-316.

32. N. Zbinden, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug (Zur Problematik ihrer Begegnung)* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 48], Αθήνα 1975· H. Hunger, *Graeculus perfidus - Ἰταλὸς ἰταμός. Il senso dell'alterità nei rapporti graeco-romani ed italo-bizantini* [Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma. Conferenze 4], Ρώμη 1987. Πρβλ. την προτροπή, που περιλαμβάνεται στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου, Η΄, 2,4 (σελ. 278), να επιδιώκεται η καταστροφή του εχθρού με δόλο, με αιφνιδιαστική έφοδο ή με την πρόκληση λιμού και όχι με «δημόσιο πόλεμο». Βλ. ακόμη τα λόγια της Άννας Κομνηνής, τόμ. 3, 28,18 εξ., σύμφωνα με τα οποία το γένος των Κελτών είναι «αὐτόνομο καὶ ἀσύμβουλο», δεν χρησιμοποιεί τη στρατηγική τέχνη, πέφτει εύκολα στις ενέδρες και στους λόχους, αφού το θάρρος φέρνει αντίθετα αποτελέσματα· είναι ευάλωτο λόγω του βάρους των όπλων και του «θυμοειδοῦς καὶ ἀλογίστου τῆς γνώμης».

33. Πρόκειται για τον παράγοντα, στη μελέτη του οποίου έχουν επικεντρωθεί κυρίως, όπως ανέφερα παραπάνω, σημ. 3, οι έρευνες του P. M. Strässle.

34. Βλ. τα σχετικά κεφάλαια στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου (ΙΑ΄) και στα *Τακτικά* του Λέοντος Στ΄ (ΙΗ΄). Πρβλ. και το πρόσφατο δημοσίευμα της Νίκης Κουτράκου, «Diplomacy and Espionage: their Role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries», *Graeco-Arabica* 6 (1995), σελ. 125-144.

και 3) βέβαια, η αυτογνωσία, η συνείδηση των ίδιων αδυναμιών και πλεονεκτημάτων. Πρόκειται για θέματα, που σε μεγάλο ποσοστό έχουν θιγεί στο *Περί του κλεφτοπολέμου* εγχειρίδιο του G. Dagron.

Πάντως ένας τομέας, στον οποίο δεν αφιερώνουν τον προσήκοντα χώρο τα εγχειρίδια, είναι εκείνος της πολιορκητικής τέχνης. Οι συγγραφείς μας αφιερώνουν λιγότερες σελίδες στην παρουσίαση των μεθόδων πολιορκίας ή άμυνας σε περιπτώσεις πολιορκίας από τους εχθρούς, από ό,τι θα περίμενε κανείς, γνωρίζοντας ότι στα συγκεκριμένα μέτωπα της Μ. Ασίας και της Βαλκανικής η κατάληψη ή η απώλεια ενός κάστρου έπαιζε τον σημαντικότερο ρόλο για τον έλεγχο μιας ευρύτερης περιοχής[35].

Μετά από τη συζήτηση αυτή προκύπτει το ερώτημα σε σχέση με τα κείμενα πολεμικής τέχνης: Πώς εξηγείται η εμφάνισή τους; Γιατί εκλείπουν; Εμφανίζονται προφανώς ως παράγωγα ενός εκλεπτυσμένου πολιτισμού –και εννοώ εδώ ήδη εκείνον της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας–, στα πλαίσια του οποίου και παράλληλα με άλλα φιλολογικά είδη ήταν φυσικό να αναπτυχθεί και το συγκεκριμένο, εφ' όσον μάλιστα προέρχεται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και απευθύνεται κυρίως σε εκείνα. Η παραγωγή των έργων αυτών φτάνει ώς τον ΙΑ΄ αιώνα[36]. Η πιθανή απάντηση στο ερώτημα γιατί εξέλιπαν και μάλιστα τη συγκεκριμένη εποχή, πρέπει να αναζητηθεί στις ιστορικές εξελίξεις. Κατά τον αιώνα αυτόν, μετά από ένα διάστημα ευημερίας, αρχίζουν να συσσωρεύονται τα προβλήματα και εμφανίζονται νέοι παράγοντες στο προσκήνιο ως αντίπαλοι ή και σύμμαχοι, οι οποίοι χρησιμοποιούν νέες μεθόδους πολέμου· εννοώ κατά πρώτον λόγο τους από τη Δύση ερχόμενους Νορμανδούς και τους άλλους δυτικούς πολεμιστές, κυρίως τους σταυροφόρους. Οι «Λατίνοι» διεισδύουν και γίνονται σημαντικότατος παράγων, μεταξύ άλλων και στη διεξαγωγή πολέμου,

---

35. Βλ. το ενδιαφέρον κείμενο του B. S. Bachrach, «Review Essay. Medieval Siege Warfare: A Reconnaissance», *The Journal of Military History* 58 (1994), σελ. 119-133, στο οποίο προβάλλεται η ιδιαίτερη σημασία που είχε η πολιορκητική κατά τον μεσαίωνα και επισημαίνεται ο υπερτονισμός του ρόλου του βαρέος ιππικού στις πολεμικές συγκρούσεις (στη Δύση). Για ένα παράδειγμα της σημασίας της κατοχής των κάστρων και των αγώνων για τον έλεγχό τους στο Βυζάντιο βλ. Αλκμήνης Σταυρίδου - Ζαφράκα, «Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο της Μακεδονίας», Ανάτυπο από τα Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου *«Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός»*. Έδεσσα, 4.-6.12.1992, έκδ. Γ. Κιουτούτσκας, Έδεσσα 1995, σελ. 165-178. Βλ. τέλος το άρθρο του D. Sullivan, «Tenth Century Byzantine Offensive Siege Warfare: Instructional Prescriptions and Historical Practice», στις σελ. 179-200 του παρόντος τόμου.

36. Τα *Τακτικά* του Νικηφόρου Ουρανού που χρονολογούνται στα πρώτα χρόνια του ΙΑ΄ αι. θεωρούνται το τελευταίο έργο της σειράς αυτής. Το σύντομο έργο *Περί πολεμικής τάξεως*, που αποδίδεται στον Μιχαήλ Ψελλό, δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον, ενώ το λεγόμενο *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου ουσιαστικά δεν εντάσσεται στα πολεμικά εγχειρίδια. Πάντως δεν πρέπει να λησμονεί κανείς το κενό που υπάρχει στη σχετική γραμματειακή παραγωγή μεταξύ των ετών 600-900 (περίπου).

φέρνουν δε μαζί τους στη βυζαντινή Ανατολή τη νέα τακτική, τη νέα νοοτροπία και τεχνολογία, οι οποίες προκαλούν ανακατατάξεις, δεν επαρκεί ο χρόνος όμως ώστε να εμπεδωθούν, επειδή εν τω μεταξύ επέρχεται η πτώση της Κωνσταντινούπολης το έτος 1204. Κατά τους μεταγενέστερους αιώνες οι ανάγκες, όσον αφορά στις θεωρητικές γνώσεις, καλύπτονται με τη χρήση κωδίκων που περιλαμβάνουν προγενέστερα εγχειρίδια, χωρίς να υπάρξει ανανέωση του υλικού.

Κλείνοντας, παραθέτω ένα παράδειγμα για την αναγκαιότητα της διασταύρωσης των πληροφοριών που προέρχονται από τους θεωρητικούς του πολέμου, με το υλικό που προσφέρουν οι λοιπές, κυρίως ιστοριογραφικές πηγές: στη *Στρατηγικὴν Ἔκθεσιν καὶ σύνταξιν Νικηφόρου δεσπότου* γίνεται λόγος για τους «καταφράκτους» και για τις πεζικές δυνάμεις. Η αναφορά αυτή οδήγησε αρκετούς ερευνητές στη διατύπωση της απόψεως ότι την εποχή της συγγραφής δινόταν μεγάλη σημασία στα δύο αυτά σώματα. Βεβαίως εξέλιξη προς την κατεύθυνση αυτή είναι δυνατή, όχι πάντως τέτοιας κλίμακας, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία[37]. Νομίζω ότι ο αποφασιστικός παράγων για την αναφορά ή όχι πεζών, τοξοτών, «παλλίκων» ή πολιορκητικού περιεχομένου πληροφοριών ήταν οι προτιμήσεις του συντάκτη, τα συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι βυζαντινές δυνάμεις στη Δύση ή την Ανατολή, στο ένα ή το άλλο μέτωπο και όχι η οργάνωση νέων δυνάμεων, η αλλαγή του τρόπου πολέμου των Βυζαντινών, ή ίσως η εφαρμογή ενός νέου δόγματος πολέμου. Ακόμα, η αναφορά στο συγκεκριμένο έργο των στρατιωτικών σωμάτων των «καταφράκτων» και των πεζών και όχι άλλων μπορεί να οφείλεται –πράγμα που θεωρώ ως το πιθανότερο– στο γεγονός ότι το έργο μάς σώθηκε λειψό και σε τίποτε παραπάνω. Η αξιολόγηση και σύγκριση πληροφοριών άλλων, παράλληλων, πηγών δίνει τη λύση σε τέτοιου είδους ερωτήματα.

37. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά στο βιβλίο μου *Νικηφόρος Β΄ Φωκάς*, σελ. 21-33.

GEORGE T. DENNIS

THE BYZANTINES IN BATTLE

Although the Byzantines were constantly under attack or under threat of attack, they regarded warfare as the least desirable method of defending themselves. Leo VI prefaced his *Tactical Constitutions* with the words: «We must always prefer peace above all else and refrain from war»[1]. Instead of fighting, they chose to employ diplomacy, bribery, covert action, paying tribute, setting one tribe against another. War was the last resort. And when they did decide upon war, they sought to avoid the crush of a pitched battle. For they realized that a frontal assault carried enormous risks. The *Strategikon*, attributed to emperor Maurice (582-602), articulated this concern, «To try simply to overpower the enemy in the open, hand to hand and face to face ... is very risky and can result in serious harm». «A wise commander will not engage the enemy in a pitched battle unless a truly exceptional opportunity or advantage presents itself»[2].

Five hundred years later, Kekaumenos advised the commander to learn all he could about the enemy and, only after thorough investigation, line up for battle. He should weaken the enemy by tricks, machines, ambushes and, last of all, if there is no other way, engage in battle[3]. Leo Phokas reminded his troops that wars are won not so much by pitched battles as by cautious prudence, cunning, and timing, and he forbade any reckless charges in the open field[4].

But, as we know, Byzantine armies did engage in regular battles. Our goal in this paper is to study the manner in which they went about it. But, reconstructing a battle from narrative sources of any period in history is a tricky enterprise, and

1. Leonis Tacticae constitutiones: Libri I-XIV (38), ed. R. Vári, *Leonis imperatoris Tactica*, 2 vols, Budapest 1917-1922; Lib. XVIII, ed. R. Vári, «Böles Leo Hadi Taktikájának XVIII Fejezete», in G. Pauler-S. Szilágyi, *A Magyar Honfoglalás Kútfői*, Budapest 1900; entire text in J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, series graeca, Paris 1857 ff, 107, 671-1094 (hereafter *LT*), Prooim. 3, lib. 2, 45.

2. *Das Strategikon des Maurikios*, ed. G. T. Dennis, with transl. by E. Gamillscheg, Vienna 1981 [*Corpus fontium historiae byzantinae* 17]; English transl. G. T. Dennis, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia 1984 (hereafter *SM*), 7, 1; 8, 86.

3. *Sovjety i Rasskazy Kekavmena*, ed. G. G. Litavrin, Moscow 1972, p. 27.

4. *Leonis diaconi Caloensis historiae libri decem*, ed. C. B. Hase, Bonn 1828 (hereafter *LD*), pp. 2, 3.

medieval sources are notoriously imprecise. Chroniclers seem more interested in supernatural presences appearing on the battlefield than in what actually transpired there. Victory or defeat was the result solely of one's piety or of one's sins. Chroniclers pay scant attention to terrain, armament, and tactics. Still, with patience and caution, something can be learned from narrative sources. The military manuals, on the other hand, concentrate on theory and offer the commander a series of paradigms of battle situations to ponder. Still, more often than not, they reflect actual operations in the field. I propose, then, to study what these handbooks teach about the conduct of battle and then to look at the narrative sources to see how those instructions were implemented[5]. While infantry played a very important role in warfare, especially in rugged terrain and in night battles, the sources provide significantly less information about them than about their mounted colleagues. For this reason, then, and because of the constraints of time, we will concentrate on cavalry battles, in the ninth through the eleventh centuries[6].

One more preliminary note is called for. We must always bear in mind a matter often overlooked by scholars: the striking adaptability and flexibility manifested by the Byzantines in practical matters. The Byzantines did not always do things the same way. The manuals set rather strict guidelines, but they allowed the commander a great deal of discretion in the field. Procopius begins his account of Justinian's wars with praise for the heavily armored, mounted archer, and he ridicules those who worship more traditional practices and give no credit to modern improvements[7]. The conservative Kekaumenos counsels the general: «If you find yourself in a new situation, don't just say, the ancient military writers didn't say anything about this. You go ahead and figure out a way to deal with it. The ancients were human and so are you. If they could figure out how to deal with problems that arise, so can you»[8]. Nikephoros Phokas explicitly allows the commander to vary the number of units and the arrangement of the formation to adjust to the terrain or special circumstances[9].

What then do the military manuals say about battle? We can confidently begin with the *Strategikon* of Maurice, which, although dealing with an earlier period,

5. For an earlier period see C. M. Mazzucchi, «Le Katagraphiae dello *Strategikon* di Maurizio e lo schieramento di battaglia dell'esercito romano nel vi/vii secolo», *Aevum* 55 (1981), pp. 111-138.

6. On the infantry, particularly in the tenth century, see Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington 1995, pp. 202-210; 257-279.

7. *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, add. et corr. G. Wirth, I, Leipzig 1963, *De bellis libri I-IV*, 1, 1.

8. Kekavmena, p. 142.

9. The *Praecepta Militaria* of Nikephoros Phokas, ed. and transl. E. McGeer in *Sowing the Dragon's Teeth*, 12-59 (hereafter *PM*), p. 30.

gives expression to enduring Byzantine military theory and practice and was copied and paraphrased many times. The *Tactical Constitutions* of Leo VI (886-912) repeat, rephrase, and adapt the *Strategikon* to conditions in the late ninth century. The anonymous *Sylloge Tacticorum* reflects conditions later in the tenth century, as do the *De re militari* and the treatises of Nikephoros Phokas, the *Praecepta Militaria* and the *De Velitatione*[10].

Before the battle the commanders were given a checklist of things to do. The men had to be selected for service, assigned to units, dekarchies, or kontoubernia, which were then made part of banda or tagmata, and so into larger units, droungoi and tourmai[11]. The names of the units as well as their numbers varied over the centuries: Leo's *Taktika* has ten for a dekarchy and between two and four hundred for a tagma. The droungos should comprise not more than 3.000, and the tourma not more than 6.000[12]. Experienced officers were assigned to the various units. The manuals also provide detailed instruction about armament and weapons[13], as well as training and drills[14]. The day before battle, or on the day itself, the standards were to be blessed and religious services held[15].

Before setting out on his campaign against Persia, Herakleios spent a good deal of time in training his troops, including having them take part in very realistic mock battles[16]. Nikephoros Phokas put his men through rigorous training on arriving on Crete[17]. Basil II was noted for his insistence on drilling his troops, his attention to detail, and his personal involvement in the selection and evaluation of each officer. When they complained about too much drilling and not enough fighting, he smiled and replied that if he did not keep them at it, their battles would never end[18].

10. *Sylloge Tacticorum, quae olim Inedita Leonis Tactica dicebatur*, ed. A. Dain, Paris 1938; *De re militari*, ed. and transl. G. T. Dennis under the title «Campaign Organization and Tactics», *Three Byzantine Military Treatises*, Washington 1985 [*Corpus fontium historiae byzantinae* 25], pp. 241-335; *De velitatione*, ed. and transl. G. T. Dennis under the title «Skirmishing», *Three Byzantine Military Treatises*, pp. 137-239 (hereafter *DV*), and by G. Dagron and H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas*, Paris 1986, pp. 29-135. On the various military treatises, see A. Dain, «Les stratégistes byzantins», *Travaux et Mémoires* 2 (1967), pp. 317-392.

11. *SM* 7, *LT* 4, 1-3.

12. *LT* 4, 40-47; 13.

13. E. g., *LT* 5-6.

14. *SM* 3 and 6; *LT* 7, *et alibi*.

15. *SM* 7, 1; *LT* 13, 1. See also G. T. Dennis, «Religious Services in the Byzantine army», *ΕΥΛΟΓΗΜΑ. Studies in Honor of Robert Taft, S. J.* [= Studia Anselmiana 110], Rome 1993, pp. 107-117.

16. *Theophanis Chronographia* 1, ed. C. de Boor, Leipzig 1883, pp. 303-304.

17. *LD* 3, 1.

18. Psellos, Chronographia: *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, ed. S. Impellizzeri, transl. S. Ronchey, 2 vols., Milan 1984, 1, 32-34; also ed. E. Renauld, 2 vols., Paris ^{2}1967.

Armament and weapons are described in detail in the manuals. Lances and swords are mentioned in almost all the accounts. Most also mention heavy iron maces; the battle scenes illustrated in the Madrid Skylitzes depict the soldiers wielding maces as much as other weapons[19]. In 971 Theodore Lalakon killed many of the enemy with an iron mace[20]. Well into the twelfth century we read of a great fear of Byzantine maces[21].

The manuals insist that the army gather adequate supplies of food and water before combat[22]. Romanos Argyros, in 1030, did not listen to his experienced military staff who advised him not to undertake an expedition in Syria in the summer because water would be scarce and the fully armored soldiers would find the heat intolerable. But he ignored them and marched right into disaster[23]. Provision was also made for bringing up water during battle[24]. At Dorostolon, 21 July 971, when the fighting was at its most intense, the Byzantine troops, in full armor, were suffering from the heat and thirst and were beginning to weaken. John Tzimiskes ordered flasks of wine and water to be brought to them; they revived and managed to hold their own on the battlefield[25].

In addition, Kekaumenos insisted that the troops must be rested before any attack; the Bulgarians under Alousianos did not rest before attacking Thessalonica and were defeated[26]. A Byzantine expedition against the Pechenegs did not stop for rest and met the same fate[27].

On the day before battle, the general was to gather intelligence about the enemy from spies, scouts, deserters, and prisoners[28]. He was to make sure that the horses were watered, and that the men had a substantial meal, especially in the

---

19. See A. Grabar and M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Scylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venice 1979; S. Cirac Estopañan, *Skylitzes Matritensis*, Barcelona 1965; A. B. Hoffmeyer, «Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid», *Gladius* 5 (Madrid 1966).

20. *LD* 9, 41.

21. In an enkomion on Manuel I Komnenos, Eustathios of Thessalonica remarks that the Hungarians fled in terror at the sight of Byzantine soldiers wielding maces: oration 35, 11-36, 14, ed. W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, 1, St. Petersburg-Leipzig 1892, pp. 173-184.

22. *LT* 13; PM 2, 11-14.

23. *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. J. Thurn, Berlin 1973, pp. 379-380.

24. *PM* 1, 146-48; DV 7-10.

25. Skylitzes, p. 306. See S. McGrath, «The Battles of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality», *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S. J.*, ed. T. Miller and J. Nesbitt, Washington 1995, pp. 152-164.

26. Kekavmena, p. 160.

27. Kekavmena, p. 162.

28. *LT* 13; *PM* 4, 192-212.

morning. The customary announcements were to be made, in particular, those warning the men against stopping to loot before the final outcome of the battle.

Knowledge of the terrain was essential[29]. The *Strategikon* cites an earlier, unknown source: «We should choose the terrain not only to suit our armament, but also with a view to the various peoples. Parthians and Gauls handle themselves well on the plains. The Spanish and Ligurians fight better in the mountains and the hills, and the Britons in the woods, while the Germans are more at home in the swamps»[30]. Contemporary enemies are discussed in Book XI, and the commander is taught to «select open, smooth and level terrain» when fighting against the Persians and the Scythians, but rugged and difficult ground if he has to fight «the light-haired people»[31]. In Book XVIII of his *Taktika*, Leo treats of terrain in fighting the enemy of his day, and, by the very nature of things, great emphasis is placed on terrain throughout the *De Velitatione*.

The Byzantines, campaigning against the Paulicians, arrayed themselves on higher ground than the enemy, and they used this position to great advantage by giving the impression of a huge multitude on the hilltops, so that the Paulicians were frightened and fled[32]. At Dorostolon Tzimiskes observed that the battlefield was narrow, giving the Rhos an advantage. He ordered his men to retreat to the broader plain and then turn and hold their ground[33].

The commander had to take all these factors into account and then draw up his plans for battle. Attaliates pictures emperor Romanos Diogenes in his tent sketching out battle plans before engaging the enemy[34]. Once it had been decided to take the field, and all the preparations had been completed, it was time to line up the army for battle. All the manuals stress what they believed and wanted to be most characteristic of the Roman armies, *εὐταξία*, good order, discipline[35].

The formation for battle recommended in the *Strategikon* is essentially the same as that prescribed by Leo VI (Book XII) and by the other manuals. Allowance is made for variations because of the terrain or special circumstances, but the prescribed battle formation consists of certain standard elements. The first line (*πρόμαχος*) was to be composed of three equal units, left, center, right, with the

29. *LT* 14, 4-6.

30. *SM* 8, 2, 88.

31. *SM* 11, 1, 54-57; 2, 95-101; 3, 42-44.

32. Skylitzes, p. 139.

33. Skylitzes, p. 307.

34. *Michaelis Attaliotae historia*, ed. I. Bekker, Bonn 1853, p. 113, 8.

35. E. g., *LT* 12, 1. Basil II is quoted as saying that the policy of never breaking up their formation contributed mightily toward victory, and it was his opinion that this alone made the Roman phalanxes unbeatable: Psellos, *Chronographia*, 1, 33.

lieutenant general taking his position in the middle. Deputatoi, medical corpsmen, were stationed behind them.

Then, and this is something the manuals strongly insist on, about a bowshot to the rear there should be a second or support line (*βοηθός*), comprised of about one third of the entire army. This line was to be divided into four units with spaces between them, i. e. three spaces. In the middle space the commanding general should take his place with his staff, along with the standard bearers and trumpeters. From there he could more easily survey the whole battlefield and, at the same time, not become directly involved in the fighting. In the spaces between the four units, one or two tagmata should position themselves thinly, so that they could quickly step aside and allow the troops of the front line to find refuge in case they had been defeated and were being pursued by the enemy. The tired enemy would then face a fresh support line. This line would also serve to deter men from the first ranks from deserting, always a distinct possibility.

Behind the second line were the baggage train and the reserve horses, and behind them the rear guard. Units assigned to set up ambushes would be stationed off to the flanks or to the rear. Off to the right were the outflankers who were to circle around the left flank of the enemy and to the left were the flank guards who were to keep the enemy from doing the same to them. If the army was smaller, the support line might be reduced to only two tagmata, if larger, a third support line might be organized. Leo's *Taktika* (Book XVIII) strongly recommends this to defend against the Arabs.

In the second half of the ninth century, the *Sylloge Tacticorum* and the *Praecepta Militaria* of Nikephoros Phokas prescribed some significant variations in forming the battle line. The first line was to be composed of three units, but the center, made up of kataphraktoi, was shaped like a blunt wedge, called a triangle by Nikephoros, and it projected ahead of the other two divisions, so that its rear rank was equal to the first rank of the right and the left. Phokas describes the kataphraktoi formation in some detail, for it was central to his tactics[36]. It was to be twelve rows deep with each row adding two men to each side as the formation went back, increasing each row by four men. The first model he presents is one of 504 men with twenty in the first row and sixty-four in the last. Smaller formations were also envisioned, but the numbers were not as important as the pattern. The first four rows carried iron maces and charged into the enemy; the archers were in the middle. Men with lances, swords, and maces were positioned on the sides.

36. See McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 286-289.

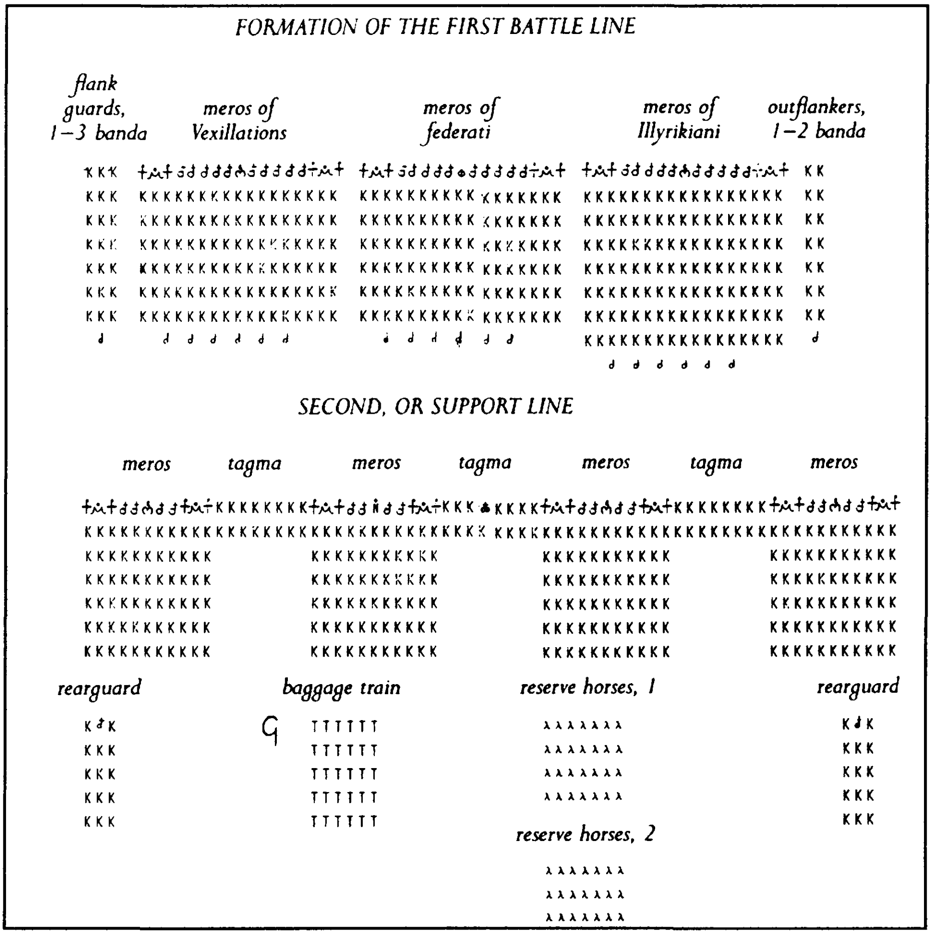

Cavalry Battle Line according to the Strategikon of Maurice
From *Maurice's Strategikon*, Translated by George Dennis, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984

The second, or support line was made up of four cavalry units with the general in the middle, to which was added a third line of three units, called by the Arabic term, *saka*, and behind them were the units guarding the baggage train[37].

Michael Rhangabe set up his battle line in good order before charging against the enemy[38]. In summer 917 Leo Phokas, Domestic of the Schools, assembled all the thematic and tagmatic troops in the plain of Diabasis, near the fortress of Acheloos, had them line up in formation and then advance against the Bulgarians[39]. In 977 Bardas Phokas is recorded to have divided his forces into three units[40]. He once more lined up his troops in order near Abydos, in 989, when he saw Basil II arranging his troops in formation[41]. When Nikephoros Phokas landed in Crete, he lined up his army in three divisions and had them advance behind the standard of the cross[42]. Before Tarsus, Nikephoros Phokas lined up his troops, with the kataphraktoi in the center and the archers and slingers firing from behind, while he led the cavalry on the right and Tzimiskes that on the left[43]. In 1070 Romanos Diogenes drew up his troops in two battle lines[44]. This is about the only mention in the narrrative sources of the two lines required by the manuals.

Before sending them into battle, the commander was supposed to exhort his troops, and there are several accounts of such exhortations[45].

In front of the main line were stationed skirmishers, called prokoursatores by Nikephoros, composed of light cavalry, lancers and archers, whose assignment was to harass and shake up the enemy line and provoke them into breaking up their formation.

In campaigning against the Bulgarians, Michael Rhangabe concentrated first on skirmishing, mostly with archery, to the advantage of the Byzantines[46]. Leo Phokas employed skirmishing and ambushes against the Saracens with great success[47]. In 970 the Byzantine forces made great use of ambushes also against the Rhos[48]. The same year, they lined up for battle against the Pechenegs, and after a series of individual combats won by the Byzantines, the Pechenegs broke ranks and

37. *Ibid.*, pp. 282-284.
38. Skylitzes, p. 6.
39. *Ibid.*, p. 337.
40. *Ibid.*, pp. 321-322.
41. *Ibid.*, p. 337; cf. Psellos, *Chronographia*, 1, 33.
42. *LD* 1, 5.
43. *LD* 4, 3.
44. Attaleiates, p.111.
45. *SM* 7, 4; Skylitzes, p. 6; 337.
46. Skylitzes, p. 6.
47. *LD* 2, 3; 2, 61.
48. Skylitzes, p. 289.

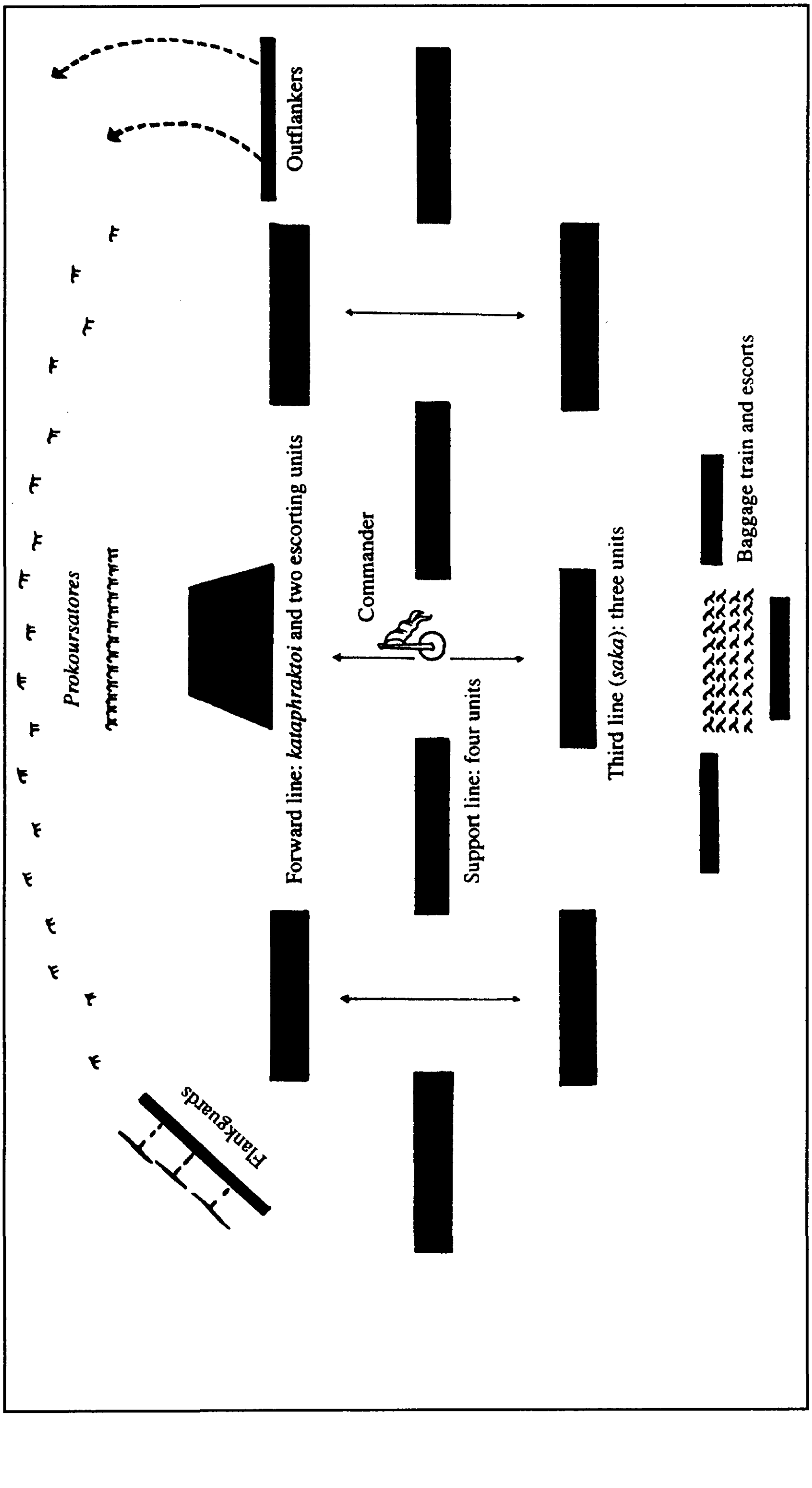

Cavalry Battle Line according to the Praecepta of Nikephoros Phokas
From Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, Dumbarton Oaks, 1994

fled[49]. In 976 Bardas Phokas pretended he was treating his soldiers to a festive dinner, leading the enemy to believe that there would be no battle on that day. So they too relaxed and enjoyed a good meal. While they were doing so, Bardas had the trumpets sounded and his men surrounded and attacked them[50]. Basil II was noted for putting off a frontal attack, preferring instead to harass the enemy with stratagems and assigning light armed troops to fire at them from a distance[51]. With great pride Anna Komnene records the successful use her father Alexios made of stratagems and ambushes[52].

Military authors forbid the commander to take part in the fighting himself, for if he should fall, the whole army would lose courage[53]. Such dependence on the leader, based on a personal bond between him and his men, was the weak point of all medieval armies, east and west. The Byzantines, as well as their enemies, became demoralized when their leader fell or was rumored to have fallen. During a battle near Acheloos, on 6 August 917, the domestic got off his horse to get some water, the horse broke loose and ran through the army riderless. The men thought the domestic must have been killed and they panicked. They ceased their pursuit of the Bulgarians and turned to flight and found themselves pursued, with disastrous results[54]. At Apamea, in 998, the Byzantines had won the battle and were pursuing the Arabs when their leader, Damianos Dalassenos, was killed. They suddenly became demoralized and were routed by the Arabs, who had rallied at the news[55]. In 1071 the emperor wanted to get the troops who were pursuing the enemy back to camp before dark. He had the imperial banner turned around as the signal for this. But when the soldiers who had ridden ahead of the main body saw this, they thought the emperor had fallen in defeat and they raced back in disorder[56]. It was precisely because of this dependence on the leader that Nikephoros Phokas ordered that the charge of the heavy cavalry should be aimed directly at the enemy commander[57]. Individuals also took it upon themselves to attack the enemy leader, as Anemas attacked the Russian prince Svjatoslav, in 971, although he himself was killed in the attempt[58].

---

49. *Ibid.*, pp. 290-291.

50. *Ibid.*, p. 319.

51. Psellos, *Chronographia*, 1, 33.

52. Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, 3 vols., Paris 1937-1945, 1, 1-3.

53. E. g., *SM* 2, 16.

54. Skylitzes, p. 203-204.

55. M. Canard, «Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles», *Revue des Études Byzantines* 19 (1961), pp. 284-314, esp. 299-300.

56. Attaleiates, pp. 161.

57. *PM* 59.

58. *LD* 9, 13.

At times, though, the commander did enter into the thick of combat. In 921, the commander of the forces in Adrianople, the patrician Leon, was noted for his sudden, swift charges against the Bulgarians and came to be known as Moroleon, stupid Leon[59]. In 971 the emperor John Tzimiskes doffed the imperial insignia, grabbed a spear, spurred his horse on, and personally led his men into close combat[60]. Anna Komnene portrays her father, Alexios, taking a leading part in the fighting[61].

The manuals give detailed instructions on the preparations for battle and on what must be done after the battle. But they do not tell us a great deal about the actual conduct of a battle. Once the battle had been joined, it seems, there was little the commander, or anyone else, could do to control events. Each soldier was on his own and fought as best he could[62].

After the light cavalry had completed their work of harassing and destabilizing the enemy line, the moment came for the main body to charge against the enemy. In almost all the accounts a trumpet sounds the call to battle. The advance began with a prayer as they left the camp and got their formation in order. The herald shouted out the orders for the advance, which, while first recorded in the *Strategikon*, retained their importance in subsequent centuries. «Silence. Do not fall back. Do not go ahead of the standard. Advance even with the front rank. Keep your eyes on the standard ... Soldier, stay in formation. ... Do not charge out and break ranks»[63].

It was of the utmost importance that the troops remain in formation until the moment of contact with the enemy. Basil II issued strict orders that no soldier should advance in front of the battle line; if anyone did so, and even if he successfully fought against the enemy, he was to be severely punished[64]. One may also recall the story of the sixteen year old Manuel Komnenos who courageously charged out against the enemy, but later in the imperial pavilion was flogged with willow twigs by the emperor, his father, for being so rash and was forbidden to engage the enemy in close combat[65].

59. Skylitzes, p. 218.

60. *Ibid.*, pp. 299-300; *LD* 9, 14.

61. Alexiade, 1, 5-6.

62. The comment of R. C. Smail, *Crusading Warfare, 1097-1193*, Cambridge 1956, pp. 12-13, is pertinent here: «Once [the medieval commander] had launched [his troops] into the battle, he had little or no control over them, and this limitation applied especially to the most effective troops, the mailed mounted knights. ...The result of the battle must then be left to the interplay of morale, individual prowess, and good fortune».

63. *SM* 3, 5.

64. Psellos, *Chronographia*, 1, 33.

65. *Niketas Choniates Historia*, ed. J.-L. van Dieten, Berlin 1975 [*Corpus fontium historiae byzantinae*], p. 35.

The horsemen were to advance with a precise measured gait, a trot and, above all, to stay in formation. At first they rode in extended order, about a meter apart, then when they were about a mile away from the enemy they closed ranks. The advance of the cavalry, especially of the kataphraktoi, was designed to completely unnerve the enemy – and it often seems to have done just that. They trotted forward deliberately, in tight formation, and in total silence. Their goal was to hit the target en masse, not as isolated individuals, like western knights. At about a bowshot from the enemy, the archers in the middle of the formation opened fire. The command to charge was given. The dekarchs and pentarchs leaned forward, covered the heads and part of the horses' necks with their shields, held their lances «high as their shoulders as the fair-haired races do», or raised their maces or swords to strike. All the while they maintained their close order trotting along in an eerie, unnatural silence.

At Dorostolon, we are told that the Byzantine troops advanced with experience and technical skill[66]. Before Tarsus, the trumpets sounded and the Byzantines moved forward with incredible precision, and the entire plain sparkled with the gleam of their armor. The Tarsiots could not withstand so great an assault. Overwhelmed by the impact of the lances and by the missiles shot by the men behind them, they at once gave way to flight. A terrible fear overwhelmed them as they beheld so great a mass methodically advancing[67]. In 1070, the Byzantine troops are mentioned as marching out in companies in good order; the emperor ordered the trumpeter to sound the charge, and the men advanced slowly in good order[68]. The same year, the Turks fled when they saw the Roman phalanxes all drawn up in ordered, disciplined battle array[69].

But at times silence was not properly observed. Near Preslav John Tzimiskes ordered the trumpets to sound the call to battle, the cymbals to clash, and drums to roll, so that an incredible din burst forth as the mountains echoed the drums, the armor clashed, horses whinnied, and men shouted[70]. Nikephoros Phokas ordered the drums to roll for a night attack[71]. In charging out to ambush the Rhos, Bardas Phokas ordered the drums to beat continuously[72].

66. Skylitzes, p. 304.
67. *LD* 4, 31.
68. Attaleiates, p. 114; 126.
69. *Ibid.*, p. 160.
70. *LD* 8, 4.
71. *LD* 1, 11.
72. *LD* 6, 13.

The moment of impact must have been terrible indeed. Nikephoros Ouranos pictures it for us. «The kataphraktoi will smash in the heads and bodies of the enemy and their horses with their iron maces and sabers; they will break into and dismember their formations and break through and so completely destroy them»[73].

At Dorostolon the battle went back and forth, until Tzimiskes ordered the Immortals to attack the left wing of the Rhos. They couched their spears, spurred on their horses, and charged and forced the Rhos to flee[74]. The Rhos could not stand up to the Byzantine lances in a cavalry charge[75]. His officers told prince Svjatoslav that their men could not stand up against the ironclad horsemen in combat[76]. In 1070, the front ranks shouted the war cry and charged with their shields held before them[77].

The final phase of battle was the pursuit, about which the manuals, especially the *Praecepta* of Phokas, have much to say. They warn about the feigned flight of the enemy, their sudden turning back, their traps and ambushes. The Byzantines were to make sure that the enemy was in full flight and that there were no other hostile forces in the vicinity. Concern was constantly expressed about the soldiers stopping for booty and prisoners. All the authors view this very seriously and assign severe penalties for violators, but it was difficult to enforce. Their leaders, moreover, held out the promise of booty as an incentive to valor. The pursuit was meant to destroy the foe utterly so he would not fight again.

In a fierce battle in Thrace, the Bulgarians defeated and pursued the Byzantines. The emperor was standing with his bodyguard on higher ground and saw that the Bulgarians were very disorganized. He ordered the troops with him to attack, and they caught the Bulgarians off guard and killed and captured many[78]. The sources give many other examples of the Byzantines pursuing a defeated foe or, just as often, of their being pursued.

In all discussions of warfare and of battle, two factors must be kept in mind. First, the unexpected. Despite the best organization, the best leadership, and the best laid plans, something could always go wrong: they could always meet up with δευτέρα τύχη. A change in the weather, miscalculations, failure of supplies to arrive, drought or disease, mutiny or desertion. Commanders were counseled to prepare for any eventuality but, of course, they simply could not do so, no more

73. «The *Taktika* of Nikephoros Ouranos, Chapters 56 though 65», ed. and transl. by E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth*, pp. 79-163, c. 61, 204-214.

74. Skylitzes, p. 304; *LD* 8, 6.

75. *LD* 8, 6.

76. *LD* 9, 7.

77. Attaleiates, p. 114.

78. Skylitzes, p. 13.

than military commanders of any age. The second, which no textbook could teach, was the personal inspiration given by outstanding leaders, such as Constantine V, Phokas, Tzimiskes, Basil II, and others.

After the battle the army was to give thanks to God and to his saints for their victory. Tzimiskes, for example, after defeating the Rhos, in April 971, offered prayers of thanksgiving to St. George, whose feast day is was and, on his triumphal entry into the capital, gave the place of honor to an icon of Mary[79]. The men were to be rewarded, or punished, for their actions during the fighting. After his victory in 971 Tzimiskes rewarded his troops with gifts and drink[80]. Finally, they were to bury the dead[81].

We can, I think, conclude with two very general observations. I stress the word, general, because exceptions will leap to everyone's mind. The first such observation is that the Byzantines fought their wars, especially their battles, in accord with the instructions laid down in the military manuals. The second observation, making due allowance for all sorts of unexpected and extraneous circumstances, is that when they followed the rules in the manuals, they usually won their battles.

---

79. Skylitzes, p. 300; 310.

80. *LD* 9, 4.

81. *SM* 7, B, 6; *LT* 14, 35.

DENIS SULLIVAN

TENTH CENTURY BYZANTINE OFFENSIVE SIEGE WARFARE: INSTRUCTIONAL PRESCRIPTIONS AND HISTORICAL PRACTICE[1]

The opening paragraph of Clive Foss and David Winfield's *Byzantine Fortifications: an Introduction* (Pretoria, 1986) reads: «It is commonly accepted that most of the principles governing the ancient and medieval arts of fortification were already known by about the second century B. C. Methods of siege by mining, by rams, by siege towers, or by forms of artillery were in use in the Hellenistic period and to counter these there were no fundamental changes in methods of fortification until the introduction of efficient cannon». The paragraph concludes: «The Byzantines profited from their reading of Philo of Byzantium and the Franks may have profited from Vegetius, both using texts that were hundreds of years old».

While one could cite important changes in the nature of artillery (the Hellenistic *lithobolos* with its dual vertical torsion systems to the one-armed *onager* with horizontal torsion popular in the late antique period, and to use of the beam-sling trebuchet), the basic correctness of Foss and Winfield's contention for offensive methods as well as fortification defense further complicates the already

---

1. Studies and editors/translators are cited as follows: Dennis = G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, *CFHB* 25, Washington, D.C. 1985; Huuri = K. Huuri, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen*, Helsinki 1941 = Studia Orientalia 9; McGeer = E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, D.C. 1995; Vasiliev = A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, French edition by H. Grégoire and M. Canard, vol. II:2 (3 vols., Brussels 1935-1968); Wescher = C. Wescher, *Poliorcétique des Grecs*, Paris 1867. Sources are cited as follows: Onasander, *Strategikos* = *Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander*, with an English Translation by members of the Illinois Greek Club, New York 1923, pp. 342-526; Maurice = G. T. Dennis (ed.), *Das Strategikon des Maurikios* (with a German translation by E. Gamillscheg), *CFHB* 17, Vienna 1981; Leo VI, *Taktika* (J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series graeca* 107, cols. 671-1094); Heron of Byzantium, *Poliorketika* (ed. Wescher, pp. 197-279); *De Cerimoniis* (J. Reiske, ed.), *De cerimoniis aulae byzantinae*, 2 vols., Bonn 1829-1830); *Sylloge tacticorum* = A. Dain, *Sylloge tacticorum, quae olim Inedita Leonis Tactica dicebatur*, Paris 1938; *De Velitatione* = ed./tr. Dennis, pp. 137-239, under the title «Skirmishing» [see also G. Dagron and H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986)]; *De re militari* = ed./tr. Dennis, pp. 241-335 (under the title «Campaign Organization and Tactics»); Leo the Deacon = C. B. Hase (ed.), *Leonis diaconi Caloensis historiae libri decem*, Bonn 1828; Nikephoros Ouranos, *Taktika* = ed./tr. McGeer, pp. 89-163.

difficult task of distinguishing antiquarian traditionalism from actual practice in the corpus of 10th century Byzantine military instructional manuals in that many Hellenistic offensive siege methods continued to be found useful twelve centuries later[2].

The revival of military science in the tenth century, spanning the period from the *Tactika* of Leo VI, dated 906, to the *Tactika* of Nikephoros Ouranos, dated to the end of century, as has been noted[3], coincides with a change from defensive to offensive warfare on the part of the Byzantine empire. A number of these treatises contain prescriptions for the conduct of offensive siege operations and construction and use of siege engines. Specifically such recommendations can be found in detail in *Constitutio* 15 of Leo's work with scattered information elsewhere in that treatise; in the *Poliorcetica*[4] of the so-called Heron of Byzantium and in the *Sylloge tacticorum* (both probably mid-tenth century); in the *De velitatione* of Nikephoros Phokas; in the anonymous *De re militari*; and in the 65th chapter of Nikephoros Ouranos' *Tactika*. Offensive tactics can also be cited or inferred from treatises devoted entirely to withstanding a siege, such as the *De obsidione toleranda*[5] (after 924). In addition, Byzantine and Arab historical sources provide information of widely varying detail on actual 10th century sieges. John Kaminiates[6], for example, describes the siege in 904 of Thessalonika by Arabs employing a scaling ladder, concentrated bursts of arrows, engines for hurling rocks, use of fire against the gates, towers on pairs of yoked ships, with the troops on them shouting and using flame throwers (*σίφωνες*), these last being the deciding factor in causing the defenders to leave the walls and allowing the Arabs in; and Leo the Deacon those of Chandax (960-961), Tarsos (965), Antioch (969), Great Preslav (971) and Silistria (Dorostolon) (971). The *De Cerimoniis* provides details of the outfitting of the

2. Manipulation of basic necessities such as food and water supplies and various psychological pressures would seem to be timeless. For the continued viability of such siege techniques one might note that Maurice's recommendation in the *Strategikon* (X, 1: 46-48), repeated by Leo in the *Taktika* (XV:26), of using constant noise (*θόρυβος*) day and night to exhaust the besieged, has been employed in siege situations within the past twelve years (aided by modern amplification technology) in Panama against Manuel Noriega and in Waco, Texas against the Branch Davidians.

3. See McGeer, p. 171.

4. For the manuscript tradition and editions see A. Dain, *La tradition du texte d'Héron de Byzance*, Paris 1933 and «Les stratégistes byzantins», *Travaux et Mémoires* 2 (1967), pp. 317-392, specifically p. 358. I currently am preparing an annotated edition with English translation based on what Dain has shown to be the archetype ms., Vat. Gr. 1605.

5. See H. van den Berg, *Anonymous de obsidione toleranda*, Leiden 1947. For another 10th century text on defending against a siege see A. Dain, «Memorandum inédit sur la défense des places», *Revue des Études Grecques* 53 (1940), pp. 123-136.

6. See G. Böhlig, *De expugnatione Thessalonicae*, Berlin 1973, pp. 30:64-33:67.

failed expedition against Crete under Constantine Gongyles in 949 with references to siege equipment included, but often employing terminology whose interpretation is controversial.

The dependence of the 10th century Byzantine military treatises on classical and early Byzantine sources has long been recognized, and has been analyzed in detail most recently by Gilbert Dagron[7] and by Eric McGeer[8] with reference to distinguishing actual 10th century practice from the earlier tradition. The dependence of the historians on earlier sources has also been the subject of analysis. M. Sjuzjumov[9], for example, showed that Leo the Deacon's description of the sapping of the wall of Chandax in Nikephoros Phokas' siege of 961 was lifted almost verbatim from Agathias' description of Narses' siege of Cumae. The opposite has been suggested in the case of Kaminiates by Alexander Kazhdan[10], who has argued that Kaminiates' text as it now stands has been reworked by a 15th century author who has added details of the siege description more characteristic of the later period.

The attempt, then, to describe offensive siege warfare in tenth century Byzantium requires criteria which will assist in identifying contemporary practice amid classical and early Byzantine tradition. Arnold Toynbee has suggested that: «We shall have less hesitation in regarding an item taken by Leo from 'Mavrikios' as being still valid if we find the same item re-appearing in one or more of the three works[11] that were written by professional soldiers in the third quarter of the tenth century. Yet this corroborative evidence is not conclusive[12]». I would add to this that the inclusion of a tactic or device in the historical sources, in a context not obviously plagiarized from an earlier source, would also suggest contemporary practice. Professor Dagron[13] has suggested three other criteria: (1) «does the text record changes or innovations in military equipment? (2) does it present a distinct enemy with particular tactics and characteristics? and, (3) does it shed light on the relations between the army and the society from which it is drawn»? While his third

7. G. Dagron, H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, pp. 141-144.

8. McGeer, pp. 194-195.

9. M. Sjuzjumov, «On the Sources of Leo the Deacon and Scylitzes» (in Russian), *Vizantiskoe Obozrenie* 2 (1916), p. 106ff.

10. A. Kazhdan, «Some Questions Addressed to the Scholars who Believe in the Authenticity of Kaminiates' "Capture of Thessalonica"», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), pp. 301-314.

11. I.e. the *De velitatione*, the *De re militari* and the *Taktika* of Ouranos.

12. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London 1973, p. 294.

13. Dagron, Mihăescu, pp. 141-144; cf. McGeer, p. 194.

criterion does not find direct applicability in descriptions of offensive siege warfare, the first two are quite relevant. My approach, then, will be to focus on offensive siege techniques as described in the tenth century military manuals, listing the specific tactics and devices described and identifying, where possible, indications of actual tenth century use, whether traditional or innovative, by application of the criteria. As Leo's *Taktika* is the first and longest, it may be helpful to use this text as a base and touchstone, summarizing its main recommendations, noting dependence on and differences with its classical and early Byzantine sources, and absence, presence and difference of emphasis in the later tenth century sources[14]. I will then consider some additional recommendations found in Heron of Byzantium without precedent in the classical or early Byzantine material.

Leo's *Taktika* as a whole draws heavily on the 1st century *Strategikos* of Onasander and the late 6th/early 7th century *Strategikon* of Maurice[15]. The 15th *Constitutio* on siege warfare (titled *Περὶ πολιορκίας πόλεων*) is within that tradition; the vast majority of its material, particularly the tactical and psychological, comes from these two sources. In what follows I paraphrase (in italics) Leo's recommendations, note his sources and significant differences from them, and similar recommendations in the later 10th century sources.

Leo begins (XV:1) by noting that he will present material *anthologized from ancients and moderns (ἔκ τε παλαιῶν καὶ νέων) on offensive and defensive siege warfare; the general should use the treatise as a starting point to devise other things* (προσεπινοῆσαι) *which have not been specifically mentioned, with the necessity of time and place instructing him in each thing.* Leo makes a related comment later at XV:34-35, following his list of siege machines: *there are other machines which you will find by searching in other histories and strategic <manuals>, both how they are constructed and how they are brought forward and in what locations of the besieged <city>. The preparation and readying of these machines can be achieved not only by you, but also through the invention (ἐπίνοια) of the manganarioi with you, men skilled in such construction; so that you yourself may devise what is possible and useful and they by their handiwork and their inventiveness <derived from experience> may assist you.*

14. Leo the Deacon provides a number of these examples; his bias toward Nikephoros Phokas must be taken into account in considering his positive descriptions of Phokas' courage and kindness to the vanquished.

15. See E. McGeer, «Taktika of Leo VI», *Oxford Dictionary of Byzantium*, N.Y., Oxford 1991, 3, p. 2008.

Leo's reference here to inventive use of manuals by the field officer is not easy to parallel in his sources, although Onasander (42:3) does indicate that he will not recommend specific siege engines, that the general must choose based on «the luck, wealth, and power of the combatants, and on the skill of the workmen who accompany the army». More interesting is the repetition of this concept in later 10th century sources. Eric McGeer[16] has gathered a number of other such passages and I follow his discussion and translations here. In the *De velitatione*, Nikephoros Phokas (203:73ff) says, regarding ambushes: «All this we are setting forth as experience teaches. It is up to you to apply it in the circumstances and the urgent needs of the time. For tradition alone does not do it, but it must be reinforced by the assistance of God, and only then will the outcome of the battle be assured». It is particularly interesting here that it is not just tradition which must be adapted, but even Phokas' own personal battlefield experience. Nikephoros Ouranos (161:139ff) indicates: «The men of old, in their conduct of siege warfare, constructed many devices such as rams, wooden towers, scaling ladders with various features, as well as tortoises and all kinds of other things that our generation has never seen. It has, however, tried all these devices and discovered that of all of them, the more effective way, one the enemy cannot match, is undermining the foundations, all the more so if one does this with careful scrutiny and method ....». Michael Psellos[17] indicates that Basil II prepared army formations «taking some from handbooks and devising others by virtue of his own expertise in reaction to the circumstances». Finally Kekaumenos[18] in the eleventh century advocates the necessity of going beyond the ancients, of devising something new, of the obligation of the general to come up with his own inventions. I would add to McGeer's list the comment in the *De re militari* (317:9-11): «About these matters <i.e. siege methods> you will find that the ancient authorities have written excellent and very practical things in their books more scientifically and in greater detail than the present work». These references, overt or implied, to use the books as a source of information, but also inspiration and invention, fit well with Leo's sentiment and appear more than a common place. The military practitioners are described as using the classical material, often either accepting or rejecting it based on empirical experience and specific conditions, and also using it as inspiration for new methods[19]. Perhaps the reality of such use is best exemplified in the treatise on imperial expeditions

16. McGeer, pp. 191-195.

17. See E. Renauld, *Michel Psellos: Chronographie*, 2 vols., Paris ^{2}1967, I, 33:1.

18. See G.G. Litavrin, *Sovety i Rasskazy Kekavmena*, Moscow 1972, p. 136: 20-29.

19. Heron of Byzantium (269:3-6), following the first century Athenaeus Mechanicus, also advocates the value specifically of invention (προσευρίσκειν).

attributed to Constantine VII which includes in the emperor's baggage on military expeditions books on siege devices (*βιβλία μηχανικά*) and artillery (*βελοποιϊκά*)[20], among other titles. Thus a general on campaign, at least if he follows the direction of the bibliophile Constantine VII, will have available such instructional manuals for consultation, even right in the field.

At XV:2 Leo, following Onasander (XL:1), notes that *a siege requires a general's*[21] *courage* (*ἀνδρεία*) *and strategic intelligence* (*διάνοια*) *and preparation of machines* (*μηχανήματα*), *and in the besieged city or stronghold* (*φρούριον*) *or fortification* (ὀχύρωμα) *security* (*ἀσφάλεια*) *<achieved> through diligence* (*προσοχή*). This generic comment is not found in the later sources, but Leo does here elaborate on Onasander with specific mention of strongholds and fortifications.

Leo's specific recommendations begin with section XV:3:

XV:3 *First secure your own camp with a deep ditch or constructions* (*κτίσματα*) *of stone, brick or wood as you devise* (*ἐπινοήσεις*) *and with many and careful guards, especially at unexpected places where there can be incursions of besieged or other enemies outside by day or night, as has often happened.*

Leo's suggestion here of a stone, brick or wood wall is more detailed and elaborate than in his immediate source, Maurice (248:9-13), but is found later in Maurice (258:3-4) of a fortified camp for troops building a fortress in enemy territory. Leo, by this shift, perhaps wishes to stress the importance of siege camp security and its greater duration at one site[22]. The concern is also found in Onasander (XL:2) who more briefly recommends use of a «trench, palisade (*χάρακι*) and guards» for a siege camp, but is stressed as well in the later 10th century manuals and historians where the trench and palisade are frequently mentioned[23]. Leo also mentions at *Constitutio* XI:26 camp perimeter security devices, two-legged stands into which spears were inserted, devices Leo describes as invented by

20. See J. Haldon, *Three Treatises on Imperial Expeditions*, *CFHB* 28, Vienna 1991, p. 106:196-199 and McGeer, p. 193 note 41.

21. The emendation of A. Köchly (*Onosandni de imperatoris officio liber*, Leipzig 1860), of *στρατιωτῶν* for *στρατηγῶν* in Leo's source text should perhaps also be adopted in Leo as well.

22. Leo the Deacon (72:18ff) describes a stone *φρούριον* built by Nikephoros Phokas on a hilltop near Antioch to serve as a base for raids and to interdict supplies from reaching the city as a prelude to its capture.

23. The 10th century Byzantine camp with trench, palisade and perimeter security devices is well discussed by McGeer, pp. 350-354. One might add to the comments there that the *De re militari* (306:91-93) recommends a ditch (*τάφρον*) be dug around a siege camp and the addition of a wall (*τεῖχος*) if the siege is likely to be a long one.

his general Nikephoros Phokas, grandfather of the later emperor; a similar device is also mentioned by Ouranos in his *Taktika* specifically of a siege camp in combination with caltrops (*τριβόλια καὶ τριοκέλια μετὰ τζιπάτων*)[24]. Leo then adds from Onasander (XL:3): *for those outside cannot see inside the walls, but they from the walls can see you and your likely actions against them.* Heron of Byzantium[25], following the 2hd century A. D. Apollodorus of Damascus, describes composite observation ladders on swing beams which would allow besiegers to see over the walls. There is no other evidence that such devices were actually built in the 10th century, but the Byzantine Heron does differ from Apollodorus in his discussion of the dimensions of these observation ladders[26], and adds two new forms of bases for them, one of which is described as similar to an «uncial eta» (*ἦτα λιτόν*), a use of *λιτός* not found before the late ninth century[27].

XV:4 *Guard gates and portals of city or castle and roads from other fortifications to prevent sudden enemy forays, especially at night.* The comments follow Onasander (XLI:1), but again Leo's specification here of castle (*κάστρον*) is more detailed, as is his specific concern with roads from other fortresses. Leo the Deacon (148:1-3) describes a foray by Russians besieged in Dorostolon to attempt to burn the Byzantine siege machines.

XV:5 *Begin your siege at night –darkness causes confusion, weakens the enemy's mind, makes events more fearful, causes quicker surrender. One or two men reaching the wall can seem like a whole army and cause besieged to abandon them.* The recommendation follows Onasander (XLII:1); the *De velitatione*, by contrast, (224:44-47) recommends that the besieged use night fighting to disperse the besiegers.

XV: 6 *The general himself should be involved in the hard work to shame the troops into more eager participation.* Leo follows Onasander (XLII:2). The recommendation is not found in the later manuals, but Leo the Deacon describes Nikephoros Phokas as inspiring his troops by fighting in the front lines during siege

---

24. See McGeer, p. 350 and note 32.

25. Heron of Byzantium, pp. 232:13-238:11.

26. On the devices and the differences in dimensions see O. Lendle, *Texte und Untersuchungen zum technischen Bereich der antiken Poliorketik*, Wiesbaden 1983, pp. 28-34.

27. See Heron of Byzantium 237:8; for this use of *λιτός* and date see B. Atsalos, *La terminologie du Livre-Manuscrit à l'époque byzantine*, Thessaloniki 1971, p. 106ff. I am grateful to Alice-Mary Talbot for bringing this reference to my attention.

assaults (29:22ff) and as picking up and carrying the first stone for construction of a fortification to serve as a base for harassment of Antioch in preparation for a siege (74:13-15).

XV:7 *Begin with precise reconnaissance; strangle their supply of food and water; if they are well supplied, you must use engines.* The bulk of the recommendation follows Maurice (248:13-16), although the recommendation for initial reconnaissance is not in Maurice or Onasander. It is however found later in Heron of Byzantium (204:8-9), in Leo the Deacon's (11:6-8) description of Nikephoros Phokas before Chandax and Michael Bourtzes at Antioch (81:22-23), and in the *De re militari* (306:69-70). The recommendation to cut off supplies to the besieged, briefly mentioned by Maurice and Leo here, is the subject of extensive comments in the later manuals. The *Sylloge tacticorum* (32:5ff) follows Onasander who, speaking generally of what to do when advancing against the enemy, begins by recommending destruction of the enemy's country side, noting that «loss of money and shortage of crops reduce warfare as abundance nourishes it». The author of the *Sylloge* connects this tactic specifically to siege warfare, also substituting for Onasander's *φθειρέτω καὶ καιέτω καὶ τεμνέσθω*, his own phrasing *ἀφειδῶς καὶ πυρὶ καὶ ξίφει κειρέτω, φειδόμενος μηδενός.* From a defensive perspective the *De velitatione* (222:6ff) recommends that a city facing a siege have 4 months of food and water for each person, and (226:52) use of a diversion to get supplies into the city. The *De re militari* (302:3ff) recommends frequent raids and creation of hunger prior to a siege as a *sine qua non* of success. Nikephoros Ouranos (152:5ff) similarly recommends initial raids, destruction of harvests, interdiction of commerce, with specific reference to readiness of Saracens to aid their fellows with money and food. Starvation is mentioned a number of times in Leo the Deacon's siege accounts, most dramatically (60:3,6,16) in Nikephoros Phokas' siege of Tarsos.

XV: 8-9 *Parade your best looking and best equipped soldiers near their walls. Keep less desirable troops at a distance with the baggage so enemy can't distinguish animals from men. Then even these will seem like those near the wall. Show the loricatoi and kataphraktoi with kassides; show even those troops without <armour>, by some artifice, as if they were lorikatoi with kassides.*

Leo here follows Maurice (248:16-250:2), but updates the vocabulary from Maurice's *ζαβάτοι* with *σκαπλία* to *λωρικάτοι* and *κατάφρακτοι*[28]. He continues

28. On the terminology see J. Haldon, «Some Aspects of Byzantine Military Terminology from the Sixth to the Tenth Centuries», *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975), pp. 11-47, specifically p. 34.

make your camp at a distance so all men seem to be soldiers. The concept of creating fear through a display of power is also found in Leo the Deacon's (70:10-11) description of Nikephoros Phokas before Antioch and in the *De re militari* (306:73-74) which recommends at the beginning of a siege: «Early the next day our holy emperor should command the cavalry and infantry units to be armed. In good order and with proper display he should proceed toward the city. From the sight alone the enemy may be confounded and lose heart».

XV:10 *Make your camp at a distance so that all viewed by those within appear to be soldiers.* Leo here follows Maurice (250:2-3).

XV:11-12 *Give easy terms for surrender –to leave and take animals or wagons or other portable property; this leads to hope of safety and dissension (διχόνοια) within and weaker opposition. Harsh terms are not characteristic of a good general –they make dangers of siege seem less and create unity within.* The recommendation follows Maurice (250:3-9). Nikephoros Ouranos (157:73ff) makes a similar suggestion, that the besieging general offer: «if you are willing to surrender the fortress to us by your own choice, you will keep your possessions». Ouranos continues with mention of gifts for agreeing to capitulate, loss of possessions and slavery and, for some groups, beheading for resistance, noting that this leads to disagreement (*διχόνοια*) and dissension, the similar terminology perhaps suggesting the influence of Leo on the later writer.

XV:13 *In long sieges see especially to your own supplies.* The recommendation follows Maurice (250:9). The concern is highly elaborated in the later treatises. The *De velitatione* (224:42-43) comments from a defensive perspective that the lack of supplies can cause a siege to be lifted; the *De re militari* (302:18ff) indicates the necessity of adequate provisions for besiegers, describes at great length the difficulties of transporting supplies into Arab and especially Bulgarian territory, and makes recommendations for keeping mountain passes open and transporting necessities by mules and wagons. Leo the Deacon (126:23ff) describes John Tzimiskes' prepositioning of supplies at Adrianople for the siege of Great Preslav.

XV:14 *Estimate the number of men needed for each task and assign them specifically.* The recommendation is from Maurice (250:10-11); the *De re militari* (306:69-71) recommends assigning to each man in writing a specific place both in camp and in *τειχομαχία*; Ouranos (156:70-72) recommends setting specific places around the besieged fortress by units.

XV:15-16 *Don't use whole army at one time, assign different divisions by hours of day and night. Harass the enemy in shifts* (ἐκ διαδοχῆς ἀλλήλων) *by day with war, by night with fear, using men assigned to each task. If your army is large enough to conduct the siege at night, let some troops sleep, using shifts; don't give the enemy any rest.*

The recommendation for attack in shifts is found at Onasander (XLII:7) and Maurice (250:11-16). The same recommendation appears in Heron of Byzantium (204:14), in the *Sylloge tacticorum* (104:6), and in great detail in Nikephoros Ouranos (158:100-160:116) who recommends that the army be divided specifically into three teams, two teams resting while the third prosecutes the siege. The *De re militari* (318:19ff) recommends «no let up by night and day in attacking the wall».

XV:17 *Traitors will often show you an unexpected place to take a fortress.* The recommendation in this concise form is not found in the sources. John Skylitzes[29] reports that a Saracen traitor, influenced by gifts and promises, provided information on the height of a tower at Antioch, allowing ladders of matching height to be constructed. Leo the Deacon (81:22), however, attributes the information to the direct observation of the Byzantine commander, Bourtzes.

XV:18 *In such sieges in shifts get a little rest yourself, general, to be sober* (νήψῃς) *for your duties.* The recommendation is found in Onasander (XLII:14), but is not specifically mentioned in the later manuals or historians.

XV:19 *Encircle the wall with different units carrying ladders; use also rams and tortoises and towers and other siege engines. This causes the enemy to concentrate on the engines, and your other units with ladders may find parts of the wall free. If the enemy responds, then the machines are more successful.* The tactic of combined engines at one place, ladders at others is found in Onasander (XLII:4-6); it is not specifically mentioned in the later manuals, but Leo the Deacon (135:10ff) describes the siege of Great Preslav in which assault techniques were used, then ladders set up and one brave soldier climbed to the top of the wall, inspiring others to follow. The list of siege machines here varies from the source Onasander as noted below.

XV: 20 *Seemingly impregnable places can be taken because the enemy is not observant there. You devise a way. Use ladders, or other types of ascent; reward climbers, let them sound trumpets to cause fear, then when he enemy flees, open the*

29. *Synopsis historiarum*, ed. H. Thurn, Berlin-New York 1973, p. 272, 95ff.

gates. The recommendation follows Onasander (XLII:15-16). Attack on seemingly impregnable places is not found in the later manuals, but the use of trumpets to cause fear is found at Heron of Byzantium (204:15-16).

XV: 21-22 *If a city is populous and powerful and they may dare to resist the entering besiegers and to take the high ground and inflict harm from there, announce using the local dialect that no unarmed person will be killed, –the besieged will be in such straits as to throw down their arms.* The recommendation follows Onasander (XLII:18-19), but the suggestion of using the local language is not in the source.

XV: 23 *In a lengthy siege if you take prisoners, let the women, children and aged go back in; they will harm the besieged by consuming supplies, and you will appear humane to them and may encourage capitulation.* The recommendation follows Onasander (XLII: 23).

XV: 24 *Camp one or two miles (μιλίου) from the siege so your resting troops are not disturbed by the noise.* The recommendation follows Maurice (150:18-20). The *Sylloge tacticorum* (103:24-25) recommends that the camp be placed at least 2 miles or 8 stades from the city; the *De re militari* (306:81ff) recommends a distance of at least two bow-shots, but close enough to protect against forays against the siege engines.

XV: 25 *Make no careless raids lest you suffer casualties and the besieged be encouraged. Troops can even be hit by tiles or stones thrown by women.* The initial recommendation is from Maurice (150:20-22), the latter comment from Thucydides' (II:4:2) siege of Plataea. Byzantine casualties at Chandax as a result of a careless raid (the troops become drunk) are described by Leo the Deacon (9: 22ff).

XV: 26 *If you are besieging small fortresses, attack seems dangerous, and they have supplies, hasten to harass them with noise day and night –they will tire of the vexation.* The recommendation follows Maurice (X, 1:46-48).

XV: 27 *If houses within can be set on fire, use a hail of fire arrows when wind is violent, binding inflammable material to the arrow; <and> with stonethrowing magganika, the so-called alakatia and tetrareai, stones filled with flammable material are thrown against the houses. While they are extinguishing the fires, put*

up ladders and order soldiers to climb them confidently. Leo's source here is Maurice (X, 1:51) who speaks of pots (*χουζία*) filled with fire and launched into the city with *πετροβόλοι*. Leo speaks of «stones» (*πετρῶν*) filled with fire and launched *διὰ τῶν πετροβόλων μαγγανικῶν τῶν λεγουμένων ἀλακατίων, ἢ τετραρέων*. Whatever the nature of the incendiary, Leo uses contemporary terms (*alakatia and tetrareai*) for the stonethrowers[30].

XV:28 *There are different siege engines devised by the ancient generals and the men who lived a little before our time according to the requirements of time and place. One cannot now say which to use in your siege, but the requirements of the time will teach you each:*

XV: 29 *There are the so-called rams through which walls are battered.*

XV: 30 *Wooden towers covered with hides or other material against destruction by fire. Those who bring them to the wall on wheels fight from on high those on the wall.*

XV: 31 *Tortoises are brought to the wall and men undermine the foundations.*

XV: 32 *Composite ladders are brought to the wall, or placed on upright beams, and brought up on wheels.*

XV: 33 *Mines are begun underground outside the wall and proceed within through the foundations and break through the ground within the city.*

XV: 34 *To be brief, there are other engines which are in other histories, but especially in military books -seek and you will find, both how they are prepared and how advanced and in what places of the besieged.*

XV: 35 *The preparation of these machines can be done not only by you but by the manganaroi with you, men educated for such preparations. You will devise and they will assist.*

Leo's introduction to this list of siege devices presumably is inspired by Onasander (XLII:3), but with considerable variation. Onasander gives only a brief

30. See below page 199 and notes 50-51.

list of siege machines: rams, helepoleis, sambucas, wheeled towers, filler-tortoises and catapults without further comment. Leo has omitted the sambucas, helepoleis (the classical term most often referred to a tower, but Byzantine usage is apparently generic of any siege engine) and mentioned artillery earlier in XV:27 with reference to incendiaries, has changed the filler-tortoise to the tortoise designed to protect sappers and adds specific reference to ladders and to sapping the foundations of the walls and tunneling under them. The source of his specific choice of devices is unclear and presumably reflects Leo's judgement of what is most useful in his own time. All the devices are mentioned in the later manuals. Heron of Byzantium provides related instruction on how to excavate through a wall using tortoises (214:5ff), on construction and use of wooden towers with hide coverings (238:12ff), and on construction and use of rams (248:5ff). Notably wheeled ladders[31] are not mentioned in the classical sources, but are mentioned in Heron of Byzantium (256:9ff). The list of siege equipment in the *De Cerimoniis* (670:10ff) includes a wooden tower (*ξυλόπυργος*), tortoises (*χελῶναι*), rams on tortoises (*εἰς μὲν τὰς χελώνας κριοί*), and tools which appear useful for excavating a wall, i.e. earth-shakers (?), sledge hammers and pick-axes (*σείστας, τζόκους*, and *ἀξινορύγια*), as well as artillery. Theodosios the Deacon[32] mentions rams, tortoises, rock-throwing slings and composite ladders. The *De re militari* (316:5ff) lists mining (*ὑπὸ γῆν ὀρύγματα*), rams, tortoises, stone throwers (*πετροβόλοι*), *laisai* (*λέσαι*)[33], wooden towers, ladders and use of mounds. Nikephoros Ouranos (65:139ff), noting that the ancients used rams, wooden towers, ladders and tortoises and that his generation has tried all these, recommends as the most effective method undermining the foundations (*τὸ διὰ τῶν θεμελίων ὄρυγμα*), and provides detailed instruction on how to do so. But he further recommends (65:106ff) that while the mining goes on other troops attack with archery (*διὰ τοξείας*) and slinging (*διὰ σφενδοβόλων*), with artillery (*διὰ μαγγανικῶν*), and to attempt to break through the walls <above ground> with sledge-hammers (*μετὰ τζόκων*) and earthshakers (?) (*<μετὰ> σει-στῶν*). In the historical sources Ibn al-Atir reports[34] that John Kourkouas besieged Debil in 927 using towers, while Dahabi[35] indicates that a Byzantine attempt on Amid in 951 involved «une galerie souterraine d'une longueur de 4 milles», but which failed when discovered by the inhabitants. Leo the Deacon more than once

31. Wheeled ladders are also found in the *Miracula of St. Demetrius* (see P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius. I, Le Texte*, Paris 1979, p. 203: 25).

32. *De Creta capta*, ed. U. Criscuolo, Leipzig 1979, pp. 325-327.

33. On this Byzantine version of a tortoise see below 196-197.

34. Vasiliev, p. 150.

35. Vasiliev, p. 242.

mentions the use of ladders and stone throwers, and, in the siege of Chandax, a ram and mining, although the description of the mining is taken from Agathias. Leo's mention of the *manganarioi* uses contemporary terminology for Onasander's (XLII:3) comment «the skill (*ἐπινοίας*) of the workmen (*ἀρχιτεκτόνων*) who accompany the army for the purpose of building engines».

XV: 36 *Receive favorably traitors of city or fortress or road of entry into enemy territory and keep faith with them if they tell you the truth, not for their sake, but for the future ones who will furnish you such favors. You get more than you give. You don't judge them, you are a general, eager to harm the enemy as best you can.* The recommendation is from Onasander (XXXVIII:7-8).

XV: 37-39 *If by God's grace a city or fort or castle either through fear of siege or other cause submits, be gentle and kind to them. And do not impose a tribute or harm them ... but rather be good and kindly. So that others, seeing your kindness to the subjugated, will eagerly come to you expecting to suffer no evil from you which they cannot bear. We know that Nikephoros our general did so to the Lombards when sent by our majesty to subjugate them. For this nation was subjugated to us by precisely conducted wars, employing sagacity and justice and honesty, ... and bestowing freedom on all from slavery and all tribute. For our empire seeks subjection of the enemy not for gain, but for its glory and honor, and salvation and beneficence and with the freedom of its subjects.*

The initial recommendation of kindness is from Onasander (XXXVIII:1), but Leo follows with an extensive comment about the use of this approach by the general Nikephoros Phokas, grandfather of the later emperor, in his subjugation of the Lombards of south Italy in the 884-886. Leo the Deacon (26:20ff) indicates that Nikephoros Phokas stopped the slaughter of Arabs at Chandax who threw down their arms and (156:9-10) that John Tzimiskes provided food to the defeated Russians after the siege of Dorostolon because he preferred peace to war.

XV: 40-41 *By good treatment of those who are subjugated, you make friends of those who are not yet subjected. For wildness and cruelty bring the subjected to regret and make those not yet subjugated more eager to risk danger for their own safety rather than fall into hands of cruel general and you will labor much in your siege and accomplish nothing. But if they learn you are good they will quickly come to submission.*

As our empire loves good will, decency and peace toward its subjects, whenever through you a city on fort or nation wishes to come to us, it is necessary

for you to look to the emotions of our good will and to receive and hold to our orders of good will and safety concerning them. The initial comment summarizes Onasander (XXXVIII:2-6), the latter is Leo's addition.

XV: 42 *You must know the hours of the day and night through movements of stars and moon to coordinate with traitors.* The recommendation follows Onasander (XXXIX:1).

XV: 43-44 *When going to a siege, use cavalry to take prisoner everyone you meet to prevent knowledge of your coming from reaching enemy. Surprise and unexpected arrival is valuable. Whenever an army comes by surprise, even if smaller, it frightens the enemy. Before they organize you can subdue them.* The recommendation is from Onasander (XXXIX:4-7). The value of surprise is perhaps exemplified in Leo the Deacon's (62:12-13) description of Nikephoros Phokas' capture of various *φρούρια* as taking place *ἐξ ἐπιδρομῆς* and (166:18) the capture of Borzo, a *πόλις ἐρυμνωτάτη*, as occurring in the same fashion.

XV: 45 *Do not be overweening in good fortune, show no violent stupidity, but use friendliness and good will. One invites envy, the other emulation.* The recommendation follows Onasander (XLII:24).

The section on offensive operations ends here. The second half of the chapter contains material on defending against a siege drawn almost totally and exclusively from Maurice and concludes with a section on rapid construction of a defensive fortification within enemy territory, again from Maurice. The defensive recommendations often reverse the offensive ones, for example *evacuate, if possible aged, infirm, women and children before the siege begins.* Among the defensive devices described which shed light on offensive operations are various types of padding hung over the wall against stones and rams; hooks, pointed beams, hot pitch (*πίσσα*), and heavy stones dropped from machines using ropes or chains against tortoises; incendiaries (*πυροβόλα*), stonethrowers (*πετροβόλοι*) or countertowers against offensive mobile towers; forays from side gates to burn enemy siege equipment. The bulk of this is drawn from Maurice.

Two examples of the kinds of books on siege devices to which Constantine VII and the other authors cited above were presumably referring are the classical poliorcetic corpus as found in Parisinus suppl. gr. 607, the manuscript brought from Athos to Paris in 1845 by Minoide Mynas, although not made public until 1864, and

the 10th century interpretation of portions of that classical corpus of the so-called Heron of Byzantium found in Vaticanus graecus 1605. Alphonse Dain[36] dated the Paris manuscript to the second quarter of the 10th century. It contains illustrated works on construction of siege machines by Athenaeus Mechanicus (1st century BC), Biton (3rd-2nd century BC), Apollodorus of Damascus (2nd century AD), and Heron of Alexandria (1st century AD), including his work on the *Dioptra*, as well as a collection of excerpts from historians on battles and sieges. The works of Heron of Byzantium, untitled in the archetype manuscript, but generally referred to as a *Poliorcetica* and *Geodesia*, have been published, the former by Wescher as noted above, and the latter by Vincent[37] in 1858 in his collection on Greek geometry, although neither editor worked from the archetype. The works of the Byzantine «Heron» (a paraphrase and updating primarily of the work of Apollodorus of Damascus, Trajan's engineer, and of Heron of Alexandria's *Dioptra*), present a clearly 10th century approach to poliorcetic instruction. In the final chapter of his *Poliorcetica* (276:9-17) the author comments that: «The commanders of the armies, carefully completing with logic and continuous diligence these siege machines, which have been selectively gathered for description and illustration, and always reflecting upon divine justice, honored for their fairness and reverence, and strengthened and guarded by the powerful hand and cooperation and alliance of the God-crowned and Christ-loving emperors of Rome, will easily capture especially the cities of Agar, themselves suffering nothing fatal from the God-damned (*θεολέστων*) enemy».

The author gives us, then, a specific enemy and an epithet for them which is perhaps indicative. The relatively rare word *θεόλεστος* occurs three times in the *De Cerimoniis* (514: 6 and 9, 651:15) in the phrase *κατὰ τῆς θεολέστου Κρήτης* (re. the expedition of 911 against Crete) and in the *Δημηγορία Κωνσταντίνου βασιλέως πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς στρατηγούς* (ed. R. Vári, *Byzantinische Zeitschrift* 17 [1908], pp. 78-85, V:13) in the phrase *κατὰ τῶν χωρῶν καὶ κάστρων τῆς θεολέστου Ταρσοῦ.* Theophanes[38] also uses the term generally of Arabs, *ὑπὸ τοῦ θεολέστου αὐτῶν ἔθνους*. The reference to the use of this compilation on siege warfare against Arabs and this specific rhetorical characterization of them fits well with a mid-tenth century date for the treatise, and suggests at least, that it may have been compiled for use specifically against the Arabs of Crete.

36. A. Dain, «Les stratégistes byzantins», *Travaux et Mémoires* 2 (1967), pp. 317- 92, specifically p. 380.

37. A.- J.-H. Vincent, *Extraits des mss. relatifs à la géométrie pratique des Grecs* ..., Paris 1858, (pages 348-407 contain an edition with French translation of the Geodesia based on ms. Paris S.G., 817).

38. *Chronographia* , ed. C. de Boor, 2 vols., Leipzig 1883-1885, rp. Hildesheim 1963, p. 499:21.

Of particular interest is Heron of Byzantium's pedagogical approach to presentation of his material. In his introduction he begins by commenting on the difficulty of the material and its presentation by the classical poliorcetic authors, which he calls (198:8) the *καθολικὴ τεχνολογία*. He comments (197:4) that perhaps they are comprehensible «only to *ἀγνωσίᾳ*». Previous editors have emended the text in various ways[39], but I have suggested in an earlier conference paper[40] that the reading is correct and to be connected with *ἀγνωσία* as used by Pseudo-Dionysius, e.g., *De. Myst. Theol.* I:3: «into the darkness of unknowing in which one rejects all the perceptions of knowing» (*εἰς τὸν γνόφον τῆς ἀγνωσίας καθ' ὃν ἀπομυεῖ πάσας τὰς γνωστικὰς ἀντιλήψεις*), and II:1: «through unseeing and unknowing to see and know what is beyond seeing and knowing» (*δι' ἀβλεψίας καὶ ἀγνωσίας ἰδεῖν καὶ γνῶναι τὸ ὑπὲρ θέαν καὶ γνῶσιν*), that is as «negative cognition» a condition accomplished by the rejection of apprehension through the senses[41]. On this reading the sources, and particularly their illustrations which Heron criticizes are conceptualized by him as at a level of reality beyond normal sense perception and thus beyond the capability of anyone but highly trained engineers to comprehend.

Heron subsequently contrasts the drawings in the classical authors, which he calls *σχήματα*, with his own approach, which he refers to (199:3,9) as *σχηματισμοί*. This contrast is also paralleled in Neoplatonism. Simplicius' use of the contrast has been characterized by C. Luna[42] as representing «the participatory relationship between the transcendent figure and the sensible object». Here then Heron seems by choice of terminology to conceptualize his own new approach to technical illustration of siege machines as at the level of what the senses see, the surface appearance, while suggesting that the approach found in his sources is at a higher level of abstraction. This interpretation, which I will not argue at length here, is strengthened not only by the nature of the illustrations in Vaticanus 1605, but by Heron's own brief discussion and interpretation in the *Poliorcetica* (201:1-13) of Plotinus' concept of the tripartite nature of reality and of Plato's concept of «double ignorance» *ἄγνοια* («thinking one knows, not knowing one doesn't») and references in the *Geodesia* to levels of reality of geometrical figures most closely

---

39. *ἐννοίᾳ* (in the margin of ms. London add. 15276, 16th century); *εὐγνωσίᾳ* (T. H. Martin); *διαγνωσίᾳ* (C. Wescher); *εὐγνωμοσύνῃ* (for *ἀγνωσίᾳ μόνῃ*) (R. Schneider).

40. D. Sullivan, «Technical Illustration and Neo-Platonic Levels of Reality in Vaticanus Graecus 1605», *Abstracts of the 19th Annual Byzantine Studies Conference, 4-7 November 1993*, Princeton, N.J., pp. 96-97.

41. For discussion of the concept see R. Lees, *The Negative Language of the Dionysian School of Mystical Theology*, 2 vols., Salzburg 1983, especially I: pp. 140-141.

42. See I. Hadot et al., *Simplicius: Commentaire sur les Catégories Fasc. III*, Leiden 1990, p. 148.

paralleled in Proclus. It is also notable in the *Geodesia* that Heron uses for standard geometrical problems, e.g. measuring the height of a wall from a distance or the volume of a cube, highly practical settings, the height of the *quadriga* above the *carceres* in the Hippodrome and the volume of the cistern of Aspar. A comparison of the illustration of the ram tortoise of Hegetor found in the Paris Suppl. Gr. 607 and the same tortoise as illustrated in the Vaticanus conveys this difference clearly, the former a two-dimensional plan, the latter a three-dimensional finished product with human figures. There may also be a certain playful irony in setting practical construction drawings in a mystical and philosophical context. Heron also comments briefly on the problem of classical technical terminology and indicates that, in addition to adding verbal clarifications, he will also use terms more familiar to his readers, concluding (199:4-7): «With common diction and simplicity of style these subjects have been recast by us for greater clarity so that <machines> can be carpentered and constructed easily by anyone». A comparison of his text with that of his sources shows that he carries out this plan conisistently, sometimes reordering the presentation of material, often adding explanatory material, frequently altering vocabulary.

Heron's work provides detailed instructions for construction of a variety of siege machines listed in his table of contents (199:11-200:5): tortoises, rams, ladders, mobile towers, observation ladders for viewing over city walls, methods of digging through walls, drop-bridges, sambucas (that is, elevated covered tubes for landing troops on walls), towers on yoked pairs of ships and methods of crossing rivers. Three might be singled out for discussion. At 199:13 Heron mentions, in a list of classical tortoises, «plaited *laisai*, recently invented» (*νῦν ... ἐφευρεθεισῶν .. λαισῶν*). This protective shelter called *laisa*, which he specifically designates as a recent invention, is mentioned in five subsequent passages in the work and depicted in two of the manuscript illustrations. Heron describes them (207:17ff) as «made by plaiting vine twigs or fresh cut willow branches in the form of arches;» at 209: 6ff he speaks of «the aforementioned *laisai*, as these are very light and useful for filling ditches, for filling terrains which are swampy and subject to rain, and for levelling all kinds of declivities near the walls, so that we may make the advancing of the siege machines easy and without danger». At 218:7ff Heron says: «Similarly *laisai* and wicker tortoises should be covered on the plaited parts by wet hides of freshly slaughtered cattle as these are able to counteract fire». At 220:9ff: «If we wish to bring down brick walls quickly, we shall make numerous perforations in them with borers, while covered by tortoises coated on top or by *laisai* which have very secure roofs and are covered on the plaited parts with hides of freshly slaughtered cattle

to withstand the heavy objects sent against and the hot liquids poured on them». Finally at 259:12ff Heron comments on a drop bridge: «And it becomes a secure passage for those who wish to very eagerly cross over with *laisai* smeared around their plaited parts with clay or with ash mixed with blood and covered with the hides of freshly slaughtered cattle against incendiaries and boiling liquids poured over them».

Eric McGeer[43] has noted the appearance of the term *laisa* in Heron and in a number of other 10th and 11th century sources, e.g., the *De Obsidione toleranda,* where it refers to protective screens for defenders operating siege machines from the walls, as well as in Kekaumenos and Scylitzes; Nikephoros Ouranos in his *Taktika* (Cp. 65) provides a lengthy discussion of *laisai* which he describes as «house-like with a peaked roof, two or even four entrances and room for 15-20 men». The *laisa* of Ouranos appears larger than those envisioned by Heron or at least the illustrator of the Vatican manuscript where only four men are shown in the *laisa* depicted there. Also the term has some flexibility in apparently referring to screens as well as roofed shelters, and some apparently may have reinforced roofs which make possible their use near walls. McGeer is certainly correct in suggesting that these simpler Byzantine versions of classical tortoises were «standard devices in Byzantine siege warfare during the tenth and eleventh centuries». The various coverings described by Heron –hides of freshly slaughtered cattle, clay, mud, ash mixed with blood– are all found in classical sources, and not mentioned in connection with *laisai* in the other Byzantine sources, but there seems no reason to doubt their contemporary use.

A second passage in Heron (262:6ff) recommends the use of a hand-held device for shooting Greek fire. In describing a drop bridge for mounting a wall Heron concludes: «And if some of those standing on the cross-bridge even with the hand-held swivel tube incendiaries shoot fire in the face of the enemy (*μετὰ στρεπτῶν ἐγχειριδίων πυροβόλων κατὰ πρόσωπον τῶν πολεμίων διὰ πυρὸς ἀκοντίζουσι*), they will so terrify the defenders standing on the front of the wall, that they will quickly abandon their position, not enduring the attack of battle and the force of fire». The passage is accompanied in Vat. gr. 1605 with the frequently published[44] illustration of the device in use, which unfortunately is not detailed enough to add information on specifically how the device worked. Leo at *Tactica* XIX:57 also

43. E. McGeer, «Tradition and Reality in the Taktika of Nikephoros Ouranos», *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), pp. 129-140.

44. See, for example, A. M. Stickler and L. E. Boyle (eds.), *Biblioteca Apostolica Vaticana*, Stuttgart/Zurich 1986, p. 96 and P. Sherrard, *Byzantium*, New York 1966, p. 88.

mentions the *χειροσίφων* which he describes as recently invented (*παρὰ τῆς ἡμῶν βασιλείας ἄρτι κατεσκευασμένα*) and which he also says propels the fire into the faces of the enemy. This hand held flame-thrower is thus clearly a late ninth or early tenth century invention. It is also mentioned in other Byzantine sources[45], and the use of such devices in siege situations is attested by the Arab source Ibn al-Atir[46] who records that during the capture of Debil (Dovin) John Kourkouas' use of instruments for shooting Greek fire terrified the city's inhabitants.

A third passage of Heron which is of interest is his description of a torsion system for adding a beam to the end of a ram. When the rams strikes, the beam is released and hits the defenders on the top of the wall. While the device is briefly mentioned by Heron's source Apollodorus (ed. Wescher 187:11-188:9), the Byzantine Heron's description is much more elaborate, drawing in part on Heron of Alexandria's *Belopoiika*, but also adding his own comments. Whatever the practical utility of the device, two issues are of interest. Heron mentions as an alternative to classical torsion material (e.g., animal tendons, women's hair) the use of silk or flax (*ἐκ νημάτων σηρικῶν ... ἐκ λίνου*). The use of silk for this purpose is not in the classical sources, but is apparently paralleled in the equipment gathered for the Cretan expedition described in the *De Cerimoniis* (670:1 and 670:11-12) where *κόρδων μεταξοτῶν* are associated with *χειροτοξοβολίστραι* and *μεγάλαι τοξοβολίστραι*. While the meaning of *μεταξοτός* in this passage is contested[47], the apparent parallel in Heron at least suggests the possibility that silk was used. Another wider aspect of Heron's passage lies in his description of the device (253:19) as *ἐν σχήματι παλιντόνου ἀγκῶνος* and his subsequent comment (254:8ff) «the construction of the one-arm (*μονάγκωνος*) <device> will furnish those who wish it with theory about catapults (*καταπαλτικὴν θεωρίαν*), as it brings together much for long-range shooting with euthytone and palintone engines, i.e. stone shooters (*λιθοβόλοις*) and missile shooters (*ὀξυβελέσιν*)». Neither comment is found in his immediate source[48] nor with this specific phrasing in other classical

45. See J. Haldon and M Byrne, «A possible solution to the problem of Greek fire», *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977), pp. 91- 99, specifically p. 93 note 6 for the references, and McGeer, *Byzantine Warfare*, pp. 65-66.

46. See Vasiliev, p. 150: «tubes lance-flammes dont le feu pouvait couvrir 12 hommes, et était si violent et si adhérent que personne ne pouvait y résister».

47. See T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Vienna 1988, p. 251 and note 62, where the use of flax is also discussed.

48. Heron does repeat (253:20ff) Apollodorus' statement: *οἷοί εἰσιν οἱ λιθοβόλοι μονάγκωνες οὓς τινες σφενδόνας καλοῦσιν.* His term for «long range shooting», *μακροβολεῖν*, is found in Philo, *Belopoiika* 50 (ed. E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*, Oxford 1971).

sources. Kalervo Huuri[49] has noted the passage and its apparent indication that a 10th century *λιθοβόλος* might be a torsion system, perhaps similar to the onager. While the passage may be only reflecting classical tradition, Heron's comments deserve further consideration in relation to the *τὰ μαγγανικὰ ἀλακάτια* mentioned by Leo in the *Taktika* and in later 10th century sources[50] (as *ἠλακάτια*). Heron himself describes (221:4) a well windlass as *ὡς φρεατίας ἠλακάτης* and the *Scholia in Thucydidem*[51] (7:25:6) says of the windlass *καλοῦσι δὲ τὴν μηχανὴν οἱ τοὺς χαμαιλίχοντας ἕλκοντες ἁλιεῖς ἠλακάτην*. The *De Cerimoniis* (670:15) says the equipment for the various *μαγγανικὰ* include *πέταλα πορτῶν λόγῳ ἐνδύσεως τῶν διαφόρων τροχιλίων*, the *τροχίλια* here perhaps also suggestive of a windlass. If the devices did involve a windlass, torsion may be involved. The vexed question of whether torsion continued to be used by the Byzantines cannot be solved here[52], but Heron of Byzantium seems to suggest a parallel between this strike beam on a ram and the stone-throwers of his contemporaries, and the term *μονάγκων* is the standard Greek word for he onager[53].

Summary

The prescriptions for offensive siege warfare found in Leo's *Taktika* are, as might be expected, largely repetitions of recommendations found in Onasander and Maurice, with some abbreviation, selection, updating of vocabulary, addition of contemporary examples, and inclusion of new material. Yet the continued viability of many of the prescriptions is confirmed by inclusion in the later manuals of practitioners and in the historical sources. Moreover the stance taken by Leo and his successors toward their classical and earlier Byzantine predecessors is clearly articulated as one of adapting the tradition to contemporary circumstances and

49. Huuri, p. 80 and note 2.

50. The passages are collected by Huuri, pp. 85-87.

51. Ed. C. Hude, Leipzig 1927.

52. For the view that «A Byzantine survival of some form of torsion artillery alongside the traction trebuchet, which was known to them as early as the 6th century, is possible but highly unlikely» see W. S. Tarver, «The Traction Trebuchet: A Reconstruction of an Early Medieval Siege Engine», *Technology and Culture* 36 (1995), pp. 136-167, especially p. 142 and note 36. The 6th century example referred to by Tarver is a use of what is almost certainly a trebuchet against Thessalonika described in the *Miracula of St. Demetrius* (see P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, I, p. 154 and J. Howard-Johnston, «Thema», [ed. A. Moffat], *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Canberra 1984, pp. 193-194 and note 11). For a review of the trebuchet/torsion issue see R. Rogers, *Latin Siege Warfare in the Twelfth Century*, Oxford 1992. pp. 254-273.

53. See E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*, p. 249.

inventing new approaches where necessary. The classical tactic of constant attack using shifts of troops for example, found also in Maurice, continues to be recommended by both Leo and by the experienced practitioner Nikephoros Ouranos and by implication in the *De re militari.* A number of other similar continuations have been noted. Leo's lists of siege devices at XV:19 (rams, tortoises, towers, and ladders), and at XV:29-33 (rams, towers, tortoises, as well as mining) simplify his immediate source Onasander, indicating selection on his part, and are found in later lists and historical sources. His mention of artillery at XV:27 draws on Maurice, but uses contemporary terminology for the devices. The combination in which these siege machines were used appears to vary with the individual situation. At the same time 10th century variations on classical devices such as the new version of the tortoise called *laisa* and new technology such as the siege camp protection devices and the sophisticated *χειροσίφων* are developed and employed. In addition the adaptation of classical methods extends not only to tactics and devices, but also to the pedagogical method of describing such devices. The *καθολικὴ τεχνολογία* of the classical engineers is refashioned by Heron of Byzantium with a new approach to illustration as well as an updating of vocabulary and sequencing of ideas and the final product directly connected to the effort against the Arabs.

One final point might be made. Leo the Deacon (29:15ff) describes Nikephoros Phokas' campaign in Syria as one in which he ravaged all in his path, attacked 60 fortresses (*φρούρια*), and took the vast majority *αὐτοβοεί,* using siege machines only where walls and numbers required. The term *αὐτοβοεί* is also used by Leo (135:2) of John Tzimiskes' attack on Great Preslav which is subsequently described as one in which the Byzantines directly attacked the walls with bows, stone throwers, slings and javelins (*τόξοις καὶ πετροβόλοις ὀργάνοις, σφενδόναις τε καὶ ἀκοντίοις*), driving the defenders back from the battlements and then getting onto the wall with ladders and through the gates by force. This type of direct first assault is not specifically recommended in the manuals and appears to be less typical of 10th century sieges. The manuals rather suggest numerous methods of avoiding such a direct assault[54] and an increasing emphasis on slowly exhausting a target city by interdicting its resources and concern with supplying the besiegers themselves[55].

54. On this point see A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, p. 318: «Leo clutches at any possible alternative to an assault».

55. On this strategy see the unpublished D. Phil. thesis of J. Howard-Johnston, *Studies in the Organization of the Byzantine Army in the Tenth and Eleventh Centuries*, Oxford 1971, pp. 238-258. For two recent studies on Byzantine siege warfare and artillery which became available to me too late to be considered here see E. McGeer, «Byzantine Siege Warfare in Theory and Practice», and P. Chevedden, «Artillery in Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages» in I. Corfis and M. Wolfe, *The Medieval City under Siege*, Woodbridge 1995, pp. 123-129 and 131-173.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΟΛΕΜΟΥ

Στην ανακοίνωση αυτή πρόθεσή μου είναι να εξετάσω εάν αυτό που οι Ρωμαίοι ονόμαζαν *δίκαιον πολέμου καὶ εἰρήνης* (*ius belli ac pacis*)[1] ίσχυε και σε ποιο βαθμό στην εποχή που καλύπτει το συμπόσιο για το εμπόλεμο Βυζάντιο. Για το σκοπό αυτό θα σταθώ σε τρία σημεία: Πρώτον, θα ανιχνεύσω την τυχόν επιβίωση των σχετικών διατάξεων στη νομοθεσία των Μακεδόνων, δεύτερον, θα συγκρίνω τα ισχύοντα στοιχεία δικαίου με τα αντίστοιχα παραγγέλματα των στρατιωτικών εγχειριδίων και τρίτον θα εξετάσω ειδικότερα τη σύγκρουση των σχετικών δικαιϊκών παραδόσεων των Βυζαντινών και των Φράγκων κατά την πρώτη σταυροφορία.

Ανάμεσα στις αρχές που η ρωμαϊκή αρχαιότητα κληροδότησε, όπως είναι γνωστό, στο Βυζάντιο είναι και η διάκριση, από τη μια, του χώρου και του χρόνου εφαρμογής του νόμου, που προϋποθέτει την κατάσταση της ειρήνης, και, από την άλλη, του καιρού του πολέμου, κατά τον οποίο αίρεται η ισχύς του νόμου και ισχύει πλέον μόνον η δύναμη των όπλων. Έτσι π.χ. ο Ιουστινιανός αναφερόμενος στη χρηστή διακυβέρνηση (*recte gubernari*) ομιλεί περί των δυο αυτών καιρών (*utrumque tempus*), των πολέμων και της ειρήνης (*bellorum et pacis*). Για να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του το κράτος πρέπει να είναι οπλισμένο (*armatum*) με τους νόμους στον καιρό της ειρήνης, αλλά και να είναι κοσμημένο με τα όπλα (*armis decoratum*) στον καιρό του πολέμου[2]. Η διάκριση αυτή μετα-

1. P. Bierzanek, «Sur les origines du droit de la guerre et de la paix», *Revue historique de Droit français et étranger*, σειρά 4, 38 (1960), σελ. 83-123. Βλ. και τη λιγότερο πρωτότυπη αλλά νεότερη μελέτη του J. Plescia, «The *ius pacis* in Ancient Rome», *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, σειρά 3, 41 (1994), σελ. 301-351.

2. Βλ. το προοίμιο της *constitutio Imperatoriam*: *Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis, recte possit gubernari.* Για τον συνδυασμό όπλων και νόμων στη νομοθεσία της ύστερης αρχαιότητας βλ. D. Simon, «Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze», *Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 31 (1995), σελ. 23 εξ. Πρβλ. με την αγγλική απόδοση του ίδιου άρθρου, «Legislation as Both a World Order and a Legal Order», Angeliki Laiou και D. Simon (έκδ.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Ουάσινγκτον 1994, σελ. 1 εξ.

ξύ ειρήνης και νόμων από τη μια και πολέμου και όπλων από την άλλη, προϋποθέτει ως βασική αρχή, ότι ο νόμος εφαρμόζεται μόνον εντός της ρωμαϊκής επικράτειας και υπόκεινται σ' αυτόν μόνον οι Ρωμαίοι πολίτες. Κατά συνέπειαν η περιοχή και ο καιρός του πολέμου βρίσκονται εκτός των ορίων εφαρμογής του ρωμαϊκού νόμου, ισχύει δηλαδή η έννοια και οι διατάξεις που αφορούν το *postliminium*[3].

Ωστόσο, ο «καιρός του πολέμου» δεν έμεινε τελείως έξω από τη μέριμνα του ρωμαϊκού δικαίου. Η πρακτική ανάγκη ρυθμίσεως των δικαιωμάτων των ρωμαίων πολιτών που έπεφταν στα χέρια των εχθρών ως αιχμάλωτοι πολέμου, αφενός, και των δικαιωμάτων των αλλοδαπών, των *peregrini*, μέσα στη ρωμαϊκή επικράτεια, αφετέρου, οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας άλλης κατηγορίας δικαίου, του *ius gentium*[4].

Τόσον οι Πανδέκτες όσον και οι Εισηγήσεις στο Ιουστινιάνειο Corpus Juris Civilis περιλαμβάνουν ενδιαφέροντες ορισμούς του Γαΐου και του Ερμογένους για το *ius gentium*[5] και αναφορές στη στενή αλλά διακριτή σχέση του με το φυσικό δίκαιο, το *ius naturale*. Παρατηρείται ωστόσο μια σταδιακή διεύρυνση του περιεχομένου του όρου *ius gentium*, ώστε να περιλάβει τις αρχές που στην κλασική Ρώμη απάρτιζαν ό,τι ο Κικέρων ονόμαζε «δίκαιο του πολέμου και της ειρήνης» (*ius belli ac pacis*)[6]. Οι ορισμοί αυτοί κατατάσσουν στο *ius gentium* κατεξοχήν τους πολέμους. Σημαντικότερος και πληρέστερος είναι ο παρεχόμενος στις Ετυμολογίες του Ισιδώρου Σεβίλλης: *Ius gentium est sedium occupatio, aedificatio, munitio, bella, captivitates, servitutes, postliminia, foedera pacis, indutiae, legatorum non violandorum religio, conubia inter alienigenas prohibita. et inde ius gentium, quia eo iure omnes fere gentes utuntur*[7]. Επομένως στο *ius gentium* περιλαμβάνονται τώρα πλέον ευρύτατα θέματα, όπως η κατάκτηση

3. Βλ. σημ. 12.

4. Βλ. τώρα την πληρέστατη μονογραφία του Max Kaser, *Ius gentium* στη σειρά Forschungen zum römischen Recht, αρ. 40, Köln-Weimar-Wien 1993, όπου και η πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία.

5. *D.* 1, 1, 9 = Inst. 1, 2, 1 και *D.* 1, 1, 5.

6. Κικέρων, Λόγος pro Balbo 6, 15. Η διατύπωση αυτή του Κικέρωνα δεν υιοθετήθηκε αργότερα από τους νομομαθείς και τους νομοθέτες, οι οποίοι αντ' αυτού χρησιμοποιούν τον ευρύτερο όρο *ius gentium*. Για μια σφαιρική ενημέρωση στο θέμα βλ. τώρα K.-H. Ziegler, *Völkerrechtsgeschichte*, Μόναχο 1994, σελ. 60 εξ., 74 εξ., 114 εξ., 149 εξ. Η διατύπωση του Κικέρωνα είχε τη δική της ιστορία στους νεότερους χρόνους όταν επελέγη από τον πατέρα του νεότερου Διεθνούς Δικαίου, Hugo Grotius ως τίτλος του μνημειώδους έργου του *De Jure Belli ac Pacis libri tres*, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1625.

7. *Etymologiae* 5, 6. Ο ορισμός αυτός του Ισιδώρου διευρύνει κατά τέτοιο τρόπο το περιεχόμενο του *ius gentium*, ώστε αυτό κατανοείται πλέον στην ουσία ως *ius inter gentes*. Βλ. E. Chrysos, «Perceptions of the International Community of States during the Middle Ages», K. Brunner και B. Merta (έκδ.), *Ethnogenese und Überlieferung*, Βιέννη 1994, σελ. 293-307.

πόλεων, η ανοικοδόμηση και η οχύρωσή τους, ο πόλεμος, η αιχμαλωσία, η δουλεία, το δίκαιο της αποκατάστασης, οι συνθήκες ειρήνης, η ανακωχή, η ασυλία των πρέσβεων, η απαγόρευση του γάμου αλλοεθνών.

Στα Βασιλικά των Μακεδόνων ο όρος και η έννοια του *ius gentium* υιοθετείται και άλλοτε μεταγράφεται σε «ιουρισγέντιον» ή «ιουρισγέντιος νόμος» και άλλοτε μεταφράζεται κατά λέξη σε «εθνικός νόμος»[8]. Για το θέμα μας είναι όμως ιδιαίτερα σημαντικό και χαρακτηριστικό ότι οι ορισμοί που ανέφερα δεν περιελήφθησαν στα Βασιλικά, ενώ αντίθετα, ειδικά ο ορισμός του Ισιδώρου Σεβίλλης εισήχθη στο *Decretum Gratiani* το 12ο αιώνα και εξ αυτού σε όλες τις μεσαιωνικές νομικές συλλογές της Δύσης[9]. Ωστόσο μερικές, βασικές διατάξεις του *ius gentium* περιλήφθηκαν στα Βασιλικά και έγιναν αντικείμενο σχολιασμού από τους αντικήνσορες. Θα αναφέρω ένα παράδειγμα σχετικό με το θέμα μου, τον ορισμό της νομικής έννοιας του εχθρού.

Κυρίως για να αντιμετωπίσει τα νομικά ζητήματα που μπορούσαν να προκύψουν από την επαφή των πολιτών με τους εχθρούς της, η Ρώμη εισήγαγε τη διάκριση μεταξύ εχθρού–πολεμίου (*hostis*) και ληστού (*latrunculus* ή *praedo*)[10]. Έτσι και τα Βασιλικά υιοθετούν τον εξής ορισμό του Ουλπιανού από τους Πανδέκτες για την έννοια του εχθρού–πολεμίου[11]: *Πολέμιοί εἰσιν οἱ κρίνοντες πρὸς ἡμᾶς καὶ ἡμεῖς πρὸς αὐτοὺς δημόσιον πόλεμον. Οἱ δὲ μὴ τοιοῦτοι λησταί εἰσι. καὶ οἱ ὑπ' αὐτῶν λαμβανόμενοι οὐκ εἰσὶν αἰχμάλωτοι καὶ οὐδὲ χρῄζουσι δικαίου ὑποστροφῆς*[12]. Η έκφραση «δημόσιος πόλεμος» –το λατινικό κείμενο έχει το επίρρημα *publice*– χρησιμοποιείται στην περίπτωση αυτή προφανώς με τη σημασία του πολέμου που κηρύχθηκε επίσημα. Το αντίθετο του «δημοσίου πολέμου» είναι ο «ακήρυκτος» πόλεμος, που απαντά συχνά στις πηγές μας στην έκφραση «άσπονδος» –το αντίθετο του «ένσπονδος»– και «ακήρυκτος» πόλεμος[13]. Πρέ-

8. Βλ. π.χ. σχόλιο του Στεφάνου στο *B* XLVI 1, 1 [έκδ. H. J. Scheltema και D. Holwerda, σελ. 2727, 17-19: *Δουλεία δέ ἐστι διατύπωσις τοῦ ἰουρισγεντίου ἤτοι τοῦ ἐθνικοῦ νόμου, καθ' ὃν ὑπὸ τὴν ἑτέρου δεσποτείαν παρὰ τὴν φύσιν ὑποβάλλεται*. Για τη διάταξη αυτή βλ. κατωτέρω.

9. *Decretum Gratiani* I, distinctio 1, canon 9. Πρβλ. Fr. Russel, *The Just War in the Middle Ages*, Κέμπριτζ, Μασσ., σελ. 55 εξ. και Ziegler, *ό.π.*, σελ. 75 εξ.

10. Για τη διάκριση μεταξύ «έννομου» εχθρού και «άνομου» ληστή βλ. K.-H. Ziegler, «Pirata communis hostis omnium», *De Iustitia et iure. Festschrift für Ulrich von Lübtow*, Βερολίνο, σελ. 93-103.

11. Πανδέκτες 49, 15, 24: *Hostes sunt quibus bellum publice populus Romanus decrevit vel ipsi populo Romano. ceteri latrunculi vel praedones appellantur.*

12. Το αναφερόμενο εδώ ως *δίκαιον ὑποστροφῆς* είναι το λατινικό *postliminium*, που απαντάται και σε πολλές άλλες διατάξεις των Βασιλικών μεταγραμμένο σε *ποστλιμίνιον* και ρυθμίζει τα πολιτικά και αστικά δικαιώματα του ρωμαίου πολίτη όταν επιστρέψει από την αιχμαλωσία.

13. Βλ. π.χ. Βασιλείου Καισαρείας, *Περί του Αγίου Πνεύματος*, 25, 60, 21: *Γενέσθω ὑμῖν ἔνσπονδος... καὶ παύσασθε τοῦ χαλεποῦ πρὸς αὐτὴν καὶ ἀκηρύκτου πολέμου*. Πρβλ. Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ερμηνεία εις τους Ψαλμούς*, *Patrologia Graeca* 55, 457.35: *Οὐ γὰρ οἶδεν ἀνακωχὴν ὁ πόλεμος, οὐδὲ ἔχει κήρυκας, οὐδὲ πρέσβεις, οὐδὲ ἄλλο τῶν τοιούτων οὐδέν, ἀλλ' ἀκήρυκτός ἐστιν ἡ μάχη.*

πει ωστόσο να σημειώσω ότι με τον καιρό η έκφραση αυτή χάνει τη νομική-τεχνική της σημασία και φθάνει στα βυζαντινά χρόνια να σημαίνει πια τον αμείλικτο πόλεμο. Είχε βέβαια μεσολαβήσει η σταδιακή κατάργηση των τελετουργιών που κάποτε προέβλεπε το *jus fetiale*[14].

Εξάλλου στα σχόλια των Βασιλικών περιελήφθη σχόλιο του αντικήνσορα Στεφάνου για την έννοια της δουλείας: *Δουλεία δέ ἐστι διατύπωσις τοῦ ἰουρισγεντίου, ἤτοι τοῦ ἐθνικοῦ νόμου, καθ' ὅν τις ὑπὸ τὴν ἑτέρου δεσποτείαν παρὰ τὴν φύσιν υποβάλλεται... Οἱ δὲ δοῦλοι 'σέρβι' τῇ 'Ρωμαίων ὀνομάζονται γλώττῃ παρὰ τὸ φυλάττεσθαι αὐτούς. Οἱ γὰρ αὐτοκράτορες, τουτέστιν οἱ ἐν πολέμῳ νικῶντες, εἰώθασι τοὺς αἰχμαλώτους πιπράσκειν καὶ διὰ τὴν ἐλπίδα τῆς πράσεως τούτους φυλάττειν καὶ μὴ ἀνελεῖν*[15]. Έτσι έμμεσα μόνον και χάριν της ετυμολόγησης του λατινικού «σέρβι» πληροφορούμαστε ότι συνέχιζε να ισχύει το καθεστώς της δουλείας στο οποίο καταλήγουν οι αιχμάλωτοι πολέμου. Ανάλογα, σε ένα άλλο σχόλιο διαβάζουμε: *Κατὰ τὸν ἰουρισγέντιον νόμον γίνονται δοῦλοι οἱ ἀπὸ τῶν πολεμίων αἰχμάλωτοι λαμβανόμενοι ἢ ἐκ τῶν ἡμετέρων τικτόμενοι θεραπαινίδων*[16].

Το βυζαντινό λοιπόν «εθνικόν δίκαιον» θεωρούσε ως δεδομένο και νόμιμο τον ανδραποδισμό των αιχμαλώτων πολέμου και δεν περιελάμβανε διατάξεις για την προστασία της ζωής των. Αντίθετα, σε πολλά κεφάλαια της Συλλογής Τακτικών περιλαμβάνονται υποδείξεις από παλαιότερα εγχειρίδια, στα οποία συνιστάται η θανάτωση των αιχμαλώτων πολέμου, εάν αυτό συμφέρει στην εξέλιξη του πολέμου. Έτσι ο ανώνυμος συγγραφέας παραγγέλλει ότι αν ο στρατηγός βρεθεί σε δυσκολία και δεν κατορθώσει να πείσει τους αντιπάλους του να συμβιβασθούν *...τοὺς αἰχμαλώτους ἅπαντας ἀφειδῶς τηνικαῦτα κτεινέτω*[17]. Εξάλλου σε άλλο κεφάλαιο καθορίζεται ότι μετά τη νίκη πρέπει μεν να χαρισθεί η ζωή στους *ἀξιολογωτέρους τῶν αἰχμαλώτων, τὸ δὲ λοιπὸν συρφετῶδες καὶ χυδαῖον πλῆθος λιμῷ καὶ ξίφει παραδιδόναι*[18]. Ακόμη και τα Τακτικά του Λέοντος ΣΤ΄ που, όπως έδειξε ο Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, περιέχουν πολλές επιεικείς διατάξεις υπό την επήρεια της χριστιανικής ηθικής[19], δεν προβλέπουν την προστασία της ζωής των αιχμαλώτων, αλλά στηρίζουν την εντολή της μη θανατώσεώς τους σε καθαρώς ωφελιμιστικά κριτήρια επαναλαμβάνοντας τη διάταξη

14. Για το *ius fetiale* βλ. C. Saulnier, «Le rôle des prêtres fétiaux et l'application du 'ius fetiale' à Rome», *Revue historique de Droit français et étranger*, σειρά 4, 58 (1980), σελ. 17 εξ.

15. *B* 46, 1,1 (= *D* I, 5, 3) = Scholia 2727, 17-23.

16. *B* 46, 1, 3 (= *D* I, 5, 5) = Scholia 2728, 4-6.

17. *Sylloge Tacticorum* 23, 5, έκδ. A. Dain, Παρίσι 1938, σελ. 46.

18. *Sylloge Tacticorum* 50, 8, σελ. 99. Πρβλ. και 19,1.

19. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Ο δίκαιος πόλεμος κατά τα Τακτικά Λέοντος του Σοφού», *Mélanges Séfériadès*, τόμ. 1, Αθήνα 1961, σελ. 417-431.

της Συλλογής Τακτικών: *Τοὺς δὲ αἰχμαλώτους πρὸ τοῦ τελείως καταπαῦσαι τὸν πόλεμον μὴ κτεῖνε, καὶ μάλιστα τοὺς ἐνδόξους καὶ μεγάλους παρὰ τοῖς πολεμίοις ὄντας, ἐνθυμούμενος τὸ ἄδηλον τῆς τύχης καὶ τὸ παλίντροπον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῆς νίκης. ἵν' ἔχῃς εἴ γε συμβῇ ἢ τῶν ὑπὸ σέ τινας κρατηθῆναι ἢ κάστρου γενέσθαι ἰδίου σου ἅλωσιν, δι' αὐτῶν ἀντικαταλλάττειν καὶ ἀνακαλεῖσθαι, τὰ ὡς εἰκός, συμβαίνοντα ἡττήματα. καὶ ἀντὶ τῶν πολεμίων αἰχμαλώτων ἀναλάβῃς τοὺς φίλους καὶ συμμάχους. εἰ δὲ μὴ βούλονται τοῦτο ποιεῖν οἱ πολέμιοι, τότε δικαίως, κατὰ τὸ ἴσον ἀμύνου, διαχρώμενος ὡς βούλῃ ἐπὶ λύπῃ τῶν ἐναντίων*[20].

Αυτό το «δικαίως» του Λέοντος έχει το παράλληλό του στις διατάξεις που αναφέρονται στη διανομή των λαφύρων, τον λεγόμενο «διαμερισμὸν σκύλων», για τον οποίο γίνεται ειδικός λόγος στα Τακτικά της εποχής. Έτσι η Συλλογή Τακτικών χαρακτηρίζει τις ρυθμίσεις που προδιαγράφει για το θέμα αυτό ως *παντὶ στρατῷ νόμον*. Εξάλλου οι σχετικές διατάξεις της νομοθεσίας, που εισήχθησαν το πρώτον από τον Λέοντα Γ΄ στην Εκλογή[21], αλλά ανανεώθηκαν στον Πρόχειρο Νόμο[22] από τους Μακεδόνες αυτοκράτορες, δίνουν στους κανόνες διαμερισμού των λαφύρων ισχύ νόμου, προβλέπουν μάλιστα και το ποσοστό εκ των λαφύρων που πρέπει να εισέλθει στο κρατικό ταμείο[23]!

Οι ιστορικές πηγές σχολιάζουν συλλήψεις αιχμαλώτων πολέμου, αλώσεις πόλεων και κατακτήσεις περιοχών με την αναγωγή τους στο «δίκαιο του πολέμου», ως ευρισκόμενες δηλαδή σε αρμονία με τον ορισμό του *ius gentium* του ϛ΄ αιώνα, που περιελάμβανε την κατάκτηση πόλεων και την αιχμαλωσία. Έτσι μιμούμενες παλαιότερες ιστοριογραφικές και άλλες πηγές[24] χρησιμοποιούν στην κατάλληλη θέση την έκφραση «νόμω πολέμου». Π.χ. ο Ιωάννης Σκυλίτζης περιγράφει ως εξής την εκστρατεία του Ιωάννη Τζιμισκή του έτους 963 στην Κιλικία:

---

20. Τακτικά Λέοντος 16, 11: *PG* 107, 909 και De velitatione bellica 10, 6, 55 εξ. Πρβλ. D. Letsios, «Die Kriegsgefangenschaft nach Auffassung der Byzantiner», *Byzantinoslavica* 53 (1992), σελ. 213-227, κυρίως σελ. 224 εξ. και R. A. Khouri al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί. Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου*, Θεσσαλονίκη 1983 και E. Gräf, «Religiöse und rechtliche Vorstellungen über Kriegsgefangene in Islam und Christentum», *The World of Islam* 7 (1963), σελ. 89-139.

21. *Ecloga* 18. Πρβλ. A. Dain, «Le partage du batin d'après les traités juridiques et militaires», *Actes du VIe congrès international d'études byzantines 1948*, τόμ. 1, Παρίσι 1950, σελ. 347-352.

22. *Prochiron* 40, 1.

23. T. Kolias, «Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten», *Byzantinoslavica* 56 (1995), σελ. 129-135 και E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Ουάσινγκτον 1995, σελ. 367 εξ.

24. Π.χ. Ευσεβίου, *Υπόμνημα εις Ησαΐαν* 1, 98, 39, *Βίος Κωνσταντίνου* 2, 10, 2, 4. Ιωάννου Λυδού, *De Ostentiis* 15, 26, Μένανδρος Προτίκτωρ, απόσπασμα 6,1, έκδ. Blockley σελ. 78, 468. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Φώτιος, Αποσπάσματα εις προς Ρωμαίους επιστολήν, έκδ. Staab, σελ. 508, 26 αντιπαραβάλλει το *νόμῳ πολέμου* με το *νόμῳ ἁμαρτίας* και δείχνει να θεωρεί το πρώτο ως κάτι φυσιολογικό: *Ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας ἐν τοῖς μέλεσιν ἐπεισελθών, ὁ ἀντιστρατευόμενος αἰχμαλωτίζει με. ἀλλὰ πῶς; ἐπειδὴ γὰρ ἀντιστρατείαν εἶπεν, ἵνα μὴ νομίσῃς ὅτι δικαίως αἰχμαλωτίζει καὶ νόμῳ πολέ-*

Γενόμενος δ' οὗτος πρὸς πόλιν Ἄδαναν καὶ πλῆθος καταλαβὼν ἐπιλέκτων Ἀγαρηνῶν συνειλεγμένων ἐκ πάσης τῆς Κιλικίας, συμπλέκεται τούτῳ καὶ τρέπεται κατὰ κράτος. οἱ μὲν οὖν ἄλλοι τῶν Ἀγαρηνῶν νόμῳ πολέμου κατεκόπησαν, ενώ οι άλλοι κατέφυγαν σε έναν λόφο όπου *καταγωνισάμενος πάντας ἀπέσφαξε, νῶτα μηδενὸς δεδωκότος, ὡς ῥεῦσαι διὰ τοῦ πρανοῦς εἰς τὸ πεδίον τὸ αἷμα ποταμηδόν, καὶ ἀπὸ τούτου τοῦ συμπτώματος κληθῆναι τὸν βουνὸν βουνὸν αἵματος*[25]. Έτσι η σφαγή των Αγαρηνών δικαιολογείται ως προβλεπόμενη από τον νόμο πολέμου. Όμοια χρησιμοποιεί την έκφραση και ο Λέων ΣΤ΄ στα Τακτικά αναφερόμενος στη συμπεριφορά του στρατηγού μετά την άλωση μιας πόλης: *Ληφθείσης μέντοι πολέμου νόμῳ τῆς πόλεως διαλαλείτω πᾶσι στρατιώταις διὰ μανδατώρων ὁ στρατηγὸς κατὰ τὴν τῶν πολεμίων διάλεκτον ὡς μή τινα τῶν πολιτῶν ἄοπλον ὄντα κτείνειν...*[26]. Προφανώς στην περίπτωση αυτή η έκφραση *πολέμου νόμῳ* υπονοεί ότι η πόλη προέβαλε αντίσταση και κατακτήθηκε με τα όπλα.

Είναι τόσο συνήθης η έκφραση *πολέμου νόμῳ* και μάλιστα όχι μόνο για τις πολεμικές δραστηριότητες των Βυζαντινών αλλά και όλων των αντιπάλων τους, ώστε αβίαστα βγαίνει το συμπέρασμα ότι το δίκαιο του νικητή ανάγεται σταθερά σε έναν γενικό και μη αμφισβητήσιμο κανόνα των διεθνών σχέσεων. Κάποιες λίγες και σκόρπιες φωνές εκκλησιαστικών συγγραφέων που ζητούν το σεβασμό των αιχμαλώτων, κυρίως των χριστιανών αιχμαλώτων, την αυτοσυγκράτηση κατά τη συγκομιδή των λαφύρων και τη φιλάνθρωπη συμπεριφορά προς τον άμαχο πληθυσμό[27], δεν φθάνουν ποτέ στο σημείο να αμφισβητήσουν την ισχύ του «νόμου του πολέμου», του δικαίου του κατακτητή, ο οποίος με τη νίκη αποκτά αυτομάτως την κυριότητα των κατακτηθεισών περιοχών και του πληθυσμού τους, που προσμετράται στα κινητά λάφυρα του νικητή. Έτσι «νόμος πολέμου» σημαίνει πια λίγο-πολύ το αποτέλεσμα από τη χρήση της δύναμης των όπλων.

Το πνεύμα αυτό απηχούν και τα ρητορικά ποιήματα της εποχής. Έτσι στο ποίημά του για την Άλωση της Κρήτης, ο Θεοδόσιος ο Διάκονος επαινεί τον αυτοκράτορα Ρωμανό Β΄ και έμμεσα τον Νικηφόρο Φωκά για τη θανάτωση γερόντων και παιδιών, μητέρων και βρεφών[28].

μου, ἐπάγει καί φησιν: νόμῳ ἁμαρτίας. οὐ «δικαίως» φησίν, μὴ γένοιτο· ποῖον γὰρ δίκαιον, τὸν ἀλλότριον δοῦλον καὶ ποίημα ὑφ' ἑαυτῇ ποιεῖν; Βλ. πολλά άλλα χωρία στον *Thesaurus Linguae Graecae*, s.vv. *νόμῳ πολέμου*.

25. Ιωάννου Σκυλίτζη, *Synopsis historiarum*, έκδ. I. Thurn, σελ. 268, 84 εξ.

26. Τακτικά 54, 6.

27. Βλ. Gräf, *ό.π.*, σελ. 111 εξ. και Letsios, *ό.π.*, σελ. 225.

28. Theodosii Diaconi, *De Creta capta*, έκδ. H. Criscuolo, στίχοι 1002-1025. Ο μόνος νόμος που ο Θεοδόσιος βλέπει να επικρατεί είναι η διαταγή των στρατηγών (*τῶν οὖν στρατηγῶν ἦν ὑπηκόοις νόμος*) να μη μολυνθούν οι στρατιώτες από τις γυναίκες της Κρήτης γιατί ήταν... αβάπτιστες (στ. 1021-1025).

Εξάλλου η τύφλωση ή «πήρωση» των 15.000 αιχμαλώτων στο Κλειδί από τον Βασίλειο Β΄ το 1014 μνημονεύεται από τις λίγες πηγές της επόμενης πενηντaετίας, που γράφουν για τον Βασίλειο, εντελώς «ψύχραιμα». Παρόλον ότι οι ιστοριογράφοι αυτοί δεν ήταν θαυμαστές του σκληρού αυτοκράτορα, αφήνουν το μέγεθος του πολεμικού αυτού εγκλήματος ασχολίαστο περιοριζόμενοι να μνημονεύσουν την αντίδραση του Σαμουήλ, που όταν τους είδε στην κατάσταση αυτή, συγκλονίσθηκε και πέθανε[29].

Ο αείμνηστος Διονύσιος Ζακυθηνός προσπάθησε να εξηγήσει την πράξη του Βασιλείου ως την προσήκουσα ποινή, επειδή ο Σαμουήλ δεν ήταν εξωτερικός εχθρός της αυτοκρατορίας, αλλά ένας στασιαστής-πραξικοπηματίας που με την εξέγερσή του είχε διαπράξει το έγκλημα καθοσιώσεως: «Κατά την ημετέραν γνώμην ο αυτοκράτωρ, λαμβάνων τα αποδιδόμενα εις αυτόν σκληρά μέτρα, δεν ενήργησεν ως αντίπαλος εκπροσώπου εμπολέμου κράτους και δεν ετιμώρησε πολίτας εμπολέμου επικρατείας, αλλ' ως κυρίαρχος καταπνίγων εσωτερικήν επανάστασιν και κολάζων τους ιδίους υπηκόους, οίτινες ήγειραν τα όπλα εναντίον της ανωτάτης αυτών αρχής. Τούτο παρείχεν εις τον αυτοκράτορα το δικαίωμα να μη συμμορφωθεί προς το διεθνές Δίκαιον και την διεθνή πρακτικήν, αλλά να κινήση το εσωτερικόν δίκαιον»[30], που προέβλεπε την ποινή της τύφλωσης ως ποινής επιεικέστερης από αυτήν του θανάτου που παλαιότερα θεωρούνταν η αρμόζουσα ποινή. Δεν θα σχολιάσω τη βεβαιότητα με την οποία ο Ζακυθηνός αναφέρεται στην ύπαρξη Διεθνούς Δικαίου τον ενδέκατο αιώνα, που ασφαλώς στασιάζεται. Αλλά πάντως η σκληρότητα της πράξης δεν αμβλύνεται από την αιτιολόγηση αυτή, γιατί για την εξέγερση του Σαμουήλ υπόλογος ήταν ο ίδιος και όχι οι απλοί στρατιώτες του που είχαν ακολουθήσει τις εντολές του[31]. Είναι ωστόσο ενδιαφέρον ότι μια πρώτη προσπάθεια να δικαιολογηθεί η πράξη με την αναγωγή στην καθοσίωση βρίσκει κανείς στην έμμετρη χρονογραφία του Εφραίμ στον 14ο αιώνα ο οποίος παρουσιάζει την πράξη του Βασιλείου με τους επόμενους στίχους:

Καθεῖλε δ' οὐχ ἥκιστα καὶ τυραννίδα
τὴν τοῦ Σαμουὴλ Βουλγάρων ἀρχηγέτου,
καὶ σφῶν δ' ἀνεῖλε δυσαρίθμους ἐν μάχῃ.
συρρήξεως γὰρ συμπεσούσης καὶ μάχης
Μυσῶν ἐχειρώσατο χιλιοστύας

29. Βλ. Ιωάννου Σκυλίτζη, *Synopsis historiarum*, σελ. 349, 35 εξ.

30. Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Αθήνα 1971, σελ. 441.

31. Βλ. παραδείγματα εφαρμογής της αποτρόπαιης αυτής τακτικής στο: Ο. Λαμψίδη, *Η ποινή της τυφλώσεως παρά Βυζαντινοίς*, Αθήνα 1949, σελ. 34 εξ. Βλ. και Καλλιόπη Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους*, Αθήνα 1981, σελ. 124 εξ.

πεντάδας εἰς τρεῖς τὰς ὅλας ποσουμένας,
ὧν ὄμματ' ἐξέκοψε πάντων ἐνδίκως[32].

Ο χαρακτηρισμός της εξέγερσης των Βουλγάρων υπό τον Σαμουήλ ως τυραννίδας επιτρέπει στον συγγραφέα να θεωρήσει την πράξη ως «ένδικη».

Ο νόμος του πολέμου, το δίκαιο του κατακτητή, θεωρείτο ως αυτονόητη αρχή φυσικά και στη Δύση. Έτσι όταν ο πάπας Ουρβανός Β΄ (1088-1099) κήρυξε την πρώτη σταυροφορία το 1095 καθόρισε ότι «θα ανήκε στους σταυροφόρους η ακίνητη και η κινητή περιουσία των απίστων»[33]. Ο Ουρβανός είχε άλλωστε παρουσιάσει ως προτύπωση (*praefiguratio*) του τι θα συνέβαινε στους Αγίους Τόπους, την περιγραφή της κατάκτησης της Παλαιστίνης από τους Ισραηλίτες στη διήγηση της Παλαιάς Διαθήκης. Εκεί ο θεός παραγγέλλει την κατάκτηση με σαφήνεια: *Καὶ ἀπολεῖτε πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν καὶ κατοικήσετε ἐν αὐτῇ. ὑμῖν γὰρ δέδωκα τὴν γῆν αὐτῶν ἐν κλήρῳ*[34].

Ωστόσο το δίκαιο του πολέμου είχε περιπλακεί στη Δύση μέσα στους μηχανισμούς των φεουδαρχικών θεσμών, που δεν ήταν ούτε σαφείς, ούτε ενιαίοι και αυτό προκάλεσε τις μεγάλες διαμάχες τόσο των σταυροφόρων μεταξύ τους όσο και με τον βυζαντινό αυτοκράτορα όταν ήρθε η ώρα να ρυθμισθεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς των εδαφών που θα αποσπώνταν *νόμῳ πολέμου* από τους απίστους. Για τους Γάλλους ευγενείς του 11ου αιώνα, που πολιτεύονταν μέσα στο σύστημα της κλασικής, θα έλεγα, φεουδαρχίας, ήταν λογικό ότι τα εδάφη που θα κατακτούσαν, θα περιέρχονταν αυτομάτως στον μονάρχη που ήταν κυριάρχης τους, δηλαδή στον βασιλιά της Γαλλίας, υπολογίζοντας ότι αυτός ενδεχομένως θα τους τα παραχωρούσε ως φέουδο προς νομήν. Όταν λοιπόν οι σταυροφόροι δέχθηκαν ύστερα από πίεση και παρά την αρχική τους άρνηση να δώσουν έναν φεουδαρχικού τύπου όρκο πίστεως και υποτέλειας, *τὸν τοῖς Λατίνοις συνήθη ὅρκον*, κατά τη διατύπωση της Άννας Κομνηνής[35], γνώριζαν ότι παραιτούντο από τα δικαιώματα του κατακτητή σε βάρος του μονάρχη τους στην πατρίδα και χάριν του βυζαντινού αυτοκράτορος, όπως φαίνεται καθαρά από την αιτιολογία που επικαλέσθηκε για την οριστική άρνηση παροχής του όρκου αυτού ο Ραϊμούνδος της Τουλούζης[36].

32. Εφραίμ του Αινίου, *Χρονογραφία*, έκδ. Ο. Λαμψίδης, τόμ. 1, στ. 2907-2913.

33. Baldricus, episcopus Dolensis, *Historia Jerosolimitana* I, κεφ. 5 [Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux IV], σελ. 15 εξ. Βλ. την εύστοχη ανάλυση του L. Buisson, *Erobererrecht, Vasallität und byzantinisches Staatsrecht auf dem ersten Kreuzzug*, Αμβούργο 1985, σελ. 11.

34. *Αριθμοί* 33, 53. Πρβλ. Baldricus, σελ. 14 και Buisson, ό.π., σελ. 13.

35. Αλεξιάς, X 7, έκδ. Leib, τόμ. 2, σελ. 215,4.

36. *Le Liber de Raymond d'Aguilers*, έκδ. J. H. και L. L. Hill [Documents relatifs à l'histoire des croisades 9], σελ. 41: *Respondit comes (Raimundus) se ideo non venisse, ut dominum alium faceret aut illi militaret, nisi illi propter quem patriam et bona patriae sue dimiserat.*

Από την άλλη μεριά οι Νορμανδοί είχαν φέρει από τη Σκανδιναβία μια δική τους παράδοση, έναν δικό τους «νόμο πολέμου» που είχαν εφαρμόσει τόσο κατά την κατάκτηση της Νορμανδίας και της Αγγλίας, όσο και της Νότιας Ιταλίας και τώρα απαιτούσαν να ενεργοποιήσουν και στην Ανατολή. Η παράδοσή τους αυτή προέβλεπε ότι κυρίαρχος των κατακτώμενων με τα όπλα εδαφών γινόταν ο ίδιος ο κατακτητής, ανεξάρτητα από πολιτειακές δομές και πολιτικές ιεραρχίες[37]. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση που έδωσε ο Ροβέρτος Γυισκάρδος στον γερμανό βασιλέα Ερρίκο Δ΄ όταν το 1076 εκείνος του ζήτησε να του μεταβιβάσει την κυριαρχία επί των κτήσεών του στην Κάτω Ιταλία και εν συνεχεία να αναλάβει τη διοίκησή τους ως φέουδο: «Κατέλαβα τη χώρα από τους Έλληνες με πολύ αίμα και μεγάλες στερήσεις και δυσκολίες. Ο θεός μου έδωσε τη νίκη και με αυτήν τη δόξα και τη χώρα. Δεν υπάρχει λοιπόν λόγος να μου την παραχωρήσετε εσείς»[38]. Για τους Νορμανδούς λοιπόν ο όρκος στον βυζαντινό αυτοκράτορα ήταν προσωπικός και δεν περιλάμβανε αναγκαστικά τη δέσμευση να αναγνωρίσουν τη βυζαντινή κυριαρχία των Αγίων Τόπων.

Ο Αλέξιος Κομνηνός, που, ως γνωστόν, είχε ζητήσει κάποια στρατιωτική βοήθεια από τη Δύση αλλά βρέθηκε περιβαλλόμενος από τους απρόσκλητους σταυροφόρους, αναγκάσθηκε να συμβιβασθεί με την παρουσία τους και προσπάθησε να διασφαλίσει τα αυτονόητα για τους Βυζαντινούς κυριαρχικά του δικαιώματα. Έτσι απαίτησε από τους ηγέτες των σταυροφορικών ομάδων να δεσμευθούν με τον καλύτερο τρόπο που νόμιζε ότι θα μπορούσε να τους δεσμεύσει, δηλαδή με έναν όρκο φεουδαρχικού τύπου, από τον οποίο η Άννα Κομνηνή διασώζει τον σημαντικότερο όρο: *Ὥστε ὁπόσας πόλεις καὶ χώρας ἢ φρούρια φθάσει κατασχεῖν ὑπὸ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων τὸ πρῶτον τελοῦντα, πρὸς τὸν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ παρὰ τοῦ βασιλέως ἀποστελλόμενον ἀρχηγὸν παραδιδόναι*[39]. Πρέπει να υποθέσουμε ότι εκτός από τις παράλληλες, αυτονόητες δεσμεύσεις και του κυριάρχη προς τον υποτελή, που πρέπει να ανέλαβε από την μεριά του ο Αλέξιος και για τις οποίες ομιλούν οι λατινικές πηγές αλλά σιωπά η Άννα Κομνηνή, θα πρέπει να ήταν στους συμβαλλόμενους σαφές, ποια ήταν *τὸ πρῶτον* τα όρια της Ρωμαίων βασιλείας, για τα οποία ίσχυε η δέσμευση των σταυροφόρων. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι ο Αλέξιος θεωρούσε τα παλαιά επίσημα όρια της βυζαντινής επικράτειας να φθάνουν όχι ώς τα σύνορα του πρωτοβυζαντινού κράτους πριν από την αραβική κατάκτηση, αλλά στα σύνορα που καθορίσθηκαν με τη συνθήκη ειρήνης (*βαθεία εἰρήνη καὶ γαληνιῶσα*)[40] του 1001 επί Βασιλείου

37. Βλ. την πειστική ανάλυση του Buisson, *ό.π.*, σελ. 3 εξ.
38. *Storia de Normanni di Armato di Montecassino*, έκδ. V. de Bartholomaeis, VII, 27.
39. Αλεξιάς, X 9, τόμ. 2, σελ. 226,14-17.
40. Ιωάννου Σκυλίτζη, *Synopsis historiarum*, σελ. 345, 43.

Β΄ και έφθαναν λίγο βορειότερα από τα σημερινά σύνορα Συρίας και Λιβάνου[41]. Τα σύνορα αυτά προς τους Φατιμίδες επιβεβαιώνονταν επί πενήντα χρόνια έκτοτε με συμφωνίες, αλλά παραβιάσθηκαν τελικά με τις κατακτήσεις των Σελτζούκων.

Εάν λοιπόν δεχθούμε ότι οι απαιτήσεις του Αλεξίου για αυτόματη αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας έφθανε μόνον ώς την Αντιόχεια και τη Λαοδίκεια και επομένως καταρχήν δεν έθιγε τις προσδοκίες των σταυροφόρων για τα Ιεροσόλυμα και την Γη της Επαγγελίας, γίνονται κατανοητές τόσο οι διενέξεις μεταξύ των σταυροφόρων πριν και μετά την κατάληψη της Αντιόχειας και κυρίως της Λαοδίκειας όσο και η διαμάχη του Αλεξίου Κομνηνού με τον Βοημούνδο και τους Νορμανδούς. Ο Αλέξιος έγραφε στον Βοημούνδο: *Αὐτὸς πρῶτος παρασπονδήσας τὴν Ἀντιόχειαν κατέσχες καὶ ἄλλα τὰ φρούρια ὑποποιησάμενος καὶ αὐτὴν δὴ τὴν Λαοδίκειαν. Ἀπόστηθι τοίνυν τῆς πόλεως Ἀντιοχείας καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων, δίκαιόν τι πρᾶγμα ποιῶν καὶ μὴ θέλε πολέμους ἄλλους καὶ μάχας κατὰ σαυτοῦ ἐρεθίζειν*[42]. Και ο Βοημούνδος απαντά: *Εἵλομεν δὲ τὴν πόλιν παραδόξως καὶ αὐτὰς τὰς ἀπὸ τοῦ Χορασὰν εἰς ἀρωγὴν τῶν Ἀντιοχέων καταλαβούσας δυνάμεις κατετροπωσάμεθα. Καὶ πῶς δίκαιόν ἐστιν, ἅπερ οἰκείοις ἱδρῶσι καὶ πόνοις ἐκτησάμεθα, ῥαδίως οὕτως ἀποποιήσασθαι;*[43]. Αυτή η αναφορά των δυο αντιπάλων στο «δίκαιο» αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο οι δυο πλευρές κατανοούσαν τον «νόμο πολέμου».

Από τις διαπραγματεύσεις και τον όρκο που έδωσε ο Βοημούνδος δέκα χρόνια αργότερα, στα πλαίσια της συμφωνίας της Διαβόλεως, υπό τελείως δυσμενείς γι' αυτόν συνθήκες και με την κοινή πικρή εμπειρία των διενέξεων της πρώτης σταυροφορίας, βλέπουμε ακόμη καθαρότερα το σημείο της σύγκρουσης. Ο Αλέξιος επανέρχεται σ' αυτό που θεωρεί *δίκαιον κατ' αὐτοῦ*, του Βοημούνδου, δηλαδή τη διεκδίκηση της κυριαρχίας της Αντιόχειας, που κρατούσε ο Ταγκρέδος. Ο Βοημούνδος αναγκάζεται να ορκισθεί ότι *μία κυριότης ἐμοί, ἣ ὑπισχνοῦμαι δουλεύειν, βασιλεία σοῦ τε καὶ τοῦ τριποθήτου υἱοῦ σου*[44] ότι *τὰς ἐξ αὐτῶν (τῶν βαρβάρων) χώρας παραλήψομαι δικαίῳ τῆς βασιλείας τῆς ὑμετέρας –ὅσας ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῆς Ῥωμαίων Τύχης ἐτύγχανον οὖσαι–*, προσθέτει δε ακόμη μια υπόσχεση που ήταν αδύνατον να απαιτήσει ο Αλέξιος στην αρχική συμφωνία του 1096, ότι δηλαδή *περὶ τῶν μηδέπω δεδουλευκότων τῇ Ῥωμανίᾳ, ταῦτα ἐνόρκως κατεπαγγέλλομαι ὡς ἵνα τάς τε προσερχομένας μοι χώρας ἄνευ*

41. Βλ. τον χάρτη στο βιβλίο του Δ. Ζακυθηνού, *Βυζαντινή Ιστορία*, απέναντι από τη σελίδα 448. Πρβλ. W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früehen 11. Jahrhundert*, Βιέννη 1981, σελ. 49 εξ.

42. Αλεξιάς, XI 9, τόμ. 3, σελ. 39,12-17.

43. Αλεξιάς, XI 9, τόμ. 3, σελ. 40,2-6.

44. Αλεξιάς, XIII 12, 9, τόμ. 3, σελ. 129,11-13.

πολέμου ἢ καὶ μετὰ πολέμου καὶ μάχης καὶ ταύτας ἁπάσας ὡς ἀπὸ τῆς ὑμετέρας βασιλείας λογίζωμαι[45]. Υπό την πίεση της δεινής κατάστασης στην οποία είχε πλέον περιέλθει ο Βοημούνδος ήταν αναγκασμένος να δεχθεί όχι μόνον τους όρους που αξίωνε ο βυζαντινός αυτοκράτορας, αλλά και να τις εντάξει στο πλαίσιο του βυζαντινού δικαίου του πολέμου.

Είναι καλύτερο να σταματήσω εδώ, αφού συνοψίσω σε μια πρόταση το συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από τα προηγούμενα: Οι πηγές τις μεσοβυζαντινής εποχής, ιστοριογραφικές και νομικές, δεν κάνουν συχνή μνεία των αρχών του *ius gentium* και οι αναφορές στον νόμο πολέμου, έχουν τον χαρακτήρα συμβατικών εκφράσεων. Οι βασικές διατάξεις του «ιουρισγεντίου νόμου» διατηρούνται στα νομικά κείμενα ως αποστεωμένα υπολείμματα ενός παλαιού νομικού οικοδομήματος, ενώ το πολεμικό μένος και η σκληρότητα των αγώνων της εποχής της εποποιΐας δεν άφηναν περιθώριο για ένα δίκαιο πολέμου άξιο του ονόματός του.

45. Αλεξιάς, XIII 12, 10 και 11, τόμ. 3, σελ. 129, 23-28.

ΑΘΗΝΑ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ

ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΙΣ ΟΜΙΛΙΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ 10ου ΚΑΙ 11ου ΑΙ. ΜΙΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ἡ ἐμπόλεμη κατάσταση ἀποτελοῦσε μία σχεδὸν καθημερινὴ πραγματικότητα γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφειλόταν, βέβαια, κυρίως στὰ ἐκτεταμένα σύνορα καὶ στὴ θέση, τόσο τὴ γεωγραφικὴ ὅσο καὶ τὴν πολιτική, ποὺ κατεῖχε τὸ Βυζάντιο στὸν μεσαιωνικὸ κόσμο καὶ τὸ καθιστοῦσε ἀντικείμενο συνεχῶν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἐπιθέσεων ἐκ μέρους ποικίλων ἀντιπάλων. Ἡ πολιτικὴ θεωρία ἐξ ἄλλου, ποὺ ἤθελε τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία διάδοχο τῆς Ρωμαϊκῆς, ἐπέβαλλε τὴν μὲ κάθε μέσον διατήρηση τῶν ἐδαφῶν της καὶ στὶς περιπτώσεις ἐδαφικῶν ἀπωλειῶν –κάτι ποὺ συνέβαινε κατὰ καιρούς– τὴν ἀνάκτησή τους. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ θεωρία ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένη καὶ ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία προβάλλει κατ' ἐξοχὴν τὸ ἰδεῶδες τῆς εἰρήνης. Ὁ πόλεμος ἑπομένως δὲν ἀποτελεῖ κυρίως μέσον πρόσκτησης νέων ἐδαφῶν γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνάγκης ποὺ ἐπιβάλλουν διάφοροι παράγοντες πολιτικοί, στρατιωτικοί, ἰδεολογικοί, ἐνῶ ἡ ἐπίτευξη καὶ διατήρηση τῆς εἰρήνης ἀποτελεῖ σταθερὴ ἐπιδίωξη γιὰ τοὺς ἑκάστοτε βασιλεῖς[1]. Οἱ ἄρτια ὀργανωμένες διπλωματικὲς ὑπηρεσίες τοῦ κράτους προσπαθοῦν συνήθως νὰ ἐξαντλήσουν ὅλες τὶς δυνατότητες πρὶν καταφύγουν στὴ λύση τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν ποὺ τὸ περιβάλλουν[2].

1. Σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν βλ. Ἑλένη Γλύκατζη-Ἀρβελέρ, *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, μτφρ. Τούλα Δρακοπούλου, Ἀθήνα 1977· Ἰ. Καραγιαννόπουλος, *Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, Θεσσαλονίκη 1988 καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιδίωξη τῆς κατὰ καιροὺς ἀνανέωσης τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας βλ. P. Magdalino (ἐκδ.), *New Constantines. The Rythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries, 26th Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992*, Aldershot/Brookfield 1994. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς ἀπόψεως περὶ τῆς εἰρήνης στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῶν Βυζαντινῶν βλ. R. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea: La prima teologia politica del Cristianesimo* (Bibliotheca Theologica Salesiana, Ser. I, 2), Ζυρίχη 1966. Πρβλ. ἐπίσης Fr. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy* (Dumbarton Oaks Studies IX), II, σελ. 611-658.

2. Βλ. J. Shepard - S. Franklin (ἐκδ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, March 1990*, Aldershot/ Brookfield 1992, κυρίως σελ. 25-88

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς ὑπῆρχαν καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ ποὺ ὁδηγοῦσαν σὲ ἔνοπλες συρράξεις, δηλαδὴ οἱ κατὰ καιροὺς ἀνταπαιτητὲς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου, οἱ στασιαστές. Οἱ καταστάσεις ποὺ δημιουργοῦνταν στὶς περιπτώσεις «τυραννίδος» συχνὰ δὲν διέφεραν πολὺ ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν συγκρούσεων μὲ ξένους λαούς[3].

Ἡ ἀναζήτηση στοιχείων γιὰ τὸ ἐμπόλεμο Βυζάντιο στοὺς λόγους καὶ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰ. ὀφείλεται στὴν ἰδιαιτερότητα τόσο τῶν δύο αὐτῶν εἰδῶν τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ὅσο καὶ τῶν παραπάνω αἰώνων, ποὺ διαφέρουν σημαντικὰ μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ κατὰ τὴ διάρκειά τους καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ Βυζάντιο ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις, τὴν ἀνάγκη ἀντιμετώπισης τῶν γνωστῶν του ἤδη ἀντιπάλων καὶ τὴν ἀπειλητικὴ ἐμφάνιση νέων λαῶν στὴν περιφέρειά του.

Ὁ δέκατος αἰώνας, στὸν τομέα τῶν πολεμικῶν ἀντιπαραθέσεων, χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἀμυντικὴ προσπάθεια ἔναντι τῶν βουλγαρικῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τὶς πρῶτες καὶ τὶς τελευταῖες δεκαετίες του (913-924, 976-997), τὴν ἐπιθετικὴ – καὶ ἐπιτυχὴ τελικά– πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Β΄ ἀπὸ τὸ 997 μέχρι τὸ 1018 ἔναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τὴ μεγάλη ἀναστάτωση ποὺ ἐπέφεραν οἱ δύο στάσεις τῶν ἐκπροσώπων τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, Βάρδα Σκληροῦ (976-979) καὶ Βάρδα Φωκᾶ (987- 989)[4]. Ἀπὸ τὴν τέταρτη ὅμως δεκαετία τοῦ 10ου αἰ. μέχρι καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Τζιμισκῆ τὸ 976 τὸ μέγιστο τῆς βυζαντινῆς πολεμικῆς προσπάθειας ἐκδηλώνεται στὴν ἀντιπαλότητα μὲ τοὺς Ἄραβες ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν ἀνάκτηση τῶν περιοχῶν, τὶς ὁποῖες οἱ τελευταῖοι εἶχαν ἀπο-

---

καὶ Ζ. Οὔνταλτσόβα, Γ. Λιτάβριν, Ι. Μεντβέντιεφ, *Βυζαντινὴ Διπλωματία*, μτφρ. Παναγιώτα Ματέρη-Δ. Πατέλης, Ἀθήνα 1995.

3. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὶς περιπτώσεις τῆς στάσεως τοῦ Λέοντος Τορνικίου τὸ 1047 [βλ. Ἰωάννης Μαυρόπους, *Λόγος ἐπὶ τῇ καθαιρέσει τῆς τυραννίδος*, ἔκδ. P. de Lagarde, *Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in Codicae Vaticano Graeco 676 supersunt* (Abhandlungen d. hist.-philol. Klasse d. königl. Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen 28), Γοτίγγη 1886 [= Ἄμστερνταμ 1979], ἀρ. 186, σελ. 183, παρ. 25-184, παρ. 27, ἂν καὶ ἡ μαρτυρία του πιθανότατα περιλαμβάνει καὶ ὑπερβολὲς λόγω τοῦ πανηγυρικοῦ της χαρακτήρα· Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, ἔκδ. I. Bekker (*CSHB*), Βόννη 1853, σελ. 23_{14}-24_{3}. Πρβλ. τὴ διήγηση τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, ἔκδ. É. Renault, τόμ. 2, Παρίσι 1928, σελ. 18_{30}-19_{4} καὶ J. Lefort, «Rhétorique et politique: Trois discours de Jean Mauropous en 1047», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σελ. 265-303, στὴ σελ. 300] καὶ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τὸ 1081 (βλ. τὴ διήγηση τοῦ Ἰωάννη Ζωναρᾶ, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἔκδ. Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*, III, Βόννη 1897, σελ. 727_{9}-729_{16}).

4. St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Λονδίνο 1930, σελ. 143 κ. ἑξ.· ὁ ἴδιος, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, Κέμπριτζ 1929 [= 1963], σελ. 81 κ. ἑξ.· Ευ. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου* (Ιστορικές Μονογραφίες 13), Αθήνα 1993· Καλλιόπη Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1981, σελ. 94-96, 99-102· J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (Byzantina Sorbonensia 9), Παρίσι 1990, σελ. 27-34, 329 κ. ἑξ.

σπάσει ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία. Ἡ πραγματοποίηση τοῦ στόχου αὐτοῦ ὀφείλεται σὲ πολλοὺς καὶ ποικίλους παράγοντες, ὅπως στὴν ἄρτια ὀργάνωση καὶ ἀποτελεσματικότητα τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, τὴ σταθερὴ κυβέρνηση τῶν Μακεδόνων – ἡ ἄνοδος στὸν θρόνο τοῦ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ, τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννη Τζιμισκῆ γίνεται χωρὶς ἰδιαίτερες ἔνοπλες συγκρούσεις καὶ μὲ τὴ γενικότερη θὰ λέγαμε ἀποδοχή–, τὴν ἐξασθένηση τοῦ χαλιφάτου λόγω τῶν συνεχῶν διασπαστικῶν κινήσεων στοὺς κόλπους του καὶ στὴν προβολὴ μιᾶς ἰδεολογίας «ἱεροπολεμικῆς», μὲ τὸ ἰδιαίτερο βυζαντινὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ρωμαΐκῆς ἰδέας (ἀνάκτησης ἐδαφῶν ποὺ ἀνῆκαν στὴ Ρωμαΐκὴ Αὐτοκρατορία), τῆς σωτηρίας τῶν ἀδελφῶν Χριστιανῶν καὶ τῆς κήρυξής του ἀπὸ τὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, τὸν αὐτοκράτορα Ρωμαίων[5].

Ἀντίθετα, κατὰ τὸν 11ο αἰ. ἡ Αὐτοκρατορία βρίσκεται σχεδὸν συνεχῶς σὲ θέση ἄμυνας –μὲ ἐξαίρεση βέβαια τὴν περίοδο τοῦ Βασιλείου Β΄–, ἄμυνας, ἡ ὁποία δὲν κατόρθωσε νὰ συγκρατήσει τὰ κύματα τῶν νεήλυδων τόσο στὴ Δύση ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολή, τῶν Νορμανδῶν δηλαδὴ καὶ τῶν Σελτζούκων, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ σοβαρὴ συρρίκνωση τῶν ἐδαφῶν της. Θὰ πρέπει νὰ φθάσουμε στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, στὰ τέλη τοῦ αἰώνα, γιὰ νὰ ἀρχίσει ἡ ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα καὶ σὲ κάποιο βαθμὸ ἡ ἀνάκτηση τῆς ζωτικῆς παραλιακῆς ζώνης τῆς Μ. Ἀσίας[6].

Ὅσον ἀφορᾶ στὶς δύο κατηγορίες τῶν πηγῶν ποὺ μελετήθηκαν, θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ ἑξῆς:

Οἱ ὁμιλίες –ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι, ἐπιτάφιοι ἢ μονωδίες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον– ἀπευθύνονται σὲ αὐτοκράτορες ἢ σὲ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας καὶ ὑψηλοὺς ἀξιωματούχους, ἀλλὰ καὶ στὸν λαὸ σὲ περίπτωση ἑορτασμοῦ γιὰ κάποιο ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ γεγονός. Ἐὰν λοιπὸν τοὺς ἀπογυμνώσει κανεὶς

---

5. Βλ. Ἀθηνᾶ Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ὁ βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος». Ἡ ἔννοια καὶ ἡ προβολὴ τοῦ θρησκευτικοῦ πολέμου στὸ Βυζάντιο* (Ἱστορικὲς Μονογραφίες 10), Ἀθήνα 1991 (στὸ ἑξῆς: Κόλια-Δερμιτζάκη, *Βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος»*), κυρίως σελ. 219-300. Γιὰ τὶς σχέσεις μὲ τοὺς Ἄραβες κατὰ τὴν ἴδια περίοδο τὰ βιβλία τῶν A. Vasiliev (- M. Canard), *Byzance et les Arabes* [στὸ ἑξῆς: Vasiliev (-Canard)], II/1, Βρυξέλλες 1968 καὶ M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Παρίσι 1953 ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν βασικὰ μελετήματα. Βλ. ἐπίσης M. Canard, «Les relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes», *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), σελ. 35-56· M. A. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation*, II, *750-1055*, Κέμπριτζ 1976.

6. Γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν 11ο αἰ. βλ. τὶς μελέτες στὰ *Travaux et Mémoires* 6 (1976): *Recherches sur le XIe siècle*· P. Lemerle, «Byzance au tournant de son destin», *Cinq études sur le XIème siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σελ. 249-312· A. Kazhdan, «Two Notes on Byzantine Demography of the Eleventh and Twelfth Centuries», *Byzantinische Forschungen* 8 (1982), σελ. 115-122· M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1984· ὁ ἴδιος, «On the Eve of the Battle of Mantzikert», *Byzantinische Forschungen* 16 (1991), σελ. 9-34. Γιὰ τὴν ἀνάκαμψη ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, βλ. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations...*, ὅ.π. (σημ. 4), σελ. 359-377.

ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη ρητορικὴ ὑπερβολή, μπορεῖ νὰ ἀπομονώσει σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ πολεμικὰ γεγονότα –ποὺ περιλαμβάνουν μέσα στὰ πλαίσια τῆς προβολῆς τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν τιμώμενων προσώπων–, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἰδεολογία ποὺ ἐπικρατεῖ ἢ προβάλλεται κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τῶν πολέμων[7].

Ἡ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν βυζαντινῶν ἐπιστολῶν (ἐμμονὴ σὲ συγκεκριμένα πρότυπα –π.χ. στὶς ὁδηγίες τοῦ Φιλόστρατου, τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ἢ τοῦ Ψευδο-Δημητρίου, τῆς ὕστερης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴ σύνταξή τους–, ρητορικὸ ὕφος ἐμπλουτισμένο μὲ παροιμίες, παρομοιώσεις, μυθολογικὲς ἀναφορὲς κ.λπ.) καθιστοῦν τὸ γραμματειακὸ αὐτὸ εἶδος ἀρκετὰ κουραστικὸ καὶ δυσνόητο καὶ σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ χωρὶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἱστορικό. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν –ὡς πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον– κυρίως ὅσες ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ὑπηρεσιακῶν ἐπιστολῶν καὶ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἀποκαλούμενες *φιλολογικὲς ἰδιωτικὲς ἐπιστολές*[8]. Ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἐπιστολῶν τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάζουμε ἰδιαίτερα σημαντικὲς εἶναι οἱ ὑπηρεσιακὲς ἐπιστολὲς τοῦ 10ου αἰ., ἀφοῦ πρόκειται κυρίως γιὰ ἀπ' εὐθείας ἀλληλογραφία μὲ ἡγέτες τῶν ἀντιπάλων.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει κατ' ἀρχὴν μία ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος σειρὰ ἐπιστολῶν ποὺ στάλθηκαν στὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα Συμεὼν μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἐπανειλημμένων προσπαθειῶν τῆς βυζαντινῆς ἡγεσίας νὰ ἀποτρέψει τὶς σχεδὸν συνεχεῖς ἐπιθετικὲς ἐνέργειές του σὲ βάρος τῆς Αὐτοκρατορίας. Συντάκτες τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ἦταν ὁ Λέων Χοιροσφάκτης, ὁ πατριάρχης Νικόλαος Α΄ Μυστικὸς καὶ ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως Ρωμανοῦ Α΄. Οἱ ἐπιστολὲς τῶν δύο τελευταίων δίνουν, ὅπως θὰ δοῦμε, μία ἐναργέστατη εἰκόνα τῶν συνεπειῶν ποὺ εἶχε ὁ μακροχρόνιος πόλεμος καὶ γιὰ τὰ δύο ἐμπόλεμα μέρη[9].

---

7. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1987, σελ. 196 κ. ἑξ. Μία ἰδιαίτερη κατηγορία ρητορικοῦ λόγου ἀποτελοῦν οἱ δημηγορίες ποὺ ἐκφωνοῦνταν ἐνώπιον τοῦ στρατοῦ πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη. Ἐπειδὴ τὸ θέμα τους ἦταν κοινὸ καὶ ὁ στόχος τους —ἡ ἐμψύχωση τῶν στρατιωτῶν— πολὺ συγκεκριμένος, δὲν τὶς συμπεριέλαβα στὴν παροῦσα μελέτη.

8. *Ὅ. π.*, τόμ. 1, σελ. 303-314. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς κλασικῆς παράδοσης στὸν ρητορικὸ λόγο καὶ στὶς ἐπιστολὲς βλ. H. Hunger, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: the Importance of Rhetoric», *Byzantium and the Classical Tradition*, ἐκδ. Margaret Mullet - R. Scott, Μπέρμινγχαμ 1981, σελ. 35-47 καὶ Margaret Mullet, «The Classical Tradition in the Byzantine Letter», *ὅ. π.*, σελ. 75-93.

9. Βλ. παρακάτω, σελ. 234-237. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἔστειλε ὁ μητροπολίτης Συνάδων Λέων κατὰ τὴν πρεσβεία του στὴ Δύση τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 10ου αἰ. ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία, ἐνῶ ἄλλες στὴν κατηγορία τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν (βλ. *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*, ἐκδ. Martha Pollard Vinson (*CFHB* XXIII), Οὐάσινγκτον 1985. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ρητορικοῦ λόγου στὴ διπλωματία βλ. Nike Koutrakou, «*Logos* and *Pathos* between Peace and War: Rhetoric as a Tool of Diplomacy in the Middle Byzantine Period», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), σελ. 7- 20.

Μία μικρότερη ὁμάδα τῆς ἴδιας κατηγορίας ἀποτελοῦν οἱ ἐπιστολὲς πού ἔστειλαν Βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι σὲ Ἄραβες ἡγεμόνες ἀποβλέποντας στὴ σύναψη συμφωνίας γιὰ εἰρήνευση, γιὰ ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων ἢ στὴ μεσολάβηση ὑπὲρ Χριστιανῶν ὑποτελῶν τῶν Ἀράβων, ποὺ ὑφίσταντο διώξεις[10].

Στὶς *ἰδιωτικὲς φιλολογικὲς ἐπιστολὲς* –μὲ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες– τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται μποροῦμε νὰ κατατάξουμε κυρίως τὶς ἀκόλουθες: τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Λέοντος Χοιροσφάκτη πρὸς τὸν Λέοντα ΣΤ´ (μὲ σημαντικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν σκοπὸ καὶ τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα τῆς διετοῦς διάρκειας πρεσβείας του πρὸς τοὺς Ἄραβες κατὰ τὰ ἔτη 904/5-906/7, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε στὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴ σύναψη ἀνακωχῆς)[11], ἐκείνη τοῦ Ἀρέθα πρὸς τὸν Ρωμανὸ Α´ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς εἰρήνευσης μὲ τοὺς Βουλγάρους τὸ 927[12], τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ πρὸς τοὺς αὐτοκράτορες Κωνσταντῖνο Θ´ Μονομάχο[13], Ἰσαάκιο Α´ Κομνηνὸ[14] καὶ Ρωμανὸ Δ´ Διογέ-

10. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν χαλίφη al-Muqtadir (913/4), μὲ τὴν ὁποία δικαιολογεῖ τὴ στάση τῶν Κυπρίων κατὰ τὴν ἐκεῖ ἀπόβαση τοῦ Ἡμερίου τὸ 910, στάση ποὺ προκάλεσε ἐκτεταμένης κλίμακας ἀντίποινα ἐκ μέρους τοῦ Δαμιανοῦ, καὶ ζητεῖ νὰ σταματήσουν οἱ βιαιότητες εἰς βάρος τους: *ἀποκαταστῆσαι τὰ ἐξ ἀρχῆς παρὰ τῶν πατέρων ὑμῶν αὐτοῖς παρεσχημένα δίκαια καὶ τὸ ἀβλαβὲς καὶ ἀνεπηρέαστον, καὶ καταλιπεῖν αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου σχήματος τῆς εἰρήνης ... πάσης βαρύτητος καὶ βίας ἐλευθέρους...* [βλ. *Ἐπιστολές*, ἐκδ. R. J. H. Jenkins - L. G. Westerink, *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters* (*CFHB* VI), Οὐάσινγκτον 1973 (στὸ ἑξῆς: Νικόλαος Α´ Μυστικός, *Ἐπιστολές*), ἀρ. 1, στ. 172-177]. Βλ. ἐπίσης Vasiliev (-Canard), II/1, σελ. 196-216, 399-400, 409-411· Κόλια-Δερμιτζάκη, *Βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος»*, σελ. 227-229 καὶ σημ. 22, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, τόσο γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ προσώπου τοῦ παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἰδιάζουσα κατάσταση «συγκυριαρχίας» Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων στὴν Κύπρο (στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ὁ Νικόλαος Α´ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ὅ. π., στ. 146-149)· C. Kyrris, «The Nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the Middle of the 7th to the Middle of the 10th Century A. D.», *Graeco-Arabica* 3 (1984), σελ. 149-175. Στὴν ἴδια κατηγορία, ἀλλὰ μὲ χαρακτῆρα ἐπιθετικὸ καὶ ἀπειλητικό, ἀνήκει ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Νικηφόρου Β´ Φωκᾶ στὸν χαλίφη al-Mutī, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 966, ἡ ὁποία σώζεται στὴν ἀραβικὴ της μετάφραση καὶ σὲ ποιητικὴ μορφή. Βλ. G. E. Grunebaum, «Eine poetische Polemik zwischen Byzanz und Bagdad im X. Jahrhundert», *Analecta Orientalia* 14 (1937), σελ. 43-64 [= ὁ ἴδιος, *Islam and Medieval Hellenism: Social and Cultural Perspectives*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1976, ἀρ. XIX] καὶ Κόλια-Δερμιτζάκη, *ὅ. π.*, σελ. 268-269.

11. Τό ἴδιο καὶ στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν πατρίκιο Γενέσιο [βλ. G. Kolias, *Léon Choerosphactès. Magistre, proconsul et patrice* (Texte u. Forsch., zur byz.-neugriech. Philologie 31), Ἀθήνα 1939, ἐπ. ΙΕ´, στ. 3-7, καὶ ΚΓ´, στ. 13-28]. Γιὰ τὴ χρονολόγησή της βλ. R. J. H. Jenkins, «Leo Choerosphactes and the Saracen Vizier», *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta* 8 (1963), σελ. 167-175.

12. Ἀρέθας, *Ἔργα*, L. G. Westerink (ἐκδ.), *Arethae Archiepiscopi Caesariensis Scripta Minora* (στό ἑξῆς: Ἀρέθας, *Ἔργα*) I, Λιψία 1968, ἀρ. 31, σελ. 265-266.

13. Βλ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 5 (στὸ ἑξῆς: Σάθας, *ΜΒ*), Παρίσι 1876, ἀρ. 115.

14. *Ὅ.π.*, ἀρ. 69, 81, 161 [πρβλ. καὶ ἀρ. 70 καὶ 191 (στοὺς νοταρίους τοῦ Ἰσαακίου), 170 (στὸν ἀνηψιὸ τοῦ βασιλέως)], E. Kurtz - Fr. Drexl, *Michaelis Pselli Scripta Minora* II (στὸ ἑξῆς: Kurtz - Drexl, *Scripta Minora*, II), Μιλάνο 1941, ἀρ. 156, 207.

νη[15] (οἱ ἐπιστολὲς στοὺς δύο τελευταίους στέλλονται, ὅταν αὐτοὶ βρίσκονται σὲ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Πετσενέγων καὶ τῶν Τούρκων ἀντίστοιχα καὶ ἀναφέρονται φυσικὰ σὲ αὐτές), τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδος πρὸς διάφορους φίλους του ἀξιωματούχους[16], τοῦ Θεόδωρου Δαφνοπάτη πρὸς τὸν Ρωμανό Β΄[17], τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Μονομάχο[18], μὲ τὴν ὁποία μεσολαβεῖ ὑπὲρ τῶν στασιαστῶν ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴν ἀποστασία τοῦ Λέοντος Τορνικίου τὸ 1047.

Κατ' ἀρχὴν θὰ πρέπει νὰ δοῦμε τὶς γενικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη ποὺ ἀνιχνεύονται μέσα στὰ κείμενα τῶν ἐπιστολογράφων καὶ τῶν ὁμιλητῶν.

Ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν καταστρεπτικὸ πόλεμο καὶ τὴν ἰδανικὴ κατάσταση ποὺ ἀποτελεῖ ἡ εἰρήνη, εἶναι συχνότατη στὶς ἐπιστολὲς καὶ τὶς ὁμιλίες, ὅταν αὐτὲς ἀναφέρονται στὸ τέλος ἑνὸς πολέμου καὶ στὴ σύναψη κάποιας συνθήκης ἢ ὅταν χρησιμοποιοῦνται ὡς μέσον γιὰ νὰ πεισθεῖ ὁ ἀντίπαλος νὰ εἰρηνεύσει. Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, γιὰ νὰ παραθέσω ἕνα ἀπὸ πολλὰ παραδείγματα, στὸν πανηγυρικὸ στὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ ἀναφερόμενος στὴ συνθήκη ποὺ ὑπέγραψε ὁ αὐτοκράτορας μὲ τοὺς Πετσενέγους κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1087 (κατὰ τὸν P. Gautier) ἐξυμνεῖ τὴν εἰρήνη καὶ ἐπαινεῖ τὸν βασιλέα, γιατὶ ἀφ' ἑνὸς ἔδωσε τὴν εἰρήνη ποὺ ζήτησαν οἱ Πετσενέγοι καὶ ἀφ' ἑτέρου προτίμησε τὴν εἰρηνικὴ διευθέτηση ἀπὸ τὴν ἔνοπλη σύγκρουση[19]. Ἂν βέβαια δεχθοῦμε τὴν παραπάνω χρονολόγηση καὶ τὴ συνδυάσουμε μὲ τὴν ἧττα ποὺ εἶχε ὑποστεῖ ὁ βυζαντινὸς στρατὸς στὸ Δορύστολο τὸν Αὔγουστο τοῦ 1087, θὰ συμ-

---

15. Σάθας, *ΜΒ*, ἀρ. 2, 3, πρβλ. καὶ ἀρ. 145 (στὸν Ἀνδρόνικο Δούκα, ὅταν ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄) καὶ Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* II, ἀρ. 207 (ἀνεπίγραφη).

16. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολές*, ἐκδ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida Lettres* (*CFHB* XVI/2), Θεσσαλονίκη 1986 (στὸ ἑξῆς: Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολές*), ἀρ. 8 (στὸν *σεβαστὸ* Ἰωάννη Δούκα), 19 καὶ 24 (στὸν *δούκα* Δυρραχίου *σεβαστὸ* Ἰωάννη Κομνηνό), 22 (στὸν *πρόεδρο* Κατακαλὼν Ταρχανειώτη), 127 (στὸν *πρωτοασηκρῆτι* Γρηγόριο Καματηρό), 52 (στὸν ἐπίσκοπο Κίτρους), 78, 81 καὶ 92 (στὸν *δούκα* Τραπεζοῦντος Γρηγόριο Ταρωνίτη), 120 (στὸν *μάγιστρο* Ἰωάννη Παντεχνῆ).

17. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολές*, ἐκδ. J. Darrouzès - L. G. Westerink, *Théodore Daphnopatès Correspondance*, Παρίσι 1978, ἀρ. 14 (ἀλληγορικὴ ἐπιστολή: μέσα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ ἑνὸς κυνηγιοῦ, ὅπου ὁ βασιλεὺς εἶναι ὁ κυνηγὸς καὶ τὰ θηράματα –τράγος, λαγὸς καὶ πέρδικα– οἱ ἐχθροί, προβάλλονται οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἐναντίον τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης ἢ τῆς Συρίας (961-2).

18. Ἰωάννης Μαυρόπους, *Ἐπιστολές*, ἐκδ. A. Karpozilos, *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, Θεσσαλονίκη 1990.

19. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Λόγοι*, ἐκδ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida Discours, Traités, Poésies* (*CFHB* XVI/1), Θεσσαλονίκη 1980 (στὸ ἑξῆς: Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Λόγοι*), ἀρ. 5, σελ. 225_{13-24}. Στὸ ἴδιο κείμενο (σελ. 227_{11-24}) προβάλλεται ἡ βουκολικὴ ἠρεμία (παροδικὴ βέβαια), ποὺ ἐπιτεύχθηκε χάρη στὴν «ἀγρυπνίαν» τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τὴν χωρὶς μάχη εἰρηνικὴ διευθέτηση.

φωνήσουμε μὲ τὸν P. Gautier, ὅτι ὁ ὁμιλητὴς ἐλέγχεται γιὰ ἠθελημένη ἀνακρίβεια καὶ ὅτι ὁ Ἀλέξιος προκάλεσε τὶς συνομιλίες φοβούμενος μία πιθανὴ συμφωνία Πετσενέγων-Κουμάνων[20]. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀναμενόμενο σὲ ἕναν ἐγκωμιαστικὸ λόγο καὶ ἄλλωστε ἐνισχύει τὴ διαπίστωση ὅτι συχνότατα ἐκφράζεται ἡ ἄποψη πὼς ὁ πόλεμος εἶναι ἀπευκταῖος καὶ θὰ πρέπει νὰ καταφεύγουν σ' αὐτὸν μόνον ἀφοῦ ἔχουν ἐξαντληθεῖ ὅλες οἱ εἰρηνικὲς μέθοδοι[21].

Ἀντίθετα, ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπιστολὲς πρὸς στρατιωτικοὺς ἢ αὐτοκράτορες ποὺ βρίσκονται σὲ ἐκστρατεία (ὅπως π.χ. ἐκεῖνες τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ καὶ τὸν Ρωμανὸ Διογένη, ποὺ ἀνέφερα παραπάνω), εἴτε γιὰ ὁμιλίες ποὺ συνδέονται μὲ τὴ διεξαγωγὴ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐξυμνεῖται ἡ στρατηγικὴ ἱκανότητα, «ἡ γενναία ψυχή, ὁ ζῆλος τῆς ἀριστείας», οἱ ἀνδραγαθίες, ἡ παρουσία τοῦ στρατηγοῦ στὴν πρώτη γραμμή, ὁ πόλεμος ὡς μέσον γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἰσχύος τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἐδαφῶν της[22]. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι ὁ πόλεμος ἀποτελεῖ τὸ μέσον ποὺ ὁδηγεῖ στὴν εἰρήνη, ἄποψη ποὺ συναντᾶμε στὸν Ψελλό, στὴν ἐπιστολὴ στὸν ἐκστρατεύοντα (καλοκαίρι 1059) ἐναντίον τῶν Πετσενέγων Ἰσαάκιο Α΄, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς σὲ κείμενα τῆς ἴδιας κατηγορίας. Ὁ Ψελλὸς ἀναγνωρίζει βέβαια ὅτι ἡ εἰρηνικὴ διευθέτηση ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ μὴ θρηνήσουν Ρωμαίους

20. Ὁ.π., σελ. 74-78. Πρβλ. καὶ τὴ διήγηση τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, *Ἀλεξιάς*, ἐκδ. B. Leib, *Anne Comnène Alexiade*, τόμ. 2, Παρίσι 1943, σελ. 92_2-106_{11} καί F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin au XIe et XIIe siècles. I. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Παρίσι 1900 [= 1949], σελ. 115 κ. ἑξ.· P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Βουκουρέστι 1970, σελ. 121-129.

21. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 86, στ. 14-17. Βλ. καὶ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἐπιστολὴ στὸν Ἰσαάκιο Κομνηνό: *Περὶ δὲ τοῦ πολέμου οὐ δύναμαι τὴν ἐμὴν πεῖσαι ψυχήν, ὡς δεῖ τοῦτον τὸ σὸν κράτος πρὸ τῆς εἰρήνης ἰδεῖν* (Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* II, σελ. 181_{1-2}). Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 23.

22. Γιὰ παράδειγμα, οἱ πόλεμοι τοῦ Βασιλείου Β΄ ἐναντίον τῶν στασιαστῶν καὶ τῶν Βουλγάρων, ἡ στρατηγική του ἱκανότητα καὶ ἡ φρόνησή του χάρισαν στὸν Κωνσταντῖνο Μονομάχο (στὸν ὁποῖο ἀπευθύνει τὸν ἐγκωμιαστικὸ λόγο ὁ Ψελλός) ... *τὸ πολλῶν ἄρχειν ἐθνῶν, πολλῶν δ' ἐπικρατεῖν πόλεων καὶ τῶν θρυλλουμένων ὑπερκεῖσθαι ἐπαρχιῶν.* Βλ. G. Dennis (ἐκδ.), *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, Στουτγάρδη καὶ Λιψία 1994 (στὸ ἑξῆς: Dennis, *Orationes*), ἀρ. 2, στ. 75-144 [= Σάθας, *ΜΒ*, σελ. 120-121]. Βλ. ἐπίσης Dennis, *Orationes*, ἀρ. 4, στ. 112-127 [=Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* I, σελ. 16_{4-18}], 159_{2-12}, 160_{3-28} · Σάθας, *ΜΒ*, ἀρ. 2, 3, σελ. 222-227, ἀρ. 6, σελ. 230-232, ἀρ. 69, σελ. 300-304, ἀρ. 145, σελ. 392-394 (περίπτωση ἐμφύλιου πολέμου: ἐξαίρονται οἱ στρατηγικὲς ἱκανότητες τοῦ Ἀνδρονίκου Δούκα, ὅταν ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦ Ρωμανοῦ Δ΄), ἀρ. 161, σελ. 416-417· Νικόλαος Α΄ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 44, στ. 5-12, ἀρ. 144, στ. 4-8· Φιλητὸς Συναδηνός, ἐκδ. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xème siècle* (Archives de l'Orient Chrétien 6), Παρίσι 1960 (στὸ ἑξῆς: Darrouzès, *Épistoliers*), VI, ἀρ. 9, 10 καὶ 13 [ἐπιστολὲς στὸν *μάγιστρον* Ἀντιοχείας Νικηφόρο Οὐρανό, ποὺ ἀναφέρονται στὰ «τρόπαιά» του ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Σχετικὰ μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ σταδιοδρομία τοῦ Οὐρανοῦ βλ. E. McGeer, «Tradition and Reality in the *Taktika* of Nikephoros Ouranos», *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), σελ. 129-140, στὶς σελ. 129-131].

στρατιῶτες, τὸν συμβουλεύει ὅμως ὅτι καλύτερα εἶναι ἡ εἰρήνη νὰ μοιάζει μὲ πολεμικὸ ἀγώνισμα. Νὰ μὴν τὴν ἀποκτήσει ἐξαγοράζοντάς την, ἀλλὰ ἀφοῦ διαιρέσει, ὑποτάξει καὶ καταστήσει δούλους τοὺς Πετσενέγους, ἀφοῦ τοὺς καταπολεμήσει καὶ τοὺς ὁδηγήσει στὴν πανωλεθρία[23].

Χάρη στὸν προσωπικὸ χαρακτήρα τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν παίρνουμε ὁρισμένες πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν στὸν ἀντίκτυπο τοῦ πολέμου στοὺς ἀμάχους, ὅπως ἦταν ὁ τρόμος ποὺ προκαλοῦσαν οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς καὶ ἡ ἀδυναμία ἐπικοινωνίας μὲ συγγενεῖς ἢ φίλους κατὰ τὴ διάρκειά τους[24]. Ἡ μεσολάβηση τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδος στὸν *δοὺκα* τοῦ Δυρραχίου Ἰωάννη Κομνηνὸ προκειμένου νὰ μειωθεῖ ὁ ἀριθμὸς στρατευομένων ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀχρίδος, γιατὶ εἶναι μικρή, φτωχὴ καὶ ὀλιγάνθρωπη[25], μαρτυροῦν τὸ βάρος τοῦ πολέμου ποὺ σηκώνει ὁ πληθυσμός, μαχόμενος καὶ ἄμαχος. Τέλος τὶς δυσκολίες τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπαγγέλματος διαβάζει κανεὶς σὲ μία πολὺ γλαφυρὴ καὶ παραστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ καὶ πάλι στὸν μητροπολίτη Νικομηδείας[26].

Τὴν εναργέστερη ὅμως εἰκόνα τῆς ἐρήμωσης, τῆς καταστροφῆς, τοῦ φόνου, τῆς ἀπώλειας συγγενῶν καὶ φίλων, τῶν περιουσιῶν καὶ τέλος τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἄγριων ἐνστίκτων τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν πόλεμο δίνουν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχη Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν Συμεὼν τῆς Βουλγαρίας, μὲ τὶς ὁποῖες

23. *Οἶδα... ὡς λεόντιον τὴν ὁρμὴν τὸ θεοσύλλεκτόν σοι κέκτηται στράτευμα ... καὶ ἐπαινῶ τούτους τῆς γενναίας ψυχῆς καὶ τοῦ συντεταγμένου φρονήματος καὶ τοῦ ζήλου τῆς ἀριστείας ἀλλά μοι πρὸς Θεὸν διηνεκὴς εὐχὴ πέφυκε μηδένα ἐν πολέμῳ πεσεῖν τῶν ὑπὸ σοὶ τεταγμένων ... κάλλιον μηδενὸς τῶν ἡμετέρων ἐν πολέμῳ πεσόντος τοὺς βαρβάρους πάντας εἰρηνικοῖς καταστρατηγηθῆναι τοῖς σκέμμασι. Μόνον ... ἡ διὰ τῆς εἰρήνης πρᾶξις ἔμφασιν ἐχέτω πολεμικοῦ ἀγωνίσματος. ...Ὑπεικέτωσαν ἐν πᾶσιν ὡς δοῦλοι, οὐ χρήμασιν ἐξωνηθέντες, ἀλλὰ τῷ βουλευθῆναί σε ἔργον τούτους γενέσθαι πολέμου καὶ πανωλεθρίᾳ περιπεσεῖν* (Kurtz - Drexl, *Scripta Minora*, II, σελ. $181_{12\text{-}31}$). Πρβλ. καὶ Φιλητὸ Συναδηνό, παρακάτω, σελ. 227. Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὴ χρήση τῆς λέξεως «εἰρήνη» ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ 11ου αἰ. βλ. T. Lounghis, «Un empire romain devant la féodalisation. Remarques sur le terme ΕΙΡΗΝΗ au XIe siècle», *Δίπτυχα* 5 (1991-1992), σελ. 87-95.

24. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Συμεὼν Μαγίστρου στὸν μητροπολίτη Σμύρνης Νικήτα (;), πιθανὸν κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Saif ad-Dawla τὸ 964 (Darrouzès, *Épistoliers*, II, ἀρ. 86, στ. 2-8). Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φιλητοῦ Συναδηνοῦ στὸν Νικηφόρο Οὐρανὸ (Darrouzès, *Épistoliers*, ὅ. π.) δίνει τὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς διάσταση, δηλαδὴ τὶς συνέπειες τοῦ πολέμου γιὰ τοὺς ἐχθρούς, τοὺς Ἄραβες.

25. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 24. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ ἔκτακτη ἐπιστράτευση ποὺ ἐπιβλήθηκε λόγω εἰσβολῆς Σέρβων καὶ Δαλματῶν καὶ ἀπαίτησε τρεῖς βυζαντινὲς ἐκστρατεῖες: ἄνοιξη-καλοκαίρι 1093, φθινόπωρο-χειμώνα 1093 καὶ καλοκαίρι 1094 (αὐτὴ εἶναι ὑπόθεση τοῦ P. Gautier, *ὅ. π.*, σελ. 52-53, πρβλ. σελ. 207, σημ. 5). Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἀναφέρεται στὴν προηγούμενη ἐπιστράτευση, ἡ ὁποία ἐπιβάρυνε ἤδη πολὺ τὸ *θέμα Ἀχρίδος* (στ. 20-26), ενισχύει τὴν ὑπόθεση ἔκτακτου γεγονότος. Πρβλ. παρόμοια μεσολάβηση τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ [*Ἐπιστολές*, ἀρ. 169· J. Darrouzès, *Épistoliers*, II, ἀρ. 50 (ὁ L. G. Westerink, στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ, σελ. XXXIII, πιστεύει ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δὲν ἀνήκει στὸν πατριάρχη καὶ γι᾽ αὐτὸ τὴν παραλείπει)], οἱ ὁποῖες πιθανὸν ἀπηχοῦν τὸν ἀντίκτυπο τοῦ βουλγαρικοῦ πολέμου στὰ διάφορα κοινωνικὰ στρώματα.

26. Darrouzès, *Épistoliers*, V, ἀρ. 47, στ. 1-52.

προσπαθεῖ νὰ τὸν πείσει νὰ ἐγκαταλείψει τὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὶς ἀξιώσεις του ἐπὶ τοῦ τίτλου τοῦ βασιλέως Ρωμαίων: *Τίς ἂν οὖν προσδοκίαν ἔσχεν ὡς ὁ τοιοῦτος καὶ οὕτω θεοφιλὴς ἄνθρωπος* (ὁ Συμεών· ὁ πατριάρχης προσπαθεῖ νὰ τὸν κολακέψει καὶ νὰ προβάλει τὴν εὐσέβειά του γιὰ νὰ τὸν πείσει) *εἰς τὰ νῦν καταλαβόντα χαλεπὰ Ρωμαίους περιστήσει καὶ Βουλγάρους καὶ τὴν ἄπειρον αἱμάτων χύσιν καὶ τὴν τοσαύτην ἐρημίαν, οἴμοι, ἐρημίαν ἐκκλησιῶν θεοῦ, διαιτημάτων παρθένων, ..., μοναστηρίων ἀνδρῶν ..., πόλεων, χώρας ἄλλης, οἴκων, ὅσα τοῖς ἀνθρώποις εἰς παραμυθίαν σπουδάζεται τῆς ζωῆς, ..., χηρείαν ..., ὀρφανίαν, ἀδελφῶν ἀποστέρησιν, αἰχμαλωσίαν, δουλείαν καὶ ἁπλῶς ἀντὶ τῆς πρώην Βουλγάρων καὶ Ρωμαίων εὐζωΐας, τὴν ἐλεεινὴν ταύτην μεταβολὴν εἰς ἣν ἐκ τῶν τοῦ πολέμου κακῶν περιέστησεν*[27]. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ περιγραφὴ ποὺ δίνει ἡ ἐπιστολὴ ποὺ συνέταξε ὁ *πρωτοασηκρῆτις* καὶ *πατρίκιος* Θεόδωρος Δαφνοπάτης γιὰ νὰ σταλεῖ ἐκ μέρους τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ τὸ 924/5[28]. Ἀλλὰ τὸ πιὸ παραστατικὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Ἀνωνύμου –ποὺ μερικοὶ ἀποδίδουν στὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη–, *ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει*, ἡ ὁποία ἐκφωνήθηκε γιὰ νὰ ἑορτασθεῖ ἡ ὑπογραφὴ συνθήκης μὲ τὸν διάδοχο τοῦ Συμεὼν Πέτρο τὸ 927. Ἡ εὐτυχία καὶ χαρὰ γιὰ τὴν εἰρήνη γίνεται πιὸ ἔντονη μὲ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν καταστροφῶν ποὺ γνώρισαν οἱ ἀκροατὲς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου: *τείχη κατηδαφισμένα, ναοὶ πυρακτούμενοι, χαρακτῆρες θεῖοι φλεγόμενοι, ἱλαστήρια κατερριμένα, ἱερεῖς αὐτῷ τῷ ἐφοὺδ ἐπαγόμενοι, κειμήλια θεῖα συλούμενα, κῶμαι καὶ χῶραι κατεστραμμέναι καὶ ἔτι πρὸς τούτοις πολιὰ καταικιζομένη, ἄωρος θεριζομένη νεότης, παρθένων αἰδὼς ἀναιδῶς ἑλκομένη, τὸ συγγενὲς διχαζόμενον καί, συνόλως εἰπεῖν τὰ θνησιμαῖα τῶν κυσὶ καὶ κόραξιν ἑλώρια κείμε-*

---

27. *Ἐπιστολές*, ἀρ. 14, στ. 66-77. Τὰ σχετικὰ χωρία στὶς 26 ἐπιστολὲς ποὺ ἀπηύθυνε ὁ πατριάρχης στὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα ἀπὸ τὸ 912/913 ἕως τὸ 925 (ἀρ. 3, 5-11, 14-31) εἶναι πάρα πολλά. Ἐνδεικτικὰ βλ. ἀρ. 11, στ. 37-43, ἀρ. 12, στ. 107-119 (ἀπευθύνεται στὸν ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας καὶ ζητεῖ τὴ μεσολάβησή του στὸν Συμεών), ἀρ. 13, στ. 10-11, 24-32, ἀρ. 18, στ. 69-72, ἀρ. 26, στ. 22-30, ἀρ. 29, στ. 30-40. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ στὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Συμεὼν βλ. J. Gay, «Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique», *Mélanges Ch. Diehl* I, Παρίσι 1930, σελ. 91-100· Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σελ. 1-144, στὶς σελ. 50-55· γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ γενικότερη δράση του βλ. Ἰω. Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Α΄ Μυστικὸς (ca. 852-925) πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901-907, 912-925)* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας 38), Ἀθήνα 1967.

28. *Ἵνα τί ἀμφοτέρων ἡμῶν ὁ λαός, οἱ μὲν ἐν αἰχμαλωσίᾳ καὶ φυλακαῖς καταθλίβονται, οἱ δὲ καὶ πρὸς δουλείαν παρ' ὑμῶν ἀπίστοις ἔθνεσιν ἐξεδόθησαν; Ποῖα στενάξω καὶ κλαύσομαι; τῶν αἰχμαλώτων τὴν κακουχίαν, ἢ τῶν θανόντων τὴν ἀπειρίαν; τῶν ὀρφανευθέντων τὸν στεναγμόν, ἢ τῶν ἐλεεινῶν χηρῶν τὰ δάκρυα; τὴν ἐρημίαν τῆς γῆς, ἢ τῶν πόλεων τὴν καταστροφήν; πόσα Θεοῦ θυσιαστήρια κατεσκάφησαν· πόσοι ἱερεῖς καὶ μονάζοντες, οἱ μὲν τὴν θείαν ἐπιτελοῦντες μυσταγωγίαν, οἱ δὲ τὴν ἱερὰν δοξολογίαν ἐπὶ στόματος ἀπεκτάνθησαν* (βλ. *Ἐπιστολές*, ἐπ. 7, στ. 36-43).

να[29]. Τὰ ἀθῶα θύματα τοῦ πολέμου, αὐτοὶ ποὺ ὑφίστανται τὶς συνέπειες τοῦ παραλογισμοῦ ἢ τῆς φιλοδοξίας τῶν «μεγάλων», ἀποτελοῦν βέβαια σημεῖο εὐαισθησίας διαχρονικό. Προκαλοῦν τὸν θρῆνο τοῦ ὁμιλητῆ, ὅταν βλέπει ... *τοὺς πεποθημένους αὐτούς, τοὺς ἀθώους, τοὺς ἀναιτίους διατετμημένους ... καὶ μεμολυσμένους ἐν αἵματι*[30]. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἀγαθῶν τῆς εἰρήνης ποὺ εἶχαν χαθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου καὶ ἐπανακτήθηκαν μὲ τὴ λήξη του προβάλλει τὴν ἀντίθεση τῆς ἐμπόλεμης κατάστασης μὲ ἐκείνη τῆς εἰρήνης: *Ἐντεῦθεν καὶ ὅ,τι μοι χάριεν ἐνομίζετο καταλέλοιπα· συνόδους, συλλόγους, ὁμιλίας, δημηγορίας, βασιλείους σκηνάς, ἑστίας, φιλοτιμίας, σοφῶν συνουσίας ... τελετὰς ἁγίας, ἑορτάς, ὑμνῳδίας, φωτοφανείας, ἱερέων τάξεις αὐτὸν οὐρανὸν μιμουμένας καὶ τὰ οὐράνια*[31].

Κατὰ τὴ μελέτη τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν ὁμιλιῶν τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάζεται διαπιστώθηκε μία διαφοροποίηση στὸν τρόπο ἀναφορᾶς τῶν συγκεκριμένων πηγῶν στοὺς κύριους ἀντιπάλους τοῦ Βυζαντίου.

Στὶς ὑπηρεσιακὲς ἐπιστολές, ποὺ ἔχουν παραλήπτη Ἄραβα ἡγεμόνα καὶ οἱ ὁποῖες ἐπιδιώκουν τὴ σύναψη συνθήκης ἢ τὴν ὁποιαδήποτε ἄλλη προσέγγιση, «χωριστικὸς» (ἢ ἀρνητικὸς) παράγοντας θεωρεῖται ἐκ προοιμίου ἡ διαφορὰ τῆς θρησκείας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἐπιδιώκεται ἡ ἐξεύρεση εἴτε κοινῶν σημείων, εἴτε θετικῶν στοιχείων στὸν ἀντίπαλο, πάνω στὰ ὁποῖα νὰ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ ἢ καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ προσέγγιση μὲ τοὺς Μουσουλμάνους. Τέτοια ἀντίληψη ἐκφράζεται κυρίως στὴν πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν χαλίφη al-Muqtadir (Αὔγουστος 913/ Φεβρουάριος 914)[32], τὴν ὁποία ἀνέφερα παραπάνω, καὶ σὲ ἐκείνην πρὸς τὸν ἐμίρη τῆς Κρήτης Muhammad ibn Shu'ayb (μεταξὺ Ἰουνίου 913/ Φεβρουαρίου 914)[33]. Ὁ πατριάρχης –ἐκφράζοντας ὡς

29. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Ὁ ἀνώνυμος λόγος 'ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει' », *Βυζαντινὰ* 8 (1976), σελ. 343-406, στὶς σελ. 364_{24}-365_{2}. Σχετικὰ μὲ τὶς προσπάθειες ἀναγνώρισης τοῦ συγγραφέα καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ λόγου στὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη βλ. τὴν παράθεση ὅλων τῶν απόψεων ἀπὸ τὸν I. Dujcev, «On the Treaty of 927 with the Bulgarians», *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978), σελ. 219-295 (ὁ ὁποῖος προβαίνει καὶ σὲ ἔκδοση τοῦ κειμένου), στὶς σελ. 288 κ. ἑξ., καὶ Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *ὅ. π.*, σελ. 351-360, ἡ ὁποία δὲν πείθεται γιὰ τὴν ἀπόδοσή του στὸν Δαφνοπάτη καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ τὸν θεωρεῖ ἀνώνυμο.

30. *Ὅ. π.*, σελ. 364_{8-12}. Τὸ «μεγάλο κατόρθωμα, στὸ ὁποῖο κανεὶς δὲν ἔλπιζε, ... , ἡ εὐτυχία ἑνὸς τόσο μεγάλου ἀγαθοῦ» (τὸ γεγονός, δηλαδὴ τῆς εἰρήνευσης μὲ τοὺς Βουλγάρους τὸ 927), ἀποτέλεσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀποστολὴ μιᾶς ἐπιστολῆς καὶ ἑνὸς συμβολικοῦ δώρου ἐκ μέρους τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα στὸν Ρωμανὸ Α΄ (βλ. σημ. 12).

31. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *ὅ. π.*, σελ. 365_{21-28} καὶ 375_{25}-376_{10}.

32. Βλ. σημ. 10.

33. Νικόλαος Α΄ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 2. Βλ. καὶ Vasiliev (-Canard) II/1, σελ. 399-400, 409-411· G. C. Miles, «A Provisional Reconstruction of the Genealogy of the Arab Amirs of Crete», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 15 (1961-1962): *Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τεῦχ. 2,

μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς ἀντιβασιλείας[34] τὴν ἐπίσημη βυζαντινὴ θέση, ποὺ βέβαια ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὶς περιστάσεις – ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Ἄραβας ἡγέτης εἶναι ἐκλεγμένος ἀπὸ τὸν Θεό, ὅπως καὶ ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, θεωρεῖ ὡς ἰσότιμους Βυζαντινοὺς καὶ Σαρακηνοὺς καὶ καταλήγει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγουν τὴν ἐπικοινωνία μεταξύ τους ἐπειδὴ διαφέρουν ὡς πρὸς τὸν τρόπο ζωῆς, τὶς συνήθειες καὶ τὴ θρησκεία: *... δύο κυριότητες πάσης τῆς ἐν γῇ κυριότητος, ἥ τε Σαρακηνῶν καὶ ἡ τῶν Ρωμαίων, ὑπερανέχουσι καὶ διαλάμπουσιν, ὥσπερ οἱ δύο μεγάλοι ἐν τῷ στερεώματι φωστῆρες, καὶ δεῖ κατ' αὐτό γε τοῦτο μόνον κοινωνικῶς ἔχειν καὶ ἀδελφικῶς, καὶ μὴ διότι τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἐπιτηδεύμασι καὶ τῷ σεβάσματι κεχωρίσμεθα, παντάπασιν ἀλλοτρίως διακεῖσθαι καὶ ἀποστερεῖν ἑαυτοὺς τῆς διὰ τῶν γραμμάτων συνομιλίας ...*[35]. Ἄλλωστε, πρόκειται γιὰ ἔθνος ποὺ πολιτεύεται σύμφωνα μὲ τὸν νόμο, γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται νὰ συμπεριφέρεται μὲ δίκαιο τρόπο ἔναντι τῶν ὑποτελῶν του, ὅπως εἶναι οἱ Κύπριοι[36]. Ἡ φιλία μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων ἀποτελεῖ τὸ κύριο ἐπιχεί-

---

σελ. 59-73· D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest* (Historical Monographs 4), Ἀθήνα 1988, σελ. 52-55.

34. Βλ. σημ. 27.

35. Νικόλαος Α΄ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 1, στ. 16-22, βλ. καὶ στ. 170. Βλ. ἐπίσης Nike Koutrakou, *ὅ. π.* (σημ. 9), σελ. 13. Πρβλ. ὅμως τὴν ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπιστολὴ ἀρ. 145, πρὸς τὸν «ἄρχοντα τῆς Ἀμάλφης» [ἔπαρχο Mastalus I, ποὺ πῆρε τὸν τίτλο τοῦ πατρικίου μεταξὺ 920-923 (βλ. Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien von 9. bis ins 11. Jh.*, Βισμπάντεν 1967, σελ. 35)] περὶ ἐξαγορᾶς αἰχμαλώτων ἀπὸ τοὺς Ἄραβες τῆς Σικελίας, τῶν ὁποίων ἡ ἐξουσία χαρακτηρίζεται ὡς «τυραννίς»: *... τῆς ἀθέου τῶν Ἀγαρηνῶν τυραννίδος ...* . Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι γράφει σὲ Χριστιανό, ἐκπρόσωπο τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας, ἢ/καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς Σικελίας ἀπὸ τοὺς Ἄραβες τῆς Ἀφρικῆς εἶχε μόλις ὁλοκληρωθεῖ τὸ 902 (πτώση Ταυρομενίου). Σχετικὰ μὲ τὴ βυζαντινὴ ἄποψη γιὰ τὴν προέλευση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας βλ. παραπάνω, σημ. 1 καὶ A. Ducellier, «Idéologie autocratique, Byzance et notre temps: Quelques réflexions», *Byzantion* 61 (1991): *Le souverain à Byzance et en occident du VIIIe au Xe siècle, Actes du Colloque international ... (27-28 avril 1990)*, σελ. 290-312. Γιὰ τὴν εὐελιξία καὶ προσαρμοστικότητα τῆς βυζαντινῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ποὺ παρέκαμπτε –ὅταν τὸ ἐπέβαλλαν οἱ περιστάσεις– τὴν ἰδεολογία βλ. Γιασμίνα Μουσείδου, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα* (Ιστορικές Μονογραφίες 15), Αθήνα 1995, σελ. 398-399. Μία σύντομη ἐπισκόπηση, βασισμένη στὶς ἀραβικὲς πηγές, τῶν διπλωματικῶν ἐπαφῶν τοῦ Βυζαντίου μὲ τοὺς Ἄραβες τῆς Ἀνατολῆς βλ. στὸν H. Kennedy, «Byzantine-Arab Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid-Eleventh Century», *Byzantine Diplomacy*, ἐκδ. J. Shepard - S. Franklin, Aldershot/ Brookfield 1992, σελ. 133-143.

36. Νικολάος Α΄ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 1, στ. 63-68. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 10. Στὴ δεύτερη ὅμως ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη στὸν ἴδιο χαλίφη τὸ 922 (*Ἐπιστολές*, ἀρ. 102) διαπιστώνεται διαφορὰ στὸ ὕφος καὶ τὶς ἀπόψεις. Μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Νικόλαος διαμαρτύρεται γιὰ τὴ μεταχείριση τῶν Βυζαντινῶν αἰχμαλώτων ἐκ μέρους τῶν Μωαμεθανῶν καὶ προβάλλει τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ φιλανθρωπία τῶν Βυζαντινῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀπαράδεκτη συμπεριφορὰ τῶν Σαρακηνῶν ποὺ θανατώνουν μὲ ἀπάνθρωπο τρόπο τοὺς αἰχμαλώτους. Γιὰ τὴ θέση τῶν αἰχμαλώτων καὶ τὸ πρόβλημα ἀνταλλαγῆς τους βλ. R. A. Khouri al Odetallah, *Ἄραβες καὶ Βυζαντινοί: Τὸ πρόβλημα τῶν αἰχμα-*

ρημα τοῦ Νικολάου στὴν ἐπιστολή του στὸν ἐμίρη τῆς Κρήτης μὲ τὴν ὁποία ζητεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων, μαζὶ μὲ μία περιγραφὴ τῶν δεινῶν τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τὴν εὐτυχία ποὺ φέρνει ἡ ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα[37]. Ἡ φιλία βέβαια ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀπαντοῦν πάρα πολὺ συχνὰ στὶς ἐπιστολὲς ὅλων τῶν κατηγοριῶν[38], ἡ παρουσία της ὅμως στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ στὰ πλαίσια ποὺ προανέφερα. Ὁ πατριάρχης δικαιολογεῖ τὴν πρόταση φιλίας ἐκ μέρους του μὲ τὴ φιλία ποὺ συνέδεε τὸν ... *ἐν ἀρχιερεῦσι θεοῦ* ... «μέγιστο καὶ ἀοίδιμο Φώτιο» μὲ τὸν πατέρα τοῦ ἐμίρη τονίζοντας ὅτι τὰ προτερήματα τοῦ τελευταίου βοήθησαν νὰ ξεπεραστεῖ τὸ «τοῦ σεβάσματος διατείχισμα», «τὸ διαφέρον τῆς πίστεως»[39]. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ χαλίφη ὡς ἰσότιμου βασίζεται στὴ διαφορὰ τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ἀποτέλεσε τὴ βάση γιὰ τὴν ἀναγώριση αὐτή: *ὁ βασιλεὺς* εἶναι ἡ κορυφὴ τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων, ὁ χαλίφης τῶν μουσουλμάνων.

Ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης στὴν ἐπιστολή του (928/936) μὲ τὸν τίτλο *Τῷ ἀμηρᾷ τῆς Αἰγύπτου* (ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ M. Canard[40] πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸν Χαμδανίδη ἡγέτη τῆς Μοσσούλης Nasir ad-Dawla ἢ τὸν Κοῦρδο

λώτων πολέμου, Θεσσαλονίκη 1983. Πρβλ. καὶ D. Letsios, «Die Kriegsgefangenschaft nach Auffassung der Byzantiner», *Byzantinoslavica* 53 (1992), σελ. 213-227· Σοφία Πατούρα, *Οἱ αἰχμάλωτοι ὡς παράγοντες ἐπικοινωνίας καὶ πληροφόρησης (4ος-10ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1994, σελ. 73, 99 σημ. 60, 139-140.

37. Νικόλαος Α΄ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 2, στ. 1-29, 48-55 (: *Πολλαί, φίλε ἐμοὶ ἄριστε, τοῦ βίου περιστάσεις αἳ συνέχουσι καὶ στενοχωροῦσι τοὺς ἀνθρώπους καὶ βαρείας ἀπεργάζονται ἀλγηδόνας· οὐδεμία δὲ πρὸς αἰχμαλωσίαν συγκρίνεται, ἀλλ᾽ ὅσα ἐάν τις εἴπῃ, κἄν τε πενίαν, κἄν τε ἀσθένειαν, ἢ τῶν μελῶν πηρώσεις, πάντα πρὸς ἐκείνην τὴν κάκωσιν καὶ ταλαιπωρίαν εὑρίσκονται ἀνεκτότερα. Τί γὰρ ἐπωδυνώτερον, γονεῖς ἐκ παίδων χωρισθῆναι, συζύγων διατομήν, ἀδελφῶν ἀποξένωσιν; Καὶ οὔπω φημὶ ὅσα λοιπὰ τοὺς αἰχμαλώτους συνέχει ...*)· 38-41 (: *Ἡ γὰρ τῶν δεσμίων ἐλευθερία, ἡ τῆς αἰχμαλωσίας ἀνάκλησις, ἡ τῆς δουλείας ἀπολύτρωσις, ἡ πρὸς τοὺς οἰκείους, ἡ πρὸς τοὺς συγγενεῖς, ἡ πρὸς τοὺς φίλους ἐπάνοδος τῶν αἰχμαλώτων, ταῦτα ἔχει, τὴν διαμονὴν τοῦ γένους, τὴν συνοχὴν τῆς φιλίας, τὴν γλυκεῖαν τῆς ζωῆς μέθεξιν*).

38. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, ὅ. π. (σημ. 7), σελ. 331-337.

39. *Ἐπιστολές*, ἀρ. 2, στ. 17-29, κυρίως 21-27. Ἡ πρόταση βέβαια τῆς σχέσεως φιλίας θὰ πρέπει νὰ ὑπαγορεύθηκε καὶ ἀπὸ τὴ θέση ποὺ κατέχει ὁ ἐμίρης στὴν «οἰκογένεια τῶν ἡγεμόνων», τὴν ἱεραρχικὴ κλίμακα ποὺ –σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία– καθορίζει τὴ θέση τους ἔναντι τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Βλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, ἐκδ. I. Reiske, Βόννη 1829, κεφ. II 48, σελ. 689_{19}-670_{1}: ... *πρὸς τὸν ἠγαπημένον ἡμῶν φίλον τὸν εὐγενέστατον ἀμηρᾶν Αἰγύπτου* (= *ἐπιγραφὴ* σὲ Ἄραβα ἡγέτη). Βλ. ἐπίσης Fr. Dölger, «Die 'Familie der Könige' im Mittelalter», *Historisches Jahrbuch* 60 (1940): *Festgabe für R. V. Heckel*, σελ. 397-420 [= ὁ ἴδιος, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, σελ. 34-69]· ὁ ἴδιος, «Die Kaiserurkunden der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen» [= ὁ ἴδιος, *ὅ. π.*, σελ. 9-33]. Παράθεση ὅλων τῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν ἐκφρασθεῖ σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο θέμα καὶ τὴ βιβλιογραφία βλ. στὴ μελέτη τῆς Γιασμίνας Μωυσίδου, *ὅ. π.* (σημ. 35), σελ. 51-63, ἡ ὁποία ἀντιδιαστέλλει, πολὺ σωστά, τὸ ἰδεολογικὸ-θεωρητικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἑκάστοτε πολιτικῆς πραγματικότητας, ποὺ ἐπηρέαζε καὶ ὑπαγόρευε τὴν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὶς διμερεῖς του σχέσεις (σελ. 398-405). Γιὰ τὶς πολιτικές, ἐμπορικές, κοινωνικὲς σχέσεις μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων βλ. M. Canard, «Les relations politiques», *ὅ. π.* (σημ. 5).

40. Βλ. Vasiliev (-Canard), σελ. 425-430.

κύριο τοῦ Ἀζερμπαϊτζὰν Daïsam) ἐπιχειρεῖ νὰ πείσει τὸν Μουσουλμάνο ἡγέτη νὰ προτιμήσει τὴν εἰρήνη προβάλλοντας ἀρχικὰ τὰ πλεονεκτήματα ποὺ προσφέρει ἡ εἰρήνη καὶ κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι: *ὁ Θεὸς εἰρήνη καὶ ἐστὶ καὶ λέγεται, καὶ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ πεπλασμένους εἰρηνικῶς καὶ γαληνῶς βούλεται ζῆν, ἐπειδὴ ἡ μὲν εἰρήνη ζωοποιεῖ, ὁ δὲ πόλεμος ἀποκτέννει, καὶ ἡ μὲν εἰρήνη πληθύνει καὶ πλουτεῖ τοὺς ἀνθρώπους, ὁ δὲ πόλεμος ἐλαττοῖ καὶ πτωχεύει ... . Θεραπεύεται δὲ Θεός, ὅταν τοὺς ἀνθρώπους, οὓς ἔπλασεν οἰκείᾳ χειρί, πρὸς εἰρήνην καὶ ἀγάπην ὁρᾷ αὐτοὺς ἐπισπεύδοντας. Εἰρήνης γὰρ καὶ ἀγάπης ὢν Θεὸς καὶ βασιλεύς, οὐ θέλει τὸν θάνατον τῶν ἀνθρώπων, οὐδὲ μετ' ἔχθρας ζῆν αὐτούς, ἀλλὰ μετὰ σχέσεως καὶ ἀγαπητικῆς διαθέσεως πολιτεύεσθαι*[41]. Χρησιμοποιώντας δηλαδὴ μία γενικὴ διατύπωση γιὰ τὴ δήλωση τῆς θεότητας –ἔστω ἂν ἡ ἐμμονὴ στὴν ἀγάπη καὶ τὴν εἰρήνη προσιδιάζει περισσότερο στὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ– καλύπτει Χριστιανοὺς καὶ Μουσουλμάνους καὶ βρίσκει στὸν κοινὸ δημιουργό, ἄσχετα μὲ τὸ ὄνομά του, τὸ στοιχεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ τοὺς προσεγγίσει, ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ πόλεμος. Στὴ συνέχεια πάντως προχωρεῖ καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς συνήθους τακτικῆς τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, δηλαδὴ τῆς προσφορᾶς τίτλων, ἀξιωμάτων καὶ χρηματικῶν δώρων, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος ἀποφασίσει νὰ γίνει *φίλος* τῆς Αὐτοκρατορίας[42]. Ἀντίθετα, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας Ἀρέθας δὲν διστάζει νὰ θεωρήσει ἐκ προοιμίου τοὺς Ἄραβες ὡς ἐχθροὺς στὴν ἀντιρρητική του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἐμίρη τῆς Δαμασκοῦ, ποὺ στέλλεται καὶ αὐτὴ *προτροπῇ Ῥωμανοῦ βασιλέως* μεταξὺ 920 καὶ 922[43]. Ἐδῶ, ὅμως, πρόκειται γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔναντι τῆς μωαμεθανικῆς καὶ ὄχι γιὰ προσπάθεια προσέγγισης.

Τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν καὶ ὁ τρόπος ἀναφορᾶς τους στοὺς Ἄραβες ἀλλάζει, ὅταν περνᾶμε σὲ ὑπηρεσιακὲς ἐπιστολές, ποὺ ἀναφέρονται σὲ πολεμικὰ γεγονότα μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων, ἢ σὲ προσωπικὲς/ἰδιωτικές, ὅπου κυριαρχεῖ ἢ ἔστω θίγεται τὸ ἴδιο θέμα. Διαθέτουμε ἕναν ἐπαρκὴ ἀριθμὸ τέτοιων ἐπιστολῶν στὴ συλλογὴ τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ, δύο τοῦ Συμεὼν Λογοθέτη καὶ τρεῖς τοῦ Φιλητοῦ Συναδηνοῦ. Τρεῖς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχη (ἀρ. 80, 44, 144, μὲ αὐτὴν τὴ χρονολογικὴ σειρὰ) μᾶς βοηθοῦν νὰ παρακολουθήσουμε ὄχι

41. *Ἐπιστολές*, ἀρ. 4, στ. 10-22.

42. *Ὅ. π.*, στ. 52-65. Ἡ χρήση τοῦ ὅρου «φίλος» ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ μὴ Χριστιανὸ ἡγεμόνα (βλ. παραπάνω, σημ. 39). Γιὰ τὶς μεθόδους τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας στὴν προσπάθειά της νὰ ἀποφύγει τὴ σύρραξη βλ. J. Shepard - S. Franklin, *Byzantine Diplomacy*, ὅ. π. (σημ. 2), κυρίως τὶς μελέτες τῶν E. Chrysos, J. Shepard, N. Oikonomides, στὶς σελ. 25-88.

43. Ἀρέθας, *Ἔργα*, Ι, ἀρ. 26, σελ. 234_{1-6}. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ παραλήπτη καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ M. Canard, στό: Vasiliev (-Canard), II/1, σελ. 411-420 . Πρβλ. καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ L. G. Westerink, Ἀρέθας, *Ἔργα*, ὅ. π., σελ. 233.

μόνον τὴν ἐξέλιξη τῆς κατάστασης τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴν Ν. Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ νὰ προσεγγίσουμε τὴν ἰδεολογία ποὺ προβάλλεται στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Ἀράβων[44].

Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν ἀναζητεῖται ἕνα πεδίο προσέγγισης. Ἀντίθετα, προβάλλεται περισσότερο ἡ ἀντιπαράθεση καὶ ἡ θρησκευτικὴ διαφορὰ μὲ τοὺς «ἄθεους» Ἄραβες. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος, γιὰ παράδειγμα, εὔχεται στὸν στρατηγὸ Λογγιβαρδίας μὲ ἀφορμὴ τὴ νίκη στὸ Garigliano[45] νὰ κατορθώνει ἀκόμη μεγαλύτερες ἀνδραγαθίες ὑπὲρ τῶν ὁμοδόξων, ὥστε μέσω αὐτῶν νὰ μεγαλύνεται τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, καὶ ὁ ἴδιος ὁ στρατηγὸς νὰ ἀπολαύσει ... *καὶ ἐν τῷ παρόντι βίῳ καρποὺς τῶν ἰδίων πόνων τὰς μείζονας τιμάς ... καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τῆς κοινῆς καταξιωθῆναι τῶν ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ ἡμῶν καὶ τῆς ἐκείνου δόξης ἀγωνιζομένων ἀντιδόσεως*[46]. Εἶναι σαφὴς ἡ σύνδεση τῶν πολεμικῶν ἀνδραγαθημάτων σὲ πόλεμο ἐναντίον μὴ Χριστιανῶν μὲ ἀνταπόδοση ὄχι μόνον ἐπίγεια (ἀπὸ τὸν βασιλέα) ἀλλὰ καὶ μεταθανάτια (ἀπὸ τὸν Θεὸ) –καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας[47].

Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Καθολικὸ τῆς Ἀρμενίας τοῦ ἔτους 913 ὁ Νικόλαος τοῦ ζητεῖ νὰ μεσολαβήσει μαζὶ μὲ ἐπισκόπους, ἱερεῖς καὶ «ἁγίους ἀνθρώπους» στοὺς ἡγεμόνες τῆς Ἀρμενίας, Ἰβηρίας καὶ Ἀβασγίας γιὰ νὰ εἰρηνεύσουν μετα-

44. Ὅλες ἔχουν ὡς ἀποδέκτη στρατηγό. Ἡ μία ἀπευθύνεται στὸν στρατηγὸ τοῦ θέματος Λογγιβαρδίας Νικόλαο Πισιγκλὴ (ἀρ. 144), οἱ ἄλλες δύο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὸν ἴδιο. Ἡ ταυτότητα τοῦ παραλήπτη δὲν παίζει τόσο ρόλο, ὅσο ἡ θέση τοῦ στρατηγοῦ ποὺ κατέχει καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν ἀντιπάλων του ὡς ἀπίστων. Τὸν στρατηγὸ εἶχε στείλει στὴν Ἰταλία ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ μέλους τοῦ Συμβουλίου ἀντιβασιλείας (Ἰούνιος 913/Φεβρουάριος 914). Βλ. παραπάνω, σημ. 27. Βλ. Ἀρέθας, *Ἔργα*, II, ἀρ. 89, σελ. 178-182 καὶ J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire Byzantin* I, Tours 1904 [= Νέα Ὑόρκη χ.χ.], σελ. 161-163· ὁ ἴδιος, «Le Patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique», *Mélanges Ch. Diehl*, I, Παρίσι 1930, σελ. 90-101, στὴ σελ. 98· St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, ὅ. π. (σημ. 4), σελ. 183-186· Vera von Falkenhausen, *ὅ. π.* (σημ. 35). Στὴν πρώτη χρονικὰ ἐπιστολή του (ἀρ. 80, Ἰούνιος 913/Φεβρουάριος 914) ὁ Νικόλαος Μυστικὸς ἀπαντώντας σὲ ἐπιστολὲς τοῦ στρατηγοῦ, στὶς ὁποῖες τοῦ περιγράφει μία κατάσταση ἐρημώσεως τῶν κάστρων ποὺ συνάντησε μὲ τὴν ἄφιξή του καὶ τὶς μεγάλες σὲ ἀριθμὸ δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ, σὲ σύγκριση προφανῶς μὲ τὶς βυζαντινές, προσπαθεῖ νὰ τὸν ἐνισχύσει ἠθικά, γράφοντάς του νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ὁμοψυχία τοῦ στρατοῦ (ἐννοώντας, προφανῶς, ὅτι διεξάγουν δίκαιο πόλεμο καὶ μὲ δίκαια μέσα) κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν «ἀσεβῶν καὶ ἀθέων ἐχθρῶν» καὶ στὴ βοήθεια τοῦ Χριστοῦ καὶ Σωτῆρος. Ἡ δεύτερη (ἀρ. 44, Ἰούνιος 913/Φεβρουάριος 914) καὶ τρίτη (ἀρ. 144, Φθινόπωρο 915 ἢ 916) ἐπιστολή του στὸν ἴδιο συνδέονται μὲ τὴ νίκη τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων –ποὺ πολέμησαν ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τῶν δυνάμεων τῶν τοπικῶν ἀρχόντων τῆς Καλαβρίας καὶ Ἀπουλίας– σὲ βάρος τῶν ἀραβικῶν στὴ μάχη τοῦ Garigliano τὸ 915 ἢ 916 (βλ. J. Gay, *L'Italie méridionale*, *ὅ. π.*, σελ. 161-162 καὶ St. Runciman, *ὅ. π.*).

45. Βλ. J. Gay, *ὅ. π.*· St. Runciman, *ὅ. π.*· Vasiliev (-Canard) II/1, σελ. 236-238· O. Vehse, «Das Bündnis gegen die Sarazenen vom Jahre 915», *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 19 (1927), σελ. 181-204.

46. Νικόλαος Α΄ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 44, στ. 6-12.

47. Βλ. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος»*, σελ. 249-250, 257-259, 355-358.

ξύ τους καὶ μὲ τὴ βοήθεια καὶ αὐτοκρατορικῶν δυνάμεων νὰ ἐξολοθρεύσουν τοὺς «Σαρακηνοὺς τυράννους, τοὺς ἀσεβεῖς ἐπαναστάτες, τοὺς ἄθεους, τοὺς συνεργάτες τοῦ διαβόλου»[48]. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ (ἀρχ)ιερατικὴ παρέμβαση σὲ θέματα πολέμου.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινοῦνται καὶ δύο ἐπιστολὲς τοῦ Συμεὼν Λογοθέτη πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῶν μεγάλων μοναστικῶν κέντρων τῆς Αὐτοκρατορίας, προφανῶς ἐκ μέρους τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄, ὅπου τοὺς ζητεῖ νὰ προσεύχονται στὸν Θεὸ γιὰ τὴ νίκη στὸν πόλεμο ὑπὲρ *τῆς τῶν Χριστιανῶν ... σωτηρίας*, ποὺ διεξάγεται γιὰ νὰ μὴ βλασφημεῖται *τὸ ὑπεράγιον αὐτοῦ ὄνομα* (τὸ 958 γιὰ τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Saif ad-Dawla καὶ τὸ 956/7 ἢ 959 γιὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν Καλαβρία)[49]. Στὶς τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Φιλητοῦ Συναδηνοῦ πρὸς τὸν Νικηφόρο Οὐρανό (ὅταν ἦταν κυβερνήτης τῆς Ἀντιόχειας μεταξὺ 1000 καὶ 1006), στὶς ὁποῖες τὸν ἐπαινεῖ γιὰ κατορθώματά του σὲ βάρος τῶν Ἀράβων, τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι παρουσιάζει καὶ αὐτὸς σαφῶς τὸν πόλεμο καὶ τὶς συνέπειές του γιὰ τοὺς ἀντιπάλους ὡς μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς εἰρήνης: *ἔθνη δὲ βάρβαρα καὶ Ἀράβων στίφη, ..., καὶ εἰς δουλείαν τὴν ἀλαζονικὴν ἐκείνων κατάγεις φρένα, τάς τε πόλεις αὐτῶν* (τῶν Ἀράβων) *ἐκ βάθρων ἀνασπᾷς, καὶ ναοὺς τῶν ματαίων αὐτῶν σεβασμάτων ἐξολοθρεύων τελείῳ παραπέμπεις ἀφανισμῷ ... καὶ ἐγενήθη, ..., «ἡ πόλις αὐτῶν ἠρημωμένη καὶ οὐκ ἔστιν ὁ οἰκῶν ἐν ταύτῃ αὐτῶν» ... . Ἐνταῦθα τοιγαροῦν εἰρήνην βαθεῖαν καὶ γαλήνην τῇ Ἕῳ καὶ δι' αὐτῆς τῇ ὑφ' ἥλιον πάσῃ βραβεύεις*[50].

Ἀπὸ τὶς ὁμιλίες τῆς ἴδιας περιόδου[51] ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τρεῖς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἐκφώνησε ὁ Ἀρέθας ἐνώπιον τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ καὶ ἀποτελοῦν ἐγκωμιαστικοὺς λόγους γιὰ τὸν αὐτοκράτορα (6 Ἰανουαρίου 901, Σεπτέμβριος - Ὀκτώβριος 901 καὶ Ἰούλιος 902)[52]. Ὁ δεύτερος, μάλιστα, ἐκφωνήθηκε μὲ τὴν

48. Βλ. *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings ...*, ἐκδ. L. G. Westerink (*CFHB* XX), Οὐάσινγκτον 1981, ἀρ. 198.

49. Βλ. J. Darrouzès, *Épistoliers*, ἀρ. 83 καὶ 88. Πρβλ. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος»*, σελ. 243-244, 247-248. Γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις στὴν Ἀνατολὴ τὴν ἴδια περίοδο (958) βλ. Vasiliev (-Canard) II/1, σελ. 362-364 καὶ M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Παρίσι 1953, σελ. 793-796.

50. Darrouzès, *Épistoliers*, VI, ἀρ. 13, στ. 18-25.

51. Στὴν ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ τοὺς Ἄραβες ἀναφέρονται ἐπίσης δύο δημηγορίες τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ καὶ μία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ πρὸς τὸν στρατό, στὶς ὁποῖες δὲν θὰ σταθῶ, διότι ἔχει ἤδη ἀναλυθεῖ ἐκτενῶς τὸ περιεχόμενό τους μὲ τὴν ἔντονη προβολὴ τῆς θρησκευτικῆς ἀντιπαράθεσης, τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν «ἀδελφῶν Χριστιανῶν» καὶ τὴν ὑπόσχεση ἀνταμοιβῆς στὴν παροῦσα καὶ μετὰ θάνατον ζωή (βλ. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Βυζαντινὸς «ἱερὸς πόλεμος»*, σελ. 242-250). Ἄλλωστε, ὅπως δήλωσα στὴν ἀρχή (βλ. σημ. 7), δὲν περιέλαβα τὶς δημηγορίες στὴν παροῦσα ἔρευνα.

52. Ἀρέθας, *Ἔργα* II, Λιψία 1972, ἀρ. 63, 62, 61, ἀντίστοιχα. Ὁ ἐκδότης L. G. Westerink, σελ. 23, τοποθετεῖ τὴν ἐκφώνηση τῆς ὑπ' ἀρ. 63 στὶς 20 Ἰουλίου 902. Σχολιασμὸ καὶ χρονολόγηση τῶν ὁμι-

εὐκαιρία τέλεσης θριάμβου γιὰ νίκη ἐπὶ τῶν Ἀράβων τοῦ Ἄνω Εὐφράτη-Φασιανῆς[53]. Στοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ πόλεμος καὶ οἱ ἐπιτυχίες ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν –μικρὲς ἢ μεγάλες– συνιστοῦν μέσον γιὰ τὴν ἐξύμνηση τοῦ *βασιλέως*. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Λέων, ὡς γνωστόν, ποτὲ δὲν τέθηκε ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατευμάτων του ὁ Ἀρέθας δὲν προβάλλει τὴ στρατηγικὴ του ἱκανότητα ἢ τὴν ἀνδρεία του. Προβαίνει σὲ μία ἄλλου εἴδους προσέγγιση. Προβάλλει ὡς βασικὸ προτέρημα τοῦ Λέοντος τὴ «φιλοσοφία» (σοφία) καὶ τὴν εὐσέβειά του. Ἡ βαθειά του πίστη, ἡ ταπείνωση καὶ οἱ μέχρι δακρύων προσευχές του –ἑνωμένες μὲ ἐκεῖνες τοῦ πατριάρχη– ἀλλὰ καὶ ἡ εὔνοια τῆς τύχης ποὺ δὲν τὸν ἐγκαταλείπει ποτέ, ἡ «εὐτυχία», εἶναι οἱ παράγοντες ποὺ τὸν βοηθοῦν νὰ κερδίζει τὸν πόλεμο[54]. Οἱ Ἄραβες, λοιπόν, παρουσιάζονται καὶ πάλι ὡς ἐχθροί, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν Ἀρέθα συνήθιζαν ... *ἄγειν καὶ φέρειν* ... *τὴν καθ' ἡμᾶς* ... *καὶ λύττης ὑπερβολῇ τοῖς οὐδὲν ἠδικηκόσι λυμαίνεσθαι* ...[55]. Μὲ τὴν ὁμιλία αὐτή, ποὺ εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐκφωνήθηκε γιὰ νὰ ἑορτασθεῖ ἡ νίκη τοῦ ὑπὸ τὸν στρατηγὸ Λαλάκωνα βυζαντινοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν περιοχὴ τῆς Φασιανῆς τὸ φθινόπωρο τοῦ 901[56], ὁ ὁμιλητὴς δράττεται τῆς εὐκαιρίας γιὰ νὰ προβάλει τὴ γενικότερη πολι-

---

λιῶν βλ. R. J. H. Jenkins, B. Laourdas, C. A. Mango, «Nine Orations of Arethas from Cod. Marc. Gr. 524, *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954), σελ. 1-40, στὶς σελ. 15-16, 14-15, 11-14, ἀντίστοιχα. Βλ. καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, ὅ. π. (σημ. 7), σελ. 199, ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ ἀναγνωρίζει ἐγκωμιαστικὸ χαρακτῆρα στὴν ὑπ' ἀρ. 63 ἐπιστολή.

53. Βλ. M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Κέμπριτζ-Παρίσι 1986, σελ. 157-158· Ἀθηνᾶ Κόλια-Δερμιτζάκη, «Άκτα και θρίαμβοι στο *Έκθεσις της βασιλείου Τάξεως*. Συμβολή στη μελέτη σχετικών προβλημάτων», *Βυζαντιακά* 14 (1994), σελ. 398-450, στὴ σελ. 430.

54. Ἀρέθας, *Ἔργα* II, ἀρ. 61, σελ. 24_{27}-26_{4}, 27_{17}-28_{24}, ἀρ. 62, σελ. 31_{1}-34_{6}, ἀρ. 63, σελ. 37_{25}-38_{18}. Βλ. Sh. Tougher, «The Wisdom of Leo VI», *New Constantines*, ὅ. π. (σημ. 1), σελ. 171-179. Μὲ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο προβάλλονται οἱ στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες ἐπὶ Κωνσταντίνου Μονομάχου ἀπὸ τὸν Μαυρόποδα καὶ τὸν Ψελλό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς περιπτώσεις τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Διογένη, ποὺ ἡγήθηκαν τοῦ στρατοῦ τους οἱ ἴδιοι (βλ. παρακάτω, σελ. 231). Πρβλ. καὶ τὸν ἐγκωμιαστικὸ λόγο τοῦ Λέοντος Διακόνου στὸν Βασίλειο Β΄, ποὺ ἐκφωνήθηκε γύρω στὸ 980 (ἐκδ. Ἰ. Συκουτρῆς, «Λέοντος Διακόνου ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Βασίλειον τὸν Β΄», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 10 (1933), σελ. 425-434): Ὁ ὁμιλητὴς ἐξαίρει μόνον τὴ γενναιοδωρία καὶ φιλανθρωπία τοῦ αὐτοκράτορα, ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται καθόλου σὲ πολεμικὰ κατορθώματα, τὰ ὁποῖα ἀκόμη δὲν εἶχε ἐπιτελέσει. Γιὰ τὴ θέση τῆς «τύχης» στὰ βυζαντινὰ ρητορικὰ κείμενα, ἡ ὁποία ἀπηχεῖ βέβαια κλασικὰ πρότυπα, βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, ὅ. π. (σημ. 7), σελ. 340-341. Στὴν ὁμιλία τοῦ Ἀρέθα ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σύγκριση τῆς «τύχης» τοῦ Λέοντος μὲ ἐκείνη τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, σύγκριση πού, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀποβαίνει ὑπὲρ τοῦ πρώτου.

55. Ἀρέθας, *Ἔργα* II, ἀρ. 62, σελ. 31_{9-11}.

56. Βλ. σημ. 52. Βλ. ἐπίσης Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, ἐκδ. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, κεφ. 45, στ. 43-50· τοῦ ἴδιου κειμένου *Commentary*, ἐκδ. R. J. H. Jenkins, Λονδίνο 1962, σελ. 173· R. Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Παρίσι ^{3}1984, σελ. 474-475, Vasiliev (-Canard) II/1, σελ. 117.

τικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὅπως ἀνέφερα στὴν ἀρχή (σελ. 213), βρίσκονται σὲ θέση ἄμυνας καὶ δὲν ἐπιδιώκουν νέες κτήσεις, ἀλλὰ προσπαθοῦν ἁπλῶς νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν ἀρχική τους κυριαρχία: ... *οὐδὲ τοῖς οὐδὲν ὅλως προσήκουσιν ἐπάγειν κελεύεις τὴν στρατιάν, ἀλλὰ τοῖς ἦν ὅτε τῷ Ῥωμαίων ὑπαγομένοις ζυγῷ ..., εἰ καὶ ῥαστώνῃ ποιμένων τοῖς λύκοις* (ἐνν. τοὺς Ἄραβες) *ἔκδοτα κατέστη τὰ ποίμνια, ὥσπερ ἂν εἴ τις καὶ κλήρου πατρῴου μεταποιούμενος*[57]. Στὴ συνέχεια, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν κατακλείδα τῆς ἴδιας ὁμιλίας, τονίζεται –μὲ τὴ συνεχὴ χρήση χωρίων ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη, τὰ ὁποῖα δίνουν ἕνα διθυραμβικὸ τόνο στὸ κείμενο– ὅτι οἱ ἐχθροὶ (στὴ συγκεκριμένη περίπτωση οἱ Ἄραβες) ἔχουν συντριβεῖ ὡς «σκεύη κεραμέως» καὶ ὅτι μέσω τῆς πίστης καὶ τῶν προσευχῶν ὁ Λέων θὰ κυριαρχήσει στὴν περιοχὴ τοῦ Ἄνω Εὐφράτη. Ὁ Θεὸς χάρισε τὸν Λέοντα στὸν λαό Του, τοὺς Χριστιανούς, γιὰ νὰ δώσει τὴ «γνώση» Του στὰ ἔθνη ποὺ δὲν δέχονται τὴν κυριαρχία οὔτε τοῦ Θεοῦ οὔτε τοῦ αὐτοκράτορα, γιὰ νὰ ἀποκατασταθοῦν στὴν κληρονομία τους, καὶ νὰ ἀναβιώσουν οἱ πόλεις καὶ οἱ ναοί, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μετατραπεῖ σὲ κάστρα (κατὰ πληροφορία τοῦ Πορφυρογέννητου[58]): ... *εἰς ἔπαινον δόξης αὐτοῦ* (τοῦ Θεοῦ), *εἰς καύχημα τῆς εἰρηνοποιοῦ βασιλείας ὑμῶν* ...[59]. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ῥωμαϊκῆς ἐπικράτειας συνδυάζεται ἐδῶ μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς εἰρήνης, πράγμα ποὺ παραπέμπει τόσο στὴν πολιτικὴ θεωρία, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο ἤδη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ μέσω τῆς αὐτοκρατορίας θὰ φέρει τὴν εἰρήνη στὸν κόσμο (ἐκεῖ παραπέμπει, νομίζω, ἡ λέξη «εἰρηνοποιός»), ὅσο καὶ στὴ βυζαντινὴ ἄποψη περὶ «ἱεροῦ πολέμου»[60].

Οἱ μὴ Χριστιανοὶ ἀντίπαλοι ποὺ ἀπασχολοῦν κατ' ἐξοχὴν τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 11ο αἰ. εἶναι, ὅπως ἀνέφερα, οἱ Πετσενέγοι καὶ οἱ Σελτζοῦκοι[61].

57. Ἀρέθας, *Ἔργα*, II, ἀρ. 62, σελ. $33_{14\text{-}19}$. Σχετικὰ μὲ τὴν ἰδεολογία ποὺ προβάλλεται στοὺς αὐτοκρατορικοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους βλ. Ninoslava Radošević, «L'Oecuménè byzantine dans les discours impériaux du XIe et XIIe siècle», *Byzantinoslavica* 54 (1993), σελ. 156-161.

58. *Ὁ. π.* (σημ. 56).

59. Ἀρέθας, *Ἔργα*, ὅ. π., σελ. 33_{20}-34_{3}.

60. Βλ. ἐνδεικτικὰ Εὐσέβιος, *Τριακονταετηρικός*, ἔκδ. I. A. Heikel, *Eusebius Werke* I (Griechische Christliche Schriftsteller 7), Λιψία 1902, ΙΣΤ΄, σελ. 249_{26}-250_{13} καὶ παραπάνω, σελ. 213, 215 καὶ σημ. 1 καὶ 5.

61. Δὲν διαθέτουμε ὑπηρεσιακὲς ἐπιστολὲς πρὸς αὐτούς. Μόνη ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἐκείνη τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ πρὸς τὸν σουλτάνο Malik-shah, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι περισσότερο μία ὁμολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ συμπληρώνει ἁπλῶς τὶς πληροφορίες ποὺ παρουσιάζουν τὸν σουλτάνο νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων του [P. Gautier, «Lettre au sultan Malik-shah rédigée par Michel Psellos», *Revue des Études Byzantines* 35 (1977), σελ 75-97, κείμενο στὶς σελ. 80-97]. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν περιορίζομαι στὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν οἱ ἰδιωτικὲς ἐπιστολὲς (στὴν κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνω καὶ ὅσες ἀπευθύνονται στοὺς αὐτοκράτορες) καὶ οἱ ὁμιλίες.

Οἱ ἀναφορὲς στοὺς Πετσενέγους στὴν ὁμιλία τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος, ποὺ ἐκφωνήθηκε τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Μαγγάνων (21 Ἀπριλίου 1047), καὶ τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδος στὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ (6 Ἰανουαρίου 1088/90) παρέχουν μία κοινὴ εἰκόνα τοῦ τρόπου ζωῆς, συμπεριφορᾶς καὶ πολεμικῆς τακτικῆς τους (νομάδες, ζοῦν χωρὶς νόμους, μόνο γιὰ τὸν πόλεμο, ἀναξιόπιστοι καὶ πονηροί, ταχύτατοι σὰν ἀστραπὴ στὴν ἐπίθεση, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑποχώρηση)[62]. Οἱ Πετσενέγοι δὲν χαρακτηρίζονται συνήθως ὡς ἄπιστοι, ἀλλὰ ὡς βάρβαροι. Μία ἐξαίρεση ὑπάρχει, αὐτὴ τῆς ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος γιὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Μαγγάνων, στὴν ὁποία προβάλλεται ἡ πολιτικὴ ἐπιλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄ ἔναντι τῶν ἐπιδραμόντων, ὑπὸ τὸν Τυράχ, Πετσενέγων τὸν χειμώνα τοῦ 1046-47[63], ποὺ δέχθηκε τὴν παραχώρηση σ' αὐτοὺς ἐδαφῶν γιὰ ἐγκατάσταση κοντὰ στὸν Δούναβη καὶ τὸν ἐκχριστιανισμό τους (ὅπως εἶχε κάνει τὸ προηγούμενο καλοκαίρι μὲ τοὺς περίπου 20.000 Πετσενέγους τοῦ ἐκχριστιανισθέντος Κεγένη)[64]. Τὸ κύριο βάρος

---

62. Ἰωάννης Μαυρόπους, *Λόγος εἰς τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ μεγάλου τροπαιοφόρου ...* , *ὅ. π.* (σημ. 3), ἀρ. 182, σελ. 182, παρ. 9 (: ...*Σκύθαι τὸ γένος, νομάδες τὸν βίον, ἀπηγριωμένοι τὸ ἦθος, βδελυροὶ καὶ ἀκάθαρτοι τὴν ζωὴν καὶ τὴν δίαιταν, ... , οὐ λόγον, οὐ νόμον, οὐ θρησκείαν εἰδότες, οὐδενὶ πολιτείας τρόπῳ στοιχοῦντες, οὐδενὶ πρὸς ὁμόνοιαν δεσμῷ συναπτόμενοι, κακουργῆσαι δὲ χώραν καὶ καταδραμεῖν αἰφνιδίως καὶ τὰ ἐν ποσὶ λείαν θέσθαι καὶ μαχαίρας ἔργον ποιῆσαι μιαιφόνοις χερσὶ τὸ παρεμπεσὸν αὐταῖς ἅπαξ πάντων εὐφυέστατοι καὶ δεινότατοι*)· Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Λόγοι*, ἀρ. 5, σελ. 221_{11}-225_{13}. Πρβλ. τὴν περιγραφὴ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Χρονογραφία*, ἐκδ. É. Renault II, Παρίσι 1928, σελ. 125_6-127_{12} καὶ Dennis, *Orationes*, ἀρ. 4, στ. 176-184 [= Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* I, σελ. 18_{11-19}]. Βλ. ἐπίσης τὴ μελέτη τῆς Elisabeth Malamut, «L'image byzantine des Petchénègues», *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), σελ. 105-147, στὶς σελ. 118-123, 138-140.

63. Βλ. τὴ διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ J. Lefort, «Rhétorique et politique; Trois discours de Jean Mauropous en 1047», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σελ. 265-303· γιὰ τὴ σχέση τῆς ὁμιλίας 182 μὲ τὴν 181 καὶ τὴ χρονολόγησή της βλ. *ὅ. π.*, σελ. 271-272 (κατὰ τὸν συγγραφέα ἐκφωνήθηκε μόνο ἡ ὑπ' ἀρ. 181). Πρβλ. τὴν ἀντίθετη ἄποψη καὶ τὴ χρονολόγηση στὸ ἔτος 1049 τοῦ J. Shepard, «John Mauropous, Leo Tornicius and an alleged Russian Army: the Chronology of the Pecheneg Crisis of 1048-49», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 24 (1975), σελ. 61-89.

64. Ἰωάννης Μαυρόπους, *ὅ. π.*, σελ. 145, παρ. 13· Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* (*CFHB* V), Βερολίνο/ Νέα Ὑόρκη 1973, σελ. 455_{39}-459_{85}. Γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ καὶ τὴν ἀνοχὴ ἐγκατάστασης τῶν Πετσενέγων ὁ Μονομάχος ἐπαινεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό, Dennis, *Orationes*, ἀρ. 4, στ. 176-195 [= Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* I, σελ. 18_{11}-19_3]. Ὁ ἴδιος, στὴ μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἔστειλε στὸν εὑρισκόμενο σὲ ἐκστρατεία ἐναντίον τους Ἰσαάκιο Κομνηνό, εἶχε προτείνει τρεῖς ἐναλλακτικὲς λύσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους: τὴ μετακίνησή τους σὲ ἄλλον τόπο (τὴ γνωστὴ μέθοδο τοῦ ἐποικισμοῦ), τὴν πραγματικὴ ὑποταγὴ ἢ τέλος τὸν ἀφανισμό τους. Ἐὰν ἐπιτύχει τὸ τρίτο θὰ χρωστᾶ μεγάλη χάρη στὸν Θεὸ ποὺ μεταβάλλει τὰ πάντα πρὸς τὸ συμφέρον τῆς αὐτοκρατορίας [Σάθας, *ΜΒ*, τόμ. 5, ἀρ. 161, σελ. 417-418, πρβλ. καὶ ἀρ. 69, 81 καὶ Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* II, ἀρ. 156 (ἡ μόνη ἐπιστολὴ τοῦ Ψελλοῦ ποὺ ἀναφέρει σαφῶς τὸ ὄνομα τῶν Πετσενέγων στὸν τίτλο) καὶ παραπάνω, σελ. 217, σημ. 14]. Βλ. P. Diaconou, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Βουκουρέστι 1970, σελ. 48-55 καὶ Elisabeth Malamut, «L'image byzantine», *ὅ. π.* (σημ. 62).

στὴν ὁμιλία αὐτὴ δίνεται στὸ γεγονὸς τῆς μεταστροφῆς τους στὸν Χριστιανισμὸ καὶ τὴν χωρὶς σοβαρὴ μάχη παράδοσή τους (λόγῳ μιᾶς ἐπιδημίας ποὺ ἐνέσκηψε στὸ στρατόπεδό τους). Ὁ Μαυρόπους, λοιπόν, προκειμένου νὰ τονίσει τὴ σημασία τῶν γεγονότων αὐτῶν τοὺς παρουσιάζει ὡς *...ἐχθροὺς θεοῦ τε καὶ βασιλέως ..., ἔθνος μὲν ἄπιστον, ... ἔθνος ἀσεβές τε καὶ ἄνομον...*[65], ἡ ἧττα τῶν ὁποίων μετὰ ἀπὸ φονικὴ γιὰ τοὺς «βαρβάρους» μάχη –σύμφωνα μὲ τὸν ὁμιλητή, ποὺ δὲν ἀναφέρει ἐπιδημία– ἀποδίδεται σὲ θαῦμα, ποὺ φανερώνεται μὲ τὴν παρουσία τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ δὲν παραλείπεται καὶ ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὸν πρῶτο Κωνσταντῖνο[66]. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν ρήτορα ταίριαζε ὄχι μόνον στὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχε συνταχθεῖ ἡ ὁμιλία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ βασικὸ προτέρημα τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ποὺ προβάλλεται, τὴν εὐσέβεια καὶ τὴν «εἰς Θεὸν πίστιν», ἀφοῦ δὲν διακρίθηκε ποτὲ ὁ Μονομάχος γιὰ τὴν ἀνδρεία ἢ ἔστω τὴ συμμετοχή του σὲ ἐκστρατεία[67].

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ μία σύμπτωση ποὺ διαπιστώθηκε κατὰ τὴ μελέτη τῶν ἐπιστολῶν καὶ ὁμιλιῶν. Ἡ γενναιότητα στὸν πόλεμο, ἡ στρατηγικὴ ἱκανότητα, ἡ προσωπικὴ συμβολὴ στὴ νίκη ἀποτελοῦν βασικὰ στοιχεῖα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας, ποὺ ἀπαραίτητα προβάλλεται ὄχι μόνο στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐγκώμια ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς βασιλεῖς[68]. Οἱ ἰδιότητες αὐτὲς χαρακτηρίζουν, στὰ κείμενα τοῦ εἴδους αὐτοῦ, τοὺς αὐτοκράτορες ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι προῆλθαν ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ ἢ ὅτι ἡγήθηκαν ἐκστρατειῶν μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη ἐπιτυχία. Τέτοιοι εἶναι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός, ὁ Ρωμανὸς Διογένης, ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός. Ἄλλο βασικὸ στοιχεῖο τῆς πολεμικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς, ἰδεολογίας εἶναι ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ νίκη παρέχεται ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν ἐκλεγέντα ἀπὸ τὸν ἴδιο βασιλέα. Στὴν περίπτωση ὅμως τῶν «ἀπόλεμων» αὐτοκρατόρων, ὅπως τοῦ Λέοντος ΣΤ΄, ποὺ ἤδη ἀνέφερα παραπάνω, τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου ἢ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα ἡ νίκη παρέχεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴ βαθειὰ πίστη, στὴν εὐλάβεια, στὶς μέχρι δακρύων προσευχὲς τοῦ βασιλέως[69]. Τὸ κέντρο τοῦ βάρους ἀλλάζει καὶ ἡ ἀνδρεία ἢ ἡ πολεμικὴ καὶ στρατηγικὴ ἱκανότητα ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν εὐσέβεια.

65. Ἰωάννης Μαυρόπους, *ὅ. π.*

66. *...νικᾷ κατὰ κράτος ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ, θαυμαστῶς ὑπεράνωθεν ἐντυπωθεὶς τῷ ἀέρι, ὥσπερ ἤδη καὶ πρότερον ἐπ᾽ ἐκείνου τοῦ πρώτου χριστιανῶν βασιλέως καὶ τῷ νῦν θεόθεν κρατοῦντι καὶ κλῆσιν καὶ τὸ σέβας παραπλησίου* (*ὅ. π.*, παρ. 12). Βλ. καὶ σημ. 1.

67. Κατὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό, πάντως, ὁ Μονομάχος κατεῖχε τὴν *στρατηγικὴν τέχνην* καὶ τὴν *ὁπλιτικὴν ἐπιστήμην* (Dennis, *Orationes*, ἀρ. 4, στ. 112-124 [= Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* I, σελ. 16_{4-15}]).

68. Βλ. παραπάνω, σελ. 219 καὶ σημ. 22.

69. Βλ. παραπάνω, σελ. 228, καθὼς καὶ τὴ *Δημηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν* τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ (Dennis, *Orationes*, ἀρ. 14, στ. 43-45 [= Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* I, σελ. 39_{19-22}]): *ὦ τῶν*

Τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεοφύλακτου Ἀχρίδος (γιὰ νὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα τῆς ἰδεολογίας ποὺ συνοδεύει τὸν πόλεμο ἐναντίον μὴ Χριστιανῶν) ἀναφέρονται σὲ πολεμικὲς δραστηριότητες ἐναντίον τῶν Σελτζούκων: δύο πρὸς τὸν Γρηγόριο Ταρωνίτη, ὅταν τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1103 εἶχε σταλεῖ ὡς στρατηγὸς στὴ Μ. Ἀσία καὶ πολεμοῦσε ἐναντίον τοῦ ἐμίρη τῆς Σεβάστειας (Καππαδοκίας) Malik Ghâzi Gümüshtekin ibn-Dânishmend[70] καὶ μία στὸν σεβαστὸ Ἰωάννη Δούκα, γυναικάδελφο τοῦ Ἀλεξίου Α΄, ποὺ νίκησε τὸν ἐμίρη τῆς Σμύρνης Τζαχᾶ, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1092[71]. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, κυρίως ὅμως στὶς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Ταρωνίτη, ὁ ἀρχιεπίσκοπος, χρησιμοποιώντας ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ (πολὺ μεγαλύτερο ἀπ᾽ ὅ,τι συνήθως) χωρίων ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη φέρνει σὲ πρῶτο πλάνο τὸ θρήσκευμα τῶν ἀντιπάλων μὲ ὕφος ἔντονο καὶ διθυραμβικό, δηλώνει ὅτι τὸν ἀναζωογόνησε ἡ εἴδηση γιὰ τὶς πολεμικές του ἐπιτυχίες καὶ εὔχεται στὸν στρατηγό: *Σὺ δὲ καὶ αὐτόθι ἐμπικρανῇ τοῖς ἡμᾶς θλιβοῦσι, ..., τοῖς πολεμίοις τοῦ εὐαγγελικοῦ ἐπαγγέλματος, τοῖς ἀλιτηρίοις τοῦ χριστιανικοῦ τάγματος*[72]. Εὔχεται ἐπίσης ὁ Θεὸς νὰ τὸν γεμίσει δύναμη, ὥστε νὰ διασκορπίσει τὰ ἔθνη (μὲ τὴν ἔννοια τῶν μὴ πιστῶν), νὰ συνθλίψει τοὺς

σῶν (τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα) *ἀειρύτων δακρύων καὶ τῶν βυθίων καὶ ἀφανῶν στεναγμῶν, ὧν τὰ μὲν ἀντὶ ποταμίων ῥευμάτων ἐκείνοις ἐξήρκεσαν, τὰ δὲ ἀντὶ βελῶν ἐχρημάτισεν*. Οἱ ἐχθροὶ ποὺ ἀντιμετωπίσθηκαν (χάρη στὴν κακοκαιρία καὶ τὴν παροχὴ δώρων καὶ χρημάτων) ἦταν οἱ Οὖζοι, οἱ ὁποῖοι τὸ φθινόπωρο τοῦ 1064 εἶχαν διαβεῖ τὸν Δούναβη καὶ διενεργοῦσαν ἐπιδρομὲς στὴν Αὐτοκρατορία. Τὴν ἴδια ἄποψη ἐκφράζει καὶ ὁ Συνεχιστὴς Σκυλίτζη, ἔκδ. Εὐ. Τσολάκης, *Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Scylitzes Continuatus)* (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν 105), Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 113_{25}-116_{10}, κυρίως 116 $_{1-4}$: *Ἀλλὰ καὶ πάντες ἁπλῶς θεοσημίαν τὸ γεγονὸς ἐλογίζοντο καὶ τῇ τοῦ βασιλέως περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείᾳ τὸ πᾶν ἀνετίθεσαν, ἀρετῇ καὶ τῇ τοῦ ἄρχοντος ῥοπῇ καὶ περὶ τό θεῖον εὐλαβείᾳ τὸ θεῖον ἐπικλινόμενον*. Πρβλ. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, ἔκδ. I. Bekker, *Michaelis Attaliotae Historia* (*CSHB*), Βόννη 1853, σελ. 83_{10}-86_{13}· Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ὅ. π. (σημ. 3), σελ. 678_{3}-679_{14}.

70. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 78 καὶ 81. Λεπτομερὴ ἀνάλυση καὶ χρονολόγηση τῶν ἐπιστολῶν καὶ περιγραφὴ τῆς δραστηριότητας τοῦ Γρηγορίου Ταρωνίτη βλ. στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἐκδότη (*ὅ. π.*, σελ. 121-126), ὁ ὁποῖος θεωρεῖ πιθανὸν οἱ ἐπιτυχίες τοῦ στρατηγοῦ, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιστολή, νὰ ἦταν μέτριες καὶ τοπικῆς σημασίας καὶ ὁ Θεοφύλακτος νὰ ὑπερέβαλε χάριν τῆς ῥητορικῆς. Σὲ μία τρίτη ἐπιστολή του στὸν Ταρωνίτη (*ὅ. π.*, ἀρ. 92, στ. 23-28) προβάλλει τὸν συνδυασμὸ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρετῶν του, ἐνῶ παρέχει καὶ ἔμμεσες πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου λόγῳ τῶν σελτζουκικῶν ἐπιδρομῶν (στ. 12-22). Ἀμεσότερες εἶναι οἱ σχετικὲς πληροφορίες ποὺ παρέχει ἡ ἐπιστολὴ 81 (στ. 13-27).

71. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 8. Βλ. F. Chalandon, *Les Comnène*, ὅ. π. (σημ. 20), σελ. 145-147· γιὰ τὴ γενικότερη δράση τοῦ Ἰωάννη Δούκα καὶ τὴ συγκεκριμένη ἐπιτυχία του βλ. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἐκδότη τῶν ἐπιστολῶν (*ὅ. π.*, σελ. 55-57) καὶ κυρίως D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, σελ. 66-70. Πρβλ. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, ὅ. π. (σημ. 20), II, σελ. 115_{20-27}, 158_{16}-162_{9}.

72. Ἀρ. 78, στ. 18-21.

«ἐχθροὺς τοῦ Κυρίου», ἐνεργώντας ὅπως ὁ Δαβίδ[73]. Ὁ πρωταγωνιστὴς πάντως στὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὁ πόλεμος, τὰ τρόπαια καὶ ἡ ἀνδρεία τῶν Ρωμαίων, διογκωμένα βέβαια γιὰ ρητορικοὺς λόγους.

Σὲ δύο ἐπιστολὲς καὶ τρεῖς ὁμιλίες, ἀντίθετα, τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Ρωμανὸ Διογένη οἱ Σελτζοῦκοι, ἐναντίον τῶν ὁποίων πολεμάει ὁ αὐτοκράτωρ, χαρακτηρίζονται μόνον ὡς βάρβαροι καὶ δὲν συναντᾶται πουθενὰ προβολὴ τῆς θρησκευτικῆς διαφορᾶς[74]. Βέβαια, τὸ ὕφος τους εἶναι ἐπαινετικὸ καὶ διθυραμβικό, προβάλλονται οἱ στρατηγικές, ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικές, ἱκανότητες τοῦ βασιλέως, ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια γιὰ νὰ σώσει τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὰ παρόντα καὶ μέλλοντα κακά. Ἕνας ἔπαινος, ποὺ δὲν νομίζω νὰ ἔχει διατυπωθεῖ μέχρι τώρα γιὰ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ οὔτε καὶ διατυπώνεται στὴ συνέχεια, εἶναι ἡ προθυμία του νὰ πεθάνει προκειμένου νὰ βελτιώσει «τὰ ρωμαϊκὰ πράγματα»[75], ἔπαινος ποὺ θυμίζει τὸν ὑπὲρ πατρίδος θάνατο. Μόνο στὸν ἀποχαιρετιστήριο λόγο, ποὺ ἐκφωνεῖ ὁ Ψελλὸς κατὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ρωμανοῦ Δ´ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴ δεύτερη (1069) ἢ τρίτη (1071) ἐκστρατεία του κατὰ τῶν Τούρκων, ὁ ρήτορας χρησιμοποιεῖ χωρία ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη καὶ παραλληλισμοὺς ποὺ ὁδηγοῦν σὲ προβολὴ τῆς θρησκευτικῆς διαφορᾶς μὲ τοὺς ἐχθρούς. Χαρακτηρίζονται ὡς «δυσμενὴς φάλαγξ, πῦρ Βαβυλώνιον, Ἀμαλήκ, νέος Φαραώ», στὶς εὐχὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἀποχαιρετᾶ ὁ Ψελλὸς τὸν ἐκστρατεύοντα βασιλέα. Εἴθε οἱ ἄγγελοι νὰ συμπαραταχθοῦν μὲ τὸν Ρωμανό, ὁ Θεὸς νὰ συστρατηγήσει καὶ ἔτσι νὰ καταποντισθεῖ ὁ Φαραώ. Πάντως, κλείνει τὴν ὁμιλία του μὲ τὴν εναλ-

---

73. Ὁ. π., στ. 23-45: *Τούτους μέν, ... ὁ Ἰησοῦς ὑπὸ τὴν οἰκείαν χεῖρα ποιήσαιτο ... σοῦ δὲ θέμενος 'ἄμωμον τὴν ὁδόν'...'θείη τόξον χαλκοῦν τοὺς βραχίονας' καὶ 'περιζωννύων σε δύναμιν' διασκορπίσειεν ἐν σοὶ ἔθνη τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα, ... καὶ ἐν τῷ ... παρατάττεσθαι παρεμβολὴν τῶν τοῦ Κυρίου ἐχθρῶν, αὐτοὶ ἀσθενήσαιεν καὶ τῶν διαβουλιῶν αὐτῶν ἐκπέσοιεν καὶ καταδιώξοις αὐτοὺς καὶ καταλάβοις καὶ ἐκθλίψαις καὶ ὡς πηλὸν πλατειῶν λεάναις τοὺς τὴν πλατεῖαν τοῦ ἀθέου Μωάμετ στέρξαντας. ...Ἐγὼ δέ σοι ἤδη καὶ τὸν ἐπινίκιον ἀνακρούσομαι 'ἐπάταξε Δαβὶδ ἐν μυριάσιν'...* . Βλ. καὶ ἀρ. 81, στ. 49-54.

74. Σάθας, *ΜΒ*, ἀρ. 2 καὶ 3 (ἐπιστολές)· Dennis, *Orationes*, ἀρ. 19, 20, 21 [= Σάθας, *ΜΒ*, ἀρ. 4, 5, 90, ἀντίστοιχα, ὁ ὁποῖος εἶχε συμπεριλάβει τὶς ὁμιλίες αὐτὲς στὸ τμῆμα τῶν ἐπιστολῶν].

75. Σάθας, *ΜΒ*, ἀρ. 3: *ὃν ἔχεις ὑπὲρ τῆς Ῥωμανίας ζῆλον, καὶ ὡς ἀνταλλάττῃ μυρίων θανάτων τὴν τῶν Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων διόρθωσιν.* Τόσο στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅσο καὶ στὶς ἄλλες ἐπιστολὲς καὶ ὁμιλίες τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Ρωμανὸ Διογένη, ἀλλὰ καὶ στὸ *σελέντιον* τοῦ Ρωμανοῦ (βλ. ἀμέσως παρακάτω) δίνεται ἄλλοτε συγκαλυμμένα καὶ ἄλλοτε χωρὶς περιστροφὲς ἡ περιγραφὴ τῆς ἐξαιρετικὰ δύσκολης κατάστασης στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ Αὐτοκρατορία. Βλ. π.χ. τὸ *σελέντιον ὡς ἀπὸ τοῦ βασιλέως τοῦ Διογένους*, ἔκδ. A. R. Littlewood, *Michaelis Pselli Oratoria Minora*, Λιψία 1985 [= Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* I, σελ. 348-350], ἀρ. 2, κυρίως στ. 42-54, ὅπου παρέχονται πληροφορίες καὶ γιὰ τὰ μέτρα ποὺ λήφθηκαν ἢ πρόκειται νὰ ληφθοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ ἀπὸ παντοῦ βάλλοντες ἐχθροί. Πρβλ. τὸ *σελέντιον* ποὺ συνέταξε γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ζ´ Δούκα, ὅ. π., ἀρ. 3 [= ὅ. π., σελ. 351-355], στ. 96-103, καὶ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς ἄγνωστο παραλήπτη, Kurtz - Drexl, *Scripta Minora* II, ἀρ. 207, σελ. $239_{15\text{-}27}$.

λακτική λύση τῆς εἰρηνικῆς διευθέτησης, ἐφ' ὅσον κατορθώσει ὁ Ρωμανὸς τὸ *δυσμενὲς* νὰ τὸ καταστήσει *εὐμενές*, διότι καὶ αὐτὸ εἶναι *βασιλικώτατον...καὶ τῷ ὄντι νικητικώτατον*, ἂν καὶ ὁ τόνος του δείχνει ὅτι πιστεύει πὼς κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ἐφικτὸ ἢ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ λύση στὴν πραγματικότητα[76]. Ἄλλωστε, ἡ θεωρία ὅτι ὁ πόλεμος ἀποτελεῖ μέσον γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς εἰρήνης ἐκφράζεται γιὰ μία ἀκόμη φορὰ καὶ ἀπὸ τὸν *ὕπατο τῶν φιλοσόφων* στὸν λόγο ποὺ συνέταξε γιὰ νὰ τὸν ἐκφωνήσει ὁ Ρωμανὸς Διογένης στὸ *σιλέντιον* τὴν πρώτη ἑβδομάδα τῆς Σαρακοστῆς[77].

Ὑπολείπονται ἀκόμη οἱ ἀναφορὲς τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν ὁμιλιῶν σὲ πολέμους ἐναντίον Χριστιανῶν ἀντιπάλων, ποὺ στὴ συγκεκριμένη περίοδο εἶναι, ὅπως ἀνέφερα παραπάνω, οἱ Βούλγαροι κατ' ἐξοχὴν καὶ οἱ Νορμανδοί. Τέτοιες ἀναφορὲς συναντᾶμε στὶς ὑπηρεσιακὲς κυρίως ἐπιστολές[78].

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Α΄/Δαφνοπάτη[79] πρὸς τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας Συμεὼν παρέχουν πλούσιο σχετικὸ ὑλικό, διότι καὶ οἱ δύο ἐπιστολογράφοι ἀναζητοῦν ἕνα σημεῖο προσέγγισης, ἀπ' ὅπου θὰ ἀντλήσουν τὰ ἐπιχειρήματά τους. Πέραν ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἐμμονὴ στὰ πλεονεκτήματα ποὺ παρέχει ἡ εἰρήνη καὶ στὶς καταστροφὲς ποὺ συνεπάγεται ὁ πόλεμος,

---

76. Dennis, *Orationes*, ἀρ. 21 [= Σάθας, *ΜΒ*, ἀρ. 90], στ. 10-14, 22-27.

77. Ὁ Ρωμανὸς [= Ψελλὸς] χρησιμοποιεῖ παραλληλισμοὺς μὲ τὴν ἐμπόλεμη κατάσταση γιὰ νὰ δώσει ἔμφαση στὸν πνευματικὸ ἀγῶνα τῆς Σαρακοστῆς. Ἡ νίκη ἐπὶ τῶν νοητῶν ἐχθρῶν θὰ φέρει καὶ τὴ νίκη ἐπὶ τῶν ὁρατῶν μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης. Βλ. *ὅ. π.* (σημ. 75), στ. 18-20: *ἐπεὶ δὲ οὐκ ἔστι τὴν τοῦ σώματος φύσιν μὴ ἀτακτεῖν... πολεμητέον ἡμῖν καὶ τὴν ἐκ διαστάσεως ποιητέον ὁμόνοιαν* καὶ στ. 33-38: *οὕτω* (μὲ τὴν προσευχὴ) *τοιγαροῦν ἀνδριζοίμεθα καὶ στεφανοίμεθα καὶ κατὰ τῶν αἰσθητῶν ἐχθρῶν αὖθις ἀντιταττοίμεθα ... ἐπὶ τῷ μάχεσθαι νικᾶν τε καὶ εἰρήνην ἐκ πολέμου ποιεῖν....* . Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ ὅρου *σελέντιον* ἢ *σιλέντιον* βλ. Aikaterine Christophilopulu, «ΣΙΛΕΝΤΙΟΝ», *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951), σελ. 79-85.

78. Θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε, ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου, τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Λέοντος Χοιροσφάκτη πρὸς τὸν Συμεὼν Βουλγαρίας ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Α΄/ Θεόδωρου Δαφνοπάτη, ἂν καὶ οἱ τρεῖς ἐπιστολογράφοι ἀποβλέπουν στὸν ἴδιο σκοπό, τὴ σύναψη συνθήκης μὲ τὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα. Ὁ μάγιστρος Λέων συνέταξε τὶς ἐπιστολὲς ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ (βλ. G. Kolias, *Léon Choerosphactès*, ὅ. π. (σημ. 11), ἐπ. Β΄, Δ΄, ΣΤ΄-ΙΔ΄ καὶ σελ. 21-47), κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς πρεσβεῖες του πρὸς τὸν Συμεὼν (ἀρχὲς τοῦ 895-μετὰ τὸ Βουλγαρόφυγον 896) καὶ ἐνεργώντας ὡς ἱκανότατος διπλωμάτης κατόρθωσε νὰ πείσει τὸν Συμεὼν νὰ παραδώσει χωρὶς λύτρα 120.000 Βυζαντινοὺς αἰχμαλώτους (*ὅ. π.*, ἐπ. ΚΓ΄, στ. 4-8, ἀριθμὸς ὁπωσδήποτε ὑπερβολικός. Βλ. St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Λονδίνο 1930, σελ. 146-148). Τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὸ γενικὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν θυμίζει, θὰ λέγαμε, παιχνίδι εὐστροφίας, ἱκανότητας στὴ χρήση τῆς γλώσσας, εὐφράδειας, γνώσεων ψυχολογίας καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀντιπάλου, παιχνίδι στὸ ὁποῖο ὁ Βυζαντινὸς διπλωμάτης ὁπωσδήποτε ὑπερτερεῖ καὶ στὸ ὁποῖο προβάλλει ὡς κύριο ἐπιχείρημα τὴ *φιλανθρωπία* ποὺ ἀποτελεῖ ἢ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ προτέρημα τοῦ Βούλγαρου ἡγεμόνα.

79. Βλ. Νικόλαος Α΄ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 3, 5-11, 14-31, καὶ παραπάνω σημ. 27· Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολές*, ὅ. π. (σημ. 17), ἀρ. 5-7.

τὸ κύριο ἑνωτικὸ μοτίβο πάνω στὸ ὁποῖο κινοῦνται καὶ οἱ δύο εἶναι ἡ κοινὴ θρησκεία, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὸν Συμεὼν εἶναι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδέα (ἡ διάσταση βέβαια προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἐμπολέμους μιᾶς κοινῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας, κατὰ τὴν ὁποία ὑπάρχει μία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καὶ ἕνας *βασιλεὺς Ῥωμαίων*). Οἱ δύο λαοί εἶναι στενότατα συνδεδεμένοι μέσω τοῦ βαπτίσματος ποὺ ἔλαβαν οἱ Βούλγαροι ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς. Οἱ ὅροι *πνευματικὸν τέκνον* γιὰ τὸν Συμεών, ἀπέναντι στὸν πατριάρχη καὶ τὸν αὐτοκράτορα, *πνευματικοὶ υἱοί* γιὰ ὅλους τοὺς Βουλγάρους συναντᾶται σχεδὸν σὲ κάθε ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη[80]. Βυζαντινοὶ καὶ Βούλγαροι ἀποτελοῦν τὴν «τοῦ Χριστοῦ κληρονομίαν, τὸν λαὸν τοῦ Χριστοῦ», συνιστοῦν ἕνα σῶμα χάρη στὴν κοινὴ πίστη τους, ποὺ διαθέτει μία κεφαλή, τὸν Χριστό. Ἄρα ὁ μεταξύ τους πόλεμος εἶναι ἀδελφικὸς πόλεμος, τοὺς κάνει νὰ μοιάζουν μὲ τὸν Κάιν καὶ τὸν Ἄβελ καὶ ἀποτελεῖ *χαλεπώτατον σκάνδαλον* ποὺ πρέπει νὰ σταματήσει γιὰ νὰ πάψουν οἱ φόνοι μεταξὺ Χριστιανῶν[81].

Τὸ ὕφος τοῦ πατριάρχη στὶς ἐπιστολές εἶναι συνήθως ἤρεμο, μειλίχιο, παρακλητικό, σπάνια ἀπειλητικὸ –ἀπειλὴ γιὰ ἀφορισμὸ τοῦ Συμεὼν ἢ γιὰ τὴν μετὰ θάνατον τιμωρία του, ὅταν θὰ λογοδοτήσει στὸν Θεὸ γιὰ τὰ αἵματα τὰ χριστιανικὰ ποὺ χύθηκαν μὲ δική του ὑπαιτιότητα[82]–, ἀλλὰ πάντοτε σταθερὰ ἀρνητικὸ ἀπέναντι στὶς διεκδικήσεις τοῦ Συμεὼν ἐπὶ τοῦ τίτλου τοῦ *βασιλέως Ῥωμαίων*[83]. Πιθανότατα τὸ ὕφος αὐτὸ ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὴν ἰδιότητά του ὡς κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας[84], ὑπὸ τὴν ὁποία πιστεύω ὅτι ἔγραφε στὸν Συμεὼν τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐπιστολές.

80. Ὁ Ρωμανὸς/Δαφνοπάτης, ὅμως, τὸν ἀποκαλεῖ *πνευματικὸ ἀδελφὸ* (*ὅ. π.*, ἀρ. 5, στ. 2, 7, 15, 51, 64, 145 κ.ἀ., ἀρ. 6, στ. 2, 7, 15, 22, 31, 106 κ.ἀ., ἀρ. 8, στ. 24, 31, 44, 75 κ.ἀ.), παρ' ὅλο ποὺ τονίζει καὶ τὴν ἰδιότητά του ὡς *υἱοῦ* (*ὅ. π.*, ἀρ. 6, στ. 55-58). Πρβλ. Νικόλαος Α´ Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 9, στ. 221, ὅπου ὁ ἀνήλικος Κωνσταντῖνος Ζ´ ἀναφέρεται ὡς ὁ πνευματικὸς πατέρας τοῦ Συμεών.

81. Οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς εἶναι σχεδὸν συνεχεῖς. Ἐνδεικτικὰ βλ. ἀρ. 8, στ. 11-24, ἀρ. 11, στ. 34-37, 64-75, ἀρ. 17, στ. 41-47, 65-59 (: ... *κἄν τε ὑπὸ Ῥωμαϊκῆς μαχαίρας τὸ Βουλγαρικὸν ἀναλωθήσεται, κἄν τε ὑπὸ τῆς τῶν Βουλγάρων Ῥωμαῖοι κατατμηθήσονται, Χριστιανικὰ αἵματα ὑπὸ Χριστιανῶν χέεται καὶ γῆ τοῖς Χριστιανῶν αἵμασι μολύνεται καὶ ὁ Χριστὸς καὶ θεὸς ἡμῶν, οὗ λαὸς ὑμεῖς τε καὶ οὗτοι περιούσιος καὶ τέκνα καὶ κληρονομία, ἐπὶ τῇ τῶν σφαζομένων ὀδυνήσεται ἀπωλείᾳ*)· ἀρ. 20, στ. 160-164 (: *καὶ μάλιστα νῦν ὁπότε τέκνα πρὸς πατέρας, ἀδελφοὶ ἀδελφοὺς κατ' ἀλλήλων ἐκμανέντες ἀποσφάττουσιν· ὅτε τὸ ἓν σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν, ὥσπερ τῆς ἰδίας ἐπιλαθόμενον κεφαλῆς ἐφ' ᾗ συνηρμολογήθη, καθ' ἑαυτὸ στασιάζει καὶ τὰ τῶν μαινομένων οἷ τὰ οἰκεῖα κατεσθίουσι μέλη ἐπιτελεῖ*).

82. *Ὁ.π.*, ἀρ. 5, στ. 189-204.

83. Καὶ πάλι οἱ ἀναφορὲς εἶναι συχνότατες. Βλ. γιὰ παράδειγμα ἐπ. 18, στ. 93-95, 104-109, ἀρ. 19, στ. 21-25, ἀρ. 21, στ. 39-46. Σχετικὰ μὲ τὶς βλέψεις τοῦ Συμεὼν καὶ τὴν τάση του γιὰ τὴν «imitatio imperii», βλ. D. Obolensky, *Η βυζαντινή κοινοπολιτεία*, μτφρ. Γ. Τζεβρεμές, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 179-180, 191-195· Εὐ. Κυριάκης, *Βυζάντιο καὶ Βούλγαροι*, ὅ. π. (σημ. 4), σελ. 246 κ.ἑξ.

84. Πρβλ. ὅμως τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδος πρὸς τὸν Γρηγόριο Ταρωνίτη (παραπάνω, σελ. 232 καὶ σημ. 72).

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ρωμανοῦ Α´/Δαφνοπάτη ἔχουν ὕφος ἐπιθετικὸ –πράγμα ποὺ ἁρμόζει στὴν ἰδιότητα τοῦ ἀποστολέα τους–, προβάλλουν σημαντικὰ τὴ χριστιανικὴ ἰδιότητα τῶν ἐμπολέμων, τὸ κέντρο βάρους τους ὅμως πέφτει στὸ «χωριστικὸ» στοιχεῖο, στὴν ἀξίωση τοῦ τίτλου τοῦ «βασιλέως Ρωμαίων» ἀπὸ τὸν Βούλγαρο «ἄρχοντα», τὴν ὁποία βέβαια ἀπορρίπτουν[85]. Ὁ Νικόλαος Μυστικός, ἐπίσης, ἀναφέρεται, ὅπως μόλις ἐπεσήμανα, ἀρκετὰ συχνὰ στὸ θέμα αὐτό, ἀποκαλεῖ ἔμμεσα, ἀλλὰ σαφῶς, τὸν Συμεὼν «τύραννο» ποὺ καταντᾶ ἄθεος καὶ δυσσεβέστατος, ἀφοῦ δὲν δέχεται τὴν «ἐκ Θεοῦ δεδομένη βασιλεία»[86]. Γιὰ τὸν Ρωμανὸ Λακαπηνό, ὅμως, ἡ ὑπεράσπιση τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας εἶναι τὸ πρωτεῦον ζήτημα. Ὁ Ρωμανός, λοιπόν, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ βρίσκονται σὲ θέση ἄμυνας, διότι ὁ Συμεὼν ἔλυσε πρῶτος τὶς συνθῆκες, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἀγωνίζονται γιὰ νὰ διατηρήσουν ὅσα δίκαια τοὺς παραχώρησε ὁ Θεὸς καὶ ὄχι γιὰ νὰ κατακρατήσουν τὰ ξένα ποὺ *τυραννικῶς* κατέλαβαν, ὅπως κάνουν οἱ Βούλγαροι[87]. Οἱ *Ρωμαῖοι* δὲν ἔχουν συνηθίσει στὴν ἰδέα ὅτι κατέχεται ἡ γῆ τους καὶ μέμφονται τοὺς τότε βασιλεῖς ποὺ τὴν παραχώρησαν στοὺς Βουλγάρους καὶ δέχθηκαν νὰ τὴν «παροικήσουν»[88] (σαφὴς ἀναφορὰ στὴν ἰδέα τῆς ἀκεραιότητας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας). Ἐπειδή, τέλος, ἔχουν τὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος τους θὰ τύχουν καὶ τῆς συμμαχίας τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ νικήσουν τὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα[89]. Ὁ Συμεὼν λοιπὸν ἐξ αἰτίας τῶν ἔργων του εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὸν θάνατο χιλιάδων Χριστιανῶν καὶ δὲν ἀναγνωρίζει τὴν ἐκλεγμένη ἀπὸ τὸν Θεὸ βασιλεία, ἄρα καταντᾶ ἄθεος, ὅπως ὁ τύραννος[90]. Ἐπομένως, ἔχει

---

85. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 5, στ. 20-50 (ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ αὐτοκράτορα, βάσει τῆς ὁποίας ὁ Συμεὼν δὲν δικαιολογεῖται νὰ προβάλλει τέτοιες ἀξιώσεις), ἀρ. 6, στ. 63-89.

86. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἀρ. 5, στ. 13-26, 67-73, 100-115, ἀρ. 21, στ. 100-104.

87. *Ὁ.π.*, ἀρ. 5, στ. 65-79 (: ... *οὐκ αὐτὸς παρ᾽ ἡμῶν προεσκανδαλίσθης ... καὶ πρῶτος τὴν τῶν συμφώνων καὶ τῶν ὅρκων ἐποιήσω διάλυσιν, καὶ καθ᾽ ἡμῶν ἐξεστράτευσας, καὶ τὴν γῆν κατηρήμωσας, καὶ τὰς πόλεις εἴληφας ... Καὶ ἀνθ᾽ ὧν ὠφείλομεν ... ἀπολαβεῖν ἃ τυραννικῶς ἀφηρήμεθα, μᾶλλον ὡς ἀδικήσαντες παρὰ τῆς σῆς ἀδελφότητος ἐγκαλούμεθα .. Ἀλλ᾽ οὐ ... τὰς δικαίας προφάσεις καὶ ἐλλόγους ἡμῶν ἐγκλήσεις ἀποσιωπήσομεν, ὅτι μὴ ταῦτα δι᾽ αἱμάτων καὶ τυραννίδος, ὡς αὐτοί, κατέσχομεν* ...), 99-112. Στὴν ἐπιστολὴ ὅμως ὑπ᾽ ἀρ. 7, στ. 64-65, ἀποδίδει εὐθύνες καὶ στὴν κυβέρνηση τῆς Ζωῆς, ὅπως κάνει καὶ ὁ Νικόλαος Μυστικός, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 13, στ. 35-39 καὶ ἀρ. 18, στ. 54-64.

88. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 5, στ. 122-124. Προφανῶς ἀναφέρεται στὴν παραχώρηση ἐκ μέρους τοῦ Κωνσταντίνου Δ´, τὸ 681 (βλ. Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τόμ. 2/1, 610-867, Θεσσαλονίκη [2]1993, σελ. 70).

89. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 5, στ. 159-163: *Ἔχομεν γὰρ Θεὸν ἐκδικήσεων, Θεὸν ἐλέους καὶ οἰκτιρμῶν, ὑπερηφάνους ἀντιτασσόμενον, τοὺς ταπεινοὺς ἀνελκύοντα ... ὃς θαυμαστώσει τὸ ἔλεος αὐτοῦ ἐφ᾽ ἡμᾶς καὶ ἀποδώσει τοῖς περισσῶς ποιοῦσιν ὑπερηφανίαν.*

90. Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς λ. *τύραννος* καὶ *τυραννὶς* στὸ Βυζάντιο βλ. Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Ἔνδειξις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 35 (1966-1967), σελ. 47-67, στὶς σελ. 49-60· Laura R. Cresci, «Appunti per una tipologia del *τύραννος*», *Byzantion* 60 (1990), σελ. 90-129. Πρβλ. J. Ferluga, «Aufstände im

χάσει τὴν προστασία τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τὴ διατηροῦν οἱ δίκαια ἀγωνιζόμενοι Βυζαντινοί.

Ἐὰν παραβάλουμε τὴ θέση τῶν Βυζαντινῶν ἔναντι τοῦ Ἄραβα χαλίφη μὲ ἐκείνη ἔναντι τοῦ Βούλγαρου ἡγεμόνα, ὅπως αὐτὴ διαφαίνεται στὶς ἐπιστολές, διαπιστώνουμε τὴν ἀναγνώριση τοῦ πρώτου ὡς ἰσότιμου ἡγεμόνα, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀντιμετωπίζεται ὡς σφετεριστής. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως ἀνέφερα παραπάνω (σελ. 222-224), ὁ χαλίφης ἀναγνωρίζεται ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου. Ὁ Συμεὼν ἀνήκει στὸν χριστιανικὸ κόσμο, ὅπου μόνον ἕνας *βασιλεὺς* ὑπάρχει, τῆς Κωνσταντινούπολης, καὶ δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ δεύτερο. Οἱ βλέψεις, ἄλλωστε, τοῦ Συμεὼν γιὰ τὸν θρόνο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα βασίζονται στὴ γνώση καὶ ἀποδοχὴ ἐκ μέρους του τῆς θεωρίας αὐτῆς.

Οἱ Νορμανδοί, οἱ νέοι χριστιανοὶ ἀντίπαλοι τῆς αὐτοκρατορίας, δὲν γίνονται ἀντικείμενο ἀναφορῶν στὸ εἶδος τῶν πηγῶν ποὺ μελετᾶμε κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν δύο ὑπηρεσιακὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ψελλοῦ, ποὺ τὶς συντάσσει ἐξ ὀνόματος τοῦ Μιχαὴλ Ζ΄ Δούκα καὶ ἀπευθύνονται στὸν Ροβέρτο Γυισκάρδο. Σὲ αὐτὲς γίνεται πρόταση ἐπιγαμίας ἐκ μέρους τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα (1072/3). Ὁ Νορμανδὸς ἡγεμόνας παρουσιάζεται ὡς εὐσεβὴς Χριστιανός, ποὺ ἐὰν ἀποδεχθεῖ τὴν πρόταση θὰ συμβάλει στὴν ἕνωση καὶ τὴν εὐρήνευση τῶν δύο λαῶν[91].

Τέλος, ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος σὲ δύο ἐπιστολές του ἀναφέρεται στὴν ἐπίθεση ... *τοῦ δούλου καὶ ἀποστάτου ... καὶ ἀντάρτου* Βοημούνδου κατὰ τῆς Αὐτοκρατορίας (1107-8)[92]. Τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς γιὰ τὸν Βοημοῦνδο (ποὺ ὀφείλονται στὴν καταπάτηση τοῦ ὅρκου πίστεως ποὺ εἶχε δώσει στὸν Ἀλέξιο κατὰ τὴν Α΄ Σταυροφορία) τοὺς συναντᾶμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες πηγές. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ παρέχουν οἱ πηγὲς τῶν δύο ἑπόμενων αἰώνων –κυρίως οἱ ἱστοριογραφικές– μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἰδιότητα τῶν Νορμανδῶν ὡς ἀδελφῶν Χριστιανῶν χρησιμοποιεῖται συνήθως γιὰ νὰ στιγματίσει τὶς ἐπιθετικές τους ἐνέργειες καὶ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰ ἔναντι τῶν ὁμοθρήσκων τους. Θὰ πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ Νορμανδοὶ καὶ γενικότερα οἱ Δυτικοὶ ἀντίπαλοι ποτὲ δὲν χαρακτηρίζονται ὡς *κληρονομία* τοῦ Θεοῦ καὶ *περιούσιος λαὸς* μαζὶ μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς ἕνα σύνολο, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς

---

byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 5 (1985), σελ. 137-165.

91. Σάθας, *ΜΒ*, σελ. ἀρ. 143 καὶ 144. Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν καὶ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης καὶ ἀποστολῆς τους ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ἀνακοινώσεώς μου στὸ ΙΘ΄ Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο, τὸν Αὔγουστο 1996, καὶ ἐπίκειται δημοσίευσή τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν δὲν ἐπιμένω ἰδιαίτερα σὲ αὐτὲς στὴν παρούσα μελέτη.

92. *Ἐπιστολές*, ἀρ. 120, στ. 29-36. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίθεση τοῦ Βοημούνδου, βλ. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιὰς* III, σελ. 82 κ. ἑξ.· F. Chalandon, *Les Comnène*, ὅ. π. (σημ. 20), σελ. 243 κ. ἑξ.

Βουλγάρους στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ. Ὁ ἰδιαίτερος δεσμὸς ποὺ συνδέει τοὺς τελευταίους μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ βάπτισμα ποὺ δέχθηκαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους καὶ στὴν ἐπιδίωξη τοῦ Πατριαρχείου νὰ διατηρήσει στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς του τὴ βουλγαρικὴ Ἐκκλησία.

Ἡ μελέτη, λοιπόν, τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰ. μᾶς ὁδηγεῖ στὶς ἀκόλουθες γενικὲς διαπιστώσεις:

1. Οἱ ἐπιστολὲς καὶ οἱ ὁμιλίες μπορεῖ νὰ μὴν παρέχουν εὔκολο στὴν ἑρμηνεία του ὑλικὸ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν γεγονότων, δίνουν ὅμως –παρ' ὅλα τὰ ῥητορικὰ σχήματα, τοὺς «τόπους» καὶ τὶς ὑπερβολὲς– σημαντικὲς πληροφορίες, οἱ ὁποῖες συμπληρώνουν ἐκεῖνες τῶν ἱστοριογραφιῶν καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν, γιὰ συνθῆκες, μάχες, ἀνταλλαγὲς αἰχμαλώτων, χαρακτηριστικὰ ἀντιπάλων[93] καθὼς καὶ μία σαφῆ εἰκόνα τῶν διάφορων ἐπιπτώσεων τῶν πολέμων στὸν πληθυσμό, τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῆς ἰδεολογίας ποὺ προβάλλεται (ἢ καὶ ἐπικρατεῖ) γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀντιπάλων εἴτε στὸ πεδίο τῆς μάχης εἴτε στὸ διπλωματικὸ πεδίο.

2. Ὁ πόλεμος εἶναι γιὰ τὸ Βυζάντιο μία σχεδὸν καθημερινή, θὰ λέγαμε, πραγματικότητα. Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι συναντᾶμε τόσες συχνὲς ἀναφορές του ἀκόμα καὶ σὲ κείμενα ἀνθρώπων τῆς ἀνώτερης ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, οἱ ὁποῖοι εἴτε προσπαθοῦν νὰ συμμετάσχουν ἐνεργὰ στὴν ἄμβλυνση τῶν ἐπιπτώσεών του γιὰ τὸ ποίμνιό τους (π. χ. στὴν ἐξαγορὰ αἰχμαλώτων, τὴν κατάπαυση διώξεων Χριστιανῶν –ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ–, στὴν ἀποτροπὴ ἐπιβολῆς βαρειῶν ποινῶν σὲ στασιαστὲς –ὅπως ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους–, τὴν ἐπίτευξη εἰρήνης ἢ ἀντίθετα συμμαχίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐχθρῶν, ὅπως ὁ Νικόλαος Μυστικὸς πάλι μὲ τὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Καθολικὸ τῶν Ἀρμενίων), εἴτε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐπαινοῦν τὶς ἀνδραγαθίες στὸν πόλεμο, προτρέπουν στὴ διεξαγωγή του μὲ θάρρος καὶ πίστη στὸν Θεό, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιὰ μὴ Χριστιανοὺς ἀντιπάλους (ἐπιστολὴ Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν στρατηγὸ Λογγιβαρδίας, Θεοφύλακτου Ἀχρίδος πρὸς τὸν Γρηγόριο Ταρωνίτη), χαίρονται γιὰ τὰ τρόπαια τῆς νίκης.

3. Ἡ εἰρήνη ἀποτελεῖ ἰδανικὴ κατάσταση· ὁ πόλεμος πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, ἐφ' ὅσον μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ εἰρήνη μὲ τὴ διπλωματία. Γίνεται ὅμως ἀπαραίτητος, ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ πρέπει νὰ ὑπερασπισθοῦν τὰ δικαιώματα τῆς Αὐτοκρατορίας ὡς διαδόχου τῆς Ρωμαϊκῆς, ἄρα εἶναι στὴν οὐσία ἀμυντικὸς καὶ τὸ μέσον ποὺ θὰ ὁδηγήσει τελικὰ στὴν εἰρήνη.

93. Ὁ ὄγκος τοῦ ὑλικοῦ καὶ ὁ περιορισμένος χῶρος δὲν μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀξιολογήσω αὐτὴ τὴ συμβολὴ τῶν ἐπιστολῶν καὶ ὁμιλιῶν τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰ. Ἔτσι περιορίστηκα στὴν ἰδεολογικὴ προσέγγιση.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ- ΚΟΚΚΙΝΗ

Η ΕΠΙΔΕΙΞΗ ΑΝΔΡΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΤΟΥ 11ου ΚΑΙ 12ου ΑΙ.

Η μνεία πολεμικών γεγονότων και η περιγραφή συγκεκριμένων επεισοδίων μιας μάχης δεν είναι καθόλου σπάνιο χαρακτηριστικό των βυζαντινών αφηγηματικών πηγών. Επίσης αρκετά συχνή είναι και η ονομαστική μνεία προσώπων που διεδραμάτισαν κύριο ρόλο στα επεισόδια αυτά είτε ως επικεφαλής των αντιμαχόμενων μερών είτε ως δράστες κάποιας αξιομνημόνευτης πράξης. Και, βεβαίως, μάλλον αναπόσπαστο στοιχείο μιας τέτοιας περιγραφής είναι μια, έστω σύντομη, αναφορά στους αντίπαλους στρατούς που καθοδηγούμενοι από τους αρχηγούς τους αγωνίστηκαν με στόχο την τελική νίκη.

Για το πώς όμως αγωνίστηκαν κάθε φορά οι άνθρωποι αυτοί, επώνυμοι και ανώνυμοι, για τη συμπεριφορά τους δηλαδή στο πεδίο της μάχης και γενικά την προσωπική συμβολή τους στην έκβαση ενός πολέμου, δεν παρέχονται πάντοτε άμεσες και επαρκείς πληροφορίες από τους βυζαντινούς ιστορικούς, αν και θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το αποτέλεσμα και μόνον μιας μάχης ή ενός πολέμου αποτελεί έμμεση μαρτυρία για την πολεμική ικανότητα όσων έλαβαν μέρος. Εν τούτοις, καθώς οι ιστορικοί θριαμβολογούν για μια λαμπρή νίκη ή σημειώνουν με θλίψη την ήττα του βυζαντινού στρατού, προσπαθούν να αποδώσουν και στον ανθρώπινο παράγοντα –πλην του θεϊκού[1] και των γενικότερων συνθηκών– μερίδιο της ευθύνης για το αποτέλεσμα μιας αναμέτρησης με τον εχθρό, αλλά και να καταγράψουν λεπτομέρειες, που προφανώς θεωρούν σημαντικές, αν και δεν έχουν πάντοτε ιδιαίτερη επίπτωση στην τελική έκβαση της σύγκρουσης.

Σ' αυτές ακριβώς τις απόπειρες κριτικής αντιμετωπίσεως των συμβάντων μέσα στα ιστορικά έργα εντοπίζονται ορισμένα στοιχεία χαρακτηρισμού των συμμετεχόντων ως ικανών ή ανίκανων αρχηγών και πολεμιστών, ως «καλών» ή

1. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του A. Kazhdan σχετικά με τον τρόπο που αντιμετωπίζουν το θέμα της επεμβάσεως της μοίρας και της θείας πρόνοιας οι Νικήτας Χωνιάτης και Ιωάννης Κίνναμος –και γενικότερα οι άλλοι ιστορικοί του χριστιανικού Μεσαίωνα: A. Kazhdan (σε συνεργασία με τον S. Franklin), *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1984 (= Kazhdan, *Studies*), *Niketas Choniates and Others: Aspects of the Art of Literature*, σελ. 271 και 273 κ. εξ.

«κακών» στρατιωτών. Η ένταξη των στοιχείων για τον 11ο αι. και το μεγαλύτερο μέρος του 12ου αι. (-1180) σε κάποιες τρόπον τινά «κατηγορίες», με βάση κυρίως την ιδιότητα των προσώπων στα οποία αφορούν οι κρίσεις αυτές και των γεγονότων που δικαιολογούν ή δεν δικαιολογούν τη γνώμη που εκάστοτε εκφέρει ο ιστορικός[2], θα επιτρέψει τη διατύπωση ορισμένων γενικών παρατηρήσεων, πιθανόν χρήσιμων για μελλοντική ευρύτερη διερεύνηση του θέματος.

— Περιγράφοντας τις σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγάρων την εποχή του Βασιλείου Β΄ οι ιστορικοί αναφέρονται και στην απόπειρα του αυτοκράτορα να περάσει το 1014 από την Κλεισούρα του Κλειδίου, όπου όμως ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Σαμουήλ είχε τοποθετήσει *φύλακας ἀξιοπρεπεῖς*, οι οποίοι *ἀντεῖχον γενναίως* και τράπηκαν σε φυγή μόνο όταν τους αιφνιδίασε ο στρατηγός Νικηφόρος Ξιφίας. Ο ίδιος ο Σαμουήλ διέφυγε τη σύλληψη με τη βοήθεια του γιου του Γαβριήλ Ρωμανού *γενναίως ὑποδεξαμένου* τους επιτιθεμένους. Ο διάδοχος αυτός του Σαμουήλ, που ως γνωστόν πέθανε λίγο μετά, χαρακτηρίζεται ως *ῥώμῃ καὶ ἰσχύι τοῦ πατρὸς ὑπερέχων, φρονήσει δὲ καὶ διανοίᾳ πολλῷ λειπόμενος*[3].

— Αναφερόμενοι αργότερα σε μάχη *φρικαλέα* και «καταπληκτική» επί της βασιλείας Ιωάννη του Κομνηνού (1122) σημειώνουν ότι οι Πετσενέγοι (*Σκύθαι*) *γενναίως* υποδέχθηκαν το *ἡμέτερον στράτευμα καὶ ἔργα χειρὸς ἀνδρείας ἐδείκνυον*, αλλά και οι Ρωμαίοι πολέμησαν με στόχο τη νίκη ή το θάνατο (*ὡς ἡττήσοντες ἢ θανούμενοι*). Ο δε επικεφαλής του στρατού αυτοκράτορας αποδείχθηκε *ἀγαθὸς σύμβουλος* και πρώτος εκτελεστής των πράξεων που οδήγησαν σε *νίκην περιφανῆ*, δεδομένου ότι σημειώθηκε των εχθρών *τροπὴ καὶ φυγὴ ἀκλεὴς καὶ εὐθαρσὴς* καταδίωξή τους (*ἐπιδίωξις*) από τους Ρωμαίους[4].

— Την άνοιξη του 1138 ο ίδιος αυτοκράτορας εκστρατεύει στη Μικρά Ασία και πολιορκεί το φρούριο Βακά της Κιλικίας. Οι υπερασπιστές του αγωνίζονταν όλοι *ἀκαταπλήκτως*, αλλά ιδιαιτέρως διακρίνεται ένας Κωνσταντίνος, από σημαντική Αρμενική οικογένεια και ανώτερος *πολλῶν χειρὸς γενναιότητι*, ο οποίος μάλιστα εξυβρίζει τον αυτοκράτορα. Βασιζόμενος δε στη *ῥώμη* του και *κομπάζων* για το «δραστήριον τῆς φύσης του», προκαλεί με αναίδεια τη διεξαγωγή μονομαχίας (*μοναθλίαν*). Ως *ἀντίμαχος ἀξιόμαχος ἐκ τῶν ἀλκίμων στρατιωτῶν* της βυζαντινής πλευράς προκρίνεται ο Ευστράτιος από το τάγμα των

---

2. Όλα τα δεδομένα που εξετάσθηκαν εδώ αφορούν σε συμβάντα αμυντικών ή επιθετικών πολέμων του Βυζαντίου και όχι σε εμφύλιες συγκρούσεις, διότι θεώρησα ότι η επίδειξη ανδρείας ή δειλίας ακολουθεί στη δεύτερη περίπτωση μια διαφορετική λογική.

3. Σκυλίτζης, σελ. 348.17 - 349.34, 46-48. Πρβλ. Ζωναράς, σελ. 563.3 - 564.11.

4. Χωνιάτης, σελ. 14.63 - 15.80 και 84-86, 16.2-3 κ.εξ., 11. Πρβλ. Κίνναμος, σελ. (7.16-) 8. 1-5.

Μακεδόνων. Ο Κωνσταντίνος, διαθέτων *σώματος μέγεθος* και όντας *θαρσαλέος πολεμιστής*, επιτίθεται με «οιστρώδη προπέτεια», ενώ ο Ευστράτιος, παρά τις προτρεπτικές φωνές των Ρωμαίων, σηκώνει επανειλημμένως το σπαθί του πριν να καταφέρει ένα μόνο καίριο κτύπημα που στερεί τον Κωνσταντίνο από την ασπίδα του. Και τότε, ενώ οι Βυζαντινοί αλάλαζαν με μεγάλη έκπληξη, ο Αρμένιος εμπιστεύθηκε τη σωτηρία του στα πόδια του (*ποσὶ τὴν σωτηρίαν ἐπρίατο*), όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται η φυγή του. Ο αυτοκράτορας θέλησε να πληροφορηθεί γιατί ο Ευστράτιος δίστασε τόσο να κτυπήσει τον αντίπαλο (*ὅ τι δρῶν καὶ διανοούμενος*) και ακούγοντας απ' αυτόν ότι σκοπός του ήταν με μια σπαθιά να διαπεράσει και την ασπίδα και τον Αρμένιο, «εθαύμασε» τόσο ώστε τον αντάμειψε με «μέγιστες δωρεές»[5].

— Στη σύγκριση του Σουλτάνου του Ικονίου Kilidj Arslan Β΄[6] με τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό τονίζεται μια σημαντική διαφορά τους. Ο Τούρκος ηγεμόνας ποτέ δεν προΐστατο του στρατού του κατά την ώρα της μάχης παραμένοντας προφυλαγμένος, ως *προμηθευτικὸς καὶ βουλευτικός*, σε αντίθεση με τον Μανουήλ, ο οποίος *γενναίαν ἔχων τὴν φύσιν* ήταν *ὀξύρροπος* κατά τον πόλεμο και *τὰς διὰ χειρὸς πράξεις δραστήριος* (και συχνά πρώτος ορμούσε πάνω στ' άλογό του κατά των εχθρών)[7].

— Εναντίον των Τούρκων έστειλε (πριν από το 1179) ο Μανουήλ Κομνηνός τον Ανδρόνικο Άγγελο, άλλα σημαντικά πρόσωπα (*τῶν ἐπὶ δόξης Ῥωμαίων*) και τον Μανουήλ Καντακουζηνό, *ἄνδρα περὶ τὰς πράξεις ἀγαθὸν καὶ γενναῖον*. Ο Ανδρόνικος, *κούφως ὡπλισμένην ἔχων τὴν στρατιάν, οὐ γενναῖον δέ τι δράσας οὐδ' ἄξιον τοῦ τοσούτου στρατεύματος*, που διοικούσε, αφού ασχολήθηκε μόνον με αρπαγές κοπαδιών και με λίγους Τούρκους βοσκούς *περιδεὴς* αποχώρησε. Και, όταν κατά τη διάρκεια της νύκτας αντελήφθη κάποιους εχθρούς, μη γνωρίζοντας πόσοι ήσαν, ανέβηκε στο άλογό του και «με χέρια, πόδια και φωνές» το έκανε να τον μεταφέρει ταχύτατα όσο πιο μακριά γινόταν[8]. Το αποτέλεσμα ήταν να ταραχθεί ο στρατός (από *τὴν ἀθρόαν τοῦ ἡγεμόνος ἀφάντωσιν*) και να διαλυθεί τρεπόμενος σε φυγή *σὺν οὐδενὶ κόσμῳ* εγκαταλείποντας προμήθειες και αιχμαλώτους. Και θα γινόταν μεγάλη καταστροφή, συνεχίζει ο ιστορικός, εάν ο Μανουήλ Καντακουζηνός δεν αναχαίτιζε τους «δραπέτες». Ο αυτοκράτορας έφερε βαρύτατα την *ἀκλεᾶ φυγὴν* του Ανδρονίκου και παρ' ολίγον να

5. Ο Κωνσταντίνος με την πτώση του φρουρίου συλλαμβάνεται (*δορυάλωτος*) και, ενώ αποστέλλεται με τριήρη στην Κωνσταντινούπολη, *τολμητίας ὢν καὶ θερμουργὸς* κατορθώνει να διαφύγει, αλλά μόνον για λίγο. Χωνιάτης, σελ. 22.76 - 23.92, 6, 10 - 24.15 - 24, 30 - 47.

6. *Κλιτζασθλάν(ης)*, κατά τον ιστορικό: βλ. Χωνιάτης, Index, σελ. 45.

7. Χωνιάτης, σελ. 175.39 - 176.48. Για τα γεγονότα πρβλ. και Κίνναμος, σελ. 291.8 - 294.5.

8. Προς την πόλη Χώνες αρχικά και τη Λαοδίκεια Φρυγίας κατόπιν (Χωνιάτης, σελ. 196.56 - 58).

αποφασίσει να τον «εκφαυλίσει» ανά τις οδούς της Πόλης ενδεδυμένο με *γυναικείαν στολήν*. Δεν το έκανε όμως σκεπτόμενος τη συγγένειά τους και το γεγονός ότι ελάχιστοι στρατιώτες σκοτώθηκαν[9]. Ουδείς λοιπόν «αρίστευσε» κατά την εκστρατεία αυτή, σημειώνει ο ιστορικός, και παραθέτει, για να τονίσει το γεγονός, τα επεισόδια ενός Τούρκου που φόνευσε πολλούς Ρωμαίους και ενός λευίτη, *ἀνδρείου, ὁ ὁποῖος* ονείδιζε τους «δραπέτες», που έφευγαν κυνηγημένοι από ανύπαρκτους διώκτες[10].

*

Θα ήταν μάλλον «δελεαστική» η παράθεση και άλλων, «διά στόματος» των ιστορικών, αφηγήσεων, αλλά θα πρέπει να προχωρήσουμε σε συνολική θεώρηση των δεδομένων.

Επομένως:

Ι. Διαπιστώνουμε ότι

α. Οι βυζαντινοί ιστορικοί της εποχής ασχολούμενοι με την εξιστόρηση των συχνών πολέμων μεταξύ Βυζαντίου και γειτόνων του ή *βαρβάρων*[11] επιδρομέων αναφέρονται ευθέως και με κριτική διάθεση στις στρατιωτικές αρετές και την ομαδική και προσωπική επίδοση των εμπολέμων. Η ιδιαίτερη χροιά και η συχνότητα αυτών των αναφορών εξαρτάται βεβαίως από το ύφος και τη γενικότερη ιδεολογική θεώρηση γεγονότων και κυρίως χαρακτήρων από τον ιστορικό[12].

---

9. Χωνιάτης, σ. 195.39 - 40, 42 - 43, 48 - 196.61.

10. Χωνιάτης, σελ. 196.73, 75 κ. εξ.-197.90-91 κ.εξ., 5-6. Πρόκειται για συγγενή του, όπως ο ίδιος ο Χωνιάτης αναφέρει –και ίσως αυτό δικαιολογεί «αποκλειστικότητα» πληροφοριών.

11. Βλ. για τον όρο *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991 (= *O.D.B.*), τόμ. 1, σελ. 252-253, και εδώ πιο κάτω, σημ. 82.

12. Οι διαφορές μεταξύ των ιστορικών της εποχής, ιδίως των Μιχαήλ Ατταλειάτη και Μιχαήλ Ψελλού, ως προς την αξιολόγηση ενός προσώπου –και μάλιστα αυτοκράτορα– με βάση την (προσωπική) πολεμική ανδρεία έχουν επισημανθεί και εκτενώς συζητηθεί από τον A. Kazhdan: Kazhdan, *Studies -The Social Views of Michael Attaleiates* (= *Attaleiates*), σελ. 38-39, και A. P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Μπέρκλεϊ - Λος Άντζελες, University of California Press, 1985 (= Kazhdan - Epstein, *Change) (Popular and Aristocratic Cultural Trends - The Creation of an Aristocratic Ideal - Image of the Ideal Ruler)*, σελ. 104-116. Επίσης πρβλ. τις παρατηρήσεις του A. Kazhdan ότι ο μεν Νικηφόρος Βρυέννιος εμφανίζεται ως ο θερμότερος υποστηρικτής της στρατιωτικής αριστοκρατίας διηγούμενος στην ουσία τις ηρωικές της πράξεις, ενώ ο Μιχαήλ Ατταλειάτης ενδιαφέρεται για την πολιτική αριστοκρατία περισσότερο απ᾽ όσο για τη στρατιωτική και μάλιστα ούτε καν κατονομάζει στρατιωτικούς διοικητές (Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 47, 48 και 66)· επικεντρώνεται όμως το ενδιαφέρον του ιστορικού αυτού στη μερίδα της πολιτικής αριστοκρατίας που κλίνει προς τη στρατιωτική υπηρεσία (σελ. 57), χωρίς βεβαίως να εκπροσωπεί τα συμφέροντα της στρατιωτικής αριστοκρατίας (*ό. π.*, σελ. 63), τους σημαντικούς εκπροσώπους της οποίας δεν αντιμετωπίζει με ενθουσιασμό (σελ. 66). Παρόμοια αισθήματα τρέφει ο Ατταλειάτης για τους στρατιώτες γενικά, αν και θεωρεί το στρατό απαραίτητο για το κράτος (*ό. π.*, σελ. 68). Γενικά η θέση του, κατά τον A. Kazhdan, είναι μάλλον περίπλοκη, δεδομένης τόσο της

β. Οι πηγές κρίνουν πρώτον τη δυνατότητα καλής επιδόσεως ενός εκστρατευτικού σώματος στον πόλεμο, που εξαρτάται βεβαίως από την προετοιμασία της εκστρατείας και την ικανότητα των απλών στρατιωτών, αλλά κυρίως από τα προσόντα του ευρισκόμενου επικεφαλής των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Και δεύτερον, κρίνουν στρατό και αρχηγούς ως φυσική παρουσία την ώρα της μάχης.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται κρίσεις γενικές και εκ πρώτης όψεως «αυθαίρετες», εφ' όσον δεν ερμηνεύονται άμεσα. Αφορούν σε πρόσωπα σχεδόν πάντοτε σημαντικά και γνωστά και βασίζονται προφανώς στη φήμη που αυτά έχουν ήδη αποκτήσει από προηγούμενη δραστηριότητα στο πεδίο της μάχης, απηχούν δηλαδή τη διάχυτη περί των στρατιωτικών αρετών τους αντίληψη[13]. Σχετικές αξιολογήσεις παρατίθενται με διάφορες ευκαιρίες:

1) Αυτοκρατόρων και ηγεμόνων[14]

— Όταν δικαιολογείται η ανάρρηση στο θρόνο του Ισαακίου Κομνηνού: *δόξαν παρεσχηκὼς ἀνδρείας καὶ πεῖραν πολεμικῆς γενναιότητος* (γι' αυτό και *σπαθηφόρος* απεικονίζεται στο βασιλικό νόμισμα)[15], χωρίς να βασισθεί μόνον στο Θεό, αλλά και στην *ἰσχὺν* του και την *περὶ πολέμους ἐμπειρίαν*[16]. Ενώ για το διάδοχό του Κωνσταντίνο Δούκα θεωρείται ότι δεν περιλαμβάνονταν στα προσόντα του τα «στρατηγικά πλεονεκτήματα και τα στρατιωτικά ανδραγαθήματα»[17].

έχθρας του προς τους στρατιωτικούς όσο και της πλήρους εκ μέρους του αποδοχής του αριστοκρατικού στρατιωτικού ιδεώδους (*ό. π.*, σελ. 85· πρβλ. εδώ πιο κάτω, σημ. 67). Τα σχόλια του Ατταλειάτη για μέλη της στρατιωτικής αυτής αριστοκρατίας διατηρεί με κάποιες παραλείψεις και ελάχιστες προσθήκες και ο Συνεχιστής του Σκυλίτζη (*ό. π.*, σελ. 66). Ο Σκυλίτζης επίσης έχει ως ήρωα ένα στρατιωτικό αξιωματούχο (τον Κεκαυμένο, βλ. πιο κάτω και σημ. 38), ο οποίος «υποσκιάζει ακόμη και αυτοκρατορικές μορφές» (Kazhdan - Epstein, *Change*, σελ. 105). Ο δε Ιωάννης Ζωναράς υποστηρίζει το στράτευμα, αλλά δεν συμπαθεί τους αρχηγούς του, τη στρατιωτική αριστοκρατία δηλαδή (Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 60-61), μη αποδεχόμενος ούτε το αριστοκρατικό στρατιωτικό ιδεώδες (*ό. π.*, σελ. 85). Πρβλ. γενικότερα τη θεωρία του A. Kazhdan για «αριστοκρατικοποίηση» του στρατιωτικού λειτουργήματος, όπως την αναπτύσσει στο γνωστό του έργο του 1974 (βλ. Irène Sorlin, «Publications Soviétiques sur le XIe siècle - A. P. Kazhdan, *Social'nyj sostav gospodstvujuščego klassa Vizantii XI-XII vv.*, Moscou 1974», *Travaux et Mémoires* 6 [1976], σελ. 378). Βλ. και την υποσημείωση 14, πιο κάτω.

13. Πρβλ. τη χαρακτηριστική αναφορά για εγνωσμένης αξίας αξιωματούχο: *ὁ μάγιστρος ἐκεῖνος Βασίλειος Θεοδωροκάνος, ἀνὴρ ἐπίδοξος τὰ πολεμικὰ καὶ τὰς πράξεις ἐπιφανὴς κατά γε τὴν ἤπειρον* (Ατταλειάτης, σελ. 21.7 - 9).

14. Βλ. πιο κάτω και σημ. 67.

15. Πρβλ. και σημ. 67, πιο κάτω.

16. Συν. -Σκυλίτση, σελ. 103.1-4 και 110.20-22, όπου ο ίδιος αυτοκράτορας κρίνεται και πάλι, στο τέλος της βασιλείας του: *Ἦν δὲ ὁ βασιλεὺς τὸ ἦθος στάσιμος, τὴν ψυχὴν ἐπιεικής, τὴν γνώμην ὀξύς, τὴν χεῖρα δραστήριος, τὴν σύνεσιν ἕτοιμος, στρατηγικώτατος τὰ πολέμια, τοῖς ἐχθροῖς φοβερός, τοῖς περὶ αὐτὸν εὐμενής...* .

17. Συν. -Σκυλίτση, σελ. 112.4-5.

— Ως αυτοκράτορας ο Νικηφόρος Βοτανειάτης είναι ιδιαίτερα αγαπητός αφού όλοι γνωρίζουν *αὐτοῦ τὸ γένος περιφανὲς καὶ πρὸς τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνας ἐπίδοξον... καὶ αὐτὸν παραπλησίαν ἔχοντα τῷ γένει τὴν γνώμην καὶ τὴν ἀνδρείαν*[18]. Στο ιστορικό κείμενο ακολουθεί σαφέστερη αναφορά στις πολεμικές ικανότητές του: *οὐδεὶς γὰρ πόλεως ἀγωνιστικὸς καὶ βαρὺς εἶχεν αὐτὸν ἔξω τῶν ἐπ' αὐτῷ ἀνδραγαθημάτων*[19]. Δεν υπάρχει επομένως θέμα συγκρίσεως με τον προκάτοχό του στο θρόνο Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα *δειλὸν ὄντα καὶ «τὴν ἑαυτοῦ σκιὰν ὑποπτήσσοντα»*[20].

— Οι Κωνσταντινουπολίτες *ἀσμένως* υποδέχονται το 1143 τον Μανουήλ Κομνηνό ως διάδοχο του Ιωάννη, αφού ο νέος βασιλεύς[21] είχε ήδη αποδειχθεί *πολεμικὸς καὶ φιλοκίνδυνος κἂν τοῖς δεινοῖς ἀκατάπληκτος καὶ μεγαλόφρων καὶ πρὸς μάχας τελῶν ὀξύρροπος*[22] – *καὶ* μάλιστα *τοῦ πατρὸς Ἰωάννου φιλοκινδυνότερος*[23].

2) Αξιωματούχων – αρχηγών εκστρατειών

— Προτιθέμενος ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος να εκστρατεύσει στη Σικελία, το 1025, *προέπεμψε μετὰ δυνάμεως ἁδρᾶς* έναν από τους πιστότερους ευνούχους του, τον Ορέστη, ο οποίος όμως *ἀπείρως ἔχων περὶ τὰ πολεμικὰ καὶ ἀτέχνως ἐπιχειρῶν*, «ἀφελής» και «κακός», έγινε αιτία καταστροφών τόσο για το

18. Ατταλειάτης, σελ. 255.9 -113. Βλ. και σελ. 302.15. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 28 και 38, σχετικά με τις κρίσεις του Ατταλειάτη για τον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη και τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, καθώς και την ερμηνεία της επιλογής του Βοτανειάτη από τον ιστορικό αυτό ως «ιδανικού ήρωα», τον οποίο θερμότατα υποστηρίζει στο κείμενό του (*ό. π.*, σελ. 67, 83 και 85-86). Στην εμφανή αυτή προτίμηση του Ατταλειάτη, ως μεροληψία, αναφέρεται και ο J.-Cl. Cheynet, «La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 29-30 (1991), σελ. 69 (= Cheynet, «Politique»).

19. Ατταλειάτης, σελ. 255.14 - 15.

20. Βρυέννιος, σελ. 213.(9 -)10.

21. *...μειράκιον ἔτι, πρώτως ἄρτι γενειάζων...* (Κίνναμος, σελ. 29.5 - 6).

22. Χωνιάτης, σελ. 50.69 -70, 73 - 51.75.

23. Χωνιάτης, σελ. 53.35 - 40. Επ' ευκαιρία συμπλοκής με Τούρκους το 1146 κοντά στο Φιλομίλιον αναφέρεται και πάλι ως *φοβερὸς τὰς πράξεις καὶ εὔτολμος*. Πρβλ. και το χαρακτήρα του Μανουήλ σε σχέση με τον Σουλτάνο, όπως περιγράφηκε πιο πάνω. Ακριβώς εξαιτίας αυτής της ανδρείας του ο Χωνιάτης, στο έργο του οποίου ο Μανουήλ είναι (μαζί με τον Ανδρόνικο Κομνηνό) ο ένας από τους δύο κύριους ήρωες, δικαιολογεί τις αποτυχίες του, όπως σημειώνει ο A. Kazhdan, επικαλούμενος τα λόγια του ίδιου του ιστορικού και διαφωνώντας με τον F. Tinnefeld. Βλ. Kazhdan - Epstein, *Change (Man in Literature and Art - Impersonal to Personal)*, σελ. 226, και Χωνιάτης, σελ. 100.(40-) 43-45: *τί πρὸς τὸν ἠγωνισμένον εἴπῃ τις ἂν καὶ οὕτω προθύμως ἡμιλλημένον...;* Πρβλ. F. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie*, Μόναχο 1971, σελ. 162. Βλ. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, σελ. 434 και 448-449, όπου ειδικότερα για την ανδρεία του αυτοκράτορα και τις ομοιότητες και διαφορές με τον πατέρα του.

στρατό του όσο και για τη νέα *ἀξιόμαχον δύναμιν* που στάλθηκε από τον Ρωμανό Αργυρό το 1030[24].

— Οι πηγές μνημονεύουν, το 1047, και *δέκα στρατηγοὺς ἀπὸ τῶν εὐγενεστάτων καὶ συνετωτάτων καὶ ἐπ' ἀνδρείᾳ μεμαρτυρημένων Σαρακηνῶν*[25], ενώ σημειώνεται, με αρνητικό προφανώς τρόπο, ότι ο Κωνσταντίνος Μονομάχος έθεσε επικεφαλής των *ἑῴων ταγμάτων* και εκστρατείας τον *εὐνοῦχον Νικηφόρον*, παλαιόν *ἱερέα*, τιμώντας τον ως *ῥαίκτορα καὶ στρατοπεδάρχην*, όχι επειδή ήταν *δραστήριος καὶ ἐνεργὸς τὰ πολεμικά, ἀλλ' ἐπειδὴ* είχε την *εὔνοιαν* του βασιλέως[26].

— Αντίθετα ο Χατατούριος, δουξ Αντιοχείας επί Ρωμανού Διογένους, είναι μεταξύ όσων χαρακτηρίζονται θετικά –άνδρας *γενναῖος καὶ πολλὰ ἐπιδειξάμενος τὰ τῆς ἀρετῆς προτερήματα*[27].

3) Στρατιωτικών σωμάτων

— Ικανό παράδειγμα αξιόμαχης και πολυπληθούς δύναμης, που αποτυγχάνει παντελώς λόγω ανικανότητας του αρχηγού, ας θεωρηθεί εκείνη των Βυζαντινών στη Σικελία υπό τον Ορέστη[28].

— Τον Απρίλιο του 1138[29] οι υπερασπιστές της μικρής πόλης Πιζά δείχνουν μεγάλη *γενναιότητα* και αρχικά αποκρούουν τους Ρωμαίους, που δεν μπορούν να αντισταθούν στο *μανικὸν πάθος* και την παράλογη ορμή των *βαρβάρων*. Όταν όμως φθάνει ο αυτοκράτορας και πολιορκούνται δεχόμενοι επιθέσεις που καταστρέφουν μέρος της οχυρώσεώς τους, χάνουν και το *φρόνημά* τους. Έτσι *οἱ τολμητίαι καὶ φυσῶντες τὰ ἄμετρα, εἰς δειλίαν* κατέληξαν και, έχοντας μοναδικό πλέον μέλημα τη ζωή τους, συνθηκολογούν με τον Ιωάννη Κομνηνό[30].

— Αξιομνημόνευτη περίπτωση είναι και η αποτυχία του Νικηφόρου Βοτανειάτη, ως δουκός Αντιοχείας, στην αντιμετώπιση τουρκικών επιδρομών, διότι αρχικά μεν του έδωσαν *στράτευμα ἀξιόλογον*, το οποίο όμως διασκορπίσθηκε εφόσον από *φειδωλίαν καὶ γλισχρότητα* παρασχέθηκε στους στρατιώτες μόνον μέρος του *ὀψωνίου*. Κατόπιν δε του παρεχώρησαν ως στρατό, δαπανώντας βέβαια ελάχιστα και πάλι χρήματα, *νεολαίαν τινὰ βραχεῖαν*, που μόλις είχε «ξεπηδήσει» από τα πατρικά σπίτια. Οι νέοι αυτοί είχαν μεν την προθυμία της

24. ...*οὐδέν τι γενναῖον δρᾶσαι ἴσχυσεν* (ο στρατός) *ἀφελείᾳ καὶ κακότητι τοῦ στρατηγοῦ* (Σκυλίτζης, σελ. 368.82-84, 383.97- 384.10). Πρβλ. και Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σελ. 123 και σημ. 4 (= Ahrweiler, *Mer*).

25. Σκυλίτζης, σελ. 444.30-31, και Βρυέννιος, σελ. 93.1- 5. Πρβλ. Ζωναράς, σελ. 635.9 -11.

26. Σκυλίτζης, σελ. 464.13-19.

27. Συν.- Σκυλίτση, σελ. 138. 11-13. Ατταλειάτης, σελ. 136.23-137.2.

28. Βλ. πιο πάνω σελ. 244.

29. Για τα γεγονότα βλ. Κίνναμος, σελ. 19.8 - 21.2.

30. Χωνιάτης, σελ. 27.10 - 28.25.

δράσης *ἀπονοίᾳ νεωτερικῆς θρασύτητος στρατηγούμενοι*, αλλά όντας *ἀπειροπόλεμοι καὶ ἄφιπποι καὶ σχεδὸν ἄοπλοι καὶ γυμνοὶ* και μη έχοντας ούτε καν *τὸν ἡμερήσιον ἄρτον*, κατέληξαν να πάθουν πολλά *ἀνήκεστα* και να επιστρέψουν *δυσκλεῶς* στην περιοχή τους[31].

Θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ και τις περιπτώσεις κατά τις οποίες προτρέπονται οι στρατιώτες να επιδείξουν θάρρος κατά την πολεμική σύγκρουση που επακολουθεί. Οι σχετικές αναφορές από τους ιστορικούς[32] με την παράθεση συχνά και των γνωστών δημηγοριών δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία για το θέμα που εξετάζουμε εδώ, παρά μόνον ως δείγμα των προθέσεων και σκέψεων ενός στρατιωτικού αρχηγού.

Αναφέρονται επίσης ορισμένες φορές και υποσχέσεις μελλοντικής ανταμοιβής των στρατιωτών που θα επιδείξουν θάρρος, καθώς και παροχής δώρων εκ των προτέρων[33]. Εδώ θα εντάσσαμε και κάποιες παροχές υπερβολικές, όπως τις πρόνοιες που παραχώρησε σε όλους ο Μανουήλ Κομνηνός, στις οποίες θα αναφερθώ κατόπιν.

Όταν οι ιστορικοί δεν αρκούνται σε γενικούς αφορισμούς για τη μαχητική και στρατηγική ικανότητα διαφόρων προσώπων, περιγράφουν πολεμικά γεγονότα και κρίνουν συγκεκριμένες πράξεις:

1) Η περιγραφή της αιχμαλωτίσεως του Ρωμανού Διογένη από τους Τούρκους στο Μαντζικέρτ (1071) είναι ίσως η πιο αντιπροσωπευτική για τη δράση αυτοκρατόρων στο πεδίο της μάχης. Οι εχθροί περιστοίχισαν τον βασιλέα, αλλά εκείνος δεν έπεσε αμέσως και εύκολα στα χέρια τους. Ως *στρατιωτικῶν καὶ πολεμικῶν εἰδήμων καὶ κινδύνοις προσομιλήσας πολλοῖς*, προέβαλε ισχυρή άμυνα και φόνευσε πολλούς πριν κτυπηθεί στο χέρι (*φασγάνῳ*) και χάσει το άλογό του. Πεζός συνέχισε να μάχεται. *Καμὼν ὅμως πρὸς ἑσπέραν ἁλώσιμος ... καὶ αἰχμάλωτος ὁ περιώνυμος βασιλεὺς Ῥωμαίων γίνεται*[34].

— Αλλά αξιοπρόσεκτη είναι και η περιγραφή της μονομαχίας[35] του Μανουήλ Κομνηνού, το φθινόπωρο του 1150, με τον αρχιζουπάνο των Σέρβων Βαχχίνο, που διακρίνεται για το *ἡρωϊκὸν σῶμα* του *καὶ τὰς αὐτουργοὺς χεῖρας*

31. Συν. - Σκυλίτση, σελ. 120.21 - 121.6. Η *φειδωλία* αυτή με τα τόσο κακά αποτελέσματα για τα βυζαντινά στρατιωτικά πράγματα στηλιτεύεται και στο κείμενο του Ατταλειάτη με μικρές διαφορές (Ατταλειάτης, σελ. 95.14 - 96.11), λεκτικές κυρίως, αλλά και μια σημαντική για το θέμα μας φραστική. Ο Συνεχιστής δηλαδή προτίμησε παραλλαγή λέξεων, όπως τα «*δύσιππι*» και «*ἄνοπλοι*», προσθέτοντας όμως -ως ευνόητα μάλλον- τα περί «νεωτερικῆς θρασύτητος».

32. Όπως για παράδειγμα μία από τις ομιλίες αυτού του είδους του Μανουήλ Κομνηνού το 1167 (Χωνιάτης, σελ. 152.85 - 87 κ. εξ.).

33. Συν. - Σκυλίτση, σελ. 126.12-16 (Ρωμανός Διογένης).

34. Συν. - Σκυλίτση, σελ. 150.6-12. Βλ. και Βρυέννιος, σελ. 117.15-22 (*δορυάλωτος*), όπου και σχόλια του εκδότη με σχετική βιβλιογραφία.

35. Βλ. και πιο κάτω, σημ. 46.

που φύονται από τους ώμους του. Παρ' ότι δε ο Σέρβος έπληξε τον Μανουήλ κατά πρόσωπο και έσκισε το *παραπέτασμα τοῦ κράνους* του, ο αυτοκράτορας του απέκοψε το χέρι και τον νίκησε, χαρίζοντας και στους Βυζαντινούς την ολοκληρωτική νίκη[36].

2) Διοικητές στρατού, συγγενείς αυτοκρατόρων, αξιωματούχοι

— Το 1030, κατά τη διάρκεια αραβικής επιθέσεως *συνέβη τι χαρίεν γενέσθαι*. Ουδείς *τῶν στρατηγῶν*, που κατείχαν *ἐπ' ἀνδρείᾳ το ὄνομα*, αλλά και *τῶν στρατιωτῶν*, τολμούσε να αντιμετωπίσει τους Άραβες. Καθώς όμως όλοι *ἀκλεῶς* έφευγαν, ένας *εὐνοῦχος θαλαμηπόλος* επιτίθεται *μετὰ σφοδρᾶς ὁρμῆς* και περισώζει τα υπάρχοντά του – βεβαίως όχι λόγω πολεμικής αρετής[37].

— Αντίθετα, δείγματα ιδιαίτερης γενναιότητας και έξυπνης αντιμετώπισης του εχθρού έδωσαν μεταξύ πολλών άλλων ο Καταλακών Κεκαυμένος στη Σικελία ως πρωτοσπαθάριος[38] και ως δούξ Παριστρίου-Παραδουνάβου εναντίον των Ρώσων[39], ο Απλησφάρης (Abu-l-Uswar), άρχων Τιβίου και Περσαρμενίας, παραπλανώντας τους Βυζαντινούς με δήθεν δειλές ενέργειες[40] και ο *πατρίκιος* Κωνσταντίνος Καβαλλούριος, *στρατηγὸς* Κιβυρραιωτών, σε ναυμαχία με τους Ρώσους[41].

36. Χωνιάτης, σελ. 92.36-43. Σχετικά με τον τραυματισμό του Μανουήλ στη μονομαχία αυτή με τον Σέρβο ηγεμόνα, βλ. Νόννα Δ. Παπαδημητρίου, *Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου (324-1261) κατά τη Βυζαντινή ιστοριογραφία*, Αθήνα 1996, σελ. 182.

37. Σκυλίτζης, σελ. 381.25-34. Πρβλ. Ζωναράς, σελ. 576.2 - 578.2.

38. Όταν όλη η Σικελία χάθηκε και πάλι για τους Βυζαντινούς, διασώθηκε μόνον η Μεσσήνη χάρη στον πρωτοσπαθάριο Καταλακών Κεκαυμένο, ο οποίος κατόρθωσε να νικήσει τους Άραβες με έξυπνη στρατηγική παρέχοντάς τους με τις ενέργειές του *δόκησιν δειλίας* και επομένως βεβαιότητα νίκης (Σκυλίτζης, σελ. 406.16 κ. εξ. - 407.24 κ. εξ., του οποίου ο Καταλακών είναι «ευνοούμενος» ήρωας· βλ. σχετική παρατήρηση και βιβλιογραφία σε Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 66 και σημ. 60, και Kazhdan - Epstein, *Change*, σελ. 105-106). Τη νίκη αυτή του Κεκαυμένου σημειώνει, μεταξύ άλλων, ως παράδειγμα «στρατηγικής απάτης» ο Kazhdan (*Studies - Attaleiates*, σελ. 69-71), ενώ, συγκρίνοντας την αντιμετώπιση από τους ιστορικούς του πολεμικού αυτού «όπλου», καταλήγει ότι σε αντίθεση με τον Σκυλίτζη ο Ατταλειάτης, και μέχρι ενός βαθμού ο Βρυέννιος, δεν εντυπωσιάζονται από την εξαπάτηση στον πόλεμο και προτιμούν την ευθεία και τίμια ανδρεία πρεσβεύοντας την «ιπποτική» στρατιωτική τακτική (*ό.π.*, σελ. 70-71 και σελ. 85). Βλ. και Ζωναράς, σελ. 592.14 - 594.6. Για τη «μεγαλύτερη αυτή επιτυχία της εκστρατείας του Γεωργίου Μανιάκη (1038-1040)», πρβλ. και Ahrweiler, *Mer*, σελ. 132 και σημ. 3.

39. *Γενναίως ἀγωνισάμενος* (Σκυλίτζης, σελ. 433.(27-)35). Φονεύεται τελικά *ἡρωικῶς* καὶ πάλι *ἀγωνισάμενος*, *μόνος* με λίγους υπηρέτες και συγγενείς απ' όλο τον Βυζαντινό στρατό και τους άλλους «στρατηλάτες», που πρώτοι τράπηκαν σε φυγή προ των Πετσενέγων (Σκυλίτζης, σελ. 468.41-45). Πρβλ. Ahrweiler, *Mer*, σελ. 129 και σημ. 3. Βλ. και Ζωναράς, σελ. 631.6 - 633.18.

40. *Στρατηγικώτατος ἄνθρωπος (καὶ ἔργα πολεμικὰ καὶ βουλὰς ἐχθρῶν διασκεδάσαι δυνάμενος)* γνωρίζοντας ότι δεν ήταν άξιος (*ἀξιόχρεως*) να δώσει μάχη με τις βυζαντινές δυνάμεις, έδωσε την εντύπωση ότι οι ενέργειές του ήσαν *δειλίας ἔργον καὶ ἀπογνώσεως*. Παρεπλάνησε έτσι τους Βυζαντινούς και φυσικά τους νίκησε κατά κράτος (Σκυλίτζης, σελ. 437.38.- 438.60).

41. *Γενναίως καὶ εὐρώστως μαχόμενος* φονεύθηκε (Σκυλίτζης, σελ. 432.13 - 16).

— Επίσης, η επιθετική πρωτοβουλία του Βαλδουίνου, γυναικαδέλφου του Μανουήλ Κομνηνού, εναντίον πλήθους Τούρκων κατά τη μάχη του Μυριοκεφάλου (Σεπτ. 1176) κατέληξε στον ηρωικό θάνατο του ίδιου και των ολιγάριθμων συντρόφων του (*πίπτουσιν ἅπαντες ἀλκῆς ἔργα καὶ χειρὸς γενναίας παράστημα ἐνδειξάμενοι*)[42].

— Αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση του κουροπαλάτη Μανουήλ Κομνηνού, ο οποίος ως στρατηγός αυτοκράτωρ (1070) αντιμετώπισε επίθεση Τούρκων υπό τον αποκαλούμενο Χρυσόσκουλο (δηλ. τον Arisighi/Arisiaghi). Αρχικά τους έτρεψε σε φυγή, κατόπιν αγωνίσθηκε γενναία και επί μακρόν και, όταν δεν μπορούσε πλέον να αντέξει και καθώς όλοι διασκορπίζονταν, *ὥρμησε καὶ αὐτὸς εἰς φυγὴν* και τελικά συνελήφθη. Αλλά και ως αιχμάλωτος έκανε *ἔργον ἀξιαφήγητον*, εφ' όσον κατόρθωσε να μεταβάλει τον αντίπαλό του σε φίλο των Ρωμαίων και να τον πάρει μαζί του στην Κωνσταντινούπολη[43]. Κατόπιν αυτού, αφού κατόρθωσε να νικήσει με τη δεινότητα των λόγων τον διά των όπλων νικητή, τιμήθηκε με μεγάλες δωρεές από τον αυτοκράτορα Ρωμανό Διογένη[44].

— Αντίθετα, κατά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) κατεγνώσθη *δειλία* στον μάγιστρο Νικηφόρο Βρυέννιο, διότι ο Ρωμανός Διογένης αγνοούσε τα πραγματικά γεγονότα. Κι' αυτά ήσαν ότι ο Βρυέννιος είχε αρχικά ανταποκριθεί στην αποστολή του και είχε συγκρουσθεί, χωρίς να ενδώσει, με τουρκικές δυνάμεις, τις οποίες όμως έκρινε ως πιο «ρωμαλέες» απ' ό,τι περίμενε και έτσι *φόβῳ κατασεισθεὶς* ζήτησε από τον αυτοκράτορα ενισχύσεις[45].

3) Η δράση μεμονωμένων στρατιωτών μάλλον σπάνια περιγράφεται.

— Ας θυμηθούμε όμως τον Ευστράτιο και τη μονομαχία[46] του με τον Αρμένιο Κωνσταντίνο, που αναλυτικά περιγράψαμε.

---

42. Χωνιάτης, σελ. 181.8 -13.

43. Πρβλ. Ch. M. Brand, «The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries», *Dumbaron Oaks Papers* 43 (1989), σελ. 2 και 14.

44. Βρυέννιος, σελ.101.1-103.8. Πρβλ. όμως την κάπως διαφορετική περιγραφή των γεγονότων από τον Ατταλειάτη, με έμφαση στην αποτυχία του Μανουήλ (βλ. Ατταλειάτης, σελ. 139.20 - 140.6 και 141.15 - 142.7, και πρβλ. Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 64). Βλ. και τον Συν. - Σκυλίτση, σελ. 141.21-23.

45. Συν. - Σκυλίτση, σελ. 145.16-22, και Ατταλειάτης, σελ. 154.3-14, του οποίου την αυστηρότητα απέναντι στον Βρυέννιο σημειώνει ο Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 65. Βλ. και Βρυέννιος, σελ. 110, σημ. 2-6, όπου σημειώνεται ότι ο Βρυέννιος διηγείται όλο το σχετικό επεισόδιο με εντελώς αντίθετο τρόπο από τους λοιπούς ιστορικούς.

46. Πρβλ. τη σύνδεση των μονομαχιών με τον οπλισμό από τον 9ο-10ο αι. σε σχετική αναφορά (και τεκμηρίωση σε πηγές και βιβλιογραφία) που περιλαμβάνει στη μελέτη του ο Τ. Γ. Κόλιας, «Τα όπλα στη βυζαντινή κοινωνία», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο (Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988)*, Αθήνα 1989, σελ. 474 και σημ. 38.

4) Η επίδοση του στρατού στον πόλεμο κρίνεται συχνότερα ως σύνολο ή έστω ως ομαδική παρουσία.

— Κάποτε οι στρατιώτες ενεργούν ως γενναίοι, λόγω του γενναίου αρχηγού τους (Βαλδουΐνος). Αλλά και διάλυση και φυγή του στρατού μαρτυρείται, επίσης επανειλημμένως, λόγω ανίκανου αρχηγού: Ο *πατρίκιος* Κωνσταντίνος ο Δαλασσηνός στάλθηκε να πράξει *ἀνδρικόν τι καὶ γενναῖον* κατά των επιτιθεμένων Αράβων (άνοιξη του 1030). *Ἀκόσμως* όμως διέφυγε και έγινε πρόξενος *μεγάλης συγχύσεως καὶ ταραχῆς* και τελικά ήττας και φυγής του βυζαντινού στρατού[47].

— Ακόμη, στρατιωτικά σώματα ηττώνται από υπέρτερο αριθμητικά αντίπαλο. Ή δειλιάζουν από βάρβαρη πράξη των αντιπάλων. Έτσι στη μάχη του Μυριοκεφάλου η θέα της περιφερόμενης από τους Τούρκους αποκομμένης κεφαλής του ανεψιού του Μανουήλ Κομνηνού Ανδρονίκου Βατάτζη αφαιρεί και τα τελευταία στοιχεία *γενναίου φρονήματος* από το δοκιμαζόμενο βυζαντινό στρατό[48] και προκαλεί «σύγχυση λογισμού» και *ἀθυμία* στον ίδιο τον αυτοκράτορα[49].

— Αλλά και οι Πετσενέγοι έπαψαν το 1051/52 να κάνουν επιδρομές *ἀνέτως*, επειδή τους προκάλεσε *συστολὴν καὶ δειλίαν* το εξής γεγονός: Οι λεηλατούντες τα χωριά της Μακεδονίας ομοεθνείς τους, αφού *ἀδεῶς* διασκέδασαν ένα βράδυ, κατεσφάγησαν από το στρατό των πατρικίων Βρυεννίου και Μιχαήλ του Ακολούθου[50], καθώς τους βρήκαν *κοιμωμένους καὶ ῥέγχοντας*[51].

— Ενώ μόνη η πληροφορία ότι έρχεται ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος (*"βεζεῖτε, ὁ τζέσαρ"*) έγινε πρόξενος *δειλίας καὶ ταραχῆς* μεταξύ των Βουλγάρων με αποτέλεσμα την αντιστροφή της καταστάσεως και την τελική νίκη των Βυζαντινών (1016-Κωνσταντίνος Διογένης)[52].

Πολλές φορές έπεται της μάχης ή του πολέμου επιβράβευση ατόμων που διακρίθηκαν για τις γενναίες πράξεις τους, ή, κάποτε, τιμωρία αυτών που δεν επετέλεσαν ούτε καν το καθήκον τους κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχει-

---

47. Σκυλίτζης, σελ. 380.8-11. Πρβλ. τη φυγή με τα ίδια αποτελέσματα του Ανδρονίκου Αγγέλου (βλ. πιο πάνω, σελ. 241-242 και σημ. 8-10).

48. Χωνιάτης, σελ. 182.35-39: *εἴ τι που γενναίου φρονήματος ἐπῆν εἰσέτι αὐτοῖς ἢ θυμοῦ κατὰ τῶν ἀντιπάλων ὑπολέλειπτο ζώπυρον, καὶ τοῦτο σβεσθὲν ἀφῄρητο καὶ ἀπέλιπεν αὐτοὺς τὸ πρόθυμον τέλεον ἐκ τοῦ τοὺς πολεμίους ὑπ' ὄψιν ἄγειν αὐτοῖς ἕτερον συμφορᾶς ἐπεισόδιον, αἰχμῇ περιπαρεῖσαν τὴν Ἀνδρονίκου τοῦ Βατάτζη κεφαλήν.*

49. Χωνιάτης, σελ. 182.43-48.

50. Για τους «ακολούθους» γενικά και το συγκεκριμένο Μιχαήλ πρβλ. και το σχετικό λήμμα σε *O.D.B.*, τόμ. 1, σελ. 47.

51. Σκυλίτζης, σελ. 472.50 - 473.63.

52. Σκυλίτζης, σελ. 356.44 - 46 κ. εξ.

ρήσεων. Οι αποδέκτες της δικαιολογημένης αυτής εύνοιας ή οργής του αυτοκράτορα δεν είναι μόνον αξιωματούχοι αλλά και απλοί στρατιώτες:

1) Ως άμεση επιβράβευση, δηλαδή αμέσως μετά την τέλεση συγκεκριμένης ανδραγαθίας, θα θεωρήσουμε παροχές («δώρα», «φιλοτιμίες», «ευεργεσίες») όπως εκείνη προς το γενναίο μονομάχο Ευστράτιο.

— Χαρακτηριστική είναι και η σχετική διήγηση για τον Ρωμανό Διογένη ως δούκα ακόμη Σαρδικής. Έχοντας τον τίτλο του πατρικίου ζήτησε από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δούκα την τιμή του βεστάρχη και έλαβε την απάντηση *«δεικνύων ἔργα ἀπαίτει μισθούς»*[53]. Όταν όμως κατατρόπωσε τους Πετσενέγους και *τρόπαιον μέγιστον ἐστήσατο*, τιμήθηκε με τον τίτλο που επιζητούσε, ακούγοντας και τη γνωστή βασιλική παραδοχή *«οὐκ ἐμὸν δῶρον, ὦ Διόγενες, τοῦτο ἀλλὰ τῆς οἰκείας ἀρετῆς καὶ ἀνδραγαθίας»*[54].

2) Ως έμμεση ή διαρκή επιβράβευση, δηλαδή παρεχόμενη σε στρατιώτες γενικά ανδρείους, οι οποίοι δεν τη στερούνται παρά μόνον στην περίπτωση που ίσως πράξουν κάτι πραγματικά άνανδρο, θα πρέπει να θεωρήσουμε και την παραχώρηση μιας *πρόνοιας*. Η επιβεβαίωση έρχεται δια γραφίδος Νικήτα Χωνιάτη. Εάν δεχθούμε ως αξιόπιστη –και πράγματι αναφερόμενη στο θεσμό αυτό– τη μαρτυρία του για ευρεία παραχώρηση προνοιών σε στρατιώτες από τον Μανουήλ Κομνηνό, τότε πρέπει να πιστέψουμε ότι και οι εκ μέρους των *πρώην βασιλέων* παραχωρούμενες «δωρεές παροίκων» ήταν επίσης πρόνοιες που δικαιούνταν όμως μόνον οι ήρωες πολέμου (*συγκόψαντες πολλοὺς ἐχθρούς*)[55].

3) Τιμωρίες δειλών, αλλά σημαντικών, προσώπων μνημονεύονται μερικές φορές στις πηγές.

— Οι Μιχαήλ Ιασίτης βέστης, άρχων Ιβηρίας, και Νικόλαος πρόεδρος και δομέστικος των σχολών, παρακοιμώμενος του Κωνσταντίνου Μονομάχου, στερούνται των αξιωμάτων τους ως υπεύθυνοι της ήττας των Βυζαντινών στο Ανίον (1045)[56].

Η τιμωρία μπορεί να φθάνει μέχρι τη διαπόμπευση, όπως στην περίπτωση του Ανδρονίκου Αγγέλου, που είδαμε προηγουμένως.

Η ατίμωση για δειλία στο πεδίο της μάχης είναι μάλλον ευνόητο ότι περιλαμβάνει και τη διακωμώδηση του δειλού στρατιώτη ως «γυναίκας»: Να σημειώ-

53. Πρβλ. Cheynet, «Politique», σελ. 69, όπου αναφέρεται ως θετική η πολιτική αυτή του Κωνσταντίνου Ι΄.

54. Συν. - Σκυλίτση, σελ. 121.12-23, και Ζωναράς, σελ. 684.8-14.

55. Χωνιάτης, σελ. 208.16-25. Το όλο θέμα έχει ήδη απασχολήσει πολλούς βυζαντινολόγους και εμένα εκτενώς στην υπό δημοσίευση διατριβή μου για τον «Βυζαντινό θεσμό της πρόνοιας» (1990) και επομένως δεν επεκτείνομαι εδώ.

56. Σκυλίτζης, σελ. 438.60 - 61.

σουμε εξάλλου ότι τα γενναία έργα χαρακτηρίζονται ως «ανδρικές»[57] και «νεανικές»[58] πράξεις.

— Ο αμαχητί κατακτήσας την Κόρινθο Ρογήρος Β΄[59] εμφανίζεται να ονειδίζει τους απεσταλμένους από τον Μανουήλ Κομνηνό υπερασπιστές της *ὡς ἀγεννεῖς τὰ πολέμια* και τον αρχηγό τους Νικηφόρο Χαλούφη ως *μαλακώτερον γυναικός*[60].

4) Έχουμε τέλος και περίπτωση αμνηστεύσεως του αρχηγού αποστασίας με εμφανή τουλάχιστον δικαιολογία τη γενναιότητά του.

— Έτσι ο Ρωμανός Διογένης δέχεται την ομολογία δουλώσεως και την απολογία του Λατίνου Κρισπίνου (1069 Robert Crispin), *τὸ τοῦ ἀνδρὸς γενναῖον καὶ πρὸς πολέμους ἐπίδοξον καταιδούμενος*. Εφ' όσον, σημειώνει ο Συνεχιστής του Σκυλίτζη, και κατά το διάστημα της αποστασίας του, όταν συναντούσε μεγάλο πλήθος Τούρκων, *μεγάλας ἀνδραγαθίας ἐκ χειρὸς ἀπειργάσατο*[61].

II. Είδαμε πώς παρουσιάζουν τις περιπτώσεις γενναίων και δειλών προσώπων οι ιστορικοί του 11ου και 12ου αι. Επόμενο είναι να αναρωτηθούμε πόσο αυθαίρετες μπορεί να ήταν οι κρίσεις αυτές ή έστω πόσο απόλυτα τεκμηριωμένες. Στα ερωτήματα αυτά είναι μάλλον δύσκολο να δοθεί απόλυτα θετική ή απόλυτα αρνητική απάντηση. Θα πρέπει να εξετασθούν κατά περίπτωση όλες οι σχετικές μαρτυρίες από διάφορες πηγές και συγχρόνως η γενικότερη αξιοπιστία, η αντικειμενικότητα καθώς και η ακριβής γνώση των γεγονότων από το συγκεκριμένο ιστορικό[62].

— Σημειώνουμε βεβαίως ότι η μοναδική εμφανώς εκ προθέσεως παράλειψη της αρνητικής κριτικής για ένα πρόσωπο χρεώνεται στον ιστορικό Νικηφόρο

---

57. Όπως για παράδειγμα θα έπρεπε να είναι οι πράξεις του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού το 1030 (Σκυλίτζης, σελ. 380.9-10, βλ. και πιο πάνω) και άλλων (Συν. - Σκυλίτση, σελ. 138.1).

58. Όπως δεν ήταν εκείνες του Μιχαήλ Σπονδύλη, άρχοντα Αντιοχείας, που διασώθηκε *αἴσχιστα* στην Αντιόχεια το 1030 αντί να επιτύχει κατά των Σαρακηνών *νεανικόν τι καὶ γενναῖον* (Σκυλίτζης, σελ. 378.53-55).

59. Για τον Νορμανδό κατακτητή βλ. πρόχειρα και *O.D.B.*, τόμ 3, σελ. 1801-1802.

60. Χωνιάτης, σελ. 75.68, 81-76.84. Βλ. και Brand, *ό. π.*, σελ. 14.

61. Συν. - Σκυλίτση, σελ. 134.2-5, 15-22 (πρβλ. και σελ. 202). Για τη χρονολογία πρβλ. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (Byzantina Sorbonensia 9), Παρίσι 1990, σελ. 75 και 288.

62. Βλ. ως παραδείγματα αφενός τη διαφορετική αντιμετώπιση από τους Ατταλειάτη, Συνεχιστή του Σκυλίτζη και Βρυέννιο επεισοδίου με πρωταγωνιστή τον Νικηφόρο Βοτανειάτη κατά τη διάρκεια εκστρατείας (όπως αναφέρεται από τον Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 28) και αφετέρου τη μάλλον εσκεμμένη διαφοροποίηση του Ζωναρά από τη διήγηση Σκυλίτζη και Ψελλού σχετικά με τη συνάντηση Μιχαήλ Γέροντος και στρατηγών (πρβλ. *ό. π.*, σελ. 60, και βλ. εδώ πιο κάτω, σελ. 254-255 και σημ. 74-76). Βλ. και όσα αναφέρθηκαν εκτενώς για τις απόψεις και ευνοϊκές ή μη κατά περίπτωση διαθέσεις των ιστορικών (σημειώσεις 12, 18, 23, 38 και 65).

Βρυέννιο και αφορά στο επεισόδιο που αναφέρθηκε, με πρωταγωνιστή τον ομώνυμό του πάππο. Και ο ιδιαίτερα στενός δεσμός της Άννας Κομνηνής με τον ήρωα-πατέρα της –συγγένεια που δεν παύει να υπενθυμίζει– θα μπορούσε να προκαλέσει σκεπτικισμό στον αναγνώστη της ιστορίας της, αλλά η φήμη του Αλεξίου Α΄ δεν ήταν νομίζω κατώτερη των λεγομένων της. Ή τουλάχιστον δεν τον ηρωοποίησε περισσότερο απ' ό,τι ο Νικήτας Χωνιάτης τον εγγονό του Μανουήλ ή άλλοι ιστορικοί τους ήρωες που ιδιαίτερα θαύμασαν[63]: ... *ὁ μέγας δομέστικος Ἀλέξιος καὶ ἐμὸς πατὴρ οὐκ ἔμελλεν ἀτρεμήσειν, ἀλλ' ἐξ ἀγώνων εἰς ἀγῶνας μεταχωρεῖν. ... γενναῖος ὢν καὶ ἄτρεστος καὶ περὶ τὰ πολεμικὰ ἔργα ἐμπειρίαν πολλὴν κεκτημένος*[64].

Μερικές όμως παρατηρήσεις που αφορούν στο σύνολο ή την μεγάλη πλειοψηφία των ιστορικών της εποχής πιστεύω ότι αποτελούν σαφή ένδειξη τουλάχιστον για την ειλικρινή τους πρόθεση να είναι αντικειμενικοί στις κρίσεις τους σχετικά με την πολεμική δράση μεμονωμένων προσώπων και στρατιωτικών σωμάτων:

α. Αξιολογείται κυρίως η βυζαντινή πλευρά, οι *Ῥωμαῖοι*, στους οποίους όμως περιλαμβάνονται και Λατίνοι ή άλλης καταγωγής πρόσωπα που πολεμούν υπό την αυτοκρατορική σημαία[65]. Δεν λείπουν όμως οι κρίσεις για τους εκάστοτε αντιπάλους στο πεδίο της μάχης Βούλγαρους, Τούρκους, Πετσενέγους, Σαρακηνούς.

β. Συνήθεις είναι οι γενικές κρίσεις για σημαντικά κυρίως πρόσωπα, οι οποίες, όπως ήδη τονίστηκε, αποτελούν την κατηγορία των αναφορών που ευκολότερα είναι δυνατόν να τεθούν υπό αμφισβήτηση[66]. Πιθανόν να θεωρηθούν ως κοινός τόπος ή εγκωμιαστικό εφεύρημα του ιστορικού αν είναι επαινετικές[67], ή

63. Πρβλ. πιο πάνω, σημ. 12 κ. λπ., όπως σημειώνονται στην προηγούμενη σημείωση.

64. Κομνηνή, τόμ. 1, σελ. 28.15-17, και 131.4-6. Πρβλ. και σημ. 68, πιο κάτω.

65. Πρβλ. σχετικά και την άποψη ότι ο Ατταλειάτης είναι μάλλον ευνοϊκότερα διατεθειμένος απέναντι των ευρισκόμενων στην υπηρεσία του Βυζαντίου ξένων στρατιωτικών σε σχέση με τους εκ γενετής Βυζαντινούς, την οποία διατυπώνει, σημειώνοντας ότι το γεγονός προκαλεί ίσως έκπληξη, ο Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 66-67. Βλ. και εδώ πιο κάτω, σημ. 97.

66. Βλ. σχετικά τον προβληματισμό για την ιδανική εικόνα του Νικηφόρου Βοτανειάτη από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη σε Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 24.

67. Πρβλ. την προχριστιανική άποψη περί των απαραίτητων για τον διοικούντα αρετών– *ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις*, κατά τον Μένανδρο Λαοδικείας– και τη σύγκριση με τη βυζαντινή πολιτική φρασεολογία και την αυτοκρατορική ιδεολογία, όπως τα παραθέτει ο Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 25. Επίσης (στην ίδια μελέτη, σελ. 39-40), βλ. την παρατήρηση ότι η εισαγωγή του στρατιωτικού στοιχείου στο αυτοκρατορικό ιδεώδες από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη (και τον Θεοφύλακτο μετέπειτα Αχρίδος σε αντίθεση με την «ψυχική» *ἀνδρεία* που περιλαμβάνει στα αντίστοιχα προσόντα ο Κεκαυμένος) ανταναχλά κοινωνικές αλλαγές στα μέσα του 11ου αι., οπότε και εμφανίζονται οι πρώτες απεικονίσεις αυτοκρατόρων με στρατιωτική αμφίεση σε νομίσματα. Βλ. και Kazhdan - Epstein, *Change (Popular and Aristocratic Cultural Trends - Image of the Ideal Ruler)*, σελ.

αντίστοιχα ως αποτέλεσμα αντιπάθειάς του προς το συγκεκριμένο πρόσωπο[68].

Συνήθως όμως η διήγηση πραγματικών περιστατικών δικαιώνει την αρχική κρίση. Θα μπορούσαμε λοιπόν τις περισσότερες απ' αυτές τις αναφορές στην ανδρεία ή την ανικανότητα ενός προσώπου να τις χαρακτηρίσουμε ως απλώς «πρόδρομες» κρίσεις.

Επίσης, μια σειρά από θετικές γενικές κρίσεις που καταλήγουν ως αρνητικές δηλώνουν νομίζω σαφώς ότι και σ' αυτές τις περιπτώσεις η γνώμη του ιστορικού για ένα πρόσωπο ούτε αυθαίρετη είναι ούτε κοινός τόπος:

— Ο Ανδρόνικος Κομνηνός, ως αντίπαλος του Αρμένιου Τορούση το 1166, δεν *κατώρθωσε* αρχικά κάτι *γενναῖον* και *ἄξιον* της *πολυτρόπου πείρας περὶ πολέμους καὶ πανουργίας*, που διέθετε. Στη συνέχεια βεβαίως επιτυγχάνει *σεμνὸν κατόρθωμα*, που δικαιώνει την καλή του φήμη, αλλά λίγο αργότερα *ῥίψας τὴν ἀσπίδα καὶ τὸ κράνος ἀποβαλλόμενος καὶ τὸν ὅλον στρατιώτην ἀποσεισάμενος πρὸς τὴν ἐρωμένην αὐτομολεῖ*[69]. Δεν χαρακτηρίζεται βέβαια ως δειλός εδώ, αλλά ως «μη στρατιώτης» πλέον ...

Επομένως, ελάχιστες γενικές κρίσεις θα λέγαμε ότι παραμένουν χωρίς κάποια τεκμηρίωση, έστω έμμεση.

Κάποτε βεβαίως εντοπίζουμε κρίσεις υπερβολικές, όπως ίσως του Νικήτα Χωνιάτη για το στρατό του Μανουήλ Κομνηνού όταν κατετάγησαν ποικίλων επαγγελμάτων άνθρωποι μετά την παραχώρηση προνοιών αντί των σιτηρεσίων, και δεύτερον παράλογες κρίσεις, όπως εκείνη του ίδιου ιστορικού για τις φοβερές πολεμικές ικανότητες των παροίκων την ίδια εποχή[70]. Πρέπει να χρεωθούν όμως σε εμπάθεια ή στην προσπάθεια να παρουσιασθεί η επιθυμητή εικόνα με τη χρήση έντονων αντιθέσεων;

γ. Κρίνοντας κατά κύριο λόγο οι πηγές τους μετέχοντες σε μία εκστρατεία για τις πράξεις τους καθ' εαυτές, τεκμηριώνουν πλέον τους χαρακτηρισμούς γενναιότητας και δειλίας με βάση πραγματικά γεγονότα, προσθέτοντας μάλιστα και πολλές λεπτομέρειες στη σχετική διήγησή τους. Φαίνεται βεβαίως ότι διακρίνουν

116, κυρίως, και A. P. Kazhdan, «The Aristocracy and the Imperial Ideal», M. Angold (έκδ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 43-57, και πρβλ. Magdalino, *ό. π.*, σελ. 418-419. Πρβλ. και την επισήμανση ότι το εγκώμιο συγκεκριμένων προσώπων (και οικογενειών) αποτελεί άξονα της ιστορικής αφηγήσεως της ιστορίας και χρονογραφίας των 10ου-12ου αι., όπως του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στην Αλεξιάδα (Α. Μαρκόπουλος, «Ο Διγενής Ακρίτης και η βυζαντινή χρονογραφία. Μία πρώτη προσέγγιση», *Αριάδνη* 5 [1989]: *Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου*, σελ. 167).

68. Πρβλ. την εμφανή διάθεση των ιστορικών έναντι του στρατού και την εκ μέρους τους αντιμετώπιση εκπροσώπων της στρατιωτικής αριστοκρατίας, όπως παρουσιάζονται από τον A. Kazhdan (βλ. πιο πάνω και σημ. 12).

69. Χωνιάτης, σελ. 138.3-5, (17,) 24 - 25, 139.37-38.

70. Ήσαν γενναίοι «ὡς ὁ Ἀχιλλέας» (Χωνιάτης, σελ. 209.46-49).

τους έμψυχους συντελεστές των γεγονότων σύμφωνα με τη σημασία της συμβολής τους στην έκβαση μιας μάχης και αναλόγως ασχολούνται περισσότερο ή λιγότερο με τη δράση τους. Αυτό όμως δεν τους εμποδίζει να αξιολογούν, για τη συμμετοχή τους σε συγκεκριμένα πολεμικά επεισόδια, τόσο αυτοκράτορες και ξένους ηγεμόνες, όταν αυτοί ηγούνται των στρατιωτικών δυνάμεων σ' ένα πόλεμο, συγγενείς του αυτοκράτορα και άλλους αξιωματούχους-διοικητές τμημάτων του στρατού, όσο και ανώνυμους, κάποιον δηλαδή *ἐκ τῶν ἀγνώστων στρατιωτῶν*, όπως τους αποκαλεί ο Νικήτας Χωνιάτης[71]. Και βεβαίως εκφέρουν γνώμη, όταν διαθέτουν ίσως τις σχετικές πληροφορίες, για το σύνολο του εκστρατεύοντος στρατού ή για ένα μικρότερο στρατιωτικό σώμα, έστω και αν μπορούν να θεωρηθούν περισσότερο φειδωλοί σε λεπτομέρειες στις τελευταίες περιπτώσεις.

δ. Εξετάζοντας τα δεδομένα μας –είτε αφορούν σε γενικότερες κρίσεις είτε σε διήγηση συγκεκριμένων πράξεων– από απόψεως ορολογίας και κριτηρίων σε σχέση με τα πρόσωπα που αξιολογούνται, παρατηρούμε ότι οι ιστορικοί χρησιμοποιούν την ίδια ορολογία και προφανώς τα ίδια κριτήρια ασχέτως προς την ιδιότητα και την κοινωνική θέση του ατόμου στο οποίο αναφέρονται και του οποίου προβάλλουν τη γενναιότητα ή τη δειλία[72].

— Αρχηγός *τοῦ γένους τῶν Πατζινάκων* ήταν ο *Τυρὰχ ὁ τοῦ Βιλτὲρ υἱός, εὐγενείας ἥκων ἐς τὸ ἀκρότατον, ἀμβλὺς δὲ ἄλλως καὶ τὴν ἡσυχίαν φιλῶν*. Υπήρχε όμως στο έθνος αυτό και κάποιος *Κεγένης, υἱὸς τοῦ Βαλτζάρ, τὸ μὲν γένος ἄσημος καὶ σχεδὸν ἀνώνυμος, περὶ δὲ τὰ πολεμικὰ καὶ τὰς στρατηγίας κάρτα δραστηριώτατος*. Αυτός ο Κεγένης είχε πολλές φορές αντιμετωπίσει επιτυχώς τους Ούζους, ενώ ο Τυράχ δεν είχε το θάρρος να το κάνει, αλλά κρυβόταν. Έτσι οι Πετσενέγοι τον μεν Τυράχ τιμούσαν *διὰ τὸ γένος*, τον δε Κεγένη ιδιαίτερα αγαπούσαν *διὰ τὸ τῆς ἀνδρείας ὑπερβάλλον καὶ τὴν ἐν τοῖς πολέμοις δεινότητα*. Φυσικά ακολουθεί σύγκρουσή τους, εφόσον ο Τυράχ *ἐδάκνετο τὴν ψυχὴν* φοβούμενος για την εξουσία του[73].

— Και *οἱ ἡγούμενοι τοῦ στρατοῦ* που παρουσιάστηκαν το Πάσχα του 1056 στον Μιχαήλ ΣΤ΄ τον Γέροντα ήσαν *ὠνομασμένοι καὶ γένει καὶ ἀνδρείᾳ*[74]·

---

71. Χωνιάτης, σελ. 187.5.

72. Ασχέτως αν κάποτε διακρίνουμε κάποια «έκπληξη» για το γεγονός της γενναιότητας μη σημαντικού προσώπου (πρβλ. Ζωναράς, όπου σε σημ. 73).

73. Σκυλίτζης, σελ. 455.40-51, και Ζωναράς, σελ. 641.5-11. Πρβλ. Elisabeth Malamut, «L'image byzantine des Petchénègues», *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), σελ. 118-119, όπου υποστηρίζεται ότι ο Σκυλίτζης χρησιμοποιώντας την ηρωική διήγηση δίνει πληροφορίες για διείσδυση των Πετσενέγων νότια του Δούναβη. Για τον Κεγένη πρβλ. και *O.D.B.*, τόμ. 2, σελ. 1118-1119, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

74. Σκυλίτζης, σελ. 483.96-97.

ἥρωες[75]. Μεταξύ αυτών ο αυτοκράτορας επήνεσε ως *στρατηγοὺς γενναίους καὶ ἀγαθοὺς* τον Ισαάκιο Κομνηνό και, *μᾶλλον*, τον μάγιστρο Κατακαλών Κεκαυμένο, επειδή είχε αποκτήσει το αξίωμά του *μὴ ἐκ πατέρων, μηδ᾽ ἐκ προσπαθείας τινός, ἀλλ᾽ ἐξ οἰκείων ἀνδραγαθημάτων*[76].

— Ως *ἄνδρα γενναῖον καὶ δραστήριον* χαρακτηρίζουν όμως και τον Βορίλο, δούλο του Νικηφόρου Βοτανειάτη[77].

Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε θετικά το γεγονός ότι μνημονεύονται στις πηγές περιπτώσεις όπως η αποφυγή της τιμωρίας του Ανδρονίκου Αγγέλου με κύρια αιτιολογία τη συγγένειά του με τον αυτοκράτορα και οι κατ᾽ εύνοιαν επιλογές αρχηγών στρατού από τους αυτοκράτορες Βασίλειο Β΄ και Κωνσταντίνο Μονομάχο.

III. Παρά το γεγονός όμως ότι οι ιστορικοί γενικά εκφέρουν κρίσεις για *ξένους* και *ἡμετέρους*, για το σύνολο του στρατού και για μεμονωμένα πρόσωπα, δηλαδή χωρίς να αποκλείουν την περιγραφή των πράξεων ατόμων διαφορετικής «εθνικής» ή «κατώτερης» κοινωνικής προελεύσεως, παραμένει ερώτημα καίριο για την αξιοπιστία τους. Και δεν εννοώ την αξιοπιστία τους ως προς συγκεκριμένα πρόσωπα και πράξεις[78]. Σημαντικότερο θεωρώ την πιθανή απόκρυψη στοιχείων για τη συμπεριφορά στο πεδίο της μάχης του ενός από τους αντιπάλους. Οι κρίσεις τους δηλαδή για την επίδειξη ανδρείας ή δειλίας κατά την ώρα της μάχης είναι βεβαίως τυπικά τεκμηριωμένες, μήπως όμως μπορούμε να ψέξουμε τους ιστορικούς για μεροληψία υπέρ των Βυζαντινών;

Θεωρώντας και πάλι τα ιστορικά έργα της εποχής γενικά και όχι κατά περίπτωση, οφείλουμε να παραδεχθούμε ότι αναφέρονται σε γενναίους ή δειλούς τόσο ημετέρους όσο και αντιπάλους ασχέτως προς την έκβαση της μάχης και το τελικό αποτέλεσμα ενός πολέμου (υπέρ ή κατά του Βυζαντίου)[79]. Και δεν φαί-

---

75. Ψελλός, II, σελ. 84· III. 6.

76. Σκυλίτζης, σελ. 483.94-98, 13-17. Πρβλ. όμως τις κατηγορίες για έλλειψη γενναιότητας που εκτοξεύει, κατ᾽ άλλους ιστορικούς, στη συνέχεια ο αυτοκράτορας εναντίον είτε του πρώτου είτε του δεύτερου από τους στρατηγούς του αυτούς (Ψελλός, II, σελ. 84· III 11-18, και Ζωναράς, σελ. 654.16 - 655.5). Πρβλ. σχετικά και Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 60, και βλ. σε Cheynet, «Politique», σελ. 68 (-69), την ερμηνεία της συμπεριφοράς του αυτοκράτορα στα πλαίσια της πολιτικής του περιορισμού των δαπανών που θα συνεπαγόταν η απονομή προς αυτούς μεγαλύτερου αξιώματος (βλ. Σκυλίτζης, σελ. 483.18-22).

77. Συν. - Σκυλίτση, σελ. 179.2-3.

78. Στο θέμα αυτό αναφερθήκαμε προηγουμένως.

79. Πρβλ. ανάλογο πρόβλημα «μεροληπτικής διαθέσεως» που αφορά στην περιγραφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών σημαίνοντος προσώπου και την πιθανή «αμαύρωση» ηρώων άλλης λογοτεχνικής παραδόσεως, όπως το εκθέτει ο Α. Μαρκόπουλος, *ό.π.*, σελ. 169, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

νεται να είναι αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις μόνον τρόπος εντονότερης διακρίσεως των «καλών» Ρωμαίων και των «κακών» βαρβάρων[80]. Δεν φαίνονται να διστάζουν οι ιστορικοί να περιγράψουν τη δειλία ή την αποτυχία των Βυζαντινών ή αντιστοίχως τη γενναιότητα των ξένων ηττημένων ή νικητών.

Δεν νομίζω ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό γινόταν μόνο για να δικαιολογηθεί μια ήττα ή για να φανεί περιφανέστερη η νίκη των Βυζαντινών δυνάμεων. Τουλάχιστον όχι μόνον και οπωσδήποτε όχι πάντοτε. Ας δούμε ένα και μόνον επιπλέον παράδειγμα:

— Οι υπερασπιστές του φρουρίου Περνίκου αγωνίζονται *καρτερῶς καὶ ἐκθύμως* (το 1016) κατά του Βασιλείου Β΄, ο οποίος μετά από 88 ημέρες έλυσε την πολιορκία, *ὡς ἀδυνάτοις ἐπιχειρῶν*[81], ομολογώντας δηλαδή την αδυναμία του απέναντι στη γενναιότητα του αντιπάλου.

IV. Τέλος, ενδιαφέρουσες σκέψεις προκαλούν όλα αυτά τα δεδομένα αν τα θεωρήσουμε και από μια άλλη οπτική γωνία. Ποιος υπήρξε γενναιότερος ποιου και ποιος πραγματικά δειλός δεν θα μάθουμε ποτέ. Η απόλυτη αντικειμενικότητα δεν έλειπε βεβαίως μόνον από τους ιστορικούς της Βυζαντινής εποχής ούτε και η υπερβολή ήταν άγνωστη τότε! Σχηματίσαμε όμως μια μάλλον σαφή εικόνα του «καλού » και του «κακού» στρατιώτη, τουλάχιστον κατά την κρίση των ιστορικών του 11ου και του 12ου αι. Μπορούμε ίσως να συμπληρώσουμε αυτήν την εικόνα με μια σημαντική λεπτομέρεια, που αφορά στα κριτήριά τους για τη δειλία και κυρίως τη γενναιότητα. Θεωρούσαν υπέρτερα τα φυσικά, δηλαδή τα σωματικά, προσόντα ή τα πνευματικά-ψυχικά;

Ιδιαίτερη σημασία θα έπρεπε να αποδοθεί, για μια ολοκληρωμένη απάντηση στην ερώτηση που θέσαμε εδώ, στην ερμηνεία της ορολογίας που χρησιμοποιούν οι ιστορικοί. Είναι όμως μάλλον ευρύτερο αυτό το θέμα και οπωσδήποτε αντικείμενο άλλης μελέτης, διότι είναι γνωστές οι επιδράσεις της ρητορικής την εποχή αυτή και οι κατά συγγραφέα διαφοροποιήσεις -γλωσσικές, κλασικής παιδείας κ. ά.

Πάντως, εάν αρκεσθούμε στις αναφορές του 11ου και του 12ου αι., όπως μας παραδίδονται, διακρίνουμε μια σειρά όρων που δεν φαίνονται να χρησιμοποιούνται πάντοτε τυχαία. Αρκούμαι να υπενθυμίσω μόνον ορισμένες εκφράσεις:

Η *ρώμη*, το *ἡρωικὸν σῶμα*, η *ἀνδρεία χείρ*, η *γενναία χείρ*, το *σώματος μέγεθος* διακρίνουν τον *θαρσαλέον πολεμιστήν*, συνήθως, αλλά όχι μόνον, *βάρβα-*

80. Βλ. στις σημειώσεις 11 και 82.

81. Σκυλίτζης, σελ. 355.13-16.

ρον[82]. Δεν χαρίζουν όμως πάντοτε τη νίκη. Ο νικητής είναι *φιλοκίνδυνος, ἀκατάπληκτος, μεγαλόφρων, ἀγαθός, γενναῖος* και τον διακρίνουν *ἀνδρεία, ἀρετή* και *φρόνημα* για να μάχεται *θαρραλέως, καρτερῶς, εὐψύχως*.

Ο ιδανικός συνδυασμός αυτών των προσόντων εξαίρεται ιδιαίτερα.

— Ο Κορράδος, γιος του δυτικού συμμάχου των Βυζαντινών μαρκησίου Μοντισφερράτι, αναφέρεται ως υπόδειγμα *ἀνδρείας καὶ συνέσεως* και *ἀκμάζων ῥώμη σώματος*[83]. Αλλά και ο Γεώργιος Παλαιολόγος ως *ταγματάρχης ἐμπειρότατος καὶ κατὰ χεῖρα καὶ γνώμην γενναῖος*[84], ενώ ο *μέγας δομέστικος* Ιωάννης *ὡς στρατηγίᾳ διαπρέπων ἀνὴρ καὶ κατὰ χεῖρα γενναῖος καὶ νοῦν ἡγεμονίας ἐπιστάτην πλουτῶν ἀξιώτατον*[85]. Και κατά την εκστρατεία εναντίον των Ούγγρων, το 1151, ένας *Παίων, μεγέθει μέγιστος καὶ ἀνδρεῖον προφαίνων ψυχῆς παράστημα*[86].

Ενώ όμως η εν μέτρω συνύπαρξη αυτών των σωματικών και ψυχικών προτερημάτων καταλήγει σε θάρρος, το οποίο επαινείται από τους ιστορικούς, τα ψυχικά προσόντα που οδηγούν στη γενναιότητα υπάρχουν κάποτε σε υπερβολικό βαθμό και αποτελούν μειονέκτημα. Λείπει δηλαδή ορισμένες φορές τό μέτρο σε βαρβάρους και ημετέρους[87]. Τότε το θάρρος γίνεται θράσος ή παράλογη τόλμη.

— Ο μάγιστρος Νικηφόρος Βασιλάκης επί Ρωμανού Διογένους αναφέρεται ως *ῥωμαλέος μὲν καὶ τὴν χεῖρα γενναῖος*, αλλά κατά τα άλλα *θρασὺς καὶ δυσκάθεκτος ταῖς ὁρμαῖς*... [88]. Από παράλογη τόλμη όμως διακρινόταν ήδη από τη νεότητά του και ο ίδιος ο Μανουήλ Κομνηνός, τον οποίο μάλιστα το 1139 είχε τιμωρήσει γι' αυτόν το λόγο ο πατέρας του Ιωάννης Κομνηνός *ὡς θρασύτερον μᾶλλον ἢ εὐτολμότερον*[89].

— Άμετρος γενικά είναι και ο Ανδρόνικος Κομνηνός, όπως αναφέρθηκε. Γι' αυτό και τονίζεται στις πηγές ότι ο αυτοκράτορας Μανουήλ στέλνει ως κατάλ-

82. Πρβλ. τη διάκρισή τους από τους «Ρωμαίους», όπως αναφέρεται σε *O.D.B.*, τόμ. 1, σελ. 252-253. Οι «βάρβαροι» θεωρούνται ενσάρκωση ματαιοδοξίας, σκληρότητας, απληστίας, κακών τρόπων, αγραμματοσύνης κ. λπ.

83. Χωνιάτης, σελ. 201.93-95.

84. Βρυέννιος, σελ. 307.1-2.

85. Χωνιάτης, σελ. 82.53-57.

86. Χωνιάτης, σελ. 92.54 - 93.57.

87. Πρβλ. πιο πάνω, σημ. 82.

88. Βρυέννιος, σελ. 109.1-2. Πρβλ. Κομνηνή, τόμ. 1, σελ. 28.25-29 (*τυραννικὴν ψυχὴν ἔχων*).

89. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1139 στην Καππαδοκία, ενώ γίνονταν πολλές συμπλοκές Τούρκων και Βυζαντινών (βλ. Κίνναμος, σελ. 21.12-22.3), ο Μανουήλ επιτίθεται στους εχθρούς και συμπαρασύρει όλο *τὸ στράτευμα* να αγωνισθεί *ὑπὲρ ἰσχύν*, άλλους μεν επειδή ένιωσαν τον *ὅμοιον ζῆλον*, άλλους δε επειδή φοβήθηκαν για την τύχη του και απέβλεψαν σε ανταμοιβή από τον αγνοούντα τη δράση του γιου του Ιωάννη Κομνηνό. Ο αυτοκράτορας τελικά φανερά αντάμειψε το νεαρό με «επαίνους», ενώ όταν βρέθηκαν μόνοι τον κτύπησε (Χωνιάτης, σελ. 35.28-38).

ληλο πρόσωπο για να διορθώσει τα πράγματα νυμφευόμενος την «αγαπημένη» του Ανδρονίκου, τον *σεβαστὸν* Κωνσταντίνο Καλαμάνο, *ἄνδρα καὶ τόλμης λελογισμένης μεστὸν καὶ τὸ γενναῖον εὐτυχοῦντα στάσιμον*[90].

— Αλλά και οι υπερασπιστές της πόλης Πιζά χαρακτηρίστηκαν ως *τολμητίαι* και *φρονῶντες ἄμετρα*[91].

Σαφέστερα φαίνονται οι διαφορές αυτές όταν περιγράφεται η σύγκρουση δύο γενναίων ατόμων ή στρατών ή η νίκη ενός ατόμου που βρίσκεται αντιμέτωπο με πλήθος.

— Η *ἀνδραγαθία*, για την οποία ο Ευστάθιος Δαφνομήλης προάγεται σε στρατηγό Δυρραχίου και λαμβάνει όλη την κινητή περιουσία του Βούλγαρου Ιβάτζη, δεν είναι βέβαια το «κατόρθωμά» του να τον τυφλώσει, αλλά η επιτυχία του να αποτρέψει με λόγια συνετά και φρόνιμα την επίθεση του οργισμένου από το γεγονός όχλου της Αχρίδας[92].

— Ο Αρμένιος Κωνσταντίνος, ο μεγαλόσωμος και γενναίος πολεμιστής, αλλά αλαζών και ορμητικός είδαμε να ηττάται από τον, προφανώς κατώτερό του σωματικά, λογικό και ψύχραιμο Ευστράτιο.

— Ο Διονύσιος, *στρατηγὸς αὐτοκράτωρ* των Ούγγρων, *γενναῖος καὶ πολλάκις τὰς ἐναντίας συγκόψας φάλαγγας*, νικητής των βυζαντινών δυνάμεων το 1165/66 και εξαιτίας αυτού *γεγαυρωμένος* και *μεγαλορρημονῶν*, ηγείται στρατού Ουγγρικού, που αντιμετωπίζει *μετὰ κόμπου* τους Βυζαντινούς το 1167. *Χαροπὸς τῷ προσώπῳ, κροτῶν ἅμα καὶ χαίρων ὡς ἐπὶ παιδιὰν ἐξιών*, και *οὐδὲν ἐκλείπων ὑπεροψίας ὠμῆς*, παρατάσσει τις δυνάμεις του και ηττάται κατά κράτος από το βυζαντινό στρατηγό Ανδρόνικο Κοντοστέφανο και την έξυπνη στρατηγική του, το «δεξιόν στρατήγημά» του[93].

— Σε αντίστοιχη όμως περίπτωση το 1049, ενώ ο βυζαντινός στρατός ήταν πρόθυμος να συγκρουσθεί με τους Τούρκους, «ἐπηρμένος καὶ θαρραλέος» εξαιτίας προηγηθείσας νίκης του, και οι περισσότεροι στρατηγοί θεωρούσαν κατάλληλη τη στιγμή, βασιζόμενοι στη μάλλον κακή κατάσταση του αντιπάλου, επικρατεί η σώφρων γνώμη του βέστη Ααρών, γιου του Βούλγαρου ηγεμόνα Βλαδισθλάβου, για αναβολή της επιθέσεως και καλύτερη προετοιμασία[94].

— Και ο *πατρίκιος Σαμουὴλ ὁ Βούρτζης*[95], *ἀνὴρ αὐθάδης καὶ θρασύς*, παίρνει ολέθρια για τους Ρωμαίους πρωτοβουλία εναντίον των Πετσενέγων, ενώ

---

90. Χωνιάτης, σελ. 140.62-64.

91. Βλ. πιο πάνω, σελ. 245 και σημ. 29 - 30.

92. Σκυλίτζης, σελ. 362.5 κ. εξ. - 363.39-41.

93. Χωνιάτης, σελ. 153.25-31 και 155.92-93 κ. εξ. Πρβλ. και σημ. 38, πιο πάνω (το στρατήγημα του Κεκαυμένου).

94. Σκυλίτζης, σελ. 450.90-92 κ. εξ.

95. Για την οικογένεια και τον Σαμουήλ βλ. *O.D.B.*, τόμ. 1, σελ. 317 - 318.

οι λοιποί αξιωματούχοι και ο στρατηγός αυτοκράτωρ εταιρειάρχης Κωνσταντίνος συσκέπτονται *περὶ τῶν πρακτέων*. Βεβαίως, όταν δυσκολεύουν τα πράγματα, προστρέχει στον εταιρειάρχη για βοήθεια δηλώνοντας ότι *ἀκουσίως* έδωσε τὸ *σύνθημα τοῦ πολέμου*[96] !

— Η δε επίθεση των τουρκικών στρατευμάτων τον Μάϊο του 1138, παρ' ότι αυτά και ταχύτερα αποδείχθηκαν των ρωμαϊκών και έδωσαν δείγματα γενναιότητος (*οὐχ ὅπως οὐδέν τι γενναῖον ἔπραξαν*), καταλήγει σε αποτυχία και σύλληψη δύο Τούρκων *ἡγεμόνων*. Κατά τον Νικήτα Χωνιάτη αυτή ήταν η ανταμοιβή τους από τη θεία δίκη για «τὸν κόμπον καὶ τὴν μεγαληγορίαν τους»[97].

*

Πιστεύω λοιπόν τελικά ότι, όσο μεμονωμένα και αν θεωρηθούν τα παραδείγματα γενναιότητας και δειλίας που αναφέρθηκαν και αρκετά άλλα παρόμοια, δεν είναι τόσο λίγα ώστε να μην προδίδουν κάποιες απόψεις των ιστορικών αρκετά ξένες προς το πολεμικό μένος και την πάση θυσία επιδίωξη της νίκης. Καθώς μέσα στη διήγησή τους απαριθμούν δεκάδες αιματηρά γεγονότα από την εποχή του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου μέχρι τη βασιλεία του Μανουήλ Κομνηνού και περιγράφουν μοιραίες φιλοδοξίες και καταστρεπτικές επιλογές, φροντίζουν να χρωματίσουν αρκετά έντονα την επιβίωση κάποιων διαχρονικών αξιών. Ακόμη και σε μια μέχρις εσχάτων σύγκρουση μπορεί τον κύριο λόγο να μην έχει πάντοτε ο φαινομενικά ισχυρότερος. Ο νους είναι ικανός να νικήσει την αλόγιστη ρώμη και την αλαζονική τόλμη. Και η πειθώ είναι κάποτε αποτελεσματικότερη από τη βία.

---

96. Σκυλίτζης, σελ. 469.65 - 470.67, 75-83.

97. Χωνιάτης, σελ. 31.8-15. Βλ. και στη σημείωση 1. Πρβλ. και την αναφορά του Ατταλειάτη στον Φιλάρετο Β(ρ)αχάμιο (*ἀνδρὶ στρατιωτικὴν μὲν αὐχοῦντι περιωπὴν* –βλ. διόρθωση Kazhdan–, *αἰσχροῦ δὲ βίου καὶ διαβεβλημένου τυγχάνοντι ... ἐπιτρέχοντι τὴν ἡγεμονίαν διὰ φιλοκερδείας καὶ φιλοδοξίας ὑπόθεσιν*, Ατταλειάτης, σελ. 132.10-12, 14-16), την οποία αναφέρει ο Kazhdan, *Studies - Attaleiates*, σελ. 66, μεταξύ παραδειγμάτων σχετικών με την αντιμετώπιση από τον ιστορικό των ξένων στρατιωτικών αρχηγών (βλ. και τη σημ. 65, πιο πάνω).

ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

ΤΟ ΟΠΛΟ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Οι Βυζαντινοί ήσαν υποχρεωμένοι να αντιμετωπίζουν συνεχώς απειλές από πολλές πλευρές και συνεπώς βρίσκονταν σε συνεχή σχεδόν κατάσταση πολέμου, αμυντικού συνήθως. Είχαν όμως και επιφυλάξεις για τον πόλεμο καθ' εαυτό. Στο Στρατηγικό του ο αυτοκράτορας Λέων ο Σοφός τονίζει πως καλό θα ήταν να αποφεύγεται ο πόλεμος[1]. Και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος γράφοντας το βιβλίο που είναι γενικά γνωστό ως το *De Administrando Imperio*, έδειξε πώς προκειμένου να αποφύγει την αναμφισβήτητη ταλαιπωρία της πολεμικής αναμέτρησης, η αυτοκρατορία θα μπορούσε να παροτρύνει κάποιον άλλο λαό να πολεμήσει τον αντίπαλό της –γι' αυτό και καθορίζει με αρκετή προσοχή ποιοι από τους γείτονές της μπορούν να χρησιμοποιηθούν εναντίον ποιων[2].

Για να αποφύγει κανείς έναν πόλεμο, μπορούσε επίσης να εξαγοράσει την ειρήνη, πληρώνοντας απευθείας τον αντίπαλό του και συχνά υποσχόμενος ότι θα επαναλάβει τις πληρωμές αυτές κάθε χρόνο, εφόσον διατηρούνταν η ειρήνη. Αυτή ήταν μια τακτική που ακολουθήθηκε από τους Βυζαντινούς αλλά που δεν επαινέθηκε ποτέ διότι επρόκειτο ουσιαστικά για υποτέλεια. Και βέβαια δεν ήταν θεωρητικώς δυνατό να γίνει αποδεκτό πως ο μοναδικός αυτοκράτορας που με θέλημα Θεού βασίλευε επί των Ρωμαίων μπορούσε να είναι υποτελής ενός άλλου κοσμικού άρχοντα. Αλλά η θεωρία δεν ταυτιζόταν πάντα με την πραγματικότητα. Όταν βρέθηκε σε μεγάλη ανάγκη, ο βυζαντινός βασιλιάς δέχθηκε την υποτέλεια προκειμένου να εξασφαλίσει την ειρήνη από έναν επικίνδυνο εχθρό, που δεν μπορούσε να αντιμετωπισθεί με τα όπλα. Ο Νικηφόρος Α΄ μάλιστα, πιεζόμενος από τον χαλίφη *Haroun al Rashid* το 806, δέχθηκε να του καταβάλει, πέρα από το συνολικό ποσό της υποτέλειας, και τρία νομίσματα ως κεφαλικό φόρο για τον εαυτό του και άλλα τρία για κεφαλικό φόρο του γιου του Σταυρακίου[3]. Νομίζω πως αυτή ήταν η ταπεινωτικότερη συνθήκη που απεδέχθη Βυζαντινός αυτοκράτορας, δεδομένου μάλιστα πως η καταβολή του κεφαλικού φόρου (*djiziya*) για

---

1. Leonis imperatoris, *Tactica*, έκδ. R. Vári, I, Βουδαπέστη 1917, 4, 39.
2. Π.χ. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, έκδ. Moravcsik - Jenkins, Ουάσινγκτον 1967, κεφ. 4 (*Πατζινακῖται ἐναντίον Ρώς καὶ Οὔγγρων*).
3. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, αρ. 366.

τους Μουσουλμάνους σήμαινε πως ο καταβάλλων τον φόρο αναγνώριζε πως ήταν αλλόθρησκος υπήκοος του χαλίφη (*zimmi*).

Βεβαίως τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε τόσο ξεκαθαρισμένα, και οι Βυζαντινοί έκαναν κάθε προσπάθεια για να τα παρουσιάσουν με λιγότερο σκούρα χρώματα. Συνήθως οι τακτικές πληρωμές στο εξωτερικό συνοδεύονταν και με παραχώρηση τιμητικών τίτλων στους δικαιούχους. Με τον τρόπο αυτό η αποστολή των χρημάτων εμφανιζόταν ως αποστολή του μισθού, της *ρόγας*, που δικαιούνταν ο ξένος τιτλούχος εξαιτίας του τίτλου του, όπως ακριβώς θα την δικαιούνταν κι αν ήταν Βυζαντινός[4]. Ταυτόχρονα όμως, ο ξένος δικαιούχος, χωρίς καλά καλά να το καταλάβει, αναγνώριζε την υπεροχή του Βυζαντινού αυτοκράτορα, αφού αποκτούσε ένα Βυζαντινό τίτλο, ένα *οἰκειωτικόν*, και με τον τρόπο αυτό, συγκαταλεγόταν στους *οἰκείους* του βασιλιά της Κωνσταντινούπολης[5].

Για να εξυπηρετηθεί αυτή η πολιτική ανάγκη, οι παραχωρήσεις τίτλων στο εξωτερικό γίνονταν προς τον ξένο ηγεμόνα, αλλά με την εντολή οι τίτλοι αυτοί να μοιρασθούν στους ευγενείς του –αν δεν απονέμονταν από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα κατευθείαν προς ορισμένα άτομα. Περί το 1082, ο Αλέξιος Α΄ παραχώρησε κατευθείαν στον (εκάστοτε) δόγη της Βενετίας τον τίτλο του σεβαστού και στον εκάστοτε πατριάρχη του Γράδο τον τίτλο του υπερτίμου, με την ρόγα 20 λιτρών χρυσού (1.440 νομισμάτων), που τον συνόδευε[6]. Αντίθετα, οκτώ χρόνια νωρίτερα, το 1074, ο Μιχαήλ Δούκας είχε στείλει στον Ροβέρτο Γυισκάρδο, ως δώρο με την ευκαιρία συνοικεσίου, μια ετήσια επιχορήγηση ύψους 200 λιτρών χρυσού (14.400 νομίσματα) με την μορφή πολλών τίτλων διαφόρων επιπέδων που συνεπάγονταν και ρόγες, που θα μοιράζονταν στους ευγενείς του Νορμανδού μονάρχη[7]. Τέλος, όταν περί το 1081 ο Αλέξιος Κομνηνός έστειλε στον Γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Δ΄ ένα τεράστιο χρηματικό ποσό, έστειλε και τον κατεπάνω των αξιωμάτων Κωνσταντίνο Χοιροσφάκτη με την ρητή αποστολή να μοιράσει τα αξιώματα στους ευγενείς σύμφωνα με τις οδηγίες του Γερμανού αυτοκράτορα[8].

Ο τρόπος αυτός πληρωμής σε ξένο κράτος ήταν συμφερτικός για τον Βυζαντινό αυτοκράτορα γιατί του επέτρεπε να σώσει τα προσχήματα· του επέτρεπε επίσης να εκμεταλλευθεί τη σχετική αποκέντρωση του φεουδαρχικού

4. P. Lemerle, «Roga et rente d'État aux Xe-XIe siècles», *Revue des Études Byzantines* 25 (1967), σελ. 77-100.

5. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 291.

6. Dölger, *Regesten*, αρ. 1081.

7. Dölger, *Regesten*, αρ. 1003. Τελευταία μελέτη Lemerle, *ό.π.*, σελ. 92 κ.ε.

8. *Regesten*, αρ. 1068. Πρβλ. Lemerle, *ό.π.*, σελ. 97.

συστήματος και να δημιουργήσει ευθείς δεσμούς με ξένους ευγενείς, οι οποίοι, χάρη στη γλύκα των ετήσιων πληρωμών του μισθού, θα έτειναν να αντιταχθούν σε απόπειρα ακύρωσης της συμφωνίας για να διατηρήσουν την ετήσια επιχορήγηση.

Επιπλέον, για να γίνει η επιχορήγηση αυτή πιο ελκυστική για τους ξένους και λιγότερο επαχθής για τη Βυζαντινή κρατική οικονομία, τα χρηματικά ποσά συνοδεύονταν και από μεταξωτά υφάσματα υψηλής ποιότητας, προϊόντα των αυτοκρατορικών εργαστηρίων, που δεν βρίσκονταν στην αγορά. Τα Βυζαντινά αυτοκρατορικά μεταξωτά αποτελούσαν σύμβολο της υψηλής τάξης και μέσα στην αυτοκρατορία και στο εξωτερικό. Η εμπορική τους αξία ήταν εξαιρετικά υψηλή, ακόμη υψηλότερη όμως ήταν η αξία τους ως δείγματος κοινωνικής διάκρισης, αφού παράγονταν σε περιορισμένο αριθμό και η κυκλοφορία τους ελεγχόταν πολύ στενά. Αποτελούσαν ένα σημαντικό οικονομικό εργαλείο στα χέρια του αυτοκράτορα, δεδομένου ότι η ποσότητά τους κάθε χρόνο μπορούσε να καθορισθεί σύμφωνα με τις ανάγκες του θρόνου, λαμβανομένης βέβαια υπόψη και της ανάγκης τα μεταξωτά να παραμένουν σπάνια ούτως ώστε να διατηρούν την υψηλή τους τιμή. Το μετάξι, πρώτη ύλη υψηλής αξίας, συχνά ερχόταν να αντικαταστήσει το χρυσάφι – και σε μερικές περιπτώσεις το κράτος μοίραζε χρυσό σε αντικατάσταση των μεταξωτών υφασμάτων που δεν ήσαν τότε διαθέσιμα[9].

Ας περάσουμε σε μερικά παραδείγματα «υποτέλειας» και σε μερικούς αριθμούς για την περίοδο από τα τέλη του 8ου ώς τον 10ο αι. Κύρια πηγή πληροφοριών είναι βέβαια τα *Regesten* του Dölger, στα οποία αναγράφονται όλες οι συνθήκες του Βυζαντίου με ξένες δυνάμεις και στα οποία βρίσκει κανείς τις παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία. Όλα τα παρακάτω παραδείγματα αναφέρονται σε πληρωμές που έγιναν προς τους Άραβες:

781 προς Άραβες 70 χιλ. χρυσά νομίσματα για αγορά ειρήνης (μέσος όρος περίπου 70 χιλ./έτος): Dölger, *Regesten*, αρ. 340.

798 προς Άραβες 100 χιλ. χρυσά νομίσματα για αγορά ειρήνης (μέσος όρος περίπου 100 χιλ./έτος): Dölger, *Regesten*, αρ. 352.

806 προς Άραβες 30 χιλ. χρυσά νομίσματα το χρόνο για αγορά ειρήνης (μέσος όρος 30 χιλ./έτος): Dölger, *Regesten*, αρ. 366.

832 προς Άραβες 100 χιλ. χρυσά νομίσματα για πενταετή ειρήνη (μέσος όρος 20 χιλ./έτος): Dölger, *Regesten*, αρ. 425.

917 προς Άραβες 22 χιλ. χρυσά νομίσματα το χρόνο (μέσος όρος 22 χιλ./έτος): Dölger, *Regesten*, αρ. 603.

---

9. *De Cerimoniis aulae byzatninae*, Βόννη, σελ. 668, 669.

924 προς Άραβες 11 χιλ. χρυσά νομίσματα το χρόνο (μέσος όρος 11 χιλ./ έτος): Dölger, *Regesten*, αρ. 603.

Από τους παραπάνω αριθμούς διαπιστώνεται πως καθ' όλη την εποχή κατά την οποία το Βυζαντινό νόμισμα ήταν σταθερό, δηλαδή πριν από τα μέσα του 11ου αι., τα ποσά που πλήρωνε η αυτοκρατορία στο εξωτερικό ανέρχονταν στις 11-100 χιλ. χρυσά νομίσματα το χρόνο. Είναι προφανές πως το ποσό κυμαινόταν ανάλογα με τη συγκυρία. Από την άλλη πλευρά όμως δεν πρέπει κανείς να παραμελεί το γεγονός πως τα νούμερα που έχουμε αφορούν μόνο πληρωμές προς τους Άραβες, τους μόνους οικονομικά ανεπτυγμένους (και πραγματικά ισχυρούς) αντιπάλους του Βυζαντίου. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε –μόνο να υποθέσουμε– πως οι πληρωμές προς άλλους λιγότερο ανεπτυγμένους (και λιγότερο ισχυρούς) γείτονες θα αναφέρονταν σε σαφώς μικρότερα ποσά. Τέτοιες πληρωμές θα πρέπει να έγιναν, π.χ. προς τους Ούγγρους, τους Πετσενέγους και τους Σελτζούκους (893, 914, 1053, 1055: Dölger, *Regesten*, αρ. 522, 575, 909, 929)[10].

Βέβαια τίποτε δεν μας βεβαιώνει πως οι αριθμοί αυτοί είναι ακριβείς. Δεδομένης όμως της γνωστής τάσης όλων των ιστορικών, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε μονάχα πως οι αριθμοί αυτοί θα μπορούσαν να είναι φουσκωμένοι. Όπως όμως θα δούμε παρακάτω, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συμβαίνει – και αν συνέβαινε θα ενίσχυε ακόμη περισσότερο το επιχείρημα που θέλω να παρουσιάσω.

Έχουμε λίγες αλλά ακριβείς και ασφαλείς πληροφορίες για μια περίπτωση που εξαγοράσθηκε ένας γείτονας προκειμένου να πολεμήσει για λογαριασμό της αυτοκρατορίας. Για να αντιμετωπισθεί μια επανάσταση Λομβαρδών ευγενών, το 934/935 στάλθηκε στην Ιταλία ο πρωτοσπαθάριος Επιφάνιος με στρατιωτικές ενισχύσεις, 1.553 καβαλλάρηδες. Έφερνε μαζί του όμως και δώρα προς τον βασιλιά της Ιταλίας Hugo, για να τον πείσει να εκστρατεύσει εναντίον των επαναστατών, να τους καθυποτάξει και να παραδώσει τα κάστρα τους στον Βυζαντινό στρατηγό Λογγοβαρδίας. Έχουμε τον λεπτομερή κατάλογο των δώρων αυτών: 7.200 χρυσά νομίσματα, καμιά εικοσαριά μεταξωτά φορέματα, τρία αργυρά επίχρυσα σκεύη, θυμίαμα, υελία, κ.λπ.[11]. Ενδιαφέρον είναι πως στις οδηγίες λέγεται καθαρά ότι: 1) ένα μέρος των δώρων προορίζεται για τον μαρκήσιο του ρήγα της Ιταλίας ο οποίος συνορεύει με το θέμα Λογγοβαρδίας, και 2) ότι τα δώρα θα δίνονταν στον ρήγα εφόσον ο ίδιος εξεστράτευε και νικούσε τους επαναστάτες· αν ο πόλεμος γινόταν από υφισταμένους του, οι υφιστάμενοι αυτοί θα παρα-

10. Όπως παρατήρησε ο κ. Ε. Χρυσός, οι πληρωμές σε υπανάπτυκτους γείτονες παρουσίαζαν πιθανότατα και το προσόν ότι τα χρυσά νομίσματα που δίνονταν, σύντομα επέστρεφαν στην αυτοκρατορία που ήταν η κύρια αγορά αγαθών.

11. *De Cerimoniis*, 661.

λάμβαναν τα δώρα για να τα δώσουν στον ρήγα. Με άλλα λόγια, δεν τηρούνταν καν τα προσχήματα· τα «δώρα» αντιμετωπίζονταν ως απλή πληρωμή για υπηρεσίες και θα καταβάλλονταν σε εκείνον ο οποίος προσέφερε την πραγματική υπηρεσία, ως πραγματική ανταμοιβή.

Τα ποσά που αναφέρονται για τους Γερμανούς αυτοκράτορες, κινούνται σε σαφώς υψηλότερο επίπεδο, σε πολύ μεταγενέστερη όμως εποχή. Το 1081-1082 στάλθηκαν στον αυτοκράτορα Ερρίκο Β΄ δώρα αξίας 5.000 λιτρών=360.000 νομισμάτων, για να πολεμήσει Νορμανδούς[12]. Επίσης το 1196 ο Ερρίκος Δ΄ διεκδίκησε κι αυτός 5.000 λίτρες (360.000 νομίσματα), που στην συνέχεια μειώθηκαν στις 1.300 λίτρες (93.600 νομίσματα) για εξαγορά ειρήνης[13]. Αλλά βέβαια δεν πρέπει κανείς να λησμονεί πως το 1081 και πάλι το 1196 το Βυζαντινό νόμισμα είχε υποστεί σημαντικότατη υποτίμηση (διατηρούσε λιγότερο από 40% της αξίας που είχε τον Θ΄ αι.).

Τα ποσά που αναφέραμε φαίνονται μεγάλα. Για να κρίνουμε όμως το πραγματικό μέγεθός τους θα πρέπει να τα συγκρίνουμε με άλλα μεγέθη. Τι αποθέματα χρυσού διέθετε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας; Τι ποσά ξόδευε για άλλες πληρωμές; Και, κυρίως, πόσο θα έπρεπε να ξοδέψει ο ίδιος προκειμένου να αποφύγει την καταβολή των μετρητών που του ζητούσαν, ας πούμε, οι Άραβες; Με άλλα λόγια: οι υποτέλειες αυτές είχαν κάποιο οικονομικό νόημα ή ήταν απλώς υποχωρήσεις από μέρους ηγεμόνων που ήσαν νωθροί ή πανικόβλητοι;

Για τα αποθέματα χρυσού έχουμε μερικούς αριθμούς που προέρχονται από αφηγηματικές πηγές και συνεπώς θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν ως υπερβολικοί. Το χαρακτηριστικό όμως είναι πως οι αριθμοί αυτοί βρίσκονται στην ίδια τάξη μεγεθών και συνεπώς θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν αν όχι την αλήθεια, τουλάχιστον αυτό που νομιζόταν πως ήταν η αλήθεια. Μαθαίνουμε, π.χ., πως ο αυτοκράτορας Θεόφιλος πεθαίνοντας το 842 άφησε 6.984.000 χρυσά νομίσματα στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο του Φύλακος (97.000 λίτρες). Και ότι η χήρα του Θεοδώρα, κατά την διάρκεια της αντιβασιλείας της, που έληξε το 856, πρόσθεσε σ' αυτά άλλες 3.000 λίτρες, με αποτέλεσμα να αφήσει 7.200.000 χρυσά νομίσματα[14] –ή, σύμφωνα με άλλη πηγή, 7.848.000 χρυσά νομίσματα ή 109.000 λίτρες χρυσού[15]. Δεν γνωρίζουμε ποιο από τα δύο νούμερα είναι πλησιέστερο στην πραγματικότητα, αλλά τα ποσά είναι συγκρίσιμα.

Αντίστοιχες πληροφορίες βρίσκουμε σχεδόν δυο αιώνες αργότερα. Όταν

12. Dölger, *Regesten*, αρ. 1068, 1077.

13. Dölger, *Regesten*, αρ. 1638.

14. Συνεχιστής Θεοφάνους, σελ. 253.

15. Συνεχιστής Θεοφάνους, σελ. 172· Γενέσιος IV, 11. Πρέπει να σημειωθεί πως στους υπολογισμούς του ο W. Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Century*, Νέα Υόρκη 1982, παρερμηνεύοντας την φράση των πηγών, θεώρησε εσφαλμένα πως έμεναν 1.900 κεντη-

πέθανε το 1025, ο Βασίλειος Β΄ είχε αφήσει, λέγεται, 200.000 λίτρες στο αυτοκρατορικό ταμείο, δηλ. περί τα 14.400.000 χρυσά νομίσματα[16]. Σύμφωνα με τον Ψελλό επρόκειτο κυρίως για λεία πολέμου που συνέλεξε στις εκστρατείες του, κυρίως στην Ανατολή (γνωρίζουμε πως στο λιγότερο εκχρηματισμένο Βουλγαρικό Κράτος, το θησαυροφυλάκιο του τσάρου δεν ξεπερνούσε σε αξία τα 720.000 χρυσά νομίσματα, τα οποία άλλωστε όλα μοιράσθηκαν ως ρόγα του Βυζαντινού στρατού)[17], αλλά και από δημεύσεις περιουσιών διαφόρων ευγενών, κυρίως αυτών που είχαν επαναστατήσει εναντίον του. Η αποταμίευση τόσο μεγάλου ποσού εκπλήσσει για ένα αυτοκράτορα που διεξήγε συνεχείς εκστρατείες, και δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά μόνο ως αποτέλεσμα σκληρών οικονομιών και μείωσης των εξόδων του κράτους σε όλα πλην των στρατιωτικών δαπανών. Γιατί πρέπει εδώ να προστεθεί επίσης πως ο Βασίλειος Β΄ δεν επέμεινε στην συλλογή των φόρων από τους μικροϊδιοκτήτες της αυτοκρατορίας[18].

Όπως κι αν έχει το πράγμα, τα μαρτυρούμενα αποθέματα χρυσού, αν ήταν αληθινά, θα επέτρεπαν αρκετά εύκολα την καταβολή χρηματικών ποσών, όπως αυτά που αναφέρουν οι πηγές, σε ξένους με τον σκοπό να υποστηριχθεί η εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας.

Το ουσιωδέστερο ερώτημα είναι κατά πόσον η λύση της πληρωμής στο εξωτερικό ήταν οικονομικά συμφέρουσα. Για να την αποφύγει, ο αυτοκράτορας θα έπρεπε να ετοιμάσει ένα στρατό αρκετά ισχυρό ώστε να αντιμετωπίσει με ελπίδες επιτυχίας τον αντίπαλο που δεν θα πλήρωνε – ή που δεν θα καταπολεμούσε χάρη στις υπηρεσίες ενός τρίτου. Τι θα κόστιζε μια τέτοια επιχείρηση;

Και εδώ οι αριθμοί είναι λίγοι και σε μερικές περιπτώσεις αβέβαιοι. Για τον πρώιμο Θ΄ αι. μαθαίνουμε πως η ρόγα του όλου θέματος των Αρμενιακών, την οποία άρπαξαν οι Άραβες κατά τη διάρκεια μιας επιδρομής τους, ανερχόταν σε 1.300 λίτρες χρυσού (93.600 νομίσματα) ενώ η ρόγα που άρπαξαν οι Βούλγαροι στον Στρυμώνα (προφανώς του θέματος Μακεδονίας) ανερχόταν σε 1.100 λίτρες (79.200 νομίσματα)[19]. Τα ποσά είναι τεράστια, θα μπορούσε όμως να είναι φουσκωμένα από τον χρονογράφο.

Αντίθετα έχουμε εξαιρετικά λεπτομερείς και ακριβείς πληροφορίες χάρη

νάρια και όχι 1.090 (όπως γράφουν οι πηγές), και υπολόγισε τον θησαυρό που άφησε η Θεοδώρα στο τεράστιο νούμερο των 13.680.000 χρυσών νομισμάτων – αριθμό που και θεώρησε πιο αξιόπιστο και πάνω στον οποίο βάσισε όλους τους περαιτέρω υπολογισμούς του. Τα λάθη που προκύπτουν από μια τέτοια παρανόηση είναι προφανή.

16. Ψελλός, *Χρονογραφία*, Ι, 19· Ζωναράς III, σελ. 561-562.

17. Σκυλίτζης, σελ. 359.

18. Τα σχετικά με τα αποθέματα του Βασιλείου Β΄ αμφισβητήθηκαν από τον P. Carellos, «Bemerkungen zur Herrschaft Basileios' II Bulgaroktonus», *Byzantinoslavica* 63 (1992), σελ. 8-16.

19. Θεοφάνης, σελ. 482, 489.

στους λογαριασμούς των εκστρατειών εναντίον της Κρήτης που οργάνωσε η αυτοκρατορία το 911 και το 949[20]. Μολονότι και στις δυο χρησιμοποιήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά ήδη υπάρχοντα πλοία και οι άνδρες πληρώθηκαν μόνο για την κινητοποίησή τους, η όλη επιχείρηση του 911 κόστισε 239.126 χρυσά νομίσματα (δηλ. πάνω από ένα τόνο χρυσού). Η εκστρατεία του 949 κόστισε 224.030 νομίσματα. Και για τις δύο είχαν επίσης συλλεγεί επιπλέον συνδοσίες εις είδος από ορισμένες επαρχίες, για τις ανάγκες των εκστρατευτικών σωμάτων (τρόφιμα, τεχνικός εξοπλισμός, βοηθητικά άλογα). Τα ποσά είναι τεράστια. Και το έξοδο φαίνεται ακόμη φοβερότερο αν σκεφθεί κανείς πως κι οι δυο εκστρατείες απέτυχαν οικτρά.

Μπορεί βέβαια να πει κανείς πως αυτές ήταν υπερπόντιες εκστρατείες και κόστισαν πολύ λόγω της μαζικής συμμετοχής του ναυτικού. Και ότι, όντας επιθετικές επιχειρήσεις, παρείχαν και την ελπίδα κατάκτησης μιας νέας χώρας, και συνεπώς απόσβεσης του μεγάλου κόστους. Αλλά βέβαια στρέφονταν εναντίον ενός κρατιδίου, του Εμιράτου της Κρήτης. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως για να αντιμετωπισθεί ο χαλίφης της Βαγδάτης θα χρειάζονταν πολλαπλάσιες δυνάμεις ξηράς απ' ό,τι για τον εμίρη της Κρήτης. Συνεπώς η τάξη μεγέθους που γνωρίζουμε χάρη στις εκστρατείες του 911 και του 949 παραμένει αξιόπιστη. Και είναι πολλές φορές μεγαλύτερη από τα ποσά που αναφέραμε παραπάνω για εξαγορά ειρήνης ή για εξαγορά συμμαχίας – 2, 5 έως 21 φορές μεγαλύτερη. Ακόμη και τα δώρα προς τον Γερμανό αυτοκράτορα το 1081 ήταν συμφερτικά αφού απέβλεπαν στο να κινητοποιήσουν μια ολόκληρη αυτοκρατορία εναντίον ενός θανάσιμου και εξαιρετικά επικίνδυνου εχθρού, των Νορμανδών της Σικελίας, που είχαν ήδη αποβιβασθεί στα Βαλκάνια και απειλούσαν την ίδια την ύπαρξη της αυτοκρατορίας των Κομνηνών.

Βέβαια, για να λειτουργήσει η μια ή η άλλη εξαγορά, ήταν αναγκαίο να συνοδεύεται και από κάποια επίδειξη στρατιωτικής ισχύος. Είδαμε πως η αποστολή του Επιφανίου με τα δώρα στην Ιταλία συνοδεύθηκε και από ενισχύσεις 1.500 ιππέων. Δηλαδή, η εξαγορά της ειρήνης δεν απάλλασσε την αυτοκρατορία από τις στρατιωτικές δαπάνες – τις μείωνε όμως πολύ. Με άλλα λόγια, όπως και να το υπολογίσει κανείς, η εξαγορά της ειρήνης – ή η εξαγορά μιας συμμαχίας – στοίχιζε στον αυτοκράτορα πολύ λιγότερο από την διοργάνωση μιας στρατιωτικής επιχείρησης σε μεγάλη κλίμακα. Και δεδομένου πως η εξαγορά της ειρήνης είχε νόημα μόνο όταν η αυτοκρατορία βρισκόταν σε άμυνα, κι αν ακόμη η νίκη έστεφε τα Βυζαντινά όπλα (πράγμα που ποτέ δεν ήταν σίγουρο), δεν μπορούσε να ελπίζεται ουσιαστική λεία πολέμου επαρκής για να αποσβέσει το έξοδο της στρατιωτικής κινητοποίησης. Αντίθετα, θα έπρεπε να προβλεφθούν καταστρο-

---

20. *De Cerimoniis*, σελ. 651-678.

φές στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, αναπόφευκτες σε περίπτωση εχθρικής εισβολής.

Το μειονέκτημα της εξαγοράς της ειρήνης, πέρα από την ταπείνωση, ήταν πως ίσως χρειαζόταν να επαναληφθεί. Το μειονέκτημα του πολέμου εκστρατείας ήταν, πέρα από το μεγάλο κόστος του, και η αβεβαιότητα για την έκβασή του.

Είναι φανερό πως το δίλημμα πρέπει να εξετασθεί στο πλαίσιο του αυξημένου εκχρηματισμού της Βυζαντινής οικονομίας και του μειωμένου εκχρηματισμού άλλων οικονομιών. Το χρυσό νόμισμα, ο *solidus*, ήταν περιζήτητο διεθνώς, τουλάχιστον μέχρι την μεγάλη κρίση του ΙΑ΄ αι. Κι αυτό το νόμισμα αποτελούσε σημαντικό όπλο στα χέρια του κράτους, ακριβώς επειδή ήταν περιζήτητο και έχαιρε της γενικής εμπιστοσύνης.

Σε μια εκχρηματισμένη οικονομία, όπως η Βυζαντινή, όλες οι υπηρεσίες πληρώνονται σε μετρητά και συνεπώς οι στρατιωτικές κινητοποιήσεις είναι καλά οργανωμένες αλλά πολυέξοδες υποθέσεις. Σε πρωτόγονες κοινωνίες οι στρατιωτικές κινητοποιήσεις βασίζονται σημαντικά στον εθελοντισμό και κοστίζουν λίγο – στις κοινωνίες όμως αυτές το υψηλής ποιότητας χρήμα είναι αντικείμενο σεβασμού. Περιζήτητα είναι και τα αξιώματα, που απονέμονται μαζί με τους υπεσχημένους μισθούς. Το ίδιο και τα μεταξωτά, που με τόση σοφία παρήγαν σε μικρές ποσότητες και διαχειρίζονταν οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες. Όπως σημειώσαμε, αν με το όπλο αυτό οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να συνάψουν συμφερτικές συμφωνίες με τους οικονομικά ανεπτυγμένους Άραβες, θα συνήψαν αναμφίβολα ακόμη πιο συμφέρουσες συμφωνίες με τους υπανάπτυκτους γείτονές τους.

Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας που εξαγόραζαν την ειρήνη ή την συμμαχία, δεν ήταν ούτε νωθροί, ούτε πανικόβλητοι. Απλώς γνώριζαν καλή αριθμητική και ποιο ήταν το συμφέρον τους.

VASSILIOS CHRISTIDES

MILITARY INTELLIGENCE IN ARABO-BYZANTINE NAVAL WARFARE*

During the long Arab-Byzantine struggle for supremacy in the Mediterranean Sea from the seventh to the fourteenth century an unexplored factor, of paramount importance, was their military naval intelligence. An attempt will be made in the present paper to present some facets of this complex topic about which little has been written[1].

Ports

Naval intelligence starts from the ports. Arabic and Byzantine sources scrupulously describe how the defense of the ports must be organized in order to prevent infiltration by foreign ships and agents, while historical sources reveal that in spite of all precautions intelligence gathering continued to thrive. The play of cat and mouse never ended.

The best instructions for protection against spying in general and naval intelligence in particular are to be found in a short manual on naval warfare inserted in the major work of Qudāma bn. Ja'far, known as *Kitāb al-Kharāj*[2].

In Ibn Qudāma' s manual the Emir instructs the authorities to be vigilant with foreigners entering the Dār al-Islām. He advises thorough checking to ensure that they do not return to their countries with weapons or any war supplies[3]. Likewise, the legislator Abū Yūsuf in his book *Kitāb al-Kharāj* states that foreign merchants

* This article was mainly written at the Institute for Advanced Study, in Princeton, New Jersey, during the time I was a visiting member in October 1996. I would like to thank professor G. Bowersock for his kind invitation and Professor B. Lewis who has encouraged my efforts in the field of military intelligence.

1. The topic of military intelligence during the Arabo-Byzantine struggle in general is of great interest and importance. My former students Dr. N. Koutrakou and Dr. G. Taher have undertaken the task to accomplish this work.

2. For this short manual see V. Christides, «Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudāma's Document and Leo VI's Naumachica: A Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness», *Graeco-Arabica* 1 (1982), p. 54. The short manual is found in the edition of *Kitāb al-Kharāj* by H. Khadivajum, Teheran 1870, pp. 22-26.

3. *Ibid.*

in the land of Islam should be investigated and any weapons they possess confiscated; not even horses should be permitted to leave with them[4].

Moreover, according to Abū Yūsuf, the Emir warns that the merchants' papers must be examined and if they contain any important secret information regarding the land of Islam, they should immediately be arrested; it will be left to the Imam to determine their punishment[5].

Punishment of spies was cruel. Non-Muslims could be condemned to death, often by crucifixion, to serve as an example. Muslim spies could be also condemned to death but not crucified[6].

Ibn Qudāma's most specific instructions on naval intelligence focus on port safety[7].

Wa amarahu an yaḍumma al- marākiba fī'l mawāniy allatī tarsā fīhā.

«He [the Emir] orders him [the commander] to place the ships together in the ports, in the place where they anchor».

Ḥatta lā yakhrudja minhā markabun illā bi'lmihi wa lā yadkhulu fīhā ghayruhā.

«[The port commander should be constantly on the alert] so that no ship leaves port without his knowledge and that no ship enters without his permission».

Every ship entering an Arab port had to have special permission from the Arab authorities. Every merchant entering a port also needed the proper papers. Details of such papers appear in the recently published Geniza documents of G. Khan. They were in the form of *'iqrarāt* and «such *'iqrarāt* were drafted by notaries and witnessed by professional witnesses of certified honesty (*'udūl*). The documents were validated by a judge and registered in the archives»[8].

In Qudāma's manual the Emir mentions explicitly the existence of foreign spies ready to penetrate Arab ports:

Wa amarahu bishiddati al hadhari min djawāsīsi al-'aduwi.

«He [the Emir] ordered him [the commander] to pay utmost attention to the spies of the enemy».

It is noteworthy that the Arabs respected any foreign ship sailing into their ports if it carried the proper documents. Even when a foreign ship was suspected of entering an Arab port illegally and its crew pretended to be merchants, they could not be immediately arrested. Abū Yūsuf says that if a crew posing as merchants carrying goods to the Muslims were proved to be liars, then the ship would be

4. Abū Yūsuf, *Kitāb al-Kharāj*, ed. Cairo, Cairo 1983, p. 189; French trans. by E. Fagnan, *Le livre de l'impot foncier*, Paris 1921, p. 293.

5. Abū Yūsuf, Arabic text p. 190, French trans. p. 294.

6. *Ibid.*

7. See Qudāma, ed. H. Khadivajum, p. 25.

8. G. Khan, *Arabic Legal and Administration Documents in the Cambridge Geniza Collections*, Cambridge 1993, p. 29.

confiscated and the men sent to be judged by the Imam. He adds that if a foreign ship is forced by the weather to seek refuge in a Muslim port and the crew declares falsely that they carry a letter to the Imam, their ships will be confiscated and the Imam will decide their fate[9].

It was understood that trade and intelligence went (and still go) hand in hand. Travelling merchants could double easily as intelligence agents and the tenth century writer, Ibn Ḥawqal, complains of the ease with which the Byzantine cargo ships frequenting the Syrian ports gathered crucial information[10].

In order to defend the coastal towns against Byzantine raids in times of war, the Arabs constructed a series of defense towers from the Pharos of Alexandria to the Atlantic Ocean. They were called *ribāṭ* and dedicated soldiers, the *murābiṭūn*, a class of ascetic warriors, undertook the task of watching out for any appoaching ships. Some of their constructions were developed from earlier Byzantine towers[11] (Fig. 1A, 1B). In addition to the *ribāṭ*, the Arabs, like the Byzantines, used chains to protect their ports. Such chains were drawn across the entrance to the port of Tunis.

In spite of all these measures, enemies found various ways of infiltrating. One of the most intensive uses of espionage against the Arabs of Alexandria occurred during the period when Byzantine Cyprus was in the hands of the Franks, the house of Lusignan, who became master of this island in 1192. Alexandria at that time was a prosperous port with lucrative trade, importing timber and iron from Venice and silk and other products from the East[12].

The French rulers of Cyprus flooded Egypt with spies and a number of their spies reached as far inland as Cairo disguised as women; they were arrested and punished accordingly. One of their spies, disguised as *faqīr* (wondering holy man), managed to reach the area of Aboukir (the sensitive Egyptian port where Nelson burned Napoleon's ships in 1798). The *faqīr* had friendly relations with the local fishermen who readily filled his request for fish for his entourage, whereupon he lit a bonfire supposedly to cook the fish but in reality to signal his compatriots, waiting offshore in their ships. Once within Aboukir they raised havoc. The pseudo-faqīr spy was able to disappear without a trace[13].

---

9. Qudāma, p. 26.

10. Ibn Ḥawqal, *Kitāb Ṣūrat al-Arḍ*, ed. Cairo, n.d., p. 180. French trans. by J. H. Kramers and G. Wiet, *Configuration de la terre*, Beirut and Paris 1964, p. 193.

11. See M. Marin, «El Ribat en al Andalus y en el Norte de Africa», R. Azuar (ed.), *La Rabita Califal de las dunas de Guardamar*, Alicante 1989, pp. 121-130; J. Chabbi, «Ribāṭ», *Encyclopédie de l'Islam* [2] VIII (1994), pp. 493-506; a thorough discussion of the *Ribāṭ* and the *murabitun* is to be found in the unpublished dissertation of S. Martinez Lillo, *El Ribat en el Mediterràneo Occidental: Ifriqiyah y al Andalus*, Madrid 1994.

12. Anwar 'Abd al-'Alim, *Al-Milāḥa wa 'Ulūm al-Biḥār 'ainda al-'Arab*, Kuwait 1979, p. 117.

13. *Ibid.*

Fig. 1A. Arabo-Byzantine *ribāṭ* constructed in Tunis. Mikel de Epalza, «La Costa Mediterránea como frontera militarizada del Islam», in *Al-Andalus y el Mediterráneo,* ed. D. Rafael Lopez Gusman, Madrid, 1995, p. 64.

Monastir-Tunisia
Ribāṭ
Photo by the author. Fig. 1B

Turning our attention to the Byzantines, we notice that their naval manuals are more succinct and any information is presented discreetly because of the fear that it could be used by enemies. Two passages, one found in Leo VI's *Naumachica* and the second in Constantine Porphyrogenitus' *De administrando imperio*, vividly express their authors' anxiety about the need to safeguard their information from the foreign (Arab) agents. Leo VI expressing his fear for foreign intelligence writes[14]:

Εἰσὶ δὲ καὶ ἕτερα τοῖς ἀρχαίοις ἐπινοηθέντα ἐν τῷ πλωΐμῳ πολέμῳ ἐπιτηδεύματα, καὶ ἔτι δὲ ἐπινοηθῆναι δυνάμενα, ὅπερ ἐν τῷ παρόντι γράφειν διὰ τὴν συντομίαν ἀνοίκειον ἡγησάμεθα, τινὰ δὲ καὶ ἀσύμφορα διὰ τὸ μὴ φαυλίζεσθαι τοῖς πολεμίοις καὶ μᾶλλον ἐκείνους χρῆσθαι αὐτοῖς καθ' ἡμῶν.

Constantine Porphyrogenitus, whose fear of information being leaked to the enemy is manifest, states that the liquid fire was given to the Byzantines by an angel to be used solely by Christians, whose duty was to keep it secret[15].

Unfortunately for the Byzantines their main naval manual, the *Naumachica* of Leo VI, which is actually part of his *Taktika*, had been at least partly translated into Arabic, and Ibn al-Manqali (Mangli) scornfully remarks «this is what he the Wise writes about such and such things but we know even more in addition to what he said»[16].

The Byzantines, like the Arabs, took special precautions in order to protect their ports and their anchored ships. Leo VI advised their commanders to use the utmost vigilance in such cases[17]. Of course, as a general principle this has never lost its validity. When Napoleon forgot it and left his fleet unprotected in Aboukir during his invasion of Egypt in 1798, Nelson was quick to attack and destroyed it.

For both Byzantines and Arabs, raids in war time were a commonplace. Yet they too let Arab cargo ships anchor in their ports provided that they were equipped with the proper credentials. The late tenth-century wreck of a Muslim ship recently found in Serçe Liman, Asia Minor, testifies to the freedom of trade in times of peace[18].

---

14. Leo VI, *Naumachica*, I, 72; ed. A. Dain, Paris 1943, p. 31.

15. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, trans. R. J. Jenkins, Washington 1967, pp. 68-69.

16. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984, pp. 35-36.

17. *Naumachica*, I, 33; Dain, p. 25: *Εἰ δὲ ἐν τῇ πολεμίᾳ γῇ πλησιάζεις ἢ πολεμίους παρεῖναί που ἐλπίζεις, πάντως χρὴ σε βίγλας ἔχειν μακρόθεν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, καὶ ἀγρύπνως διατελεῖν καὶ κατησφαλισμένον καὶ ἕτοιμον εἶναι πρὸς παράταξιν. πολλαὶ γὰρ αἱ τῶν πολεμίων ἐπιβουλαί. Καὶ γὰρ ἢ κατὰ γῆς εὑρόντες σε ὁρμοῦντα βιάζονται, εἰ τύχοι δὲ καὶ τὰς ναῦς ἐμπρήσουσιν.*

18. F. H. van Doorninck, Jr., «The Medieval Shipwreck at Serçe Liman: an Early 11th Century Fatimid-Byzantine Commercial Voyage», *Graeco-Arabica* 4 (1991), pp. 45-52.

Naturally trade and intelligence also went hand in hand in Byzantine territory. A number of Byzantine castles in the interior and on the coast were often taken by the Arabs with the cooperation of spies who had penetrated them, or of local collaborators[19].

An interesting passage in Kekaumenos' *Strategicon*, written in the eleventh century, offers us insights into the many facets involved in trade, spying, defense of castles, and traitors. Instructions concerning naval military intelligence are followed by examples of actual events. The advice appears in the form of orders to a commander of a castle. It is suggested on the one hand that he be aware of enemies trying to penetrate the castle but, on the other hand, that he permit any foreigners, including known enemies, to engage in commercial transactions but not close to the castle[20]:

Ἐὰν ἔλθῃ ἔθνος εἰς τὸ κάστρον σου καὶ ποιήσῃ ἀγάπην ... μὴ πιστεύεις αὐτῷ ... καὶ εἰ θελήσει ποιῆσαι πανήγυριν πωλεῖν τε καὶ ἀγοράζειν ποιησάτω πλὴν μὴ ἵστησι ταύτῃ σύννεγγυς τοῦ κάστρου.

The author goes on to describe an incident that took place in the city of Dimitrias (today' s Volos)[21]. Five Arab ships arrived in the port seeking peace and trade instead of war. After an agreement was reached and they had begun selling their wares, a Byzantine traitor helped them to sack the town. It is a familiar story.

Scouting and Spying Ships. Commandos

The next question is what types of ships were used for spying. Here we must bear in mind that there is no distinction between scouting and spying ships. Not surprisingly, such ships existed in both the Arab and Byzantine fleets. But in both Greek and Arabic sources there are no detailed descriptions of such ships. It is obvious that these ships were not restricted to just one type.

Leo VI, in one passage, describes the spying-scouting ships, which he calls «galea», as one banked and swift[22]. In another passage speaking again about scouting and spying ships he divides them into two categories: the small swift dromons and the lighter vessels called «galea»[23].

The use of light dromons as scouting ships appears in the *Life of Saint Theodore of Cythera*, written in the middle of the tenth century, which gives us a glimpse of the overall situation in the Aegean at this period. It was the time of the

---

19. V. Christides, «Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudāma's Document and Leo VI' s Naumachica», pp. 99-100.

20. *Kekaumenou Strategikon*, ed. B. Wassiliewsky and V. Jernstedt, Amsterdam 1965, p. 33.

21. *Ibid.*

22. Leo VI, *Naumachica*, I, 10; Dain, p. 21.

23. Leo VI, *Naumachica*, I, 82; Dain, p. 33.

Arab occupation of Crete (ca. 824-961) in which great tension prevailed in the Aegean and there were repeated clashes on a small scale[24]. They were not full scale battles such as those between the Spanish armada and the British navy, but they were frequent. Of course, short periods of peace were arranged to permit the exchange of prisoners.

The Byzantine navy at that time, as N. Oikonomides, editor of the *Life of Saint Theodore of Cythera*, points out, was divided in two: half the ships remained in Constantinople, while the rest, the Thematic fleet, scouted in the Aegean[25].

In the *Life* we meet a squadron of four *chelandia*, scouting around the island of Cythera[26]. Scouting in four, two in front and two behind, had been suggested by Leo VI[27].

The *Life of Saint Theodore* calls the Byzantine scouting ships «chelandia». They carried a crew of ninety each. *Chelandion* is frequently a term used as a synonym for *dromon*, the average Byzantine warship. But as Ch. Makrypoulias has recently shown, *chelandion* could also mean, in a stricter sense, the lighter *dromon*[28]. The typical scouting ship is usually smaller and single-banked with a mast. Occasionally, this type of ship can be identified with the *myoparon*, which is depicted in a drawing in a Tunisian mocaic (3rd-4th c. A.D.) (Fig. 2, n°. 11)[29].

Turning to the Arab fleet we notice that the Arabic sources call their spying ships «jasus», but without any description of their structure and function. They report simply that the spy ships are used for exploration and gathering information[30].

The smallest type of spying scouting ship of the Arabs is the type of *shakhtur*, usually, but not always, a small single-banked ship with a mast. A larger ship used for scouting is of the type *bārij*. It is a swift craft which, according to Ṭabari, usually

---

24. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, passim; Idem, «From the Cycle 'The Conquest and Occupation of Crete by the Arabs' in Skylitzes' Illuminations: A Naval Battle and the Execution of General Crateros», *Studia Semitica Necnon Iranica*, dedicated to R. Macuch, (1989), pp. 53-64.

25. N. Oikonomides, «Ὁ βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.)», *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, vol. 1, Athens 1967, pp. 276-277 (= *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, London, Variorum Reprints, 1992, VII). See also Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 45 ff.

26. Oikonomides, «Ὁ βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.)», p. 287.

27. Leo VI, *Naumachica*, p. 25; Dain, p. 23. Actually Leo suggests 3-5 ships.

28. Ch. Makrypoulias, «The Navy in the Works of Constantine Porphyrogenitus», *Graeco-Arabica* 6 (1995), p. 162 ff. Similar to *myoparon* is the *sandalos*; see Constantine Porphyrogenitus, *De ceremoniis aulae byzantinae*, ed. I. I. Reiske, Bonn 1829, p. 659.

29. M. Reddé, *Mare nostrum*, Rome 1986, Fig. 8, no. 11.

30. D. Nakhili, *Al-Sufun al-Islamiyah*, Alexandria 1979, p. 21.

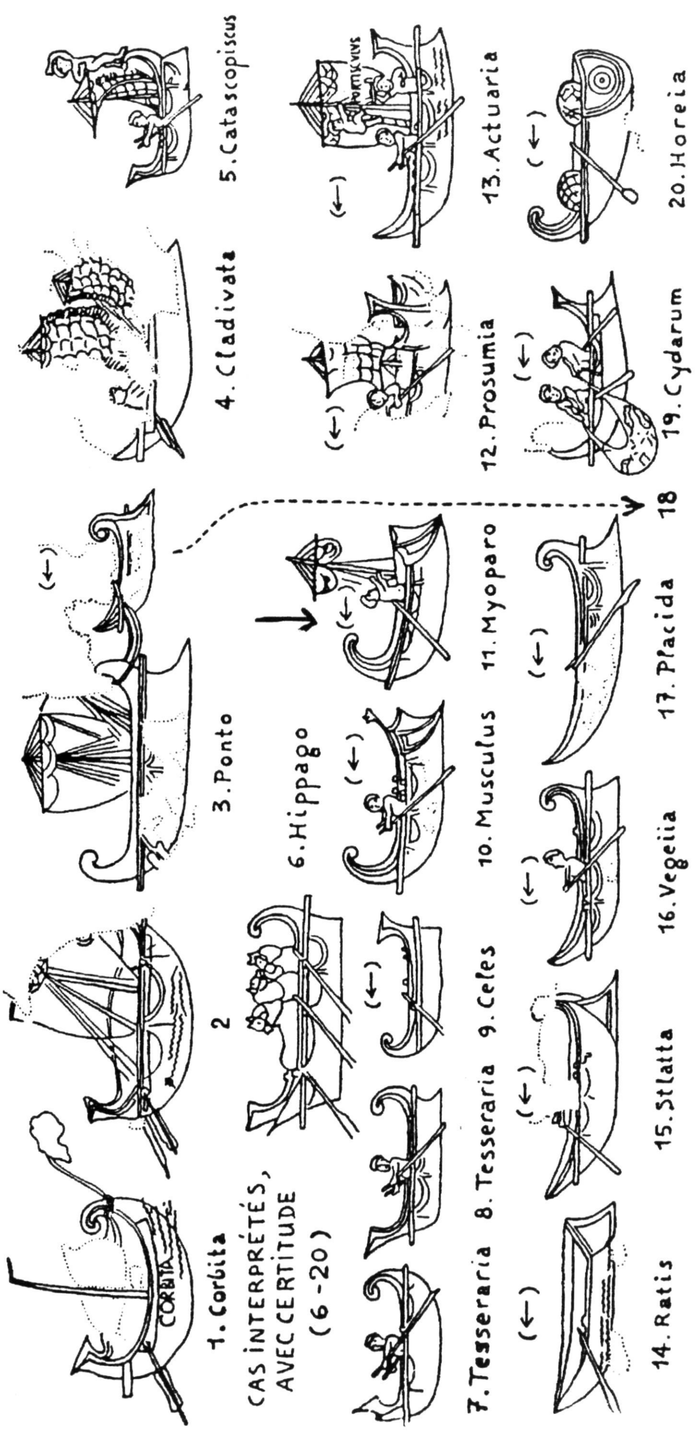

Fig. 2. Depiction of a ship of the type of *myoparon* (often used as a *kataskopos naus*, speculatoris navis). Mosaic of Althiburus in North Africa. Michel Reddé, *Mare Nostrum*, Rome 1986, Fig. 8,11.

carried about forty-five men: a governor (*ishtiyām*), three fire throwers (*nafāṭīn*), a carpenter (*najjār*), a baker (*khabbāz*) and thirty-nine oarsmen and marines (*jadāfīn*, *muqātila*)[31].

This is all the information I have been able to find about Arab and/or Byzantine spying ships and even our knowledge of the *dromon* and the correspondig Arab warship *shīnī* is still incomplete[32]. Iconography is only of little help since Byzantine and Arab drawings are sketchy (see Figs. 3, 4).

The only detailed information I have uncovered regarding spying ships and commandos concerns the early Byzantine or Late Roman period. Vegetius, the fourth-century author of *Epitoma Rei militaris* (Digest of Military Affairs) addressed to the Emperor Theodosius (383-395), describes the spy-scout ships of his time[33]. The scout boats had twenty oarsmen in single oar rooms. Their sails, ropes

Fig. 3. Mamlouk warship (*shīnī*). Made of leather, depicting clearly the stern rudder and the officer in front. According to the Greek and Arabic sources he is armed. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, Fig. 17

31. Ṭabari, *Ta'rikh*, XXI, ed. Beirut, n.d., p. 112.

32. M. Bonino, «Archeologia navale», *Storia di Ravenna*, II, 1, Ravenna 1991, 38 ff. For the *shīnī* see J. Lirola Delgado, *El poder naval de al-Andalus en la época del Califato Omeya*, Granada 1993, p. 296 ff. and my article «*Shīnī*», *Encyclopedia of Islam* 9 (^{2}1996), pp. 444-445. For the Byzantine *dromon* see J. H. Pryor, «From Dromon to Galea: Mediterranean Bireme Galleys A.D. 500-1300», G. Gardiner (ed.), *The Age of the Galley*, London 1995, pp. 101-116.

33. Vegetius, *Epitoma rei militaris*, ed. C. Lang, Leipzig 1885, Book IV, ch. 31-36. A translation of the relevant passages with a short commentary is found in W. W. Gauld, «Vegetius on Roman Scout-boats», *Antiquity* 64 (1990), pp. 402-406.

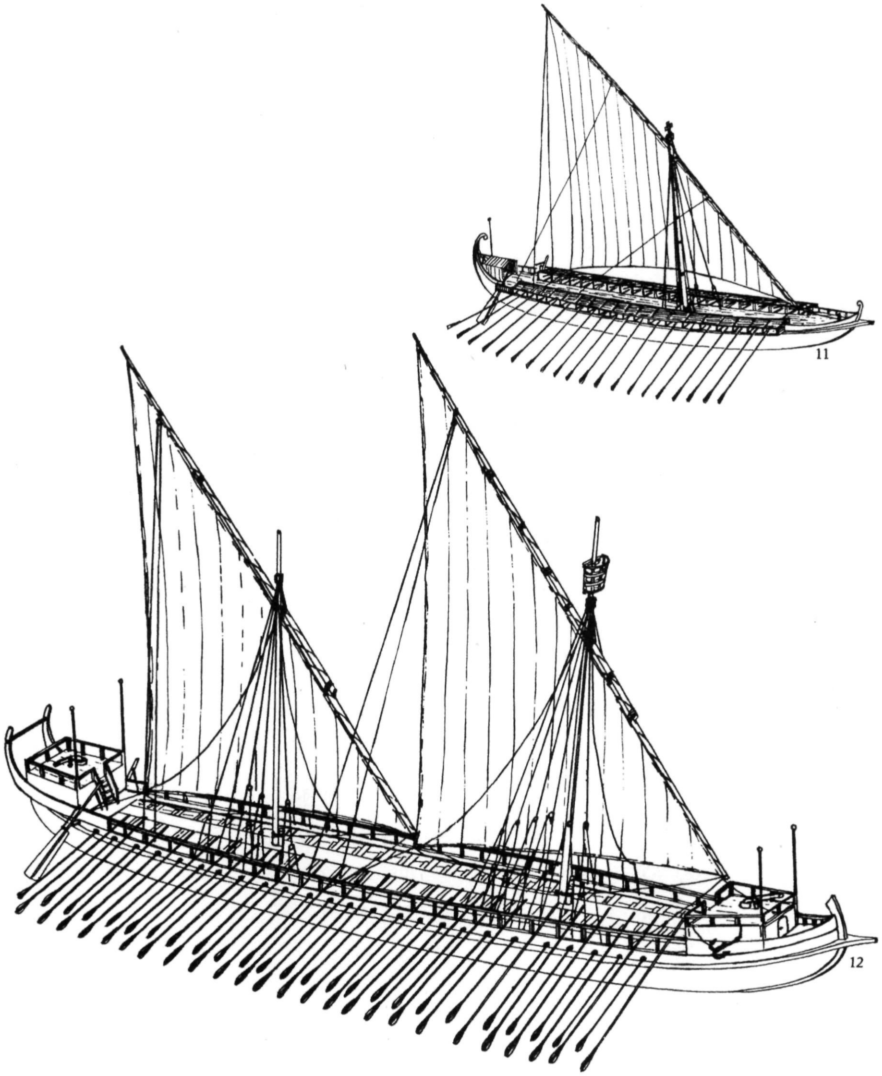

Fig. 4. Imaginary drawing of a Byzantine dromon by M. Bonino. Upper level 6th century, lower level 8th century. M. Bonino, «Archeologia navale», *in Storia di Ravenna II.1. Dall' età bizantina Territorio, economia e società,* Ravenna 1991, p. 41.

and hulls are colored venetus (blue). Since warships were fast at that time these boats were fast but proper camouflaging was even more important. Vegetius adds that the marines of these ships, a sort of commandos, wore venetus colored uniforms and were selected from the bravest men[34].

Commandos are also mentioned in the naval manual of Syrianus Magistrus[35], who describes their qualities and arms:

Κατὰ δὲ γῆν ἀποστέλλειν τοὺς μάλιστα κουφοτέρους τε καὶ ταχυτέρους τῶν ἄλλων. δεῖ δὲ πρὸς τούτοις αὐτοὺς εἶναι ὀξυδερκεῖς, εὐηκόους, ἐπιτηδείους πρός τε κατασκοπὴν καὶ ἀπαγγελίαν τῶν ὁραθέντων ἢ ἀκουσθέντων, μόνας τὰς μαχαί-ρας ἐπιφερομένους ...

In the Arabic sources the most illuminating description of the activities of commandos is reported by Ibn al-Qalānisī (d. 1160). He tells how a group of commandos embarked on Egyptian spy ships which were engaged in aggressive naval activities against the Crusaders' ships stationed in occupied Tyre. The Egyptian commandos were dressed like Crusaders and spoke their language fluently. They first approached a big enemy warship and having taken it by surprise they burned it[36]. Later they approached some pilgrim ships, captured, and destroyed them[37].

Further scrutiny of all relevant sources will surely disclose many other facets of naval intelligence during the Arabo-Byzantine rivalry, which lasted for centuries, from the foundation of the first Arabo-Islamic state (7th century) –which was the center of gravity of the Syro-Palestinian coast– until the navies of both parties were exhausted (ca. 14th century). Meanwhile, at the time of the Crusades, new maritime states in the Christian West emerged and developed rapidly, tipping the balance of power and finally acquiring supremacy.

I will end this discussion with two examples in which the use of naval intelligence can be inferred. In one of Mu'āwiyah' s raids against Cyprus, the Arabs abandoned the island hastily when they were informed that the Byzantine admiral Kakorizos was coming against them with a formidable fleet[38]. Obviously, Arab spies in the Byzantine ports had managed to send the message[39]. In another case

34. *Ibid.*

35. Syrianus Magistrus, *Naumachiae*, IV, 6; ed. Dain, p. 47.

36. Ibn al-Qalānisī, *Ta'rīkh Dimashq*, ed. S. Zakar, Damascus 1983, p. 510.

37. *Ibid.*

38. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, Leipzig 1883, p. 344.

39. It is understood, based on many other similar direct or indirect references, that both Arabs and Byzantines used their intelligence before undertaking any serious naval expedition. See Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, p. 57 and note 133. See also Constantine Porphyrogenitus, *op. cit.*, p. 660.

when the Arabs besieged Constantinople in 717-718, a number of their ships manned by Christian Copts deserted the fleet and escaped to Byzantine territory, most probably having been in touch with Byzantine agents[40].

We must also take into consideration that naval intelligence –like any military intelligence– could be performed by agents who visited the enemy country on legitimate business –not only as merchants but moreover as ambassadors– and could easily gather information on ports and fleets[41].

Finally it should be mentioned that throughout the Arabo-Byzantine struggle, supremacy at sea –based on international sea trade and powerful navies– was of paramount importance and consequently maritime intelligence provided a major deterrent against serious challenge by any of the opponents.

Additional Note

It is to be noticed that Diodor of Sicily reports how the Athenians under Kimon used a similar stratagem with the one mentioned above by Ibn al- Qalānisī. They captured some Persian ships and embarked them, disguised as Persians. Thus the Athenians easily approached the enemy port and inflicted heavy casualties. Diodor of Sicily, XI, 61: ... *ἐνεβίβασεν εἰς τὰς αἰχμαλωτίδας ναῦς τῶν ἰδίων τοὺς ἀρίστους δοὺς τιάρας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν περιθεὶς περσικήν* ... .

40. Theophanes, *Chronographia*, p. 397: *Οἱ δὲ τῶν δύο στόλων τούτων Αἰγύπτιοι καθ' ἑαυτοὺς βουλευσάμενοι νυκτὸς τοὺς τῶν κατίνων σανδάλους ἄραντες ἐν τῇ πόλει προσέφυγον*... .

41. N. Koutrakou, «Diplomacy and Espionage: their Role in the Byzantine Foreign Relations», *Graeco-Arabica* 6 (1995), p. 144. It is noteworthy that Koutrakou in her excellent article (p. 129 ff.) reports that the Byzantines, like the Arabs, used wandering holy men as spies.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΤΟ ΕΜΠΟΛΕΜΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (9ος-12ος αι.)
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε»
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1997 ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

THE NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 4

BYZANTIUM AT WAR

(9th - 12th c.)

GOULANDRI-HORN FOUNDATION

ATHENS 1997

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-001-6